

VÉRTANÚK

A

MAGYAR TÖRTÉNETBŐL.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK.

ÍRTA

SZILÁGYI SÁNDOR.

PEST.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

1867.

Pest. Nyomatott Heckenast Gusztávnál

E L Ő S Z Ó .

Nem véletlen volt, hanem tanulmányaim hozták magokkal, hogy a múlt években főként a XVII-ik század történetével foglalkoztam. S így lőn, hogy dolgozataim némely része közt, legalább a korra nézve, bizonyos összefüggés felismerhető, a mennyiben épen ezek egyik a másiknak folytatását képezik. E körülmény birt rá, hogy azokat, mivel szétszórva különböző folyóiratokban jelentek meg, most összegyűjtve bemutassam: azonban «részben újra dolgozva, részben pedig új adatokkal bővítve.

Hátra van még, hogy a címről számot adjak: miért neveztem e munkát »Vértanúk« - nak.

A ki valamely eszméért vagy elvért küzd vagy még áldozatul is esik: közönségesen vértanúnak nevezzük. Azonban nemcsak a hazafias és szent ügyeknek vannak vértanúi. Lehet valaki rögeszmének, saját korától elitéit elveknek áldozata, s mégis bizonyos szempontból vértanúnak mondják. Másra talán saját hiúsága, nagyravágyása vont a bukást, s ama czim tőle sem szokott megtagadtatni — mert az a küzdőknek, szenvedőknek és áldozatoknak czime. Aztán a Vallás és politika vértanúin kívül másokat is ismerünk — a tudományéit.

Ember nincs gyengeség nélkül, valamint daemont sem találunk a halandók soraiban. S ezen »vértanúk« közt kiket

VI

én most egymásmellé állítottam, s kik mondhatni, mindnyá-nyájan egy és azon kornak gyermekei, tévedőket, gyengéket, sőt bűnöst is találhatni, de találunk olyanokat is, kik hazafias érdem, önzéstelen buzgóság, nemes áldozatkész-ségük által tűntek ki. Kétségtelenül fel fogja ismerni az olvasó mindenik fajt, anélkül hogy én a vértanúi czim ked-véért sem a bűnt palástoltam, vagy az érdemnek árnyolda-lát érintetlenül hagytam volna.

De kiket itt, történeti rajzaimban, felmutatok bizonyos tekintetben áldozatok: tudománynak, politikai vagy vallásos eszmének s keverten nagyravágyásnak áldozatai. Apáczai a nevelés terén képviselt oly eszmét, melyért tanítványai rajongtak, de melyet előljárói nem értettek. Kemény és Bánffi csillogó, de még jóm valósítható eszméktől olkábítva, idő előtt le akarták rázni Erdélynek nyakáról a török fenső-ségnek nyomasztó igáját — a dolog azonban nem érett oda s ők ez eszme vértanúi sorát szaporíták. Haliért esze, mivolt-sége, népszerűsége s érdemei tették rettegetté s özek miatt áldoztaték fel. Béldit saját hiúsága, nagyravágyása s rövid látása buktatta meg. De bár egymástól eltérő olvokat vallot-tak is ezek négyen: Kemény és Bánffi Haller és Béldi, küzdel-meik végcélja egy volt — megmenteni a mennyit lehet Erdély önállóságából s alkotmányosságából. Mind abból azonban alig volt valami megmenthető s a XVIII-ik század története más nemű küzdelmeket mutat fel.

Szász János kortársaival jött collisioba olyan — nem tiszta forrású — törekvésekért, melyek utána diadalra jutottak, de melyek neki, kihívólag döllyfősnek, nyakát szegék. Bethlen Kata a vallásos buzgóságnak sivár ugyan, de megdőbbentő

VII

példánya. Az utolsó Rákóczy egyedül nevének köszönhető hogy a török egy leendő invasió vezérére szemelte ki. Ő valóban nevének volt martyrja. Egészen más neműek Mikes és Cserei szenvedései. Mindketten látták Erdélyt önállónak, függetlennek s mindketten még a kor emlékeivel táplálkozó irodalmi harcosok. Az egyik mint bujdosó, a másik mint elbúsult öreg volt tanúja hazája sülyedésének, hanyatlásának, ők szívükben hordozák a vértanúságot.

S én a vértanú nevet kizárólag és egyedül a fenn kitett értelemben vettem, midőn azt a fennebb is elősorolt s egymástól annyira különböző küzdőkrfe alkalmazóm.

Végül fogadják Szabó Károly és Papp Miklós barátim s Mike Sándor úr hálás köszönetemet, azon szívességökért, melylyel az újabb adatok birtokába juttattak.

Nagy-Kőrös, 1866. September 30-án.

SZILÁGYI SÁNDOR.

TARTALOM.

ELŐSZÓ.....	V
KEMÉNY JÁNOS fejedelemsége és halála.....	1
APÁCZAI CSEREI JÁNOS és kortársai.....	85
HALLES GÁBOR megöletése	153
BÁNFFI DÉNES kora és megöletése.....	173
BÉLDI PÁL és bujdosók.....	297
SZÁSZ JÁNOS tragoediája.....	363
BETHLEN KATA.....	379
RÁKÓCZY FERENCZ Párizsban.....	397
Az UTOLSÓ RÁKÓCZY.....	411
CSEREI az emlékiró.....	431
MIKES KELEMEN.....	443
OKLEVELES TOLDALÉK.....	461

KEMÉNY JÁNOS
FEJEDELEMSÉGE ÉS HALÁLA.

II. Rákóczy György 1660. május 22-én a gyalai csatatéren elesett. Barcsai Ákos versenytárs nélkül maradván, úgy hívé, most biztosan ül a fejedelmi székekben. E férfiú, míg magános ember és alárendelt hivatalnok volt, hasznos szolgálatokat tett hazájának. Mint fejedelem, csekély tehetséggel telhetetlen nagyraagyást párosítva, sietteté Erdély romlását. Gyors emelkedését s meggazdagodását, bár ősrégi családból származott, ifjú Rákóczynak, a fejedelmi széket a töröknek köszönheté. A nagyvezér 1658. sept. 14-én a jenei táborban, hol ő mint Rákóczy követé jelent meg, az ország szabad választási jogának lábbal tapodásával s a török pártfogást sürgető Kemény János mellőzésével, fejedelemmé tette¹⁾. Igaz, hogy az azon évi november 6-án Maros-Vásárhelyt tartott országgyűlés ezentesité ama törvényteleniséget Barcsai megválasztása s beigtatása által, de az csak pártgy ülés végzése maradt, s midőn a regálissal meghívottak közül sokan meg nem jelentek, azokat fejenkint 200 írttal rendelé büntetteim.²⁾

Barcsai erős ellenzékre talált nemcsak Rákóczy párthíveinél, hanem számos független erdélyi s a

¹⁾ Lutech Diariuma Kemény Fundgruben I. k. 294. 302.

²⁾ Az ekkori országgyűlési articulások közül az V-ik az akadémia birtokában.

Részekben levő főúrnál is, kik sem megválasztása módjával nem békülhettek ki, se az adó elviselhetlen fölemelését 15,000 aranyról 40,000-re, se az ország hallatlan nyomorgatását személyes részvétükkel szentesíteni nem akarák. S a két ellenfejedelem közt véres és ingerült, tollal és tettel folytatott tusa kezdődött, mely a két szomszéd hatalmasságnak, a németnek és töröknek rést nyitott, hogy Erdély a szerencsétlen Eris almája fölött megkezdett harczukat annál elkeserültebben folytassák, s melynek a Rákóczy elesése koránsem vetett véget. Szajdi Ámhád budai basa és Ali szerdár hatalmas serieket vezettek Erdély ellen, melyeknek egyéb feladata is volt, mint az országot Barcsainak biztosítani. Ha addig nem is volt tudomása róla, már ekkor beláthatta, midőn hírül vette, hogy követét, Haller Gábort, a szerdár elfogatá s lábaira hatvanhárom fontos vasat veretett, mert a még megválasztásakor rá rótt 500,000 tallérnyi hadiköltség mind e napig kifizetlen volt ¹⁾ s még jobban meggyőződhetett, midőn őt magát is, a török táborba sietőt, letartóztatá. Mert a szerdárnak feladata volt Várad és környékének behódoltatása, melyről azt hitték, hogy német kézben van. S valóban juh 14-én a basa és szerdár egyesített hada bekerítette e várat. A védelmező sereg száma, ide számítva 35 deákot, 850 főre ment, elszánt lelkesült nép, mely csak óriási küzdéssel tudá magát fentartani a több mint 50,000 emberből álló had ellen. Az egyenetlen viadalt Leopold hadai tétlenül nézték a raka-

¹⁾ Bethlen János commentáriusainak 1780-ki bécsi kiadása II. k. 12.1.

mazi sánczokból a nélkül, hogy a szorongatottaknak segítségükre mentek, a nélkül, hogy fölmentésükre valamit tettek volna. Aug. 28-án Várad török kézbe esett.¹⁾

Ez esemény a Barcsai népszerűségének, a mi kevés még maradt is, halálos dőfést adott. Megfosztva végbástyájától s a helytartó Barcsai Gáspár a fejedelem testvére által vérig sarczolva, úgy látszik, hogy a szerencsétlen Erdély végromlásához közeledik. Igaz, hogy Várad bukásának a fejedelem nem volt oka, sőt annak megtartását telhetőleg előmozdítá, de ő volt az, a ki a török adót fölemelte, s most azt kérlelhetlenül hajtá be. Fogságából többször felszólítá helytartó testvérét, hogy az adóhátralékok kiküldésével siessen, hacsak őt magát, az országot minden helységeivel nem akarja a török dühnek áldozatul ejteni. „Isten utolsó veszedelemre késztet bennünket — írta aug. 6-áról Erdély rendéinek — mivel minden megmaradásunkra való eszközöket eltökélttőlünk.“²⁾

A parancs kérlelhetlen szigorral hajaték végre. De már nemcsak az 500 ezer tallér volt behajtható. A két évi adóhátralékkal, melynek befizetését Rákóczy elmulasztotta, 660 ezerre szaporodott. Pedig az országot már az azelőtti évek dúlásai koldussá tevék, s nyomorából az még üdülni sem kezdett. A városok már

¹⁾ Várad ostromának érdekes és terjedelmes leírását lásd Szalárdy Siralmas Krónikája 545—689. Bethlen János II. 13—88. Vesd össze Podhráczky és Rác Károly csikkéivel Új Magyar Múzeum 1855-és 1866-ik folyamaiban.

²⁾ Szalárdy 694. Bethlen J. II. 84. Trausch Annales Hnng. et Tranes. II. 122. Katona XXXIII. 211.

lét év előtt roppant sarczokat fizettek s a polgárság és nemesség még ki sem heverte akkori veszteségeit. Mindezt hiába terjeszték a török elé. Neki pénz kellett.¹ Végre is össze kellett teremteni. Minden család-apára, tekintet nélkül vagyonosságára, 5 frtot vetettek; a magyar főnemességre, hivatalnokokra, harminczadosokra jóval többet. E rendkívüli adó fölszedésére bizottság neveztetett ki, mely a tallért 2 frtban, az orosz-lános tallért 1 frt 80 dénárban, az aranyat 4 frtban fogadta el. „Ez időben, — írja Graffius ’) német Diariumában, — Szebenben nem verhettek elegendő tallért, annyi nemes zúzatta össze ezüst ékszereit.“ A polgárok és szegény parasztság feleségeiknek kapcsait, övét, vagy a boglárokat, melyek az övén voltak, elővették, hogy azokból tallért veressenek. Sok szegény parasztnak vagy oláhnak nem volt egyebe egypár ökrénél, melylyel beszerzé élelmét, azt kelle eladnia, hogy a pénzt előteremtse. *) Általán borzasztó nyomor volt a szegény nép között. Ezenfelül augusztus és szeptember hónapokban a hagymáz és a ragály oly nagy mértékben dúltak, hogy a halottaknak rendes eltakarítása lehetlennél vált.

Mind ennek dacára a rendkívüli összeg nem volt oly gyorsan bejatható. Ali nem mulasztotta el, akkor midőn Barcsai Gáspárt Várad elfoglalásáról értesíté, fenyegetésekkel és szemrehányásokkal teli levelének

¹) Kemény, Fundgruben II. k. 227.

²) Az ez év jul. 6-én Segesvárott tartott országgyűlés, mely add léjében az ökrök elvételét is elrendelé, egy jó ökröt 2 frtra, egy középest 1 frtra becsült. 1. art. az akadémia kéziratai közt.

végén a hátralékokat sürgetni, azon figyelmeztetéssel, hogy újult hadakkal tör Erdélyre, nem fog se asszony-nak se gyermeknek irgalmazni, s az egész országot behódoltatja, ha még tovább késedelmeznek. Végsorai-ban emlékezteté a rendeket, hogy ő még mindig megtartotta szavát. A fogoly-fejedelem előterjesztései, hogy az ország már évek óta tartó küzdelmében végínségre jutott, segélyforrásai kiapadtak, hogy Rákóczy, ki őt hosszas időn át Szebenben ostromolta, ez időt sarczok felszedésére használta, melyekből ő semmit se láthatott, figyelembe se vétettek ¹⁾ s Barcsai szabadon bocsáttatását csak akkor eszközölheté ki, Haller Gábor lábáról csak akkor vették le a vaslánczot, midőn Gilányi György a vár bevétele után harmadnappal az ösz-szeg egy részét kézbesíté. ²⁾

A fejedelem Erdélybe visszasietett, hol mindent felfordult állapotban talált. Helytartói testvére Barcsai Gáspár és híve Gyalakúti Lázár György az adó behajtása s a Rákóczy-ház párthíveinek üldözése körül sok szigort alkalmaztak. Hogy ily eljárás mellett is a népben a vallásos érzést fölébresszék, általános böjtöt hirdettek, „de a haragvó Isten, — mond Gunesch — ³⁾ nem akart ily ledér és szenteskedő böjt által kiengesztelődni.“ Rákóczy halála hírének pártja, a nép sokáig költöttnek hitte. Két magyar nemest, a kik e hírt Segesvárra megvitték, a felbőszült nép a polgármester házából az utczára kihurczolt s erős bántalma-

¹⁾ Szalárdy Sirmalmas Krónikája. 691.

²⁾ Bethlen János Comment. 11. 36.

³⁾ Gunesch Trausch Chroniconjában. 11. 199.

zás közt agyonlőtt. S midőn ezért feleletre vonatott Segesvár, megtagadta a hódolatot mindaddig, míg a törökök az országból ki nem takarodnak. Ellenállásában Udvarhelyszék követei, két testvér Pálffi, megerősíték ugyan, de végre is kénytelen volt engedni, s a gyilkosokat kiadni, kiket aztán Barcsai Gáspár karóba hozatott.¹⁾ A szebeniek hű szolgálataikért azt hívék, hogy az adó alól ki lesznek véve: de épen oly szigorral lőn az rajtok is megvéve, mint a többi helyeken. A fogarasiak még sokáig vártak Rákóczyra, várukban elsánczolák magukat, s csak hosszas alku-dozás után nyitották meg kapuikat Barcsai híveinek.²⁾ Hasonlag cselekedett Görgény is, melyet Szárhegyi Lázár István védelmezett.

Nagyobb és veszélyesebb volt a Székelyföld ellenállása. Csik-Gyergyó és Kászon, Sepsi, Kezdi és Orbai székek nem hittek a Rákóczy halálában, s a Barcsainak meghódoló országgal meghasonlottak, de később, midőn szeretett urok eleséséről biztos tudomások volt, az új fejedelemtől helytartó testvérenek eszélytelen és kegyetlen eljárása fordítá el szívókét, ő ugyanis Bakó Mihály marosszéki kapitányt törvénybe idézés és elítélés nélkül felakasztatta. Szárhegyi Lázár István csíki főkirálybirót, kitől a töröktől üldözött Michne havasalföldi vajdának elfogatását s a székelységnek felülte-tését minden eredmény nélkül követelte, Görgényben (1660. jul.) fogságba vetteté. De Lázár mindamellet,

¹⁾ Goebel Chronica civ. Schaeenburg. Fundgruben II. 123—6. Krause Tagebuch. Kurz Magazin II. 466.

²⁾ Graffhne Siebenb. Ruin Fundgruben IL 227—8.

hogy 3700 tallérnyi váltságdíjt lefizetett, szabadságát még sem nyerheté vissza, míg augusztus elején menekült, „az vasrostélyokat kivervén, az mely házban volt, úgy ereszkedett ki“: írja a helytartó Barcsai Kálnoki Mihálynak és Cserei Mihálynak, két testvéréhez ragaszkodó székely főtisztnek, kötelességükké téve, hogy őt magát vagy legalább nejét kerítsék kézre. ¹⁾

Az elkeseredett, vérig bántott férfiú Gyergyó havasai közt vonta meg magát, s ott ősi fészékben Szárhegyen visszatörüléséről gondolkodott.

Neve honfitársai közt a legnépszerűbb, s ennek aegise alatt szólíták fel fölkelésre Barcsai ellen a székelységet rokonai és párthívei Tompa István és Domokos Gábor, ő maga mindaddig nyugodtan maradt, míg a különben is ingerült székelység a kitörés pontjáig érkezett, s Kálnoki Mihály ennek elnyomására intézkedéseket kezdett tenni. Ekkor a Domokos hívására: „kegyelmed mentői jöjjön, mert rosszul van a dolog, most ideje egyszer; ha kegyelmed elkezdette, immár vigye véghez; ha kegyelmed az éjjel ki nem jő, azokat a szegény legényeket mind felnyársalják, én tudom Kálnoki Mihály dühösségét,“ ²⁾ — Csíkba sietett s a fölkelek élére állt.

Kálnoki Mihály a fölkelést ár közepett, melyet hasztalanul törekvők fékezni, Csik-Szeredába zárkózott. Lázár e várat ostrommal körülveszi, elfoglalja s magát Kálnokit is rabbá teszi. Sőt a felbőszült nép

¹⁾ Bethlen János Commentarii. II. 37.

²⁾ Közölte e levelet gróf Lázár Miklós a gróf Lázár család című munkában 160. 1.

Cserei Mihályt, a Barcsai által kinevezett főkapitányt agyon üté. Midőn ez események híret Barcsai Gáspár testvérének a nagyváradi táborba megírta, s a székelység lecsendesítésére közbocsánat hirdetését sttrgeté, ez gúnynyal válaszolá: „Lázár István, hogy Kálnoki Mihályt fogva tartja, emberül cselekszi; ha kegyelme-tek nem arra való, ő reája gondot viseljen, visel ő gondot Kálnokira. Amnestiát mi nem adunk, elvállik az Ali pasa hadát mint állhatja ő is Szárhegyen.¹⁾)

S most Lázár István minden igyekezetét arra fordítá, hogy a fölkelést Csíkon túl is terjeszsze. A Barcsaiak eszélytelen eljárása előre is biztosítá neki a sikert. Mindenek előtt Háromszéket nyerte meg, hol Székely László szervezé a forradalmat s midőn itt Donát Istvánt, a Barcsai által kinevezett főkapitányt a nép agyonüté,²⁾ többé nem vala visszalépés.

Maksán sept. 18-án közgyűlést tartottak, itt kimondák a forradalomhoz csatlakozásukat, s letették Lázár Istvánnak a hűség esküjét, egyszersmind elhatározzák: 1-ör, hogy a távollevő Mikes Kelemen főkapitányjok helyett Székely Sámuel legyen vezérök; 2-or, Csíkkal véd- és dacz-szövetséget kötöttek, „hoghya a szükség úgy kívánja s bármelyikre is erejek fölött való romlásukra igyekező erő jön,“ fejenkint közösen megsegítik egymást; 3-or a kóborlás meggátlásátLázár Istvánra bízzák; s végre 4-er a soraikból „akarattjok ellen kénytelenségből“ kilépteknek a hűség esküjének

¹⁾ L. e levél töredékeit ugyané munkában 161. l.

²⁾ Bethlen 37.

letétele után szabad visszatérést engednek. ¹⁾ A székelység eleinte Rákóczy György fiára Ferenczre gondolt ²⁾, de majd Keményre vetette szemét, követeket küldött hozzá Aranyos-Megyesre s tőle kért utasítást a teendők iránt. ³⁾

Barcsai Ákos még a török táborban értesülvén a forradalmi mozgalmakról, testvérét Gáspárt annak elnyomásával bízta meg. Ez az ország föl nem zendiilt részeiben általános fölkelést hirdetett, a táborba szállás helyéül Kőhalomszék lévén kijelölve. A csapatok falunként lönek elhelyezve, miről értesülvén Székely Sámuel, hogy az ekkép elszórtakat könnyebben legyőzhesse, lovas csapattal ellenök sietett. Az előnyomulókat az udvarhelyszéki Barcsaihoz hű maradt sereg fogadta Kacza alatt, hol ez kemény megveretést szenvedett. A diadalmas csíki tábor tovább nyomult Háromszék felé, de már itt felkészülve találta a zsoldos oláh lovasságot, mely, a dolog ütközetre kerülvén, erős ellenállást fejte ki. Ezalatt Barcsai Gáspár és lovasai megérkeztek, s az egyesült sereg a baroti téren a zendülökön teljes diadalt aratott. Közülök sokan elestek, a többiek rendetlen futásban kerestek menedéket; míg a védelem nélkül hagyott népen a diadalmasok kényök szerint kegyetlenkedtek, sokat felkonczoltak, kiket a csemei téren egy halomban temettek el, másoknak fülét orrát vágták le. — Barcsai Gáspár

¹⁾ E 28 aláírással s ugyanannyi pecséttel ellátott oklevelet közli gróf Lázár fenn idézett munkájában 163-4 11.

²⁾ Gunesch Trauschnál II. 122.

³⁾ Krause Kura Magazinjában II. 465.

előnyomulását Háromszékre semmi sem gátlá, útjában a zendülőket embertelenül fenyíté, felakasztások s tagcsonkítások voltak napirenden. ¹⁾ Majd Köpecz alatt megállt s oct. 13-án a csíkiakat táborából feladásra szólítá fel, a zendülés fejeinek, Lázár István, Székely Sámuel és Vasmat Péternek kiadását követelvén. De kegyetlenségei mutatták, mit várhatnak a fölkelők. Még bíztak ezek a megyékben és a többi székelységben. Feladásról, a vezérek kiadásáról hallani sem akartak, s Lázárfalván tábort ütöttek. Csak midőn a segély iránt minden reményök elenyészett ²⁾ s Barcsai Gáspár naponkint közeledett, bocsátkoztak vele alkudozásokba.

Egy követséget s annak élén pater Kászonyi Mártont Lázárfalváról Barcsai Gáspárhoz küldék egy levél kíséretében, melyben „nem maga megalázásával“ kérték, hogy várjon addig, míg a fejedelemhez s az ország rendéihez küldött követség onnan visszatér. Kezdi-Vásárhelyre oct. 19-én érkeztek ezek. De a győzelem által elragadott vezér semmit sem akart hallani. Kászonyi Segesvárra indult, hol ez időben a fejedelem mulatott, s az ország rendei össze voltak gyülekezve. A fővezér pedig válaszolt a csíkiaknak, hogy miután „mintegy fenyegetődzéssel azt írja, hogy készebb magukat egy lábíg leváogatni, mintsem a denominált személyeket kézbe adni, melylyel, úgy látom, declarálta magát a kegyelmes urunknak és a nemes ország elleniségének lenni, nem kegyelemkérés, hanem merő garáz-

¹⁾ Bethlen Commentarii II. 88—40.

²⁾ Gróf Lázár Miklós a Lázár-család — 165.

daság kegyelmetek dolga. Immár én is a pártot és hűséget nem mutatókban tűzzel vassal rajtok leszek.“¹⁾ Ugyanekkor táborát áttette a kászoni rétre, honnan a lázárfalvi tábort jobban fenyegetheté. De a mezei seregek közbeszólására, hogy a rokon vér ontását kerüljék, csakugyan megkötetett a fegyverszünet.

Kászonyi ezalatt úgy a hogy eligazítá a fejedelelemnél a rábízottakat,¹⁾ megnyerte az amnestiát, de nem általánost, mint a csíkiak sürgeték. Lázár István és Székely Sámuel ki lőnek rekesztve. Épen ezért a kihirdetés és hódolat elmaradt, s Barcsai Gáspár oct. 28-án ellenök készült. De a fejedelem újabb parancsa 8 egy csíki követség megérkezése, szándékának elhatalasztására bírák. A követek visszavitték a táborba a fejedelmi amnestiát, Csík meghódolt, Lázár, Székely s a főbb pártosok Gyergyó bérezel közt vonták meg magukat, tovább fűzve terveiket.

Az ország teljesen lecsendesültnek látszott, midőn a csíki követség az oct. 20-án megnyílt segesvári gyűlés végnapjaiban bemutatta a fejedelemnek hódolatát, s Barcsai Gáspár a sereggel együtt a gyűlés helyére megérkezett. A fejedelem, mintha már minden be volna végezve s ő biztosan ülne székében, nősülésre gondolt. Választása tanácsosa Bánfi Zsigmondnak „már ember-

¹⁾ Barcsai Gáspár levele a csíkiakhoz a gr. Lázár-család 106,106.

²⁾ Hogy Kászonyi a csíki táborban megfordult, ezt Bethlen Jánosból tudjuk (II. 40.) tudjuk, hogy innen Segesvárra vette útját, Lázár Miklós adataiból világos, ki itt okleveleket használt. De hogy a fejedelem oct. 20-án adta volna ki az amnestiát, azért kétlem, mert az országgyűlés is csak ez nap nyílt meg, s mert Kászonyi a legjobb esetben is csak ez nap érkezhett meg Segesvárra.

korbeli hajadon leánya“ ¹⁾ Ágnesre esett. A nemes hölgy „a már annyira hanyatlott idejű emberhez — mond Szalárdi — istennek törvénye szerint a szent házasságba való életre menni illetlennek nem ítéltvén,“ az esküvés még a gyűlés folyama alatt véghez ment. Az napon este Barcsai az ország rendéit megvendégelé: a menyecskét pedig főrangú hölgyek kíséretében a lakomához Haller Gábor vezette s férje mellé ülteté.

E gyűlésnek föladata volt, az ezer erszény pénznek behajtása módjáról tanácskozni. Ez ügyben már a júL 5-iki segesvári országgyűlés szigorú intézkedéseket tett, melyeknek miként végrehajtásáról számadásra még a falukból is küldöttek hívtak meg. A jelenlevő török követ azon összegnek nyolcz nap alatti kézbesítését szigorral követeié, ²⁾ a nemesség pedig, hogy nagyobb nyomorokat kikerüljön, önmagát adóztatta meg, minden jobbágytól, zsellértől egy-egy tallér fizetését vállalván fel; „nem tagadhatjuk, írák ebben, kegyelmes urunk sok rendbeli adózásunkat, romlásinkat, mindazáltal látván, nem egyébben, hanem az adásban áll Isten után e haza részecskéjének is továbbra való megmaradása, azért kegyelmes urunk, mi is félretevén

¹⁾ Szalárdi 594. Első neje Szeben ostroma alatt Déván halt meg márcziushó első napjaiban (Greffling naplója, Seivert Biirgermeisterjei 110.) Férje ekkor már Rákóczitól engedélyt nyert őt Szebenbe hozathatni, de mielőtt ez bekövetkezhetett volna, már meg volt halva. Lázár-család 74. I. Második neje utóbb Rhédei Lászlóné lett. Ennek naplója. Tört. tár I. k.

²⁾ Gunesch Trauschnál II. 124. így jött létre a 4-ik Art. Lásd alább a szövegben.

mostan magunk szabadságát, magunkra, nem jobbágyunkra vetettünk, mind megyéken és székeken minden szolgáló jobbágytól és szolgáló zsellértől, ki nem vervén bírakat, kolcsárokat, drabontokat, s egyéb jobbágyból álló szolgáló embereket ‚capitativ‘ mind úri-, fő- és közrendek, fiscus, városok és papok jószágiban, az városokban is hasonlóképen adjanak egy-egy tallért.“

A pénzügyön kívül a meghalt Rákóczyval volt viszonyok foglalkodtatták a rendeket. A rendek a Rákóczy és fia iránti hűség esküjét 1659. sept. 24-én megújíták s Barcsait ugyanekkor visszalépésre hívák fel. Az egészen Barcsai érzelmű gyűlés e tettét megsemmisíté. „Nagy szomorúsággal értjük — úgymond nyilatkozatuk — a közinkbe küldött Ngd Kglmes propositiojának eleiből fájlalja az vásárhelyi ¹⁾ boldogtalan gyűlésünk alatt (hogymár) országul, mi akarattunkból Ngd méltóságos személye megmocskolására irt levelünket, melyben több dolgok között minden javainknak elhúzásával vonásával és tékozlásával mocskolatok, mely levél hogy sokaktól közülünk nem subscribáltatott és pecsételtetek volna, nem tagadhatjuk, de bizonyítani merünk istennel, az egész keresztyén világra bátran kiterjesztvén dolgunkat, annak az igazságtalan levélnek írói, se iratói, se javallói nem voltunk, siit midőn akkori egybegyülekezésünknek helyére közinkbe küldetett, publice megmondták, magunk tudván az dolgot külömben lenni: nem subscribáljuk, sem pecsétel-

¹⁾ Marosvásárhelyt 1659. sept. 24-én tartott gyűlés Rákóczy alatt.

jüt, ezzel akkor elhaladván a dolog, még sem szűnt meg szegény boldogtalanul megholt fejedelmünk fegyvernek félelmével erőszakot tenni az igazságon, hanem elsőben tanácsi renden levő atyánkfiaival subscribáltatván, annakutánna drabantokkal, renddel hordoztatta szállásunkra, úgy kellett az halálnak félelme miatt subscribálnunk és pecsételnünk.“ Ez okbói ama gyűlésnek minden aktáit semmiseknek nyilváníták, s hogy a családhoz való viszony teljesen felbomoljék, végezzék: „Valamely privata persona az Rákóczy házhoz hittel volt köteles, azokról való reversálisokat producálják, és annihiláltassanak, ha kik eltagadnák és jövendőben kitudódnék per directorem evocáltatván in nótám perpetuae infidelitatis convincáltassanak. Hogy ennekutánna afféle dolog ne legyen, az fejedelmektől is arra ne kényszerítessenek, hogy feleségekhez, gyermekekhez hittel legyenek kötelesek, végeztük.“

E tanácsok folyama alatt néhány fő úr azon hírt terjeszté el, hogy Kemény János sereggel Erdély felé közeledik. Barcsai kezdetben koholtnak hitte s a terjesztőket hazaárulóknak szidalmazá, míg testvére Gáspár buzgalmában tovább ment, ő azoknak fülét, orrát levágatá. Pedig az nemsokára valósult. ¹⁾ Erélytelen eljárása támasztá a vihart.

Kemény János a tatár-fogságból kiszabadulván, a Készekben vontá meg magát; majd Lónyai Annát, Vesselényi István özvegyét nőül vevén, állandó lakhelyét ennek aranyos-medgyesi várába tette át. A csíki

¹⁾ Bethlen T. II. 42. 1. Goeber és Wasch mann Fundgruben II. 126. l.

fölkelek már a mozgalom kezdetén rávetették szemeiket s meghódolás után is folytonosan bejövetelét sürgeték. Rákóczynak szétvert hadai mellé állottak és vezérlete alatt akartak Erdélyre menni. Az elesett bujdosó fejedelemnek bujdosó párthívei hasonlóan ráföggeszték szemeiket, kivált miután Barcsai az egyszer nekik megadott kegyelmet újólal visszavonta. ¹⁾ E szerencsétlenek a Kemény szárnyai alatt reméltek hazájukba visszatérhetni, mert összekötése a nádorral, Wesselényi Ferenczczel kilátást nyújta a német udvar pártfogására, mert a portát a Keményt kegyelő tatár khán utján megnyerhetni hitték s mert Barcsai eszélytelenségével honn a kedélyeket végkép elidegeníté. ³⁾

Ennyi biztatás rávette Keményt a beütés megkísértésére. Az ország nyomorult állapotban volt s Barcsai eddigi eljárása akiengesztelődés lehetőségét elzárta.

A Rákóczy-féle sereg maradványával, mintegy ezer lovassal, nov. 21-én útnak indult Aranyos-Medgyesről. Hogy bejövetele váratlan ne legyen, Erdély rendíéhez körlevelet bocsáta, melynek elején számol visszavonultságának okairól, élénk színekkel festi a haza szenvedéseit, a maga üldöztetését; rátér a hozzá érkezett felhívásokra, számot ad az indokokról, melyek őt rábírták, hogy magányát cserélje fel; „oka, mondja ebben, nem. egyéb, hanem hazámhoz való szeretetem és köte-

¹⁾ Barcsai, midőn még a nagyváradai táborban volt, adta ki az: amnestiát, de alig hogy hazaért s magát székében bizton érzé, visszavonatta azt. A már ekkor hazaindult bujdosók feleútból tértek vissza. Bethlen T. II 37.

²⁾ Nem egyszer mondá: „testvéreim kívül nem bánja, ha az egész ország pokolba vesz is.“ Bethlen II. 41. V. ö. Szalárdi 595.

lességem.“ Vége az hogy: „ha kedveltetek, kegyelme-
 teknek szolgáljak. Módjában is kegyelmetek meg ne
 ütközzék, hogy ha magam securitására kívánságom
 kívül felettébb sokad magammal kell járnom, mintsem
 magam értékem, állapotom mutatná, vagy békességes
 időben kívántatnék; tudva legyen kegyelmeteknél ide-
 gen nemzettel való ijesztésem és fenyegettetésem.
 Hazánkban is pedig történtek olyak, kik gonosz indu-
 latokat és igyekezeteket szívesen lappangtatván, vesze-
 delmemre való cselekedettel kezdenek kifakasztani,
 melyről mint gyarló ember nem méltatlankodhatom.
 Assecuralok mindazáltal mindeneket felőle, hogy semmi
 rendbeli emberek ellen hazámba menni hostiliter nem
 igyekezem, azonkívül ha kik magokat fegyverrel oppo-
 nálják vagy nekünk ártásunkra igyekeznek, mely
 casusban, mind isten, mind emberek törvénye megengedi
 az igaz defensát, nem is megháborítására az hazának,
 sőt inkább jól meg sem aludt belső tüzének megoltá-
 sára és mindenekben kegyelmekekkel együtt szép
 egyességnek hozására czélozok, az egyesség lévén fő
 eszköze a megmaradásnak, melyre, mint isteni mun-
 kára várhatunk is áldást annak szerzőitől, ha az egye-
 netlenséget, mint az ördög plántáját kigyomláljuk
 magunk közzül, az hazának mostan fenn lévő nehéz-
 ségei felől, hogy mi is kegyelmekekkel igaz atyafiai
 consultálódhassunk, és minden szükséges dolgainkat
 eleikben terjeszthessük. Valaholott azért kegyelmekek
 levelemet hallani fogja, el ne mulassza, mingyárást oda
 conflualni a nemesség és minden hadban szolgáló ren-
 dek, személyek, szász városokról és székekről bőséges

ablegátusai által, hogy kegyelmetekkel *egyező* értelemből communicálván mind felső méltóságbeli közön-séges alsó rendek előjáróival a nemes országnak, a kiket tudniillik efféle dolgok illetnek, *egyező* tetszésből tractalhaveunk hazánk megmaradására nézendő minden egyéb szükséges dolgokról szabados voxsal, és magok szíveknek bátorságos kinyitásával Ellenben Isten s világ előtt tudományt tészek arról, ha kik e közjóra indítatott dolgokban, ha csak kivonszák is magokat avagy ha inkább opponálják, Istennek ha mi ítéleti az olyanokra fog következni, nem mások, hanem magok lesznek okai. Ezek után az úr Isten kegyelme-
teket éltesse, és juttassa boldog napokra.“¹⁾

Barcsai Ákos a segesvári gyűlésről Görgénybe ment. Itt vette nov. 26-án Tisza István kővári kapitány kezeiből Kemény elindulásának hírét.²⁾ Rögtöni intézkedése még az napon, hogy az ország rendei és a szász-ság keljenek föl s táborba siessenek, mondhatni, eredménytelen maradt. Ellenállásra ily véletlen támadás s gyors közeledés ellenében alig gondolhat. Seregei szét voltak eresztve, tanácsosai már elszéledtek s Kemény a legalkalmasabb perczet választá. A fejedelem Görgénybe zárkozott, testvére András Fogarasba,³⁾ másik testvére Gáspár bizonytalan számú seregével Erdély felső részeiben tanyázott ugyan; de szétoszlott csapatának semmi hasznát sem vehette.

¹⁾ A kolosvári reform, főiskola könyvtárában levő Szilágyi Sárauel-féle másolatból. Szalárdiban terjedelmes kivonatban olvasható. Kelete nov. 20. 1660.

²⁾ Szalárdi 598.

³⁾ Transch II. 124.

Mert Kemény Barcsainak a magyarországi határszélen őrtálló kapitányát Nánásit 200 fegyveresével elfogta, ¹⁾ onnan útját örményes felé vette, kézrekerítendő az ott mulató Barcsai Gáspárt, míg Szentpáli Jánost ennek Búzamezőn táborozó hada ellen küldé. Mindkét vállalata csodásán sikerült. Barcsai Gáspárt az örményesi udvarházban három cselédjével véletlenül meglepék, „de — írja Szalárdi — boros lévén, elevenen magát hogy megadni nem akarná, s benne meg is sebesítene, végre leverték s fejét vették.“ Búzamezőnél pedig a megtámadott oláh lovasok futásban kerestek menedéket, míg a többiek megkisérlették ugyan az ellenállást, de legyőzötven, feladták magukat ²⁾

Kemény gyorsan haladott Görgény felé. Beütésének hírére Bethlen János, Haller Gábor, Gyalakuti Lázár György tanácsosai e várba siettek, de a fejedelemnek intő levele, hogy a közelgő ellenségtől tartózkodjanak, útjokból visszatértté őket; Haller Fehéregyházára Pálhoz, testvéréhez, Bethlen Ebesfalván Apafi Mihályhoz vonult. De a gyöngye beteges Lázár Szent-Demeteren Gyulafi László özvegyénél vonta meg magát, hova utána Kemény, Kis András csapatvezérét küldte. E roszhírű rabló őt, hihetőleg parancs ellenére, meggyilkolá. Jobb sorsa volt a másik két tanácsúrnak,

¹⁾ Bethlen II. 44. Gron. Civ. Schesburg. Kemény Fundgruben II. 126. 1.

²⁾ Hogy a Bethlentől itt említett Búza nem más mint a belsőszolnoki Búzamező, s nem a dobokai Búza, azt ez utóbbi helynek örményestől távolságából hiszem.

Haller Gábort Kemény Simon, Bethlen Jánost Bethlen Farkas vezette Kemény Jánoshoz, mindkettőt szabadon bocsáttatások iránt biztosító levéllel látva el.

Kemény már ekkor Marosvásárhelyt volt. Hallert és Bethlent barátságos arczzal fogadta. „Nem a fejedelemséget akarja ő megszerezni — mondá, belső terebébe vezetve őket, s megelőzőleg elpanaszolva magán-sérelmeit — csak a zavarokat lecsendesíteni. Ha az országgyűlés rendezte a haza ügyeit, ő a nélkül, hogy Barcsai ellen kezdene valamit, ki fog menni. Azonban, folytatá, nem szeretném, ha e szándékomban akadályra találnék kegyelmetek részéről,“ s hogy e tekintetben biztosítva legyen, térítvényt követelt tőlök. Haller és Bethlen nem tárták tanácsosnak a hosszas ellenállást, előttük volt a példa; Lázár György. A térítvényt megadák.

A csíkiak közeledésének hírére, boszut állandók a korábbi sérelmekért, Udvarhelyszékre rontottak, s azt széltiben rabolták, pusztították. De midőn Keményhezküldött követségüket ez a rablás megszüntetésére inté, engedelmeskedtek felhívásának. Ez által a székelységet részére megnyerte. További intézkedései hasonlólag az ország megnyerésére voltak irányozva. Fiát Simont Fogaras alá küldé, hogy ez a várba zárkozott Barcsai Andrást gyöngé ostrommal körítse, s ekkép testvérétől elzárja. Magát Görgényt is mind szűkebb körbe szorítá, seregeit a vár közelében helyezé el, a főhadiszállását elébb Szászrégenre, majd Vécstre tette át. Innen Barcsaival levelezésbe bocsátkozott. Célja volt rávenni a fejedelmet, hogy személyes találkozásba

egyezzék belé, s e czélból Bánffi Dénest küldé hozzá. Barcsai beleegyezett kívánatába.

A találkozás dec. 11-én Görgény-Szent-Imrén megtörtént a vár mellett. Barcsait Bánffi Zsigmond s néhány udvari embere kísérte le a várból. Kemény a Haller Gábor, Bethlen János, Petki István, Ébeni István, Bánffi Dénes, Bethlen Gergely és Farkas társaságában jelent meg. Itt a két párt közt heves és hosszas beszélgetés kezdődött, végre midőn a kiegyezésnek már reménye is eltűnni látszott, mindkét férfiú kísérete távozott, s azok maguk maradtak. Hosszas négyórás négy szemközti szemben-lét után a kíséret beocsátatott. A kiegyezés létre jött, hogy dec. 24-ére Szászrégenbe hirdettessék országgyűlés, s a mit ez végez, abba mindenik fél belenyugszik. ¹⁾

Mindkét férfiú külön meghívót bocsátott az ország rendeihez. Kemény „a hazának mostani felháborodott állapotának megcsendesítése, egyezségre hozása, és jövő megmaradása felől való consultatiókat“ tűzte ki tárgyul. Ugyanis mondá a meghívóban igen jellemzőleg, ha a magunk dolgainak nem magunk, hanem idegen nemzetek kezdenek lenni bírái és igazgatóig vájjon nem mostoha executorok fognak-e lenni? Jobb annakokáért, magunk oltuk magunk tűzét, mintsem az idegen tűzoltók prédáivá legyünk.“ Másik tárgyul a török adónak rendbehozása tűzé ki, s ezért különösen a számvevő tiszték megjelenését sürgeté, „mert, úgymond, sem a fényes portától e hazát elszakasz-

¹⁾ Szalárdi. 598—600. 1. Bethlen J. 48 -50.1.

tani nem intendálok, sem provocálni a hatalmas nemzetet.“

Hasonló okokra támaszkodott Barcsai is, midőn az országgyűlés szükségességét híresztelé. Kemény személyes megjelenése s kérelme folytán az ország rendéinek a határozásra teljesen szabad kezet ad: csak az egyet köti ki, hogy az ő vagy más hazafi megrontására vagy veszélyeztetésére semmi végzés se hozassék, s e föltétel és illő kárpótlás mellett, ha lemondását óhajtának a rendek, abba is bele nyugszik. ¹⁾

A kitűzött időre egybegyűlt országgyűlés megnyitását Kemény János személyesen eszközlé egy szónoklattal, melynek szavait egy egykorú napló tartá fen. Nyilván célzott ebben a sebekre, melyeket az ozmán dúlás ejtett rajtok: „Gondoljátok meg, kérlek, mennyi ezer keresztyének legyenek még a tatár keserves igája alatt, kik mezítelenség, éhség, szomjúság miatt elepedvén, sóhajtanak; nézzétek meg jól, nézzétek meg hazátoknak meg sem hűlt hamvait, szemléljétek tűz miatt elégett alkotmányoknak pusztult helyeit; megmezítelnített Erdély az ő lakosítól, megfosztatott aranyától ezüstítől, és megfogyatkozott erejében is; sőt hogy igazán megvalljam, bővebben öntöztetett meg az 1660-ik esztendőben ez haza keresztyén vérrel, hogysem mint égi harmattal. Tanácsosokat kerestek-e? Megholtanak. Vitéz embereket kívántok? megölettek. És a mi az hazának legsiralmasb, a hol erüsb kőfalak, bástyák és erősségek állanak vala fen, ott mostan a gaz és bokros

¹⁾ Katona T. 115—121. 1. a kalocsai könyvtár kézirataiból.

tövisek a szél ellen ugyan hajtanak. Nézzétek urak a templomokat, lovak istállóivá téttenek! és a hun (hol) ennek előtte az Úrnak neve tiszteltetik vala, ott most a pogányoktól káromoltatik. Oh siralom! Oh könnyullatás! mennyi szüzek fertéztettek meg a pogányoktól, mennyi ifjak számláltattak a pogányok közzé! mennyin választattak a természet ellen való bujaságra! Uram, állj bosszút az ő vérökért és nyomorúságokért!“

Január 1-én a rendek a fejedelem-választáshoz fogtak. Lehetett arra befolyással egy csíki fegyveres seregnek jelenléte is, de azért, mint a fentebbi napló bizonyítja, nemcsak egyetértéssel, sőt lelkesedéssel ment véghez. „Az ellenkező elmék — írja az érintett napló — az szempillantásban megegyeznek, a gyűlölégek, versengések, fenyegetődzések letéteének, úgy hogy a kiket ennekelőtte egymással ellenkező görögöknek mondhattál volna, immár azokat az egymás között való egyezsége nézve egy méhből szüleiteknek lenni mondhatnád, és a kik egymást nemcsak rugdosták vala lábokkal, hanem szaporítják vala is inkább egymás sebeit, letévén a vérontó dühösséget, az egy embernek is jelenléte azokat a szeretet kötelével öszszecsatolván, az egyezségnek regulája alá szorította, a ki oly becsülettel, szemérmességgel megyen vala fel a fejedelmi székbe, hogy nem úgy a fejedelmi botot felvenni, mint azt letenni állíthatnád. Láttál volna ebben fejedelmi ékességeket, szemeiből folyni könnyullatásokat, homlokán alázatosságot, ábrázatján szelídséget, hallottál volna az utczákon és ösvényeken ily kiáltásokat: Éljen a hazának atyja! éljen nemze-

tünk oszlopa! Éljen végezetre Erdélyországának egyetlen egy vigasztalója!”¹⁾

Alig hogy a választás megtörtént, midőn egy a rendek fényes többségéből álló küldöttség Bethlen János vezénylete alatt Keményhez megy, ki a választást nem minden aggodalom nélkül²⁾ elfogadja ugyan, de tiltakozik azon gondolat ellen, mintha ő a fejedelemség kereséséért jött volna az országba. Tudatja továbbá, hogy a közelgő tavasszal török-tatár erő akarja az országot megrohanni, s e célból a török a római császárral, a tatár a kozákkal akar békét kötni, hogy Erdély elfoglalását háborítlanabban végezhesse be. Tudja, hogy mindez Barcsai előtt is nyilvánvaló volt, de eltitkolá a tanácsosok és rendek előtt, s habár Váradról a helytartóknak egy ízben meg akarta írni, de mint állhatatlan ember, tudósítását visszavonta. A rendek még az nap megbizák Bethlen János és Keresztesi Ferencz tanácsosokat és Apafi Mihályt a fejedelmi conditiók elkészítésével.

E bizottság a föltételeket jan. 3-án bemutatta az országgyűlésnek, hol úgy, amint elkészültek, elfogadták azokat. Egy a három rendek közül választott küldöttség Keményhez megy, s ezt nagy fénynyel magokkal hozzák. Kemény elfoglalja a fejedelmi széket, s az újon felolvasott föltételekre megesküszik. Más nap jan. 4-én az ország rendei mutatók be hódolatukat s tették

¹⁾ A kolosvári reform, főiskola könyvtárában levő B. Szilágyi Sámuel-főle gyűjteményből.

²⁾ Lásd levelét nejéhez jan. 2-áról a Türkische und ung. Krónikában Nürnberg 1663.

le az esküt. Január 5-én a Barcsai ügye került szőnyegre. Ennek lemondását a rendek még dec. utolsó napján elfogadták. Ezalkalommal egy köszönő iratot intéztek hozzá, melyben írák: „Istentől bő áldást kívánunk azon magamegalázásáért, hogy ha más directio alatt ismernők alkalmasb megmaradásunkat, kész volna fejedelemségének is cedálni“ ¹⁾; s hogy előbbeni állásához méltó jövedelme lehessen, Görgényt átadák neki. Továbbá meghatározzák lemondása föltételeit is. Mert újabban, jan. 5-én, követség ment hozzá Görgénybe, mely az ország biztosító iratit megvitte neki. Barcsai lemondását más nap hasonló írásba foglalá, s átadá a követeknek, kik azt jan. 9-én bemutaták az országgyűlésen ²⁾. Ugyanekkor Keményhez is intézett egy biztosító iratot. Ez pedig, hogy minden eshetőség ellenében fedezve legyen, Barcsainak a rendekhez intézett két levelét és a dec. 11-iki görgény-szentimrei egyezkedést hiteles másolatban kiadatá. E szerint Barcsai fölszabadítja a rendeket, hogy ha ő kivüle „más személynek directioja alatt remélhetnék megmaradásukat, állana hatalmukban.“ Feloldatván ő maga is „conditioi“ alól, kötelezi magát, hogy „a regimennek mostani változásáért sem az országot, sem annak fejedelmeit, sem mást senkit is sehoh semmi praetextus alatt meg nem aggravál.“ Némely föltételek előbocsátása után így ír saját személyére vonatkozólag: „ez országon kívül való helyekre semminemű praetextusok alatt nem írogatok, nem

¹⁾ Lásd Katona i. h. 220—1. 1.

²⁾ Az országgyűlés naplójának a kalocsai könyvtárban példányát kiadta Katona XXXIII. 224—7. 1.

izenetek, ország és fejedelem dolgairól nem tractálok, sem az hazában, sem azon kívül nem tartom semmi praetenciomat fejedelemségéhez, az országnak szabados electionján kívül, harefer áltatnék is, senki parancsolatjára fel nem veszem, fejedelmi titulussal sem élek; az ország és fejedelem consensusából írandó leveleimet ide nem értvén, szent ígérete szerint mind az török nemzetségnek, s mind más országokra valahová kívántatik, de facto írni készen vagyok; az országot, és annak mostani fejedelmét mentvén, és magamra vevén az portán azt az nehézséget, az mi az mostani állapotokkal következtetett, s élvén az hazában mint egy privatus úr, mindenekben mellettem levőkkel együtt az ország törvénye alá submittalom magamat bona fide Christiana.“ Ugyanekkor Barcsait lemondásáért, és azon ígéretéért, hogy a portán közbejáró leend, megajándékozáék Görgény várával s a hozzá tartozó javadalmakkal haláláig, Szentpéterrel és Sukkal örök időkre, „ő nagyságát, mondák, veszedelembe ejteni, törvénytelen megkárosításokkal illetni, semmi úton módon nem igyekezzük, sem hatalmunkban levőknek meg nem engedjük, ő nga mellett levőknek amnestiát engedünk, de úgy, ha mindjárt redeálnak, a mi klms urunk s országunk hűségére most mindjára hittel kötelezvén arra magokat mint az több regnicolák, s ezentúl az haza s ennek fejedelme ártalmára való dolgokban magokat nem elegyítik, s velünk mindenekben együttértének, egyéb állapotokban pedig az ország egyezségére redealván, egyenlő igazsággal és hatalommal éltetjük ő kglmét, mint tulajdon magunkat. — De tőle is megvárjuk, hogy

ő nga is előbbi kglmes urunk mellette levőkkel együtt a mi mostani kglmes urunknak és nekünk országul adott assecuratoriáját hasonlóképen megtartsa“¹⁾ Ezenkívül pártja is biztosított minden lehető tárnadások ellen.

De legfontosabb volt az okirat, melyet Barcsai Keménynek adott. Ebben ő kötelezé magát, hogy a fejedelemséget sem személyesen, sem mások által nem fogja vadászni, minden ehhez tartozó dolgokat kézbe-sít, sőt Keménynek ügyét mindenütt előmozdítja, ő kglmét pedig az hazával együtt fejedelemnek agnoscálom minden illendő engedelmességgel és a köztünk arról lett végezés szerint való becsülettétellel is ille-tem, ő kglmével tökéletes igazi atyafieágot tartok, velem közlendő titkos dolgokat senkinek annak ideje s módja előtt ki nem jelentek, magam sem, mások által sem titkon, sem nyilván nem küldözök, Írogatok és izengetek, és ő kglme vagy hozzátartozói ellen, semmi-nemű bosszúállásra való igyekezetét fen nem tartván, mindenkben magamat úgy viselem ő kglméhez, mint igaz hazafia tartozik legitimus fejedelméhez.²⁾

Január 9-én Kemény, hogy megválasztása nap-ján tett nyilatkozatának súlyt adjon, és a portának Erdély elfoglalására intézett célzásait leleplezze, be-mutatá a budai basa levelét, melyben ez a szultán azon parancsát tudatja vele, hogy Bihar, Kraszna és Szol-nok megyéket a váradi kerületbe kebelezze, a nádor és esztergomi érsek leveleit, melyek míg egyfelől a

¹⁾ A magyar akad. birtokában levő egykorú példányból.

²⁾ Másolata a kolosvári ref. főiskola könyvtárában.

török czélzatait feltüntetik, kimutatják a császárral szövetkezés előnyeit. Másnap egy újabb levél érkezett a portáról, mely mindezt igazolni látszott.

Barcsai Ákosnak korábbi ügynökei Lutsh János ¹⁾ Váradi István, Szilvási Bálint, és kívülök Budai Péter egy a Kemény János beütése alkalmával a portára küldött pósta, figyelmezteték a veszélyre a rendeket, melyek ez elállásból származhatnak. A két oláh vajda, a szilisztriai basa, Ali temesvári és Szinan budai basa parancsot kaptak, hogy nem nézvéen a télnek mivoltát és késedelem nélkül, életek vesztese alatt induljanak. Inték azért a rendeket, hogy a szegény haza teljességgel el ne vesszen, a sántikálásnak hagyjon békét, állhatatosságot mutasson. ²⁾

Azonban az országgyűlés még nem tartá tanácsosnak a portától elszakadni, sem pedig nyíltan a bécsi udvar karjaiba vetni magát. Előlegesen Bánffi Dénest, s pater Kászonyit küldék Bécsbe, hogy a császár czélzatait puhatolják ki, s lehetőleg hozzák tisztába, hogy a bécsi udvartól mit remélhetnek, hogy majd ennek alapján intézzék sorsukat. A követek elutaztak, ³⁾ s az országgyűlés, miután a fejedelem az

¹⁾ Ugyanaz, kit mint az 500,000 tallérért kezest Konstantinápolyba vittek.

²⁾ Katona XXXIII. 228. 1.

³⁾ Bethlen II. 521. említi, hogy a császár segélyének megnyerésére sub iisdem comitiis (t. i. a jan. gyűlésből) Legátus Bánffi D. m. titur. Történelmi tár. 6. 93.1. F. Chasoni (és nem Cusoni), ki B. D. urammal együtt volt követ oda föl stb. Ez pedig nem lehetett más, mint a jan. küldetése épen, a melyből folyt későbbi áprilisi fölmenele. V. ö. Szalárdi 607.1.

elébe terjesztett törvénycikket megerősíté, január 12-én eloszlott.

A gyűlés eloszlása után néhány nappal Kemény Barcsait Régenbe hívta találkozásra. A még kezéhez nem került várak ügyében értekezett vele, s Barcsai mindazok kapitányait fölhívta, hogy a várakat adja át Keménynek. E mellett első gondja volt a portát megnyerni, s e célból követséget kiilde oda gazdag ajándékokkal. Mert főként ez tartá vissza a várparancsnokokat a meghódolástól. Ez aggodalmak elosztatása végett febr. 8-ról Radnótról személyesen irt Szebenbe Meitzer Andrásnak. A portáról jött leveleket — ír — közölte mindenfelé. Ezeknek nem volt egyéb célja, mint az országot tőle elidegeníteni. Ezért hiresztelé a portán Budai Péter, ura és a tanács híre nélkül, hogy ő mint ellenség német hadakkal jött az országba. Azonban maga Barcsai is meghazudtolá őt, intve az országot, hogy „egyesek“ maradjanak, mert egyenlenséggel elvesztik a hazát. A török ha hívják bejön; „meg is veszi jutalmát, mint eddigi fáradságának: „szájukban az íze.“ Egyúttal kérdé: bementek-e a biztosok a hódolat átvétele végett? A szebeniek válasza ekkép hangzott: „hogy ők a hitet nem tehetik le, mindaddig, míg a porta Keményt meg nem erősíti. Ez érdemben 1658. sept. 6-ról kötelezvényük van a portánál.“ Az új fejedelem nyomon válaszolt nekik, aggodalmaikat elosztatandó. „Szándéka sincs a töröknek tartozó hűséget megszegni. Ha ezt tenné, conditioit sértené meg, s a rendek már azzal fel volnának mentve a hűség esküje alól. De ha a török azt kívánná, „bo-

csásd be a basát, avagy adj mindjárt egy vagy két milliont; adj ennyi meg ennyi szép asszonyt, gyermekeket: „ez esetben csakugyan úgy oltalmazná magát, mint tőle telik.“ És Szeben febr. 15-én meghódolt; de azon kikötéssel, hogy a töröknek ellenállani nem fog. ¹⁾

Ezalatt Kemény a török hatóságoktól híreket kapott. Szinán nagyváradi basa, a hozzá küldött levelet Alihoz Nándorra s ez viszont a nagyvezérhez küldte. E két utóbbtól febr. 19-én érkezett Radnótra válasz. „Ha a fényes porta hűséges szolgálatában megmaradván — írja a nagyvezér — szolgálsz, jól leszen dolgod. De ha írásoddal ellenkező dolgot cselekszel, és olyan szándékkal vagy, jól tudod és megpróbáltad hatalmas császár hatalmasságát. Ha még egyszer hatalmas császár és tatárság bemegyén Erdélybe, meggondolhatod, mint leszen annak az országnak dolga.“ Mindenek fölött azt kívánta, hogy' hűségét az adónak beszolgáltatásával mutassa ki. Ez esetben Erdély nála fog hagyatni.

Nemsokára más tudósítása is érkezett. Megválasztása után követséget küldött Konstanczinápolyba, melyet ott íébr 16-án fogadott a szultán. „Ám hamegválasztá az ország, hangzott a váltasz, legyen fejedelem. Csak a kétévi adó- és sarcz-hátralékokat küldje meg, fiát adja át kezesnek, ²⁾ s maga személyesen menjen Temesvárra a fejedelemség elfogadására.“ Kemény

¹⁾ Katona T. XXXIII 229-32. 1.

²⁾ Lutsch Keménynél Fundgruben I. 334. 1.

válasza nem egészen volt a porta ínyére. Fiáról hallgatott, hanem személyes elmenését ígérte, ha neki teljes biztosság adatik, s a felemelt adó le fog szállíthatni. ¹⁾

S a mit a bégek a véghelyeken elkövettek, nem volt alkalmas Kemény bizalmát nevelni, ki már ekkor belátta, hogy megszilárdulását nem a török, hanem a bécsi udvar szövetsége által eszközölheti. Mert míg ő sergeivel a meg nem hódolt várakat Dévát és Fogarast ostromoltatá, a török Bihar, Kraszna és Szolnok behódoltatását vette munkába. Az ígéretnek által elcsábított jobbgységét lázadásra bírta földesurai ellen, úgy hogy ezek kénytelenek voltak a nagyobb helységekbe húzódni, mialatt a török a falukat behódoltatá. Pámezőben az oláh katonaság maga hívta be a törököt, Solyomkö várát tulajdon lelkésze adta át,²⁾ s Szentjób vára is árulás áldozata lett. A várórzó darabantok ugyanis kijártak a városba a törökökkel poharazni. Egy ízben czívódás közben azok néhány muzulmán agyonütöttek. A váradi basa ezért magát a várat követelé. A gyulai béget mintegy 400 jancsárral s egy csapat behódolt paraszttal Szent-Jób alá küldé. A vár meg volt erősítve, taraczkkal, löfegyverrel ellátva. De nem volt benne elegendő őrség, a a nép maga is hitvány vala. Pusztá ijesztgetésre — elvonulás föltétele alatt — feladák. Csak Székelyhid állott ellent, melynek védője Borbély Albert az oltalmazás körül sok

¹⁾ Bethlen János II. 56.

²⁾ Bethlen János II. 55. I.

előrelátást és állhatatosságot fejte ki, miután egy pribéknek árulási kísérlete meghiúsult, ki ezért ápr. 2-án Nagy-Kállóban nyárson süttetett meg. ¹⁾

Ily körülmények közt Keménynek, miután tartott a töröktől, sietnie kelle az erdélyi várak kézrekerítésével, hogy minden eshetőségre készen legyen, s mindenek fölött, mivel értesült hogy Barcsai, lemondását megbánva, a töröknél visszahelyhezését sürgeti. Dévában kettős őrség volt, magyar és német, midőn Barcsainak a feladást parancsoló levele megérkezett; a kapitány Springer Tamás hajlandó lett volna, de a magyar őrség nem akar rá állani, sőt a Barcsai biztatása folytán Kállai András ref. pap, Fodor János udvarbíró, Jánosi István harminczados nevében Rafai Tamás a jenei basához levelet intézett, hogy a vár elfoglalására törökséget küldjön. A levél kézre került, és Springer a bűnösöket elfogató s Dévát átadá. Radnóton a fejedelmi tanács halált mondott a bűnösök fejére, s ezek Déva alatt ki is végeztettek.

Fogaras feladása könnyebben ment. E várban Barcsai András parancsnokolt. De ez testvére izenetei daczára is késett a feladással, félvén a Kemény haragjától. Bakcsiszeraiban ugyanis együtt voltak a tatárfogságban, honnan András a Kemény kezeskedése mellett szabadon bocsáttatott, azonban hitlevele daczára is kötelezettségének sohasem tett eleget. Most Keménynek folytonos sürgetésére Barcsai Ákos végre udvari papját Csengeri Istvánt küldé oda szigorú parancscsal,

¹⁾ Szalárdi 605—6. 1.

hogy a feladást tovább ne késleltesse. Fogaras márcz. 15-én átadatott, s András testvéréhez Ákoshoz vonult Görgénybe. ¹⁾

Ez idők alatt Barcsai mindent elkövetett, hogy visszahelyezését a fejedelmi székbe keresztülvigye. Írt a nagyvezérhez, a budai basához, a két oláh vajdához, mindenütt visszatételére kért segílyt. Hűségét és hasznos szolgálátát ajánlgatá a portának, melylyel bizonynyal újabb terhek nehezdedtek volna az országra. S testvére a csak most kiszabadult András is segédkezet nyujta, sőt hogy már reményök is kezdett éledni, mutatja ez utóbbinak megfontolatlan nyilatkozata, hogy Kemény alig fog még két hónapig fejedelem lenni. S mindez Keménynek hírül vitetett: sőt mi több, a két Barcsainak török-segélyt sürgető levelei kezébe adattak.

E percz azonban nem volt alkalmas, hogy föllépjen ellene. Görgényt még kezei közt tartá. Azt sürgeté hát, miután a várakat országgyűlési végzés értelmében a fejedelemnek kell megerősíteni, bocsásson be Barcsai őrséget. Barcsai, talán mivel félt ügyét elmérgesíteni, engedett, sőt Keménynek egy újabb kívánságára saját őrségét is elereszté, a nélkül, hogy azért az ármánykodással felhagyott volna. ²⁾

Ezalatt Bánffi és Kászonyi visszaérkeztek Bécsből, s Kemény, hogy a bécsi udvarral kötendő szövetségére

¹⁾ Fogaras átadásának idejét azon napló határozza meg, melyből Katona XXXIII. 236. s kör. 1. kivonatokat közöl, s mely Bethlen és Szalárdi előadásával összehasonlítva csakugyan helyes adatnak látszik.

²⁾ Hogy Barcsai valóban ármánykodott Kemény ellen, abban minden forrás megegyez, habár ez érdemben írt levelei még lappanganak is.

az országos megerősítés bélyegét üthesse, s hogy a Barcsai elleni föllépésre törvényes szint nyerhessen, apr. 23-ra Beszterczére országgyűlést hirdetett. ¹⁾

Az országgyűlés megnyílt. A két első nap előleges tanácskozásokkal telt el. Apr. 25-én délelőtt egy követség üdvözlé a fejedelmet, ki ebéd után a rendek elé terjeszté propositióit. Ezek fölött a viták 28-ig bevégeződtek. Ez napon Kemény magához hívatá a tanácsurakat s egy bizottságot a követek sorai közök. A török követeléseit ezek elé terjeszté: hogy maga menjen közibök, fiát adja kezesül, hogy az 500,000 tallért s az adó-hátralékot haladéktalanul és egy összegben tegye le. S e szavakhoz mint ügyes szónok maga készített commentárt. Mind ez arra czéloz — mondá — hogy az országot elszegényítse s könnyebben meghódítsa, miután annak pénzét, vérét teljesen kiszívta, s állítmányát a porta leveleivel is támogatá. E jelentés a rendekre nagy benyomást gyakorolt. Még másnap is (29) mindig azon tanácskoztak: csak addig köteleztetek a török irányában hűséggel, míg védi őket; ha hitét megszegi, elárulja, vesztükre tör, akkor megszűnt minden kötelezettség. De hát hol találnak védelmezőt, „Isten után refugiumot?“

E kérdést tevék föl magoknak a rendek, midőn a fejedelem köztök megjelent. Rámutatott a német császárra és szövetségeire, s az ez érdemben írt leveleket átadá a rendeknek. Délelőtt azoknak olvasásával fog-

¹⁾ Szalárdi és Bethlen ez országgyűlést megfoghatatlan tévedéssel febr. 23-ára teszik. Ebből aztán annyi chronologiai zavart támasztanak, hogy azokból csak nagy vigyázattal lehet kigázolni.

lalkodtak. A délutáni gyűlésben megjelent pater Kászoni előadta bécsi útját, hogy a császár hajlandó őket oltalmazni, csakhogy biztosítékot kíván, nehogy, mint a korábbi időkben, ismételve megcsalassék. Épen ezért ajánlatokat kell tenni, s gondolkodni azok megtartásáról „mert — mond egykorú napló-író — igen nagy diffidentziában vagyon ez haza előttök, mert gyakorta port rúgtak szemekben annyira, hogy ha a fejedelem személye s magok haszna nem nyomnának valamit, el hagynának veszni.“ Ennek folytán határozatba ment, hogy Bánffi Dénest „ultimaria plenipotentiaival“ Becsbe küldik, a császárral való frigykötés befejezésére. „Ezek végbe menvén, folytatja az irt napló, este fél négy és öt óra között unanimes consensu. Istent híván segítségül, elvégezők, hogy török az ellenség, mely végzésünkben Isten boldogítson bennünket! Amen!“¹⁾

Bánffi Dénesnek még az nap kiadatott utasítása: „megjelenheti, micsoda nyomorúságos sorsra jutott a haza. Török, tatár kipusztítá, s 500,000 tallér sarczot követel. Karátisebes, Deszni, Bél, Sarkad, Szalonta el-estek, Várad elfoglalva, Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok elszakasztása munkába véve, Zaránd behódoltatása folyton folyik, a parasztot mindenütt a nemesség ellen ingerli a török. Hadait a végekben teleteti, s mint bizonynyal tudják, derekas készüléteket tesz; kérje hát a császárt, szánja meg Erdélyt s nyújtszon segítséget. Mert a veszély előlegesen ez országot fenyegeti ugyan,

¹⁾ Történelmi tár VI. kötetében, egykora napié 91—5. II. Chu-
aoni hibásan áll Chasoni helyett.

de ha az elesett, a császár birodalmára kerül a sor, kérje, hogy, ha ő felsége a pogánynyal békét, Erdélyt a békéből ki ne hagyja, s ha fegyvert akar ragadni, tegye úgy, hogy őket is kiszabadítsa. Mindezért ők hűséggel fognak adózni, ha bár színlegnem szakadnak el a töröktől De azt ne kívánja a császár, hogy ők kezdjék meg a harcot, erre elégtelenek, s ha végre is a császár segítsége nélkül kénytetnének fegyvert ragadni, bizonynyal elvesznek, s ez esetben legalább ment-helyet biztosítson nekik országában.“¹⁾

Bánffi elindult, s az országgyűlés a közelebbi napokban a Barcsai Ákos árulását tárgyalá. Törvény-cikket hoztak ellene, a XVII-iket, mely így hangzik:

„Noha mind külső országokból lett informatiokból levelekbéli productumokból ngd relatioiból világosan eluccecalnak elébbi fejedelemnek ngoddal és a nemes országgal interveniált contractusoknak, országstatútumnak violation, és e hazának romlására nézendő mind maga, mind némely hozzátartozóknak illetlen cselekedetek, magokviselése, és ártalmas dolgokra kifakadott derekas és hiteles emberek előtt tött szavai, - imide amoda való colhisioi, annakfelette mind régi fejedelem idejében végeztetett magától is acceptáltatott mostani kglmes urunk választásakor is confirmáltatott. ország uniójára is studio meg nem esküdt, mely fundamentoma mind religionk, s mind egyéb szabadságunkra nézve, egymáshoz való kötelességünknek, melyet praestálni de jure regno tartozott volna, mind.

¹⁾ Kemény János történetírása kiad. Szalai 629. és köv. 1. közölve ez utasítás.

azáltal, hogy egyéb keresztyén nemzetektől is azzal vádoltatni ne láttassunk, mintha in absentia sua definitiva pronuntialtunk volna ellene. Annak okáért ngd mindezekben producaltasson az articulusok és maga contractusi szerint ellene és medio tempore oly provisioval lévén elébbi fejedelem ő nga személyére, hogy mégis több veszedelem és romlás országot bennünket ne kövessen miatta, hogyha penig ő nga személyének alkalmatosságival az hazára veszedelmet látna jönni, ő nga procedáltasson a maga obligatoriája szerint, mely élőkben in specie producáltatott.“

S e végzést még súlyosították azon ítélettel, hogy a Barcsai által elkobzott javak visszafoglaltassanak. „Némely atyánkfiái, — írák — panaszkodással jelentik, hogy az előbbi fejedelem holmi javokat elvitte volna, azért azoknak jövök valamik in specie feltalátatnak mox et de facto restitultassanak. A melyek penig azokban elő nem talátatnak, fizessék meg azok, kik javoknak elhozásában elegyítették magokat, ha magán ő ngán nem akarják keresni; másrendbéli atyánkfiainak penig, kik rabságban nem voltak, jövök ha in specie elébbi fejedelem jova között talátatnának, azok is restitultassanak, a mely jövök fel ném talátatnak az ország adóssága telvén ki elsőben elébbi méltóságos fejedelem javaiból azokat is ő nga tartozék refundálni, de ezeket úgy értjük, hogy ha törvényt elérék ő ngát a megkárosított személyek, melyek procesusáról existálnak végzéseink a segesvári és szász-régeni gyűlésünkben; mindezeknek elvitelében vagy vétetésében ha oly személyek elegyítették volna

magokat, kiknek ez hazában semmi avagy a kártételnek mivoltához képest való illendő residentiájok nem volna, azok elébbi végzésünknek erejével megfogathatnak és ha elegendő kezeseket nem állítanak, fogságban tartassanak, hogy ha kik afféle embereknek javaihoz való nyúlásban, rejtegetésben avagy tudva afféléknek ki nem jelentésében elegyítenék magokat, hasonló poében incurraljanak.“

A gyűlés máj. 5-én Barcsai személyét illető felhatalmazását Kemény nem késett teljesezésbe venni. A mint az ország kimondá csatlakozását a bécsi udvarhoz, e fondor és nagyravágyó férfiútól méltán tarthatott. Tudta, hogy a ki adott szavát oly hamar és oly könnyelműen megszegi, a ki nem bírt egész határozottsággal nyílt ellenállást kezdeni, s csak az alattomos utakat választá, most annyival kevésbé fogja magát visszatartani. Az ország szélein fegyverben álló török sergek az első alkalommal nem kaphatnak-e parancsot kardot rántani? Igaz, hogy mióta Görgénybe őrserge volt, Barcsait foglyának tekintheté, de tényleg még sem volt az. Mint hazaárulóval úgy akart bánni, hogy a gyáva, a további ármánykodástól elijesztessék.

Május 6-án, tehát az országgyűlés eloszlását követő napon, Vécsből Görgény alá ment fényes kísérettel vadászatra. A két testvér Barcsait Görgényből kihivatja. Vadászat után ebédhez ülnek, s ennek végzetével Kemény előhozatja a két Barcsai áruló-leveleit, bűnöket szemökre lobbantja, s az országgyűlés értelmében elfogatja őket. Barcsai Ákost nejétől elválasztva s hívével Budai Zsigmonddal együtt Görgénybe küldi.

Barcsai András lánczokba veretve bogarasba vite-tett. Május 16-án a fogarasi pinczon felakasztatá, „a mely akasztójára — írja Szalárdi — ártatlan azelőtt esztendővel Mikes Györgyöt ő felakasztatta volt, azon akasztófára a bakcsi-szerályi hitlevelet is fel köttetvén a nyakába.“¹⁾

A török készülleteit folyton folytatá, s ez Keményt is hasonlóra bírta. Az országgyűlés felhatalmazása folytán, a pénzből, mely a török-adóra szedettet be, szaporitá mezei hadait, s tette az előkészületeket, hogy beütés esetében ne találja készületlen az ellenség. S ez már útban volt, de hogy berohanása indokolatlan ne legyen, Kálnoki Mihályt Keményhez küldé föltételekkel, mikről meg lehetett győződve, hogy elfogadtatni nem fognak. Kemény hát jun. 2-ára Megyesre újabb országgyűlést hirdetett, hogy e feltételek, s hogy Barcsai újabb ármányai tárgyaltassanak. A gyűlés a kitűzött napon megnyílt. Kemény személyesen ment be a templomira a rendek közé, s Ali basának Kálnoki által leküldött kívánatait elibök terjeszté: mondjon le Kemény a fejedelemségről, menjen jószágaira, s helyébe választassék más. A választott fejedelem 25 szolgál, s

¹⁾ Szalárdi azt írja, hogy Barcsai András nyomban, a hogy Fogarast feladta, felakasztatott (608—9. l.), mert »csomóját dolgának a hitlevélben jól megkötni és abban maga veszedelmére hagyatott, a megmaradott rést elkerülni nem találta volt.« Terhes vád, de — nem való. Bethlen szerint Fogarasból Görgénybe ment, mint szabadon bocsátott ember, s a napló, melyet Katona (XXXIII. 287. l.) közöl, hasonlót ír, még a napot is meghatározván. A zavar, mi e tárgy körül a magyar történetíróknál látható, azon confusioból eredt, melylyel Szalárdi és Bethlen a régi és megyesi gyűlések közti dolgokat tárgyalják.

mindhárom nemzetből 16 főúrnak kíséretében, mind az 500,000 tallért, mind a kétévi adó-hátralékot egyszerre tegye le. Alit, folytatá Kemény, sokszor kérte, hogy Váradhoz ne csatolja az oda nem tartozókat, de ő nem hogy ebbe egyezett volna, de még az adónak és sarcznak kifizetése esetére sem ígért békét. S most az ő személyének elmozdítását sem kívánja egyéb okból, mint hogy az ország és fejedelem közt szakadást idézen elő, s annyival könnyebben elveszthesse azt Kérék a fejedelmet, hogy a múlt besztercei gyűlésen ajánlott német confoederatiót sürgesse, s magokat Isten után az ő oltalmába ajánlák.

A gyűlés utolsó napján jul. 6-án Kemény újabb bizonyítékokat mutatott fel Barcsai árulásáról: leveleket, melyek a török erő beütését sürgeték, s hitlevelével és esküjével homlokegyenest ellenkeztek. Az ország megerősíté a besztercei határozatát, s Barcsai fölött Keményt tette bíróvá. ¹⁾ Hihetőleg ekkor számolt a rendek előtt Barcsai András megöletéseért is. Ha Bethlennek hinni lehet, Kemény e férfiúnak a bakcei-szeralyi hitetlen magaviseletét hozta föl főokul a rendek előtt, megszegé a szent háromságra letett esküjét, s ezért tette magát a büntetésre méltóvá, ezért lakolt halállal. ²⁾

¹⁾ Katona Hist. Crit. XXX. 238. egy a kalocsai könyvtárban lévő naplóra hivatkozik, mely az országgyűlést tárgya. Egyébiránt összevetendő Szalárdival 607.1. Bethlennel II. 68.1.

²⁾ Bethlen e számadást a februári besztercei gyűlésen mondja véghezmentnek. De februárban nem volt besztercei gyűlés, mint láttuk, hanem igen april 23-án, s Barcsai András még akkor is élt, sőt semmi ok, hogy a Katona által közlött egykorú napló azon adatában.

A gyűlés törvényczikkei is megerősítettek s kiadattak: ezek közül az első a töröktől elszakadást is kimondá.

„Az ngd méltóságos szóval való propositiojából világosan értjük kglmes urunk, az hatalmas nemzetnek, ellenünk megengesztelhetlen, feltett utolsó romlásunkra czélozó szándékát, egyszersmind Kálnoki Mihály atyánkfiától küldött Ali basa leveléből is, mind pedig szóval való izenetiből, mivel azért oly lehetetlen kívánságokat tött föl, melynek effectuálására magunk elégteleneknek ismerjük. Minthogy pedig a töröknek mostani kívánsága nem egyébre czéloz, hanem hogy szakadást idézzen köztünk és ngd között, akarván mint pásztort a nyáj mellől amoveálni a könnyebben való elvesztésünkre, arra nemhogy lépni, melynek isten gondolatjától is oltalmazzon, de sőt mindenkben ngdhoz ragaszkodván, Isten után valamint azért a» besztercei gyűlésünkben ngdat bölc tanácssal auraltuk, hogy minden hazánk megmaradására nézendő utakat módokat elkövethessen, hasonlóképen mostan is ngdat auraljuk bölc tanácsival.“

Majd a Barcsai ellen hozott végzéseket is megújíták.

„A mint az elmúlt gyűlésünkben bizonyos atyánkfiat küldtük volt elébb urunkhoz ő nghoz, kik által megtaláltatott: a porta contentatiojára rendeltett pénzünknek, a mely részét ő nga más ususra erogált

miszerint e kivégzés május 16-án ment véghez, kételkedjünk. Hogy azonban számolt a rendeknek, azt ildomosságból következtethetjük, s ez bizonynyal nem lehetett máskor, mint a júniusi gyűlésen.

és erogáltatott, annak refusioja felől ő kegyelmeknek, a melyeket Isten egészségben megtartott, referálván, minemü válaszszal járt, úgy látjuk a rajtunk sok keserves sóhajtással fölszedett pénznek contentatiojáról ő nga még sem gondolkozik, tetszett azért ngd kegyes annuentiájából nekünk, hogy az ő nga inventált javaihoz ngd szabadon nyúlhasson, sőt mivel violálta contractusit, kiknek virtusával conferáltattak volt bizonyos jószágok, azokhoz is hozzá nyúlhasson, és a praetendált summáról egyébiránt is vigore articulo- rum satisfactiot venni igyekezzék, hasonlóképen mások is a kik efféle dologban interessatusok voltak, dolgokat eligazítani tartozzanak az elébbi artikulusunk szerint, és más helyeken is, ha mik feltaláltathatnak, kézhez vétethesse, melyeket ha kik tudva megtartanak, titkolnak, kinyilatkozván, a mint az elmúlt besztercei gyűlésünkben articulo 1-6 végeztünk volt, hogy ha kik valakinek javokat, melyeket az elébbi fejedelem elvétetett volna, és azokat rejtegetné, avagy tudva efféléknek ki nem jelentésében elegyítenék magokat, az olyanok efféle bonumokat cum duplo restituálnak azon articulusunkat értünk hasonlóképen elébbi fejedelem jovainak rejtegetőjökre is, úgy hogy ha kiknél afféle bonumok volnának, és azokat elő nem adnák, hanem per inquisitionem tudódnék ki a dolog, az olyanok ellen procedáltasson ngd affélékről irt brevis articulusok szerint, kik cum duplo tartozzanak restituálni, hasonlóképen más országokba levők is, kiknek ez házában jószágok volna, azon poenaban azon processus szerént incurraljanak. Annak felette mivel a minapi

gyűlésünktől fogva is mind jobban-jobban jött napfényre elébbi urunknak ngddál és velünk való contractusa után más országokra, romlásunkra való írási, izengetési, és a velünk való contractusának violatioi; azért az ő nagyságáról akkor írt articulusunkat, most is in vigore hagyván, mivel a maga obligatiojában is, minden törvénybéli processusok kirekesztettek, álljon az ngd hatalmában, ha a maga obligatiója szerént procedál ő nagysága ellen.“¹⁾

A gyűlés május 6-án eloszlott.

Kemény a török készülleteiről már futárok által értesíté a német udvart S most újólag a Bánffi Déneshez újabb utasításokkal felküldött Teleki Mihály és Kászoni Márton által újabb jelentéseket tett annak. De nem hittek neki. Ő felsége, — mondák,—kijelenté, hogy ha Erdély nem háborgattatik, csak azon esetben tartja meg a békét, s nem is hihető, hogy a török ezt fontolóra ne vegye. ¹⁾ Pedig a magyarországiak is sürgették a segílyt, úgy is, — mondák ezek, — a töröktől csak azon helyek vannak biztosságban, melyek a távolság miatt rájuk nézve hozzáférhetlenek. ²⁾ Most azonban, midőn mind sűrűbben jelentkeztek a segílyt kérő futárok, s a törököknek már megindulásáról is kaptak híreket, adták ki a parancsot, hogy az örökös tartományokból hadak induljanak Magyarországra, s fővezérül Montecuculi neveztetett ki. De e készültek lassan folytak s Kemény önálló intézkedésekre volt

¹⁾ A magyar Akadémia birtokában leró eredetiről,

²⁾ Szalay M. ország tört. V. 57. 1.

³⁾ Bethlen II. 62. l.

szorítva. Mindenek előtt táborát gyűjté össze Miriszló alá, a honnan következő körlevelet bocsáta szét a hatóságokhoz: „birodalmunkban levő minden rendeknek és nemzeteknek, közönségesen minden vármegyéken és Szászországon levő községnek, jobbágyságból álló szegénységnek is, kik ez leveliinket látják és értelmét hallják, fejedelmi kegyelmességünket ajánljuk. Noha az országnak néhány rendbeli articulusi vadnak arról, hogy az közönséges haza szolgálatjától az szükségnek idején senki magát el ne vonja, hanem minden nemesi és egyes szabadsággal élő emberek az hadi expedícióba jelen lenni tartozzanak, és mostani alkalmatossággal kiadott edictumunkban is kemény büntetés alatt megparancsoltuk volt, hogy senki az mi hírünk és engedelmmünk nélkül táborunkból se házához, se egyéb helyekre kimenni ne merészeljen; mind az által nem gondolván azzal, sokan mind az nemes rendek, és fizetett szolgálaink közül táborunkból elszöktek, némelyek predálván, tolvajkodván az szegénységen, némelyek pedig az házoknál és egyéb helyeken imitt-amott lappanganak az haza közös szolgálatja elöl, kiknek ebbeli vakmerő cselekedeteket nem akarván büntetlen szenvednünk, szabadságot adtunk minden jobbágyságból álló, és egyéb közönséges rendeknek, hogy valahol, akár fizetett szolgálaink, akár az nemes rendek közül kaphatnak olyanokat, kik az mi engedelmmességünk nélkül hon maradtak, avagy táborunkból elszöktének, az olyanokat mindenütt öljék, vágják, és minden javokban prédát hányjanak, senkitől érettök bántódások nem lészen, sőt az mely jobbágy rendeknek földes urok

engedelmük nélkül vagy hon maradtanak, vagy táborunkból elszöktének, ha az olyan földes urokat megfogják maga jobbágyi és kötözve élönkbe, vagy táborunkba hozzák, mind megnemesítjük őket; azzaz jobbágyságtól felszabadítva örökös szabadsággal megajándékozunk. Eltávoztatván mindazáltal, az olyanokat meg ne háborítsák, kik otthon az mi engedelmünkből maradtak, vagy táborunkból mi annuentiánkból mentek haza.¹⁾

Ily körülmények közt értesült, hogy a török már az ország határain tanyáz. Jól tudá Kemény, hogy annak egyik célja a Barcsai kiszabadítása, valamint a bejövetelre ennek meghívása ösztönzi. Görgény nem volt az a hely, hol foglyát biztosságban tarthatá. Parancsot adott Kővárba szállítására Kővér János asztalnokának, és Váradai János kapitányának, kik valóban Barcsait s Budai Zsigmondot egy kocsi fenekére lánczolva, némi lovasság kíséretében Kővár felé elindultak. Hogy mi történt azután, azt aligha felderíthető homály fedi. Csak a végeredményt tudjuk: Barcsai és Budai útközben nem messze Répa nevű falutól meggyilkoltattak.²⁾ A szerencsétlenek tetemeit a falu lakosai a pelengér alatti gödörbe takarították.

¹⁾ Szalárdi és Bethlen nagyon el térdleg adják elő a dolgot. Szalárdi szerint véletlenül támadtattak meg Répánál, s úgy gyilkoltalak le nagy reménykedésük daczára. (610.1.) ő hát épen nem látja Keménynek kezét a dologban.

Ellenben Bethlen (II. 60.1.) szerint maga a kíséret s egyenesen fejedelmi parancs következtében gyilkolta volna meg. Legyen így, vagy úgy a dolog, valószínű, hogy Keménynek a keze nem volt tiszta.

Kézirat az erdélyi Múzeum-egylet birtokában. Kemény József Erdély története eredeti levelekben. X. K.

E kettős áldozat nem volt elég. A pártot, mely még Barsaihoz ragaszkodhatott, minden merénytől vissza akarta tartani. Zólyomi kénytelen volt Magyarországra menekülni; Apor Lázár börtönbe vettetett, honnan csak később szabadult ki. Dobai István pedig ragaszkodásáért felakasztatott. ¹⁾ S minthogy tudá, mily kevéssé van biztosítva a török pusztítástól, nejét s a főrangú hölgyeket Szamosujvárra gyűjté, honnan Kővárba viteté, hogy szükség esetében az út Husztra nyitva álljon ²⁾. Maga pedig jun. 18-kán Marosujvárt táborba szállt, oly pontra, honnan útját mindenfelé, minden irányban könnyen mozdíthatá.

Mert a férfiútól, kit a porta az Erdélybe nyomulandó hadak fővezérévé tett, a már ismert és rettegett Alitól kegyelmet vagy kíméletet nem várhatott. Ehhez volt csatlakozandó Izmáei budai basa is. S valóban alig hogy kiindult a szerdár Temesvárból, Zólyomi Miklósnak Husztra megiratá Szinán váradi pasa által, hogy csak siessen az ő, az Ali szerdár táborába, s ott fogadja el fejedelemmé kineveztetését. De Rédei Ferencznek sikerült ezt meggátolni, sőt a leveleket Kemény kezébe küldötték (jun. 28.), ki hogy mégis biztosítva legyen Zólyomi lehető fellépése ellen, Husztra őrizetet rendelt, s ama férfiút ennek felügyelete alá adta. ³⁾ Bécsben pedig újra meg újra sürgeté a segélyt, s főhadiszállását Decsére tette át.

A császár végre elhatározá Erdély ügyeiben eré-

¹⁾ Kazi Historia Regni Hungariae T. II. 244.1.

²⁾ Szalárdi 611.1.

³⁾ Szalárdi 611. 1.

lyesebben lépni fel. Hadait Magyarországra parancsolta: Metzger Konstantinápolyba, Viecher (jun. 17.) Temesvárra Alihoz küldettek. De mindkettő rász fogadtatásban részesült; „a szultán — mondák nekik — Kemény ügyének pártolásában a béke megszegését látja.”¹⁾ A szultán felhagyott ugyan állítólagos tervével, hogy Erdélyből beglerbégséget alakítson, azonban az Ali táborába küldött biztosnak nem sikerült a szerdórt vissza tartóztatni.²⁾ Ily körülmények közt Heister a szatmári parancsnok némely erdélyi váraknak német őrséggel megrakására, Stahrenberg Rikhárd pedig a Tisza melletti seregnek mozgósítására lőnek utasítva.³⁾ Montecuculi is parancsot kapott Keménynek rendelkezése alá ezer harczost bocsátani, és két sereget állítani fel: egyet a Tiszánál, hogy Keményt védelmezze, vagy felfogja, mást pedig, hogy Budát vagy Esztergomot ostromolja, „hogy Erdélyt ekkép Erdélyen kívül segítse”.⁴⁾ A Morvában és Ausztriában szállásoló hadak Semptére és Nagyszombatra küldettek, s onnan Komáromba vették útjokat, hol Montecuculi tizenöt ezer harczos felett tartott szemlét.⁵⁾ Végre Bánffy Dénes is visszaérkezett: „a császár — hangzott a válasz, melyet magával hozott — Erdélyt

¹⁾ Wagner Katonánál XXXIII. 251 1. Preyer Monographie von Temesvár 42.1.

²⁾ Hammer Geschichte des Osmanischen Reiches VI. 84. 1.

³⁾ Wagner Katonánál 247. 1.

⁴⁾ Montecuculi Katonánál 248.1.

⁵⁾ Katona XXXIII 241.1. egy a kalocsai könyvtárban levő egykorú napló feljegyzésére hivatkozik.

kegyelmébe fogadta, s ígéré, hogy azt régi állásába visszahelyezi.“¹⁾

E válaszról Kemény bonczhidai táborában értesült. Főhadiszállását a becsei táborból Egerbegybe, s innen Bonczhidára tette át a beütött török sereg nyomása következtében. Egy csapat jun. 28. a Körösvölgyön eBánffi-Hunyadon kétezer embert a templomban kardra hányt, Izmáéi, budai pasa pedig két nappal utóbb jun. 30-án a Vaskapun át benyomult, s útját a Hátszegvölgyének vette.²⁾ E csapatból 500 jancsár jul. 1-én Kolczvárt csellel elfoglala.

Nehány nap múlva utána nyomult Ali is a derék sereggel s bucsáki tatárokkal. Jul. 4—7. közt a szásguldó csapatok rabolva nyomultak elő Hátszeg bájos és természetől megáldott vidékén Várhelytől Peszteréig, Nagy-Esztréig, Klopotváráig, a gabnát mindenütt összetaposva és felégetve. Kendefi Gábort kényszerítik, hogy közikbe menjen, ki ez áron sásfészket Kolczvárat megmenté.³⁾ Levelet írtak vele, hogy: „ha az ország idején nem hódol s eleibe nem jó, fejedelmet nem választ magának, mind az nyarat, mind az telet^ mind az következő időket is mindaddig itt töltik (t. i. a törökök), valamig az ország fejedelmet nem választ.“

A vidéken mintegy másfél hetet töltött az ozmán sereg, mely Szalárdi szerint szélében egy mélyföldet

¹⁾ Bethlen János II. 63.1.

²⁾ Katonánál idézett helyen egykorú napló.

³⁾ Katona XXXIII. 242—8 1. közölve a levél, azonban nyomda, vagy írásbeli hibából kelethelyéül Kolczvár helyett Kolosvár van megjelölve.

fogott el, a mintegy másfél százezer török- s negyven-ezer tatár- és kurtányból állott. Azután felfelé nyomult, folytatva dulásait. Szászvárost és Szászsebest felégette, habár e két város már pusztán hagyatott, miután lakosai menekültek. Ali pedig Gyulafejérvár felé folytatta útját, s újabban irt a rendeknek, hogy fejedelmet válaszazanak magoknak, mert az esetben a további rablástól visszatartja hadait. ¹⁾ Ugyanez időben julius 12-én a konstantinápolyi internunciustól is érkezett figyelmeztetés: „Nyilván lehet országul nagyságtok, s kegyelmetek előtt, hogy ezelőtt egynéhány héttel a vezér ő nagysága havasalföldi vajda ő nagysága által érté-sére adta-Kemény Jánosnak, ő nagyságának, hogy az hatalmas császár a fejedelemségben szenvedni egyáltalában nem akarja. Hanem a római császár ő felsége tekintetéért hatalmas császár a szabad electiót ngtoknak s kglmeteknek megengedte a szultán Szolimán athname szerint;“ inti hát őket, hogy siessenek azt felhasználni. ²⁾

Kemény e figyelmeztetéseket nem terjeszté a rendek elé, s annyival kevésbé, mert bízott a német segítség megérkezésében. Azonban a török mind nyomult, s az előcsapat, a budsaki tatárság már elérte Alvinczet, mely a fejedelem táborától csak egy pár órányi járásra volt ³⁾ Kemény, habár a hajdúság, — szokása szerint véryomokat hagyva maga után, — kapitánya, a kegyes és istenfélő Kapi György alatt megérke-

¹⁾ Szalárdi 612. l. Bethlen 61. l.

²⁾ Katona i. h. 244 l.

³⁾ Bethlen 68. l.

zeit, ¹⁾ távolról sem mérkőzhetett volna meg a törökökkel. Tanácsosbnak tartá hát egész erejével felfelé vonulni, Petki Istvánt és Lázár Istvánt a székelységgel elválasztá táborától, hogy maradjon ben az országban, nyugtalanítsa az ellenséget, vonuljon Szebeu és bogaras felé, s ha szükség úgy kívánja, huzza magát a csíki rengetegek közé. ²⁾

Ő maga az erdélyi és székely főurakkal, a mezei hadakkal Bonczhida alól egész rendben Szamosujvár alá érkezett. Azonban egy tatár s kurtán csapat utána indult, s jul. 28-án már közeiéig nyomult. ³⁾ Nem volt szándéka Szamosujvárba zárkózni, innen is tovább ment Huszt felé, melynek megerősítésére az intézkedések már meg voltak téve, magával vivén Ébeni Istvánt, s e várban parancsnokul a már korábban oda rendelt Brazen Hectort, kövári kapitányt hagyván hátra az őrség egy részével. A tatárság pedig kedve szerént rabolt a védtelen vidéken, mely a korábbi hadjáratok alatt kikerülte a veszélyt. Deés és Szamosujvár környékén a számos-vidéki szép és gazdag faluk a lángok áldozataivá lettek.

Kemény tovább vonult mindig fölfelé. Következő nap julius 29-én — épen péntek volt — Emberfő és Nyégérfalva között tölté az éjt, s szombaton julius 30-án Oláhláposfalván állapodott meg oly czállal, hogy

¹⁾ Gruneacb Trauechnál II. 63.1.

²⁾ Bethlen 62.1. Szalárdi 612. I.

³⁾ Szalárdinál hihetőleg nyomdai hibából julius 28-ka áll. V. ö. Bethlen 63. I. és Katona 262. 1., valamint Szalárdi dátumaival Nagy-> Bánya megtámadtatásáról.

a vasárnapot ott töltse. Reggel azonban a hírt veszi, hogy a tatár-csapat nyomába érkezett. A tábort erre nagy rettegés szállta meg, a zsoldosok hanyat-homlok Máramaros megyébe rohantak, s a nemesség a fejedelemmel bár lasabban, követte őket Magyarország határáig. Innen három nap alatt Szigeten, Técsön át Huszt alá érkeztek, hol a vár oltalma alatt tábort ütöttek.

Utjokat szerencsésen választék. A tatár előcsapat Emberfőnél veszté el nyomukat, s Zombori János özvegyét számos paraszttal foglyul ejtve, jobbra Nagybánya felé vette útját. Itt megállt, s a külvárosba rablócsapatok száguldoztak be. A környékből a nemesség e helyen gyűlt össze, s egy ezek segélyével megkísérett ellenállás azokat elvonulásra kényszeríté. Azonban a környékben mindenfelé rabolva, égetve Szatmár felé, s innen Domahidáig száguldoztak, a foglyokat mindenütt magok előtt hajtva. Ugyanez időben Debreczen környékét egy más tatár-csapat is rettegeté, mely még jul. 22-én kirablá Piskoltot. ¹⁾ E hírre a szathmári parancsnok Heister felszólítá Keményt egyesüljön vele a foglyok kiszabadítására. A fejedelem nyomon indult Szathmár felé, s már csak egy mély föld távolságra volt, midőn a hir, hogy a tatárok Domahida alól elvonultak, Heistert tervétől elállásra bírta.

Kemény most Sasvárt ütött tábort, maga pedig kevesed magával Szathmárba ment, hogy nejét, ki Kővárból Aranyos-Medgyesre, s innen e városba mene-

¹⁾ Bartba Boldizsár debreczeni krónikája.

kült, magával vihesse Husztra. Heister száz gyalog fegyverest adott kíséretül. De midőn útközben kémjei értesíték, hogy a tatárság nincs messze, nejét Nyalábon át, száz gyalog- s háromszáz lovasból álló kísérettel Husztra küldé, maga pedig Tiszabecsnél e folyam túlpártjára vetette magát.

A tatár-csapat aug. 1-én visszavonult Nagybánya alá, hogy ott majd a derék-sereggel egyesüljön. A városi előljáráóság már e hordának első megjelenésekor gondolkodni kezdett, mikép fordítsa el a veszélyt? De bármennyire aggódott is, hogy intézkedései a császár iránti hűség megszegésének fognak tekintetni, most, midőn a horda újabban elkezdé fosztogatásait az elővárosokban, kénytelen volt a táborba követeket küldeni, kik a császárral kötött békének megszegése iránt kérdést tegyenek.

Már ekkor Ali, a szerdár is közeledett a derék-sereggel. Útját ugyanazon dúlás és pusztítás bélyegzé, mi az előcsapatét. Gyulafejérvárt, mely három év előtt annyit szenvedett, újabban feldúlta. De a vár ostromát kikerülte. Aug. 2-án már Nagybánya közelében volt. Egy küldöttség ment most a városból elébe, mely Alinak a város hódolatát bemutatta. Ali a követséget kegyelmesen fogadta. „A ti hibátok — mondá nekik — ha kárt szenvedtek, mert nem hódoltatok meg hamarabb. Azonban éjfélíg tudósítatok, hogy Kemény János hol vagyon?“ „Nekünk — hangzott a tanács felelete — Keménynyel semmi közünk. Mi ő felsége a római császár hívei vagyunk.“ A szerdár megnyugodott e felelettel, s oltalom-levelet és 70 janicsárt küldött a vá-

rosba, azonban kijelenté, hogy főbb tisztjeinek némi kedveskedéseket szívesen venne.

Aug. 5-én Ali az elfogott Csepregi Mihályijal következő levelet íratott Kemény Jánoshoz: „Kegyelmes uram, die 23 Julii nagyságod kegyelmes parancsolatját akarván effectuálnom, nagyságodhoz való kimenetelemben, igaz hűségemnek jutalma boldogtalanul fordula: mért Suknál isten az tatárok kezében engede, s most már Ali pasa rabja vagyok, kinek parancsolatjának akaratom ellen is eleget kell tennem. Síralmason szemlélem, fájós lélekkel szenyvedem az országnak s nemzetemnek rettenetes romlását, melynek okának csak . egyedül nagyságodat kiáltják lenni, s féltő, hogy bé ne tölt légyen, s meg ne is tetéztessék, az mit én nagyságodnak írtam vala: hogy az római tanácstúl,ki elejitől fogva vallásunknak háborgatója volt, ne deprodáltassék nagyságod. Az nagyságod jó itületére támasztom, nem tapasztalta-e még? Ha azért nagyságod várt reménységében megcsalatott, az ország megromlott, s naponkint romlik, s nemzetünk fogy, az élő istenre, lelki idvességire kényszerítem nagyságodat, mint nemzetét igazán szerető református fejedelmet, igyekezzék nagyságod az rettenetes tűznek megoltásában. itt pedig kegyelmes uram csak az nagyságod maga megalázása kívántatik, az mint exploráltam. Sok ártatlan léleknek pogány-kézben esése, hűséges sok ártatlan vérnek kiomlása hassa meg nagyságodnak lelkét, s igyekezzék ez rettenetes tűznek megoltásában. Hidje el nagyságod, az kihez nagyságod bízott záloga vagy az táboron; sőt conclusum: semmi közü sincs Erdély-

hez. Kegyelmes uram, sapientibus satis. Szóval is izentem. Ha nagyságod magát még is opponálja, nem lévén elég ereje, az országot s fejedelemséget ejti nagyságod végső veszedelemben, s az törökök kezében, értsen nagyságod többet, mint írhatnék. Most maga unszol kegyelmességével, s fejedelem-választással, de féltő, ha az dolog halad, az kegyelmesség is megvonyatik, az mivel most az ország kináltatik, azután az sem adatik; mert minden szándéka az, hogy Erdélyben teleljen, ha nem léssen kinek az törésre állani. Nagyságodat egyáltalán véggel nem patialják, sőt persequalják, melyből mi követheti nagyságodat, nagyságod bölcs ítéleti.

Ezeket idveziilendő igaz hitem szerént írom nagyságodnak. Az mennyei úr bírja minden jóra nagyságodat, szívbiil kívánom.“¹⁾

Csepregi ugyanakkor a Keménynyel levő tanácsurakat is figyelmeztette a török veszélyre: „Bó szóval nem irhatok nagyságtoknak. Az élő Istenre s országa megmaradására kényszerítem nagyságtokat s kegyelmeteket, találjon módot fejedelemmel ő nagyságával ez rettenetes tűznek megoltásában, kiritil ő nagyságának bővebben írtam. Csak az nagyságtok írását, smaga megalázását kívánja az vezér, melylyel nagyságtok s kegyelmetek nagy útat nyit az assecuratoriára. Ha nagyságtok onnét felyül való reménységében megfogytokozott, találjon más remediumot az országnak fejedelemségével együtt való török-kézre nem jutásában, mely semmi nem egyéb, hanem hatalmas császár paran-

¹⁾ Kézirat az erdélyi Múzeum-egylet birtokában. Kemény József Erdély története eredeti levelekben. X. K.

csolatjához s akaratjához való maga alkalmaztatása. Mert abban meg légyen nyugodva nagyságtok s kegyelmetek, bizony ő nagyságát nem tolerálják, s az oda fel való segítségében is mint eddig, bizony ez után is csodálatosan megfogyatkozik. Zálog vagyon az táborban, sőt conclusum: semmi közti sincs Erdélyhez. Sapientibus satis. Az úr Isten vezérelje minden jóra, s az szegény haza megmaradására nagyságtok és kegyelmetek elméjét. P. S. Nem tolerálják ő nagyságát, sőt ha nagyságtok s kegyelmetek kötelességét fel nem szabadítja, mindenütt persequalják nagyságtokkal együtt, s oly erővel is vagyon, ha akarja, bizonyára Bécsig is bízvást elmehet. Lám vagyon az nemes országnak választott fejedelme, kit mind hatalmas császár s az pasa kedvel az által még egyszer hiszem Istent, ha nagyságtok akarja, ő nagyságának tett alázatos írásom szerint is megmaraszthatja magyar kéznél az országot. Ha pedig különben nem lehet, hogy az ország az fejedelemségen való ennyi osztozás miatt teljességesen el ne veszezen, törekedjék nagyságtok s kegyelmetek, állítassák más alkalmas regimenten az országnak directiója; az ki mellett maradhasson meg csendes kézben, magyar kéznél ennyi sok romlása után. Melyet könnyű feltalálni nagyságtoknak s kegyelmeteknek, ha akar. Az fejebb megírt dolgokat pedig idvezülendő keresztényi hitem szerint írom nagyságtoknak s kegyelmeteknek.“¹⁾

Ali másnap, hogy e levelet elindítá, aug. 6-án

¹⁾ Kézirat az erdélyi Múzeum-egylet birtokában. Kemény József Erdély története eredeti levelekben. X. K.

elindult, s Szinérváraljára és onnan Nyalábvárába vonult, mialatt tatárjai Ungvár megyében, Munkács vidékén, s Máramarosban folytatták a rablást, pusztítást, s fűzték rabszíjra a védtelen népet, habár a huszti őrserег egy kiütése e vár környékéről elriasztá őket.

Kemény visszament a Tiszán, s Bene alatt ütött tábort. Azonban a száguldó tatárok miatt itt sem maradhatott, s nehogy a szorosokon feltartóztathassák, két felé osztá seregét. Egyikét az erdélyi nemesség színével fiának Simonnak vezénylete alatt Munkács felé küldé a szélesb úton, míg maga tanácsosaival, udvarával s a zsoldosokkal a keskenyebben ment. Fáradt seregeit Kislónya alatt a Tisza partján kipihenteté, 8 másnap a Tisza és Bodrog-közben Semly énbén (Zemplén megye) állapotodott meg, bevárando fiát, ki csakugyan megérkezett, habár útjában Munkács alatt Rákóczyné, s ennek híve Mikes Mihály feltartóztaták, s egy éjnek a mezőn tölthetését is csak nehezen eszközölheték ki. Keménynek terve volt e helyt várni be a remélt német segítségről a híreket, honnan szükség esetében nyitva állt az út a feljebbvonulásra is.

De Ali nem tldözé őt tovább. Nyaláb alól Hasszánt, a jenei basát Huszt alá indítá egy levéllel: „Bámulok, — ír — hogy egy ember kedvéért fellázdattok a porta ellen. E várból hát Rhédei Ferencz, vagy László, vagy Zólyomi Miklós tüstént táboromba jöjjön, hogy a fejedelemséget fogadja el; ekkor a rablást is meg fogom szüntetni.“ Hasszán válogatott lovasággal a vár alá érkeztén, egy paraszt által a leveleket beküldé. A követet a várból megsebesítve visszaker-

geték, s a várparancsnok Bánffy Dénes rendeletéből Hasszán kíséretére ágyúkkal lövöldözének. A szerdár erre a vidék dúlatásával felelt, s hogy Erdélynek minél hamarább fejedelmet adhasson, visszafordult; Aranyos-Medgyesen a várost és külső palánkot felégette, s tártársaival az Érmelléket és Nyírség egy részét újólág bebarangoltatá, mialatt maga Szinérváraljához érkezett, hol a nagybányai bírót magához hivatá, s azon parancscsal, hogy miután ő egy napot e város alatt tölt táborával, készítse el a szükségeseket, visszabocsátá aug. 16-án.

Kemény ezalatt Semlyénben várta az események fejlődését ¹⁾. Itt értesült, hogy Montecuculi tábora útban van. Szerette volna ugyan e hadvezér a gyengén védett Budát, vagy Esztergomot támadni meg, de a bécsi hadi tanács parancsa elindulásra bírta. Aug. 3-án Lévánál állott. Itt értesült, hogy Keményt 60 ezer török üldözi ²⁾. Itt fogadta Kemény követét, Teleki Mihályt, ki őt a veszélyekről, melyben ura és Erdély forognak, értesíté, tudatá, hogy a kulcsosvárak még hívek, de félő, hogy a veszély azokat eltántorítja, s kérte, siessen most, míg a szerdártól a zsákmányt és foglyokat viseza lehet szerezni. A vezér és követ ennek folytán az egyesülés helyéről s módjairól megegyeztek, s most mindkét tábor Erdély felé indult ³⁾. Montecuculi a nehezebb hadigépeket Bádeni Vilmos alatt hát-

¹⁾ E hadjárat Bethlen 64—72. 1. s Szalárdi 613—619. L ezerént Tan leírva.

²⁾ Montecuculi emlékiratai Katonánál XXXIII. 263. 1.

³⁾ Bethlen Comment. 72. 1.

ráhagyván, aug. 18-án Tokajnál állott, honnan 12 hoszszu nap kívántatott, míg a Eraszna partjaihoz, Szathmártól két órányira elérkezett. Késedelmének okait 18 ezernyi harczosának ¹⁾ rász élélmezésében keresi, mert a nádor és érsek nem engedék, hogy a lakosságtól valamit rabolhasson; felhányja továbbá, hogy Homonnaitól alig nyerhetett száztíz harczost, s ez azokat is nyomon visszarendelte. Valóban pedig, a haditanács parancsa nem tetszett neki, s így hihetőleg önként meg akarta semmisíteni a hadjárat sikerét. Végre Majtény-nál aug. 30-án egyesült Keménynek háromezer emberből álló seregével ²⁾, mely Huszt alól nyomult ide.

A fejedelem elégnék hitte ezen erőt a szerdással megmérkőzésre. Serege is lelkesedéssel várta a perczet, melyben az ozmánokon boszut állhasson a kiállott szenvedésekért, óhajták azt zsákmányaival, foglyaival benszorítani az országban, mert minden perczyi késedelem a diadalt hátráltatja. E hitben Kemény felszólítá Petkit, hogy minél nagyobb erőt gyűjtsön a székelyek közül, s azzal vele egyesülni igyekezzék, felszólítá a várak parancsnokait, hogy hűségükben legyenek

¹⁾ Montecacoli i. h. 253. 263. 1. Katonái számát különfélekép határozzák meg. Szalárdi hasonlag 18 ezer válogatott jó és fegyveres hadra teszi. A nürnbergi Türk, and ung. Chronik szerint Montecuculinak Komáromnál 9000 harczosa volt. Katonánál egy névtelen egykorú Kemény erejét 11 ezerre becsüli. Szerinte az egyesült sereg 36 ezer volt.

²⁾ Bethlen Majtényt, Szalárdi Goroszlót említi. A két munka szövegéből azt olvasom ki, hogy Bethlen a táborban volt, Szalárdi pedig Nagybányán. Ez okból az előbbi író adatának adok hitelt. De más körülmények is erre mutatnak.

állandók, ugyanerre figyelmezteté a szászokat is — már későn: a félelem ezeket már meghódolásra bírta.

Ali Nagybánya alól bement Erdélybe, s maga Deés és Bethlen között szállt táborba. Innen kikiildé a tatárokat Marosvásárhely és Besztercze felé, kik egész vidékeket lángba borítottak, úgy hogy a falvak százával égtek ¹⁾). Maga pedig Besztercze alá ment, a városi hatóságot magához parancsolta, s ezek által aug. 29-én leveleket küldött a szász hatóságokhoz, ily tartalmút: „Valakik győzhetlen császárunknak fényes köntöséhez ragaszkodnak, igaz hűségben megmaradnak végig, azoknak kész a kegyelem. Mivel ezért kívánjuk, hogy ha megmaradástokat kívánjátok, s reátok következő rettenetes romlást el akarjátok távoztatni, mennél hamarább élönkbe jönni el ne mulassátok.“ ²⁾ S ez esetre vezéri szavát adá, hogy sem nekik, sem helységeknek bántódása nem lesz. — Ugyanekkor a szászok superintendensét Herrman Lukácsot, egyházi és világi főbjeiket, az ezek városaiban tartózkodó nemességet is magához parancsolá, nem Beszterczére többé, hanem Marosvásárhelyre, hova sept. 3-án áttette táborát, magával vivén a nagybányai s kolosvári bírákat, s szemlét tartván százhetvenezernyi foglya felett. ³⁾

Herrman Lukács s'a szászok hódoló követei — a brassaiak kivételével — már útban valának, midőn Keménynek a Kraszna melletti táborból írt levelét sept. 11-én a szászok megkapták, melyben ez a nyert

¹⁾ Bethlen 73—4. 1.

²⁾ A levelet a kalocsai könyvtárból közölte Katona XXXIII. 267. 1.

³⁾ Guneech Trauschnál II. 127.1. Kazay 246.1.

segítséget tudtukra adva, inté őket, hogy hívek maradjanak. A követséget többé nem lehetett visszahívni, ez sept. 12-én Marosvásárhelyre megérkezett. ¹⁾

A török táborban őket becsülettel fogadták. A szerdár már ekkor megkínálta Petki Istvánt a fejedelemséggel. E férfiú visszautasítá, s a basa dühében Marost és Udvarhelyszéket dúlatá ²⁾. A szászok ekkor intést kaptak, hogy fejedelemtválasztáshoz fogjanak, ha csak fel nem akarják áldozni jövőre a szabad választást. Másnap sept. 13-án hosszas tanácskozás után ki mondák, hogy miután a nemesség s székelység képviselve nincsenek, ők csak egy a három nemzet közül, magokra nincsenek erre feljogosítva. Valaki ekkor a Rhédei Ferencz nevét vette szóba, „Nem méltó rá, — felelt Ali, — miután már egyszer visszautasítá a méltóságot.“ ³⁾ Majd a szerdár a Bethlen nemzetséget emelte ki, mert e név mindig jó hangzatu maradt a hatalmas porta előtt ⁴⁾. Midőn kielégítő feleletet ekkor sem kapott, Soter Péterhez fordult e kérdéssel: „Ki vagy?“ — „Én a budai (t. i. szászbudal = bodendorfi) pap vagyok.“ — „A budai basa nagy úr, — válaszolá Ali, — lehetsz fejedelem.“ Soter szegénységével mentegetődzött. — „Elég gazdag a szultán, könnyen nagy úrrá tesz,“ volt a felelet az ellenvetésre. ⁵⁾

¹⁾ Katona i. h. 258. 1.

²⁾ Bethlen János II. 74. 1.

³⁾ Egykorú napló Katonánál i. h. 269. 1.

⁴⁾ Szalárdi 628. 1.

⁵⁾ Soter Györgyből idézet a Benigni Transylvanijaja (Szeben 1884.) II. k. 2-ik f. 202. 1. a jegyzetben.

E combinatio tarthatatlanságát maga is csakhamar belátta, s most arról tudakozódott, nincs-e a környékben a főnemesek között, a ki a főméltóságra érdemes volna?

Következő napra sept. 14-ére már Basa Tamás és Kassai István főurak, a környékbeli kisebb nemeség, városi polgárok, s többen a Kemény táborából haza oszlottak közül megjelentek, s most a szigorú kényszerűségnek engedve, tanácskozni kezdetek a választásról. A közfigyelem Apafi Mihály személyére esett. E férfiú nem rég szabadult ki a krími fogságból, s e szenvedéséért Kemény a táborozás alól felmenté. Régi és előkelő családból származott, s atyja Apafi György tanács úr volt. Jószágán visszavonulva élt, becsületessége és tudományossága miatt köztisztelet tárgya. Ali most egy four vezetése alatt kihozására kíséretet küld. Nagy volt a rémület az ebesfalvi kastélyban, midőn a törökséget bemenni látták, — hol a ház asszonya Bornemisza Anna épen gyermekágyat feküdt. A szegény ember álmában sem vágott soha e méltóságra, s nagy szorongások közt vált meg udvarházától. De alig indult el, midőn egy utána küldött lovas legény tudatta yele, hogy neje fiat szült. Hiába vigasztalta a kíséret e szerencsés előjellel, ő maga nem tudá örüln-e, vagy szomorkodjék, midőn a táborba érkezék számára még nagyobb meglepetés készült.

A megjelentek ezalatt a választásról tanácskoztak, s midőn Apafi megérkezett, már fejedelemnek üdvözöl tetett! S a deli termetes fiatal embernek megjelenése a táborban jó hatással volt. Ali trombita- és

dobszó mellett egy e czélra készült fényes sátorba vezetted, s számára diszörizetet rendelt. S most hozzáfogtak a választáshoz; mert a szerdár úgy akará, hogy annak formái megtartassanak. S azt jól roszul végrehajták néhány percz alatt Marosvásárhelynek Libanics nevezetű mezején, daczára az Apafii ellenmondásának.

Harmadnapra sept. 16-án Ali az új fejedelmet a csengei mezőn feldiszíté a jelvényekkel: karddal, zászlóval és bottal; fiának fogadta; szép sátrakkal, drága öltözetrel, lóval, kaftánnyal megajándékozá. A portára pedig jelentést tett, hogy Erdélynek van fejedelme. ¹⁾

Ali öröme a kérdés ily szerencsés megoldása fölött nem terjedt ki annyira, hogy még a Barcsai megválasztásakor kivetett 500,000 tallémyi sarezot elengedte volna, s most azt sürgetni kezdé. „Éég megfizettük a reánk esett részt,“ — mondák a szászok. — „Minek dobtátok ki oly könnyelműen? — ellenveti Ali — megfizetitek, hacsak nem akartok elveszni!“ — „De nem azért hívtak ki bennünket, — felelék viszont a szászok, — s mi menlevelünkre támaszkodunk.“ — „Nektek nem is lesz semmi bajotok, csak városaitokat fogom felpörköltetni. Aztán ti kárpótoljátok magatokat a nemeség kincseiből, mely városaitokban van lerakva.“ — A szászok most alkudozni kezdtek Alival az összeg felett, svaiban kieszközlék, hogy az felére leengedettett. Most hát magában a táborban hozzáfogtak a kivetéshez.

¹⁾ Szalárdi 632—4. 1. Bethlen 74—7.1. Trausch 128. lap. némely eltéréseik mellett is az események ilysszerű végghesmenésére következtetni lehet.

Annak megtörténtével a követek egy része haza ment, a többiek az összeg beszolgáltatásáig a táborban maradtak.

A behajtás helyenként, — bár nehezen, — sikerült, helyenként lehetetlen volt. A fejedelem és nemeség vízbe fullasztással lőnek rémítve, hacsak az őzlet teljesen ki nem lesz; s midőn Brassó és Medgyes a rájuk rótt részleteket nem tudták beszolgáltatni, a követeket lánczra verették. Hasonló okból a segesvári tanácsosok elébe nyársakat tettek, s Apafi sept. 28-án a török táborból felszólítá a Segesvárit tartózkodó magyar nemeseket, hogy ékszereiket és aranyaikat visszatérítés mellett adják ki. Ezek ekkor összetettek 500 tallért, melyhez Samarjai Péter deák a fejedelmi biztos még 135 márka ezüstöt, s 3200 forintot zsarolt. Midőn ez sem volt elég, sokan menekültek, úgy hogy a város kapuit be kelle zárni. Ekkor Ali rendeletet adott ki, hogy a menekülteknek nejeit, gyermekeiket táborába kell szállítani. „Erre nagy sirás-rivás támadt, — írja Erausz, egy egykorú följegyző, — sokan mindenüket oda adták, de néhányan elszöktek, és otthagyták nejeiket, hogy történjék velők a minek történni kell.“ Ily módon hajtatott be a kivetett őzsiét. ¹⁾

Kemény a fejedelem-választási eseményekről Kolosvár tájékán értesült. Útját pihenés után a német sereggel Majtény alól Goroszló- és Karikának vette,

¹⁾ Gunesch Trauschnál II. 129. 1. Chronica civ. Schaesburg. Kemény Fundgruben II. 127.1. Kraus feljegyzései Kurz Magazin II. 457. V. ö. Teusch Geschichte der Sieb. Sachsen V. 598. 1. Szalárdi szerint az összeg más fele elengedett.

majd Sombor mellé nyomult, hol néhány német lovasnak némi tatár portyázókkal előőrsi csatája volt, és innen Kolozsvárhoz egy mérföldnyire Kórod alá vezette a tábort, honnan sept. 14-én következő körlevelet bocsáta szét: „noha ennek előtte is parancsoltunk volt hűségteknek, mindazáltal mostan is parancsoljuk igen serio, életére s fejére, nemesi szabadsággal élő, minden fegyverfogható rendeknek; mivel Isten kegyelmességéből római császár ő felsége derék hadaival már mi is hűségtek felé beérkeztünk, valahol táborunkat éri, ha szintén seregestől nem lehetne is, szaggatva is jöj-jön mellénk, a csíkiakkal megegyezvén; azzal is pedig magát ne mentse, hogy az ellenség miatt nem jöhetne, holott az ellenség megértvén már bejövetelünket, hadait sehol széllyel nem hisszük, hogy lézengtetné, hanem öszve hivatta eddig is. Azért elégséges módot talál, hogy minden akadály nélkül jöhet táborunkba. A ki pedig hazájának s nemzetének ily szükséges szolgálatjától magát elvonja, láthatóképen csak nemakarás lészen az oka, és így sem Istentől áldást, sem az mi kegyelmességünket nem remélheti.“¹⁾

Egy másik körlevelében, melyet sept. 17-én küldött az országos hatóságokhoz, felszámolja a török teljesíthetetlen követeléseit, s ez ellenében kiemeli a német császártól nyert segílyt: „azonban ő felsége ármádájával együtt Kolosvár tájára érkezvén, mind nekünk, mind az ő felsége generáljának érkezék olyan hir fülünkben, hogy némely városok sem az hozzánk-

¹⁾ Kézirat az erdélyi Múzeum-egylet birtokában. Kemény József Erdély története eredeti levelekben. X. Kötet.

való hűségéről, sem római császárral ő felségével országúi közönségessé tött hűségtek obligatiojáról meg nem emlékeztvén, nem csak az ellenséghez adhereáltak, sőt városokban confugiált nemesi rendet is arra kényszerített volna erővel, melynek noha mi teljes hitelt nem adtunk, mindazáltal az ő felsége generálja ebben felette igen megütközött, nem tudván, ha confederatusihoz-é avagy ellenségihez megyen. Melyre nézve valamig az statusoknak erről való resolutioját nem veszi, bizonyos helyben subsistálni akar, az mint hűségteknek küldött maga leveléből világosan megértheti, annak utána tudván barátinak tartsa, avagy ellenséginek, ahoz fogja magát alkalmaztatni. Akarók azért hűségteket mi is kegyelmesen mind az ő felségéhez tett confederatióra, mind hozzánk való hűségire emlékeztetni, Im mostan csak annak bizonytalan kétséges híre, hogy némely városok az ellenséghez hajlottak volna, mely nagy akadékot szerze az jelen való segítség progressusában, mentői inkább hogyha hűségtek (kit nem reméllünk) abban consentiens lenne, nem egyebet, hanem végső romlást várhatna magára s maradékira; soha többször az keresztyének előtt nem lévén semmi tekinteti, hogy csak miben is megsegíttessék. Midőn pedig az keresztyének előtt való tekintet elvesztvén, sok rendbeli alkalmatlanságok miatt szegény hazánk magának hagyatott, minenüi romlások követik, maga lehet romlásáról szomorú bizonyosság. Mi Isten, s az világ előtt mentek legyünk, hűségtekre való gondviselésünkben szorgalmatosan eljártunk, s járunk, ha különben cselekszik, maga leszen az veszedelmének oka; hogy ha pedig atyai kegyelem-

intésünket meg nem veti, nem sokára meg fogja tapasztalni Isten után az ő felsége kegyelmes gondviselése által az ellenségtől megszabadíttatik.“¹⁾)

Keménynek e körlevelei tulajdonkép azért voltak írva, hogy visszavonulására előre készítse a kedélyeket. Vér György még megelőző nap sept. 16-án egy kis lovas csapattal a környék megvizsgálására küldetvén, öt ellenséges fogolylyal tért vissza. Az ellenség számárei és állásáról ezektől tudomást vön,' s e fölött a táborába érkezett kolosvári küldöttektől arról is értesült, hogy Ali épen e napokra a megyei nemességét, 8 a zászeágot táborába parancsolta. Kemény e fairekre a megütközést még több erélylyel sietteté; sikeretlenül, mert Montecuculi eddig követett eljárásának gyümölcsseit szedni akarta.

A lassúság, melylyel a segítséget hozta, mutatá, hogy kerüli az ütközetet, s egész útja nem egyéb egy katonai diszmenetnél, nem oly czállal kezdve, hogy Kemény komolyan megsegíttessék, hanem inkább, hogy az országban léte által a törökre gyakorolt nyomás a szerdárt a bekeblezési kísérletektől visszariaszsa. S most kijelenté Keménynek, hogy nem fog megütközni. A tábornokok mindnyájan betegek, élelem sehol sincs összegyűjtve, a sereg már is éhséggel küzd, a kulcsos városok jobbadán elvesztek, a szászok elpártoltak, a hadseregben ragály dühöng, az ország nagy részét már kipusztítá a török; ily körülmények közt ő nem fogja

¹⁾ Kézirat az erdélyi Muzeum-egylet birtokában. Kemény József Erdély története eredeti levelekben. X. K.

kockáztatni ő felsége seregét, melytől a keresztyén világ üdve függ. ¹⁾ Kemény ezek hallására megdermedt, azonban mondhatott bármit, kénytelen volt engedni; de annyit előbb Haller Gábor által, majd személyesen kieszközölt, hogy a kolosvári őrség másfélezer némettel, s ezerrel a Kemény katonái közül Ébeni István vezérlete alatt megszorítottatott, kiket Kemény személyesen vezetett be. ²⁾

Kemény, bármennyire nem tetszett is e határozat neki, mert „fizetett hadain kívül az ellenséggel való megharcolásnak hírére mindenfelől sok szép magyarság gyűlt,“ sept. 17-én maga mondta el visszavonulások okát, az egész tábor előtt: „még több és nagyobb segítséget vár, s az ellenséget nem is mindig ütközettel verik le“ ³⁾, volt gyenge mentsége, melylyel eltakarta Montecuculinak önző és kárhozatos eljárását, — hogy bevégezte a hadjáratot, — mielőtt azt megkezdte volna. Ez időben érkezett a marosvásárhelyi táborból egy levél, melyben írták: „Erdély ügyei jól állanak, mindenütt teljes nyugalom van. Segélyére semmi szükség, s ha ő (t. i. Kemény) megkezdett útján halad, a haza ellenségének fog tekintetni.“ ⁴⁾

¹⁾ „Bizonyosb okát megtérésének azt adták, hogy titkon oly ordinatioja volt a generálnak: hogy ha az török Erdélyben magyar fejedelmet választat meg, ne harcoljon; hanem ha occupálni akarná Erdélyt, aperto marte opponálja magát a töröknek in eo casu.“ írja Szalárdi 621.1. A dolognak ha nem is bebizonyítható valósága, de valószínűsége kétségbevonhatlan.

²⁾ Bethlen 77.1.

³⁾ Szalárdi 621.1.

⁴⁾ Montecuculi Katonánál 266.1.

Ezután sept. 18-án ¹⁾ megkezdett a visszavonulás. Bethlen, Kővár és Szamosujvárbán az őrségek megszorítottak, s útközből Eszteny oct. 24-éről Kemény egy körlevéllel felszámlálá e visszavonulás okait. „Mint nekünk kétség nélkül hisszük' hűségteknek, más híveinknek is reménységen kívül esék római császár ő felsége hadának Kolosvártól való visszafordulása, melynek legkiváltképen való oka lőn a városoknak és nemesi rendből álló némely személyeknek az törökhöz való hajtása, kik cselekedetinek híre az ő nagysága főgenerálja fülébe érkeztén minekelötte levele által a városoktól végire nem mehetne, akamak-é az ő felsége és kereaztyénség oltalmával élni, egyszeri végzések szerint, avagy nem, semmiképen nem akara bizonytalansággal tovább procedalni. Egyszersmind akkor ugyan tudósítani akarván mindgyárást római császár ő felségét is tartozó kötelessége szerint. Mely hibás cselekedetekkel az említett városok és személyek minemü nagy akadályt szereztek a közönséges jóban, csekély elme is általláthatja. Mindazáltal római czászárt ő felségét alázatos levelünkkel megtanálván, mind ilyen nagy változásokra képest is nem vötte le rólunk és ő felsége oltalmát meg nem vető híveink felől való patrociniumát, sőt az ő felsége kegyelmessége felől újabban assecuratusok vagyunk mind magunk, s mind az ország részéről, valakik az ő felsége kegyelmességét megvetni nem akarják. Melyről e szerint jött újabb ordinentiája

¹⁾ Montecuculi i. h. 269.1. oct. 4-ét ir. Ellenkeznek vele Bethlen és Szalárdi e Katona névtelen szebeni napló írója, kik mindnyájan másnap (tehát sept. 18-iki) elindulásról írnak.

az ő felsége főgeneralisának is. Így lévén azért a dolog, egyszersmind fülünkben érkező, hogy a pogányság a székelység ruinálására igyekeznék, előttünk viselvén fejedelmi kötelességünket, indultunk meg azoknak succursusára a magyar és német lovashadakkal, nem messze lévén római császár ő felsége főgenerálja az egész armadával és vigyáztván az alkalmatosságokra, csak adná Isten, ne lenne késő beérkezésünk, és engedtetnék mód székelységen levő híveinknek megsegíttetésekben. Mind ezeket akarók kegyelmeteknek tudtára adni, kegyelmesen intvén, és egyszersmind hozzánk való hűségére s keresztyéni kötelességére kényszerítvén mind kegyelmed hozzánk való hűségében megmaradjon, a török szép szavának ne hidjen, nem mások, hanem nyomorult nemzetünknek szomorú példája elég tanúság lévén előttök; ím a kik a pogányság hitegető szavainak engedvén, melléje állanak, elsőbben csak egy pénzt sem kívántak rajtok az egy portához való engedelmességet tévén fel, hogy már ezúttal már célul, im már most azt a megfizethetlen summát kezdték exequálni nyavalyásokon. Még mi vagyon hátra gonosz szívekben, Isten s magok tudják, de csak már is Déva s Kővár elfoglalása titkolatlan vagyon szájijokban; bizonyosan elhívén, ha ehhez alkalmaztatja cselekedetét, valamire Isten bennünket segít ez haza oltalmazásában el akarjuk követni, reménységünk is nagy vagyon ennyi sok romlása és pusztulása után, a keresztyénség segítségével által az országnak határi pogány foglalásától felszabadhatnak“¹⁾

¹⁾ Kézirat az érd. Múz.-egylet birtokában. U. o.

A -fejedelmi hadak Erdőszáda és Kővár mellett s a németek Borhidnál Aranyos-Medgyesen felül ütöttek táborn*). Kemény csak néhány főárat tartott magánál; a megyei nemességet azon intéssel, hogy hűségüket állhatatosan tartsák meg, haza bocsátotta nejeik és gyermekeikhez, kik e hadjárat alatt a szászvárosokban tartózkodtak *).

Ali a német seregek távozásának hírére szabadabban lélegzett. Az ellenség elvonulása, anélkül hogy csatát merészelt volna, teljes diadal volt neki, míg egy ütközetnek kétes kimenetele babérjain könnyen csorbát ejthetett volna. A Marosvásárhelyre összegyűjtött népet azon intéssel, hogy ha végromlásokat nem akarnak, hűségüket az új fejedelem s a porta iránt meg ne szegjék, szétbocsátá, s Radnótról, hol főhadiszállása volt, intőlevelet intéz a székelyekhez, hogy hódoljanak meg. De Csík bizott természetes erődítményeiben, Háromszék távolságában, s az ősz beálltában, Maros és Udvarhelyszék bár remegve és ingadozva Kemény segítségére várt³⁾, s a székelység fejei BéliPál, Petki István és Lázár István a népnek ellenséges indulatát fel tudták használni, hogy a népet ellenállási szándékukban megerősítsék ⁴⁾.

A szerdár most Marosszéknek még megkímélt részét dulta fel. Onnan Udvarhely alá ment táborával s Apafival, útját dulás és égetéssel jelölvén; ama város

*) Sulárdi «23.1.

*) Bethlen 80.1.

*) Bethlen 81.1. Szalárdi 625 1.

⁴⁾ A gróf Lázár család 817—90.1. három ide vágó eredeti levél.

alatt tábort ütve, felszólítá Csík- és Háromszék lakosait, adják fel magokat. Ez utóbbi meghódolt. De Csíkot Petki és Lázár visszatarták; várták Keményt, ki kezei közt tartá a várak jelentékeny részét, s meg Deésről is irt hozzájok biztató leveleket, és fölemlgeték, hogy ellenség lova soha az öföldjöketmégnem tapodta. Szerencsétlenségökre. A szerdár Izmail budai basa vezénylete alatt válogatott lovas- és gyalogcsapatot s a tatárságot ellenök küldi. Az utakat a havason át Kemény emberei földsánczczal és árokkal ellátva, elállták, s gondosan őrizék. De a basa a lovasságot jobbra, s a tatárokat balra küldé. Ezek a csíki sereget megkerülték, s kalauzul a megvesztegetett és megrémített földnépet véve föl, járatlan utakon és ösvényeken hátuk mögött termettek, egyik oldalon a tatárok, másikon a lovasok az alatt, míg az Izmail alatt velök szemben maradt gyalogság támadásokkal foglalkodtatá őket. Már Csík lángba volt borulva s az utakat védő fölkelök családja meggyalázva, vagy leölve, vagy rabszolgaságba hurczolva. Ez visszatérésre kényszeríté őket; elég jókor értek haza, hogy romokat és családjok hült helyét találják. Petki és Lázár nagy nehezen Görgénybe menekültek, a csíkiak pedig meghódoltak. ¹⁾

E dulás négy napon át (oct. 17—20-ig tartott. ²⁾ E napon Kemény János is, ki ekkor Kővár vidékén Hosszúfalván táborozott, azon gondolatra jött, hogy megpróbálja a csíkiak felmentését. E célra Montecuculitól nyert is némi csapatokat, azonban elindulásában

¹⁾ Bethlen 83—ö. 1. Szalárdi 626. 1.

²⁾ Katona i. h. 272. 1.

szerencsétlenség gátlá. Fia Ferencz kővári kapitány a táborban dühöngő ragály áldozata lett. Temetési szer-tartását nagybányai deákok végezték, s tetemét Kő-várba kísérték. Csak ezután mehetett Szamosujvárra. Itt értesült a csíkiak szerencsétlenségéről s hogy leg-alább a fenyegetett Fogarast megtarthassa, Bethlen Gergelyt kétszáz magyar s ugyanannyi német lovassal útnak indítá, hogy magát ama várba vesse. A csapat szerencsésen eljutott rendeltetése helyére, hol a csüg-gedés már tetőpontra hágott, s épen azon perczben, midőn a török portyázók már feltűntek a láthatáron s a bevonulókra lövéseket is tehettek.

E csapat a derék-seregnek előőrse volt. Ali Kőha-lomszéken át a vár alá érkezett s táborát attól félmély-földnyi távolságban helyezve el, Enyedi Jánost Apafi udvari papját a várba küldte, hogy annak feladását békés úton eszközölhesse. De Fogaras kellőleg meg volt erősítve, élelemmel, lőszerrel ellátva, s megtagadta a feladást. A török tábor, miután rohamja nagy vesz-teséggel visszaveretett, elvonult alóla Szeben alá, nem tartván tanácsosnak a bekövetkező télszakban ostrom-hoz fogni.

Kemény ezalatt visszaindult Magyarországra. Beth-lent őrséggel látta el, s Teleki Mihályt Besztercze alá küldé, hogy azt átvegye. „Szívesen, — válaszolák ennek polgárai, — szívesen átadjuk a várat, ha legyőzitek a hatalmas ellenséget. De mi már sokat szenvedtünk miat-tatok.“ Teleki visszatért, s a tábort kivezette Kemény a Részekbe. A németek Szathmárott, a magyar zsoldo-sok Debreczenbe lőnek elhelyezve. Kemény és kísérete

Máramarosba Bikszárdra ment, hova a fejedelemné, s az urak nejei is megérkeztek. — Montecuculi, miután a török határszéleken a Souches és Schmeidau által rendeletéből megkezdett ellenségeskedések s a kísérletek Szentjób visszafoglalására célhoz nem vezettek, (nov. 15-én) Tokajban vett téli szállást, csapatai egy részét Szathmártt, Kálióban és Nagybányán helyezé el, a többiek ide s tova barangoltak, mert a királyi városok vonakodtak befogadni a rakonczátlan s fegyelmetlen népet.

Ugyanekkorra Ali is elhagyta Erdélyt. Szeben alól kivonult Temesvárra, Ibrahim basát hagyva hátra, kétezer lovassal s tizenennyolczsáz oláhval, az Apafi védelmére, ki még Szeben alól nov. 20-ára országgyűlést hirdetvén, s nejét e városban hagyván, táborával Kis-Selyk alá ment. ¹⁾

Az országgyűlés a kitűzött napon Kis-Selyken meggyittatott, Apafi itt a törvényes formák közt fejedelemmé választatott. „Nem kicsiny szomorúsággal értjük, — írják a rendek, — kegyelmes urunk, a mindenható Istennek reánk bocsátott súlyos látogatását: holott ő felsége ítéletibül a hatalmas török nemzetnek szívét gerjeszté föl ellenünk, kinek árnyékában remélhattünk volna Isten után megmaradást; azok által hazánknak jobb része porrá tétetett, sok ezer keresztyének, vének, ifjak, férfiak, asszonyi állatok, leányok levágattatanak és rabságba vittenek. De mivel Istennek, ő felségének, bűneinkért való haragja azt hozta:

¹⁾ Szalárdi. 225 - 80. 1. Bethlen 86 -8.1.

áldott legyen az ő nagy neve érette. Mindazonáltal ennyi sok látogatási között is őfelsége einem hagyván bennünket szent lelkének vezetése által, azon hatalmas nemzetnek szívét hozzánk meghajtván, isteni jó voltából nagyságod méltóságos személyét oly kedvessé tette, hogy midőn minden reménységünk elfogyott volna és láttatnánk mintegy tengeri nagy szélvészben hánkodtatni, s veszedelemben forgó hajó elburulni: sebes tűz módjára ellenünk fellobbant haragját azon hatalmas nemzetnek annyira megoltotta nagyságod méltóságos személye által, hogy nagyságodat szabados választásunkra hagyván, régi szabadságunk szerént fejünk s méltóságos fejedelmünké választani és élönkbe igazgatóul állítani engedte: mindnyájunkat, valakik hatalmas császár kegyelmességéhez és fényes köntöséhez ragaszkodnánk, kegyelem-ígéréssel és adással. Melyért az ő isteni szent neve áldassék örökké, nagyságodnak is életét boldogságos hosszú időkre teijeszse, és nekünk is életünket avégre meghagyja és tartsa, hogy ő felségét hozzánk mutatott kegyelmességéért áldhassuk, nagyságodnak is atyai szeretetéért hűséggel szolgálhassunk.”¹⁾

A választás megtörténtével hozzá fogtak a fejedelmi föltételek készítéséhez. Azon huszonegyhez, melyre Kemény János megesküdött, még hármat készítettek: a) hogy az ország rendeitől reversalist nem csikar; b) hogy az ország határain kívül nem viszi a hazafijait katonáskodni, s c) hogy az ország rendeitől

¹⁾ Szalárdi 627-30.1. Bethlen 85—8. 1.

maga és tanácsa számára nem fog korlátlan hatalmat követelni. A föltételek felolvasása s erre a fejedelmi eskünek letétele a szokott ünnepélyek közt ment véghez. Azután az ország rendei is bemutatták hódolatuakat, s letették a hűség esküjét. Ezután jött a tanácskozás, a fejedelem előterjesztései, az országos sérelmek és egyes indítványok fölött.

Elhatározzák, hogy Ali basától hatezer jancsárt s négyezer lovas törököt kérnek oltalmukra, s ennek illő tartást rendeltek; hogy az ország várait az őrségek öt nap kézbe adni tartoznak, az adóhátralék behajtassék; a regalissal meghívtak közöl meg nem jelentek 200 frt büntetést fizessenek; a hazán kívül levő főurak és rendek egy hónap alatt büntetlenül visszatérhetnek, s a hűségre térteknek netalán elkobzott jószágai visszaadassanak; az idegen és kóborló katonákat a zászló alá be nem fogadják.

A gyűlés nov. 23-án oszlott el. ¹⁾

Apafi még a táborból a gyűlés utolsó napján felszólítá a Keménynél lévő főurakat, hogy hűségére térjenek vissza, a kis-selyki választás és határozat alapján. S hogy állását minél inkább biztosítsa, a külföldi hatalmaknak is tudtul adá megválasztatását, s különösen Turenne tábornagynak a portánál befolyását kérte fel, kieszközleni az adó részeinek elengedését. ²⁾ — Innen Szebenbe s dec. 16-án Medgyesre ment, hogy az

¹⁾ Az országgyűlési articulusok eredeti példányából a magyar akad. birtokában.

²⁾ Gróf Kemény József Apafi Mihály fejedelemsége Árpádia L 148-64. 1.

elő s hátra száguldozó Kemény-pártiak ellen biztosítva legyen. Azonban az erdélyi főurakhoz írt levelek a Kemény kezébe kerültek, s azokat nem adta át az illetőknek, csak a határidő elteltével, nem vette figyelembe a rendek kérését, hogy engedjen a szerencse forgandóságának, mert ő már ekkor azon eszmét agyában forgatta, hogy a fejedelemség visszafoglalására kísérletet tegyen.

Piheni Ferenczet, bejáróját, Montecuculihoz s gr. Vallis szathmári parancsnokhoz küldé segítség kieszközlésére, s midőn kedvező választ nyert, hogy ne látassák magától tenni valamit tanácsosaival, Bethlen Jánossal, Haller Gáborral és Petki Istvánnal, továbbá Bethlen Farkas, Haller János, Bánffi Dénes és Szentpáli János főurakkal közléé betörési szándékát. Senki sem tanácsolta. Más nap Aranyos-Medgyesre ment, s a tanács urakat kocsijába ülteté. „Sajnálva látta, hogy terveit nem helyeslik, de daczára annak, ki fogja vinni. Nem hiszi ugyan, hogy a jószág visszaadásának ígérete eltántorította volna őket, de azért figyelmezteti, hogy közleményét titokban tartsák, hacsak véstőkét nem akarják.“ Aranyos-Medgyesről még Karácson előtt visszatért Bikszárdra.

1662. jan. 3-án, midőn már útban volt Erdély felé, egyesült a német segítséggel. Szerencsétlenségére az idő meglágyúlt, s a hideget szokatlan esőzések válták fel. Útját a tábor nehezen folytathatá, s Nagybánya közelében Dobraviczánál nejétől elválván, Szentpáli Jánost kétezer lovassal előre küldi, hogy Kolosvárott Ébeni Istvánnal egyesüljön, siessen Medgyesre, s ha

lehet, Apafi útját vágja el. S az egyesülés valóban véghezment.

Apafi e hírre a három nemzet rendéből követséget küldött Keményhez, mely által összes vagyonát biztosítá neki, ha a fegyvert letenni hajlandó lesz. A követség Keményt a Szamos mellett találta, s ez által le lőn tartóztatva. Maga Apafi pedig, midőn a tizennyolczszáz havasalföldi hazájába visszatért, hogy biztosítva legyen, Segesvárba vette útját. ¹⁾ Kemény e városra ráíratott, hogy Apafit a várba befogadni ne merészelje, s csak az alvárosban helyeztesse el. Apafi pedig jan. 12-én megérkezvén, s e parancsról értesülvén, hangosan követelte vitézeinek bebocsáttatását a várba. E hírre a nép feltámadt, a várat maga akarta elfoglalni, hogy Apafi s a törökök a Kemény támadásának kitéve legyenek. A népzavargás csak nehezen volt lecsendesíthető a tanács által, mire ez a várat felajánlja Apafi embereinek. ²⁾

Szentpáli ezalatt megérkezett Segesdre, s Keményt a történekről értesítvén, ez útnak indult Szamosujvárról. Az előre küldött Váradi János jan. 14-én kétezer emberrel megérkezett Holdvilágra, hol még az nap s a következő jan. 15-én újabban előőrsi csatája volta törökökkel. Apafi ezek folytán a segesvári tanácsot újabban inté a hűség megtartására, s tudatja, hogy szükség esetében maga megy a várba. S midőn jan. 16-án Szentpáli a Kemény nevében egy iratot küldött a tanácshoz, ez azt

¹⁾ Bethlen János U. 93-4. 1. Szalárdi 628.1.

²⁾ Krause naplója Kurz Magazinjében II. 458. I. Kemény Fundgruben Chronica Civ. Schaesb. 129. 1.

felbontatlanul átadta Apafinak. Ez nap ezer ember sikertelen támadást intézett a város ellen. Végre Kemény jan. 18-án megérkezett Szásznádashoz, hosszas és fárasztó utazás után, mert e természeténél fogva is késedelmező férfiú, most még késedelmezőbb volt; alig menván naponként egypár órát táborával. A várost innen újabban feladásra szólítá fel.

Jan. 19-én Szentpálit s Ébenit Segesden, a németeket Volkányon helyezé el, maga pedig a főhadiszállást Fejéregyházban ütötte fel. Itt értesíté Bethlen Gergely, hogy nyolczszáz havasalföldi Brassóhoz közeledik. Kemény Szentpálit és Bethlent ellenük küldé, s ezek gyorsan velők szembe nyomulva, egy véletlen támadással szétverték őket, s két zászlójokat elvették.

Kemény e közben jan. 20-án Kassai Ferenczhez Apafi udvarnagyához levelet íratott, melyben urát, ha őszintén hajlandó volna a békére, párbeszédre hívta fel. Egy összecsapás, mely a Kemény harczosai s némi török zsoldosok közt épen ez időben történt, meghiusítá a már megígért összejövetelt, sőt Kemény újabban s most utoljára felhívta a segesváriakat hódolatra. A város kitérőleg felelt, s midőn a szászok a várba felvételt Apafitól megtagadák, számosan otthagyták szorongatott urokat, és az erdőkön át menekültek. Kemény némi kísérettel körüllovagolta a várost, megszemlélendő a támadásra legalkalmasb helyet. Estve felé haza érkezvén, hirt vesz, hogy Medgyesre nagy török erő érkezett.

S ez valóban úgy volt Apafi Kemény elindulásának hírére Alitól segítséget kért. A szerdár Kucsuk

Mehemet jenei pasát, egy vakmerő és kegyetlen férfiút, ki nevét már Kis-Ázsiában rettegetté tette, küldte kétezer tapasztalt és válogatott lovassal segítségére. E csapat a Havasalföldre kiment s onnan visszaparancsolt tizen-nyolczszáz oláhval érkezett Medgyesre, s állapodott meg ott egy napi pihenésre.

Kemény, midőn kémjei a hallott hir valóságáról meggyőzőek, jan. 21-én haditanácsot tartott, s bár tábornokai mindnyájan azt ajánlák, hogy menjen a török elébe s ütközzék meg vele, ő maga, hogy Apafi elől szaladni ne láttassék, a maradásra határozá magát, s hogy másnap ostromot próbál a város ellen.

Jan. 22-én Kemény az összes seregnek rendeletet adott, hogy Fejéregyházára siessenek, csatlakozandók vele. S valóban Ébeni seregei, s a németek 9 órakor megjelentek. E közben folytonosan érkeztek a futárok a jelentéssel, hogy Kucsuk nyomul Segesvár felé. De e férfiú, mintha a végzet súlya tartaná vissza, késett, hogy megfutamodni ne láttassék, s Apafi is a rendek követeit visszabocsátá. Végre 3 óra felé, délutári megindult Hétúr felé, hol értesült, hogy az ellenség tőlök alig félmélyföldnyire van. Még ekkor is késett, daczára, hogy vitézeinek harcyszomja sürgeté az előnyomulást. Estefeléig tábornokaival tanácskozott, s csak akkor indult el, hogy a törökök egyesülését Apafival megátolja. Végre Nagyszöllőre érkezett s az e falu mellett elterülő téren megállapodott. Már későn. A Segesvár felől hangzó ágyúlövések tudatták a gondolkozó vezérrel, hogy Kucsuk pasa és Apafi egyesültek. Kemény visszavezette táborát Nagyszöllőre.

Kemény jan. 23-án reggel haditanácsba gyűjté tábornokait, és tiszti karát. Ezek egyező véleménye oda ment ki, hogy miután az egyesülést az ellenség létre hozta, haladéktalanul Magyarországra kellene futni. Csak Kemény ellenzetté, mert a megszaladás színét kerülni akarta, habár Segesvár bevehetéséről meggyőződött. Az nap maradni akart, más nap Berethalomnak indulandó volt, oly czéllal, hogy Apafinak ebesfalvi kastélyát felprédálja. Ezt mint középutat ajánlá, mert nem hívé, hogy Kucsuk fáradt harczosaival kiütést merészseljen. Csak Huszár Péter szakasztá félbe a csendet: „A vakmerő török bizonynyal nem fogja a támadást elhalasztani.“ De véleménye viszhangra nem talált, s Kemény terve mellett maradt. Szerencsétlenségére; mert a bizalmatlankodó s félrendszabályok e hadjáratban már is csudálatosán lankaszták erejét. Egyszer-smind Montecuculi tábornok- s Vallis szathmári parancsnokhoz segélyt szorgalmazó leveleket íratott. E közben egy elfogott paraszttól megtudák, hogy ő 53 török zászlót számlált meg; az összes sereg azonban ennél jóval nagyobb volt, mert miután Kucsuk az oláhokkal egyesült, ereje a kétezerét meghaladta. Délben, midőn már ebédhez ültek, jött a jelentés, hogy a török erő közeledik.

S valóban úgy volt. Kucsuk hadait ki vezette Segesvárból, megizenvén Apafinak, hogy üljön veszteg a városban, ő fölkeresi Keményt, bárhol legyen.

E férfiú Kucsuk közeledésének hírére megfúvatá a harczi riadót: de vitézeinek alig fele gyűlhetett össze. Hozzá fogott seregei felállításához, de lova hir-

télén megbotlott, úgy hogy a zabla annak szájában ketté tört. A harcz terének egy völgyet néze ki. Radák Imrét 600 harczossal egy erdő alatt a jobb oldalra állítá. Maga Kemény kétezer emberrel a középet foglalá el. Balra a horvátokat és németeket rendüié, s hogy meg ne kerülhessék, 300 harczost a falu másik oldalán állított fel. E perczben egy fejrbe öltözött magyarországi lovas inté, hogy az erdélyieknek ne higyen. E szavak felkölték lelkében a gyanút, s Teleki Mihály által megizente Haller Gábor, Bethlen János és Farkas, Haller Pál, Bánffi Dénes, Huszár Péter, Rédei Ferencz, Ugrón András főuraknak, hogy a német csapatokhoz menjenek át.

Kucsuk már megérkezett. Kemény táborának megláttára leszállt lováról, s megcsókolá a földet. — Süvegjéből kivett egy kerecseny-tollat, s azt átadá fiának: „úgy harczolj, hogy inkább az ellenség fegyvere emésztszen meg, mintsem hogy én gyilkoljalak le.“ Azután körüllovagolta harczosait. „Jó vitézek, látjátok az ellenséget. Nem mondom sok-é, kevés-é? harczoljatok vitézül, s gondoljátok meg, hogy Erdélynek közepén vagyunk. Ha elszaladtok, a föld népe ver agyon. Ti pedig kutyák, folytatá a havasalföldiekhez fordulva, tudom szívesen megszaladtok. De a hátatok mögött törökök állanak, s ha csak visszaneztek is, beütik fejetöket. És most hajoljatok le lovatok fejére, ki a kardot, félre a puskával, mert ez amott sokkal több van!“ A trombita harsogott, s a török-roham megkezdődött.

Az ellenök intézett lövés soraikban kevés kárt tett. S a török balszárnyat a Kemény jobbszárnya már-

már megszalasztá, midőn a közép maga Kucsuk által szétzavartatván, az egész tábor rendetlen futásban keresett menedéket. Kemény leesett lováról. Hasztalan ajánlá Gyulai István a magáét cserébe; a megfutamodott sereg összetaposó. Kucsuk diadala teljes volt. Harczosait az űzésből visszaparancsolá, s megmaradott ellenei háborítatlanul menekültek részint Magyarországba, részint a szomszéd várakba.

Kucsuk visszatért Segesvárra. Harczosai 448 levá-gott főt a kopjákon, tizennyolcz zászlót s három dobot vittek magokkal e városba, a gazdag zsákmányon kívül, miket az elesettek testeiről szedtek. Apafi trónja megszilárdult, azon erőtelen kísérletek daczára, melyeket Kemény Simon tett atyja méltóságát visszaszerezni. S midőn ama fejedelem az ellenpártot kegyelem által próbálta lefegyverezni, az teljesen meghódolt neki. ¹⁾

¹⁾ Cserei Históriája 6—10. 1. Bethlen János 94—107. 1. Szalárdi 620. 1. Chron. Civ. Schaesburgensis 130—2. Krauss 460. 1. V. ö. Wagner Katonánál 276—85. 1. Kemény teste az egykorú krónikák szerint nem találtatván fel, temetetlen maradt. Azonban gróf Kemény József a Fundgrubenben oda nyilatkozott, hogy az ellenkezőt oklevelekkel tudja bebizonyítani.

APÁCZAI CSERI JÁNOS

ÉS

KORTÁRSAI

Erdély önálló államéletének fénykorát a XVII. század első tele képezi. Nem csak függetlensége szilárdult meg, hanem Magyarország belügyeibe is sikerrel avatkozott. Belül erős, kívül tisztelt volt. Tapasztalt állarafértiak örködtek ez állapot megszilárdításán, mely szabadságának és nagyságának életfeltételét képezé.

S valóban egy félszázad mindig csak emelkedni látta. Hatalmával aránylagosan haladt belfejlődése tudomány- és politikában egyaránt. A fejedelmi udvar nem üres fejű udvaroncok s nem kizárólag állambölcsek gyűlhelye volt. Helye volt ott a képezett és tudományos férfiaknak is, s az orthodoxus püspök, ha theologiai tételekről akart vitatkozni, nem szorult egyedül az udvari papra, talált társat a főurak közt is.

E főurak tudtak áldozni a tudomány érdekeiért. Bethlen alatt s I. Rákóczi György idejében — mígnem ez eltiltá ¹⁾ — kiküldék fiaikat tanulmányaik betetözése végett a külföldi egyetemekre, honnan rendszeren több évi tartózkodás után hazatérve, az európai tudományosság színvonalán állottak. Még komolyabb volt e tanulási szomj azoknál, kik papi pályára készülve, életfeladatuk után láttak az akadémiákon, hova a fejedelem, egyes pártfogók, vagy városok s egyházak költ-

¹⁾ Bethlen Miklós önéletírása. Pest, 1858. I. k. 381.

ségén utaztak és a honnan nem egyszer új eszméket, új nézeteket hoztak haza.

S ez az oka, hogy alig van a külföldi — főként theologiai — tudományosságnak oly nevezetesebb mozganata, melynek átültetését, — bár olykoron csak viszhangját — ne találánánk fel irodalmunkban. A különböző nézeteknek, szintúgy, mint ott, itt is általánosan elterjedt védelmezése, megtámadása az irodalom és a napi renden levő vitatkozások útján, s az egymást felváltó szó- és tollharczok nem részvétlen közönség előtt folytak le.

Szükség is volt a tudományos életnek ilyszerű fejlődése. A rombolás, mely a XVI. század végén s a XVII. elején, annyi szent igyekezet, s oly sok buzgó törekvés gyümölcset tette semmivé, még szünni sem kezdett, a sebek még be sem voltak hegedve, midőn egy éles támadás, egy hatalmas szellem jól intézett támadása amannál is erősebb veszélyekkel fenyegetett. Jó szerencse, hogy mire Pázmán Kalauza világot látott, Erdély fejedelmi székében Bethlen Gábor ült.

E férfiú érezé és érté, hogy mire van Erdélynek szüksége. S míg a harminczéves háború zajában diadallal jártatá Magyarországon fegyvereit, saját tűzhegyén a tudományosság élesztését kitűnő gondjai közé számítá. Ide irányzá törekvését az iskolák emelésére, s midőn főként a fehérvárit oly gazdagon dotálta, azt az imperiumból meghívott tudósokkal látta el, gondolata oda volt irányozva, hogy abból egy magyar universitás nőjje ki magát.

Kezdeményét utódai nem fejleszték úgy, mint ő

tette volna, de legalább a meglevőt enyészetnek sem engedék menni. Sőt Lorántfi Zsuzsánna, az özvegy fejedelemnő Komnai Amosnak behívásával ¹⁾ a pataki iskolának jókarba helyzetetését is eszközlé, és így országában két — mondhatni minta-collegium volt.

Aránylagosan ez igyekezetekkel nőtt és fejlődött az irodalmi élet is. Alvinczi Péter a cath. dogmák, Melotai Nyilas és Géli Katona az egység hívők ellen küzdők közt ismert nevet vívtak ki. Épen oly heves volt a prot. egyház kebelében keletkezett vita, mint az, melyet ama férfiak folytattak. E küzdelemben ez ntóbbi orthodoxus püspöknek hasonlóan nevezetes szerep jutott, bár inkább a tett mezején.

A magyar ifjak ez időben a németalföldi egyetemeket kezdék látogatni, s az ott napi renden levő eszmévitáknak itthon harczosaivá lettek. Többen az Angliában felmerült elveket fogadták el, s igyekeztek itthon is terjeszteni: „invalescálni kezdvén — mond az évkönyv-író, ki gyerekkori élményeit oly eleven színekkel festi — a reformata ecclesia Angliában az ecclesiae regimenre az episcopale és presbiterianum név, úgy ismét a hollandiai akadémiákban philosophia peripatetica, harmonica, cartesiana, ramea nevtériana stb. a mi diákink onnan felül lehozák ezeket a neveket és veszekedéseket Magyar- és Erdélyországba.“ ²⁾

E versengéseknek lett gyakorlati oldala is. Középette a terjedő puritanismusnak Angliában magyar

¹⁾ 1660—54-ig. Lásd Raumertól a Nevelés története II. 61. V. ö. Sárospataki füzetek 1860. VI. f.

²⁾ Bethlen Miklós Szalay kiadása. I. 290.

ifjak megkezdték e nézeteket Az önkormányzásnak oly széles alapra tétele, mint azt ezek eszközlék, hízelge nekik, s hogy itthon is megalapítsák, még Londonban egy társulatba állottak össze. A tagok kötelezvényt adtak egymásnak, melyet ők kegyesség formulájának czimeztek, s melyben kötelezték magokat, hogy „mint Krisztusnak valódi tagjai egymás lelkének iidve fölött kölcsönösen örködnek, s egymásnak szabadságot engednek, hogy intsék, feddjék éá építsék egymást.“¹⁾

S e határozatukban semmi veszélyes, semmi olyas, mi a későbbi ellenmozgalmakat igazolja, nem volt. De a testvérülés nem csak ezért állt össze. Visszaállítani a reformált egyházak apostoli fényét és egyszerűségét, a kormányzást önmagok kebeléből, önmagok által választott egyénekre bízni, de kik minden uralkodási előnytől már eleve a törvények által meg legyenek fosztva, helyreállítani az iskolákban a hazai nyelv uralkodását, ez volt a londoni szövetkezés végcélja.

Egyes hazatérő ifjak a társulat főnöke Tolnai János meghagyásából itthon egyengetni kezdék az utat, „s hozzáláttak — mond Szilágyi Benjámín — az országban fel s alá járkalni, hódítani, az elközelgő újításnak szikráit csíholni, a püspökök és seniorok kevélységét gyalázni, őket zsarnoksággal vádolni a színlett kegyességnek leple, a könyörgések s hosszadalmas oratiók palástja alatt. Kezdi magokat — folytatja — a világiaknál beszínelni, a bevett egyházi szokásokat rosszalni, jobbak után sóvárogni stb. A futárok ezen

¹⁾ Szilágyi Benjámín A szathmár-ndmeti zsinat története. Sárospataki füzetek 1. évi f. 170 l.

előjátéka nagy várakozást keltett mindenkben, anynyira, hogy a nagy rész Tolnait, mint égből alászállt mennyei tüneményt várná.“¹⁾

Hogy e mozgalom épen a papságnak tetszett legkevésbé — gondolható. Azokban ez a fenálló intézvények alapjainak megtámadását látta, s rész-zsinatok és előleges határozatok által csirájában akarta megfojtani. Hasztalan: a világi elem nem találta fél benne ama veszélyeket, melyeket az egyházi, s Tolnai hazajövele 1638-ban az égő tűzre új olajat öntött.

E férfiú az angol puritánoknak még külsőségeit is elsajátítá. Szokásai és öltözködése a keresettségig egyszerű, szavai vontatottak, kifejezései keresettek, könyörgései hosszadalmasak, tanításai feddők és dorgálók, szóval mindenütt és mindenben hajhászta a feltűnést. S e részben czélt is ért. Erős szavakkal elmondott feddözése az egyházi élet romlottsága ellen, s siránkozása e felett s szemeinek forgatása és kezeinek terjesztgetése által szokatlan hatást idézett elő utazásában, melyet Magyar- és Erdélyországban tett, s mely proselyták szerzésére volt irányozva. De színlett alázatossága ugyanazon gögöt és ugyanazon erőt palástoló, mely angol elvbarátait a vész napjaiban oly állhatatosokká tette.

Útjából Tolnai visszatért Patakra, hol az öreg Rákóczy őt iskola-igazgatóvá nevezte ki. De Miskolczi István a zempléni senior s Tolnai István a pataki első pap keresztülvitték, hogy az egyház a meghívást mind-

¹⁾ Szilágyi Benjamin, i. h. 174.1.

addig betiltá, míg a puritán bizonyos feltételek elfogadására nem kötelezi magát. Az 1638-ki pataki részsínat megszabta a feltételeket, melyek alatt Tolnainak az igazgatóság átvételét hajlandók voltak megengedni; de azokat ő nem úgy fogadta el, mint a papság óhajtott volna. Honnan alkudozás után az ügy dec. 7-kén Zemplénben a megyei gyűlés elébe került, de itt a nemesség a puritán újíto részén állott. ¹⁾

Tolnai Jánost az iskolai igazgatóságból ezúttal ki nem zavarhatták. Hú maradt elveihez, habár Rákóczy fejedelemnek sajátkezű parancsára a kívánt térítvényt aláírta. De már beköszöntő beszéde — mely telve volt gúnynyal és dorgálással — elleneit föllépésre ingerlé, s az ezekkel tartott vitatkozásokban használt fegyvere épen nem volt alkalmas ezek csillapítására. ²⁾ Tanítása ellen volt a legtöbb kifogás. Kiküszöbölte a legrégebb tankönyveket, hogy saját elveit terjeszthesse a theologia és philosophia útján. Többször meginték, hogy a Keckermann Logikáját tanítsa az általa bevett helyett; Tolnai azzal menté magát, hogy ő a Fehérvárt is bevett Biszterfeldét tanítja, s az ügy a fejedelem elé vite-tett. Ez az orthodoxus püspök tanácsát kérte ki. Gélei Katona, noha sógorává volt leendő, nem késett a fejedelem előtt Tolnai ellen nyilatkozni. ³⁾ Hasonló versengések miatt, három év múlva, sógora, Gelei Gáspár

¹⁾ Sajnálni lehet, hogy a Szilágyi Benjamin munkája, mely e nevezetes eseményt részletesen tárgyalta, itt megszakad, s további adatait csak töredékesen ismerhetjük meg a Lampe Históriajából.

²⁾ Lampe: História Ecclesiae Reformatae. Utrecht 1728. 389.

³⁾ Gelei levele, Sárospataki füzetek I. 177.

— a püspök testvére — eszközlésére a miskolczi pap-ságot nyerte. Azonban a mily arányban nőtt pártja naponként, — az ellenszegülés is folytonosan erélyesebbé lett. Gélii Katona az orthodoxus püspök, hivatalánál s elveinél fogva megtestesült episcopalis, nem sokára ellenfelei élére állt, s csak kedvező alkalomra várt, hogy ellenök fellépjen.

Ez nem sokára bekövetkezett 1643-ban a Ferdinánd ellen kezdett hadjáratban I. Rákóczy Zsigmond a fejedelem fia Tolnait tette tábori papjává, ki a béke megkötése után, ugyanennek ajánlatára, tokaji lelkészé lett. De a ragálynak, mely ez időben az országban dúlt, a régi papok közül sokan áldozatul estek, s az ifjak közt Tolnainak nagy pártja volt. Az abauj-tornai megürült esperesi székbe a tályai rész-zsinat (1645. mart. o.) Tolnait ültette.

Ez által működésének szabadabb tér nyílt, s míg egyfelől egyházmegyéjét önkényvel és vasakarattal kormányzá, a papokat inté és dorgálta, az egyes helységeket párthiveivel látta el, egyházi látogatás alkalmával a helységeket a maga hűségére fölesketé, Sáros megyét önhatalmúlag saját felelőssége alá vonta: másfelől újítási működését is megkezdé. Rendelé a papoknak, hogy a keresztelést csak nyilvános helyeken, a közönség szeme láttára s az erre rendelt napokon hajtsák végre. Ez csak kezdete volt a célba vett nagyobb újításoknak. Az egyház visszaviendő régi egyszerűségére, az ünnepek eltörlendő, a papok közt nem lehet rangkülönbség, mindenki püspök a maga egyházában, de ezek híveiket házoknál kötelesek tanítani,

nem csak a templomokban: ezek keresztülvitelét tűzte ki célul.

Az „angliai mirigy“ ilyszerű terjesztése folytonosan élesebb viták tárgya lett. Egy rész-zsinat, melyet Tolnai a keresztelkedés ügyében Gönczre gyűjtött össze, mitsem végezhetett, mert az meg volt oszolva a két párt között. Annál erélyesebben lépett fél egy másik, melyet 1646. febr. 14-kére Tokajba gyűjtöttek. Megnyitották a fejedelem egy levelének felolvasásával, melyet ez Debreczeni Tamásnak, praefectusának irt, élesen kikelve az újítók ellen. Előterjesztettek a vádpontok, melyek közül Tolnai némelyeket egyszerűen tagadott, másokat elismert. A zsinat határozott: Tolnai János, mindaddig, míg fejedelem ő nagysága valamely egyetemes nemzeti zsinaton, az ügynek újra megvizsgálását el nem rendeli, esperesi és papi hivatalától megfosztandó, mindazon papokkal egyetemben, kik hozzá makacsul ragaszkodnak. Az elitét papok hasztalan próbálák kérelmekkel az ítélet megváltoztatását kieszközölni: a zsinat ragaszkodott határozatához, s az ide vonatkozó irományokat az orthodoxus püspök elibe terjeszté.

Az ügy eléggé fontosnak lőn Ítéelve, hogy végette egyetemes zsinat hívassék össze. Különben a puritanismus nagy hódításai mellett, a presbyteri szerkezet is sok barátokra akadt, s maga Medgyesi Pál az udvari pap is e mellett nyilatkozott. Aztán annak is érezhetővé lett a szüksége, hogy papi s püspöki önkény helyett törvények által kormányoztassék az egyház; míg a püspök megtámadott hatalmának helyreállítására eszének egész súlyát a mérlegbe vetette.

Főgondját most csak a puritanismus leverésére fordítá. Nem volt nehéz, a különben is óvatos fejedelmet ennek veszélyeire figyelmeztetni. Csak Angliára kellett mutatnia s az ott megingatott trónra. Paptársait is meg tudá magának nyerni, meg a presbyteri Medgyesit is: elhítetvén ezzel, „hogy — mint maga mondja — az egyház hatalmat akarják benne elnyomni.“ Semmi sem tántorítá vissza e vasakarató férfiút, hogy saját sógorát is tönkre ne tegye, midőn az oly magasra emelkedett egyház alapját látta megrendítve.

S az 1646. június 10-ére Szathmár-Németibe hirdetett zsinatra, nagy részben ellenséges indulatu férfiak gyűltek össze, kik részint hivataluknál fogva, részint mint az egyházmegyék küldöttei jelentek ott meg. Már június 9-én tartottak tanácskozmányt, de a gyűlés csak másnap, mint a kitűzött határnapon nyitott meg, isteni-tisztelet végeztével, az utóbb elnökké választott Géléi Katona által. Bő, de ékes beszéddel mutogatá a sátánnak hármasságát, melyet az Istennek e földön katonáskodó egyháza ellen intéz, a török tatárok dúlásai s a pápások mesterkedése, azután a háromságtagadók elterjedt felekezete által, s midőn ezek által nem boldogult, nyúlt a sátán a harmadik módhoz, vizályt támasztott magában az egyház kebelében. A beszédet Jövel sz. lélek Isten követte, s a nép távozott az egyházból.

Most a gyűlés meg lőn kezdve. Az abauj-tornai papok részéről Vényi János beadta a vád-pontokat, be Tolnai is Apológiáját. Alázatosság és gög ama vegyületével, mely élénkül emlékeztetett korábban kimon-

dott elvére, hogy előljárót csak emberi s nem isteni törvények értelmében ismer el, figyelmezteté bírát, hogy ítéletöket csak komoly megfontolás és higgadt bírálát után mondják ki. És a gyűlés ennek teljesítését egy bizottmányra bírta, mely a Tolnai Apológiájának czáfolatát elkészíté.

A fejedelem jun. 20-án érkezett Szathmárra. Elébe lön terjesztve s általa helybenhagyatott e czáfolat. Ekkép a tokaji rész-zsinat határozata a Tolnai s társai elmozdítását illetöleg, meg lön erősítve. Most a gyűlés a Tolnai által megindított elvek ellen rendszabályok készítéséhez fogott s számszerint 30 határozatot hozott is, melyeket Géléi Katona, mint a gyűlés elnöke, készített törvény-alakba. A keresztelés magános helyen is meg lön engedve (IV. végzés), a presbyterium felállítása óhajtandó (VI. v.), az ünnepek megtartandók (IX. v.), az újító és megbüntetett testvérek, ha mégtérnek, nyerjék vissza hivatalukat, ha nem, politikai hatáság is megbüntethesse őket (XVII. v.), jövöre hasonló merények eltiltatnak (XVIII. v.) stb. Az orthodoxus püspök ezen kívül 38 canont is szerkesztett össze a régiekből, melyeket miután 1647,48 és 49-ben négy zsinat megvizsgált volna, a negyedikben a Marosvásárhelyül II. Rákóczy György is megerősített. *) S most midön törvényeit megerősítve s életbe léptetve látta, midön missióját bevégzé s munkájának diadalát élvezhette, elhunyt ez évben, mely dicsőségének tetőpontján látta.

¹⁾ Lampe i. h. 399—424.1. V. ö. Gelei Katona István: *Canones Ecclesiastici*.

Mind e körülmények közül Tolnait semmi sem törte meg. A szathmári zsinaton kénytelen volt magáról reversalist adni, habár ő ezt, mint maga írta, „cum expressa conditioned tette. Talán épen e körülmények miatt, az 1647-ki zsinat még mindig állomás nélkül találta. Nem sokkal utána a fejedelem praefectusát hozzá küldi egy hat pontból álló reversalis-mintával, mely szerint ő kötelezte volna magát, hogy újítást nem indít, az egyházi szertartásoknál megtartja a helyi szokásokat, a püspököt tiszteletben tartja, kiadandó könyveit a püspök censurája alá adja, egyházába idegen nemzet rendtartását be nem viszi, s az 1646- és 47-ki zsinatok határozatait megtartja. Mindezért a dévai papság volt neki ígérve.

Hinni lehete, hogy e férfiú nyomorba taszítva, feles családdal már megtöretett az idő által. De az nem úgy volt. A fejedelem feltételeit egyszerűen elvetette: családja számosabb — mondá — hogysen a dévai papságból eltarthatná. Fejszédülése és egyéb betegségei is ellentállanak. De legeslegnagyobb ok, hogy lelkiismerete gátolja az elébe szabott feltételek elfogadását; mert ő az igaz reformata religiónak minden czikkeit híven megtartja. ¹⁾ I. Rákóczy György halála után 1649-ben ennek özvegye és fia Zsigmond betették a pataki iskolába rectornak, mely hivatalát 1658-ig folytatta, mikor állomását a tarczali papsággal cserélte fel.²⁾

¹⁾ Mind a conditiók, mind a Tolnai válasza, az eredeti fogalmazványból, mely birtokomban van.

²⁾ Danielik: Magyar írók II. 843.

Lelépésével a cselekvés színteréről a puritanismus meg volt törve, s csak később merült fel olykoron, mint egy ijesztő rém, melynek leverését szükségesnek tartották. A küzdelem folyama alatt, ennek élénksége miatt, a presbyteri eszmék háttérbe vonultak: a püspök még jónak látta nem mutatni ki roszalását egész merevségében. Sőt a nagy nemzeti zsinat kimondá, hogy az eddig fel nem állíthatott presbyteriumok alkotását megengedi, ha nyomott és szolgálai volta mellett az kivihető lesz s a kormány megengedhetőnek fogja találni.

De maga a püspök előszavában a presbyteri rendszer ellen nyilatkozik. Presbyteriumokat a keresztyén vallás kezdetén állítottak fel, mert az apostolok kevesen voltak, s az egyházak kormányzását nem vezethették személyesen; de majd a papok száma növekedtével felhagytak vele, s magok a szent atyák is presbyter név alatt papokat értenek. Helyesebb is az egyházak igazgatását papokra, mint a hozzá nem értő tudatlan népre bízni. Így Katona. S ez volt Rákóczynak, s ennek halála után fiának is véleménye. így gondolkodott Csulai a Katona utódja, s a főurak nagy része.

Ellenben Medgyesi Pál, a Lorántfi Zsuzsánna udvari papja, egyházi beszédeiben s irodalmi téren is föllépett a presbyteri rendszer mellett. Dialógus Politico Ecclesiastica (Bártfa 1650.) nem csak elvei helyességét hirdeti, s felállításának módját mutatja ki, hanem az episcopálisok ellen is hangosan kikel. Ez csak terv, de „nem indítottam — úgymond előszavában — legkisebb méltó botránkoztatással is magamtól

semmit, noha nagy hibákat s fogyatkozásokat láttam.“ Azonban úrnőjét meg tudá nyerni, meg a pataki iskolát 8 magyarországi praedicatorokat. „Jámbor emberek — mond Bethlen Miklós ¹⁾—Heraclitusok, a pápisták, Democritusok lettek miatta.“

Oly időben, midőn a theologia a philosophiával kapcsolatban üzetett, csak kevés kellett, hogy a külföldi bölcsészeti iskolák is e hazába utat találjanak, és egyetemekre kiment ifjak ott szerzett eszmékkal térjenek vissza. Des Cartes tana már ekkor lángba gyújtotta az egész tudós világot, mely a classical tudományok újra ébredése óta, a görög philosophia megújított miveléee által külföldön épen úgy mint hazánkban, meg volt érve elfogadni a rendszert, mely az önmivélést felkölté.

Nálunk a XVI. század theologiai irodalma az írók philosophiai ismeretét mutatja ugyan, s látszik, hogy a scholasticusok nézetei s az ezzel ellentétes elvek tiszta ismeretével bírtak a hittan mívelői: de a csekély számú tisztán philosophiai munkák jobbára Aristoteles körül forgottak. S valóban külföldön is ennek követői bírtak túlsúlylyal, melyet az sem tudott megdönteni, midőn egy határozott Aristoteles-elleni iskola keletkezett. A rámisták dialectikáját más irányok váltották fel, de Baco empirismusa, Campanella természeti philosophiája, az atomisták fellépte, Grotius népjoga, Hobbes materialismusa, a XVII. század első felének eme nagy szellemei nem homályosíthaták el a stagirait, nem az

¹⁾ Bethlen Miklós I. k. 240.

erősebb csapás sem, melyet a la hay-i philosoph mért rá.

Az eszme, mely Des Cartes merész lelkében fogamzott, hogy idegen segély nélkül, önmagából alkosson philosophiai rendszert, meglepte a világot. Új volt az és gyűjtött, s midőn Apáczai a hollandi egyetemeken megjelent, ellenkezői és védelmezői tábora foglalkoztatá a világot. Hogy e férfiúnak a descartesi eszmékhez mi köze, hogy Aristotelest minden akarata mellett is, s a behatás daczára is; melyet ifjú kedélyére az új eszme gyakorolt, mennyire nem tudá mellőzni, s végre hogy mily előkelő a polcz, melyet nálunk kivívott: mind azt Erdélyi művészi tollal ecsetelte. Nekem, ki most működését akarom felmutatni, elég volt megjelenlni a viszonyokat, melyeket külföldön s visszatérte után a hazában talált.

Apáczai Cséri János ¹⁾ 23 éves volt, midőn 1648-ban Géléi Katona István püspök által az egyház költ-

¹⁾ Miért Cséri? s nem Csere, mint eddig írták. Csere-nek egyedül az Utrechtben nyomott Encyclopaediája írja; én úgy hiszem, sajtóhibával, vagy önkényesen a szerző által könnyebb kimondás kedvéért. A kolozsvári ref. főiskola aranykönyvében, melybe először Apáczai írta. be nevét s egy értekezését, ekkép jegyezte be magát: »Joannes Chieri Apacius« stb.

Ugyané könyvnek a czimlapja a következő: »111. Coll. Orthod. Claudiop. Album Scholae Leges, Constitutiones, Seriesque Professorum, Rectorum, Lectorum, praeceptorum, Civiumque omnium pleno Comprehendens: A. Joh. Chierij Apacio se. Theologiae doctore et apud Claudiopolitanos reformatos Professore Collegiique primario Rectore. In publicum Scholae recentis usum destinatum propriaque donantia manu inscriptum: A. D.M.D. C.LVI. die vicesima Nov. post Solemnem Introductione actum«, mindkét helyen pedig a bejegyzés az Apáczai saját kezével történt.

végén a hollandi egyetemekre küldetett. A bárczaságban Apácza helységben az Olt mellett született 1625-ben e férfiú s ott tölté első fiatalságát. 1641-ben Alstäd Grammaticájának 2-ik részét már könyv nélkül tudta, a nélkül, hogy mint keserűn emlékszik róla, értette volna ¹⁾). De gyors eszének fejlődését a tanítás roszasága nem tartotta fel. 1643-ban a humaniorákat Kolozsvarit hallgatta Porcsalmi Andrástól, s az első lelkesedést e tudós férfiú szavai költék fel lelkében. „Gyakran kitért — vallja maga — e tudós férfiú a tudományok s mesterségek dicséretére, olykor ritka képzettségének emlékeit bizalmasan mutogatta is, s inte idővel hasonlók teljesítésére. Szorgalmát némileg utánzandó irományai közül többeket leírni kezdtem“ ²⁾). Nem sokára Gyulafejevárra ment, mint felsőbb intézetbe, hol azonban szomorú körülmények tanulását vele két ízben szakasz-

A kolozsvári reform, főiskola birtokában van egy eredeti levél, melyet Lorántfi Zsuzsánna fejedelemasszony irt Apáczainak, s melynek ezime ekkép hangzik: »Clarissimo Domino Johanni Gséri de Apácza auctae Theologice Illustris Collegii apud Claudiopolitanos Reformati doctori et Professori etc. nobis honorando.« — Végül az epikedion-án, melyet közvetlenül halála után nyomattak ki, hasonlólag Joannes Ceri Apacius áll. Ugyanezen iskola birtokában levő Galenuson következő jegyzet áll: »Dono dedit rduc et clarissimus D. Joannes M. Enyedi V. D. M. Eccl. Gyaluiensis etc. Joanni Ghieri Apacio. Theol. Doctori et Profess. ao. 1668. nov. 9. Glaudiopoli. — (Ejusdem relicta dono dedit Scholae Glaud. reform. An. D. 1660. die 20. febr.)« A bekerített idegen kézzel van írva, a többi Apáczaí írása. Ennyi, úgy hiszem, elég annak bebizonyítására, hogy Cséri és nem Csere volt.

A kéziratí adatokat a kolozsvári ref. főiskolából Gyulai Pál úr, s a gyula-fehérvári Batthyáni könyvtárból és saját gyűjteményéből n. Ötvös Ágoston úr közölték velem.

¹⁾ De Stud. Sapientiae kolozsvári kiadás 44.1.

²⁾ Encyclopaedia Bevezetése 1-ső lap.

tatták félbe. Erélye és lelkesedése itt sem hagyák el, s kolozsvári unit, professor Geleji Árkosi Benedek kora ez egyik legtudományosabb férfiának buzdítására tanulni kezdé a zsidó nyelvet önszorgalomból: mert akkor ezt Fehérvárit senki sem adta elő.

Végre a Bisterfeld keze alá került. A tanító szavai itt is gyűjtottak: „a szentírás értelmére nem is juthatni az összes Encyclopaedia ismerete nélkül. Ez az út alapos ismeretek szerzésére“ s példája, hogy ő Bisterfeld az Alstädt Encyclopaediáját már 16 éves korában tudta, ösztönzé e munkának rövid idő alatt, de nagy erőfeszítéssel történt leírására. Pirboritáarczát, mint Julius Caesarét a Nagy Sándor képe látására, ki a világot hódítá meg ama korban, midőn amaz még mitsem tett.

Gondolhatni, hogy a tudvágy ennyi lelkesedéssel párosulva fényes eredményeket idézett elő, s pártfogókat szerzett az ifjúnak. Az éles eszű Geleji Katona csakhamar kiismerte őt s az egyház költségén 1648-ban a hollandi egyetemekre küldötte. Általános ismeretek szerzése után, mélyebben szándékozáván a theologiai tudományokat tanulmányozni, a zsidó nyelv tanulására adta magát. Csakhamar belátta, hogy ezt a keleti nyelvek ismerete nélkül tökélyre nem viheti, s e célból a chaldeus, szír, arab, rabbin, és talmudi nyelveket is elsajátítani feladatává tette. Ismeretei naponként gyarapodtak jutalmául fáradhatatlan szorgalmának, melyeket kimutatni fényes alkalmá volt különböző disputatiók alkalmával.

E vitatkozások közül egy pár elhagyta a sajtót is. Ilyen az, melyet 1650. márcz. 23- és 24-én tartott

Utrechtben. Címe: „Disputatio de introductione ad philologiam sacram praeside Gisberto Voetio ad diem 23. et 24. Mart. Ultrajecti 1650.“ 4-edr. Majd 1651-ben Hardetvickbe megy, hol első theologiai tudós lesz apr. 21-én. Vitatkozását kiadta: *Disputatio theologica inauguralis Hardetvick 1651*¹⁾. S mind ez elfoglaltatásai daczára levelezést folytatott tudomány-kedvelő ifjak-kai theologiai s philologiai dolgokról; így Glandorp Lajossal, kinek hozzá intézett hittani kérdéseire válaszolt 1651. aug. 16- és sept. 4-én, Leusden János s Gelder Ábrahámmal, kikkel philologiai tárgyról, jelesül a Jehova szó kimondásáról vitatkozott. Az előbbivel november végén akadémiai vitatkozása is volt²⁾, mi egyébiránt ezen időben rendes egyetemi dolgok közé tartozott.

De mennél többet tanult s mennél jobban gyarapodtak ismeretei, annál fájdalmasabban gondolt a hazai irodalmi viszonyokra. Hévvvel forgatta az idegen nyelven irt munkákat, hogy azon szomorú meggyőződésre jusson, hogy a nyugoti népek „mennyre fölöttünk vannak, midőn minden tudományt hazai nyelven olvashatnak, tanulhatnak, taníthatnak“, „mert — mondja

¹⁾ A címet Erdélyi úr följegyzése után közlöm.

²⁾ E levelek közölve vannak az *Encyclopaedia* végén. Ez utóbbi disputatoról emlékszik a Leusden-hez írott levelében, de a levélnek nincs datuma. Hogy e vitatkozás november végén ment véghez, azt onnan tudhatni, hogy e hivatkozás az ugyané tárgyban Gelderhez nem sokára írandó levelére (*Encycl.* 475.), ez el is készült, folytatván ebben az amott félbehagyott okadatolást. (*Encycl.* 481.) Ez dec. első felében kelt. A vitatkozást az előbbi levél kelte előtt öt nappal megtörténtnek állítja. (*Encycl.* 469.)

lejobb — szerencsétlen a nemzet s mindenek fölött nyomora, mely mindent idegen nyelvből kölcsönöz, s viszont boldog az, melynek mind ez kertjében terem.“¹⁾

Ez eszmékkal sokat tépelődött. De mit ér azt könyekkel tekinteni? Segélyt kell keresni! Ha a ház ég, mindenki oltásra siet s nem sokat gondolnak az álommal vagy gyomrukkal. E kép lebegett mindig előtte s oly élénkül, hogy az álmot szemeiről, figyelmét a tanulásról elűzte, s minden gondolatát hazája felé fordítá. Egyes tudományokból fordításokat kísért meg: nem boldogult. A nyelv szegénysége már a kezdettől elállani készteté. Ekkor fordult figyelme Gaza Theodorra, ki a Theophrastus plántái fordításában egy csomó növényt latin névvel ruházott fel. Ennek előszava új eszméket költött fel lelkében, s így származott feltétele, hogy ha Isten életének még néhány évig kedvez, addig nem hal meg, míg a tudományok összegét magyar nyelven ki nem adja. S dologhoz látott.

Ez volt kezdete a magyar Encyclopaediának, melyet ő még ekkor Pasoptronnak (mindent mutató tükör) nevezett.

1652. őszén erdélyi püspök Csulai György elegendő úti költséget küld számára, hogy hazájába visszatérjen. De az őszi idő s más akadályok, még a télen át helyt-maradásra bírák. Azonban, hogy patronusa iránt hálátlannak ne látszassák, s nehogy roszakarói gyanúsítására maradását roszra magyarázza, módokról gondolkodott, melyekkel mecoenása kegyét megtart-

*) Encycl. Bevez. 5-ik 1.

hatja. Bizonynyal erre legjobb mód lesz, ha megkezdett munkáját sajtó alá készíti s a kiadást nem fogja sokáig hátráltatni. Némi habozás után, nem akarva a kedvező alkalmat elszalasztani, midőn már az Encyclopaedia készítésében előhaladt, 1653. elején az úti költségül küldött pénz egy részének árán sajtó alá adta „idő előtt ugyan, de bízván Isten segélyében.“¹⁾

Azonban sem pénze nem volt elég a terjedelmes munka nyomtatási költségének fedezésére, sem a munka nem volt még befejezve. De ez egyik sem gátolta visszatérését. 1653. nyár elején családjával — mert Hollandiában megházasult — útnak indult hazájába öt évi tartózkodás után az országból, hol ismereteit méltányolni tudák s professori hivatallal kínálták meg: de melyet „nemzetségéhez, hazájához való szeretetből“, korábbi köteleztetésénél fogva nem fogadott el.²⁾

Aug. 29-én egy szombatnapon (1653.) megérkezett Gyulafehérvárra, melynek évfordulatát megbőjtölte³⁾ rendesen.

Ez időben az iskolák állapota az erdélyi fejedelem birtokában nem álla rász lábon. A kisebb intézetek mellett, melyekben inkább csak a gymnasiumi tanfolyamokat hallgatták, mint a nagyváradi, nagybányai, kolozsvári, marosvásárhelyi, a sárospataki virágzott s Comenius Amos-nak (1650.) ott megjelenése az intézet fényét növelte. Mellette a fehérvári még teljesen régi fényében állt, előkelő hire még nem szenvedett csor-

¹⁾ Encycl. Bevezetése 13-ik lapig.

²⁾ Bethlen Miklós 245. V. ö. Bod Athenássával.

³⁾ Seivert, Quartschrift, V. 226.

bát, habár a Bethlen által kihívott imperiumbeli tudósok közül Piscator elhagyá, a „Sedulus“ Aestadius munkás életét örök álommal yáltá fel, s csak ennek veje Bisterfeld vezette a múzsák kegyenczeit elaggultan bár, de megtöretlen ifjú kedélylyel.

E férfiú mellett, ki egyedül viselt professori nevet — „mert abban az időben (mondja Bethlen) a szegény magyarok, kivált Erdélyben úgy hitték, hogy ha nem német s a plundrában nem jár, nem lehet tudós ember; professori nevet theologiae, philosophise vagy medicináe doctori titulum felvenni sacrilegium lett volna“ — a fehérvári collegiumban „négy academicus simpliciter, etultis titulis syntacticae, poeticáé, rethoricae, logicae facultatis rector volt, a német gallér sacrae scripturae et theologiae professor“ ¹⁾, — a tanítást a két collaborator kezdte meg, kikkel együtt a tanítók száma hét volt ²⁾.

E tanszakok közül Apáczai a poetica classis nyerte el, melyet is nem lehetett megvetni az obgdientia és szokás szerint, mind a mindennapi kenyérre nézve, melyre szüksége volt maga-, felesége- s gyermekének ³⁾, s nov. 2-án állomását elfoglalta. „Bezzeg ő tudott —

¹⁾ Bethlen Miklós I. 239. V. ö. a De stud. Sap. 41. lap, hol a négy facultas ily rendben soroltatik elő.

²⁾ »Septenarius nostrisque temporibus usitatus Docentium numerus« mondja Apáczai De stud. Sap. 38.1.

³⁾ Bethlen Miklós I. 246. Bőd collaborator-nak írja, hihetőleg tévedésből, vagy azért, mert e hivatal lényegileg nem sokat különbözött a későbbi classis praeceptorságtól. Seivert saját jegyzetei nyomán iskola-igazgatóvá téteti, de az sem lehntlen, hogy ő a rector facultatis poeticae-t értette félre. Sajnálni lehet, hogy a jegyzetek nem hozatnak napfényre a Seivert irományai közül, hol azok hihetőleg fellelhetők lesznek.

folytatja Bethlen — ex necessitate virtutem et glóriám csinálni; fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fordíttatni magyarra, a poétákkal, és annak alkalmatosságával physikát, astronomiát, geographiát kezd tanítani, úgy hogy egyszer azt az ő Georgicáját írni, s tanulni kezdik a theológiára s philosophiára járók is.“ Ezen kívül logikát, rhetorikát, görög és héber nyelvet tanított, s Cicero de officiis-ét magyarázta ¹⁾, tanította a nagyobb számtant is, mely azelőtt „a magyar nemzetségben hírrel sem hallatott az arithmetikának négy első speciesén kívül.“ ²⁾

Mindez a közfigyelmet felé fordította. De a nép bámulása még jobban növekedett, midőn ez évben decemberben tartott vitatkozásában az istentagadók, pogányok, törökök, zsidók, r. catholicusok, lutheránusok, egységshivők, armeniek s újra-keresztelők ellen alkalmas volt'gazdag hittani ismereteit is bámulni ³⁾. Tisztelőivel aránylagosan szaporodott irigyei száma is, s ezek ármányaira nem sokára Apáczainak egy beszéde nyitott utat. ⁴⁾

A tudományban e férfiú a haladásnak volt buzgó apostola. Hévvvel karolta fel az új eszméket, új elveket s terjeszté azokat, nem vakon és szolgálilag, hanem meggyőződés alapján, olykoron egyeztetni próbálva a réggel. Hollandiában virágzó intézeteket, nagy előhaladást

¹⁾ Seivert a Quartalschriftben V. 227.

²⁾ Bethlen Miklós II. 231.

³⁾ Seivert i. h.

⁴⁾ A czímlapon áll »habita.... 1865. mense novembri.« Csak az elmondott úton egyeztethető ez adat a Seivert által közzétett Apáczai-féle önkézű följegyzésekkel.

látott, melyek, ha a hazájabeliekkal összehasonlítja, vágyat ébresztének lelkében itt is hasonló eredmények felé törekedni. S e vágy emészté őt. Haza érve, itthon mindent úgy talált, mint régen volt, ugyanaz a felosztás, ugyanaz a tanrendszer, mely őt útjában leginkább gátolta. Így támadt lelkében a gondolat, maga az elv ellen mindjárt beköszöntésével nyílt és erélyes hadat kezdeni.

Így készült beszéde de Studio Sapientiae, in qua artium et scientiarum omnium utilitas earumque ortus et.....progressus.....ostenditur¹⁾ stb.

Szándoka volt e beszéddel köszönteni be. Sietett hát kiadásával, de az elmondást s bizonyynyal .ezzel együtt a közrebocsátást is elhalasztá, nem tudni mi okból, 1654. január 11-kig, midőn — elmondván azt — kitűzte az újítás zászlóját.

E munka kitűnő a maga nemében, tárgyismerettel, szónoki ihlettséggel, s mindenek fölött lángoló, kiolthatatlan hévvel írva. De erősebb és kimélytelebbebb volt, hogysen szívesen láttassák. A bölcsesség értelmezésével s hasznainak elemzésével kezdi. S itt a számtanra térve, mindjárt talál felhányni valót. „A francziák, brittek, dánok, lengyelek, olaszok, magyarok, erdélyiek nem folytathatnak hadat a németek nélkül; mert azok mívelik a számtant mindenek fölött. De inkább a köny, mint a szónoklat illik hozzám, midőn a magyar nemzet örök gyalázatára elfordult szemekkel,

¹⁾ E munkának első kiadása 1653-ban Kolozsvárit 4-edrétben nyomtatott. Egyetlen eddig elő ismert példánya a kolozsvári ref. főiskola könyvtárában őriztetik, honnan azt velem Gyulai Pál barátom közölte.

de kénytelen vagyok nézni a nyomorultság, a szégyenletes tudatlanság s tehetetlenség roppant tengerét, mi által el lőn érve, hogy nem a fegyver ereje, nem a leigáztatás joga, hanem önkényt aluszékonyságunk» tudatlanságunk, érzéketlenségünk következtében nem látjuk meztelenségünket, szükségünket, szegénységünket. Hazudjak, ha nem idegenek tüzéreink, ágyúsaink, lövészeink; fazekas, asztalos, posztógyáros, kőfaragó, órás, s a többi gépészet minden neme annyira idegenek, hogy a tárgyakat, melyeket azok használnak, az ő műszavaikkal nevezzük. Vajh szégyeljük tudatlanságunkat! sokaljuk meg hogy továbbra is barbároknak, tudatlanoknak, hüléknek nevezzenek, hogy az idegeneknek örökre gúnytárgyai legyünk. Nevetnek, és méltán, mert magam is nevetnék, midőn a tapasztalatlan magyaroknak úgy adják áruikat, mint akarják, pénzüket kicsalják, mások szegénységén gazdagodnak.“ E szavak csak bevezetéskép elmondva, figyelmessé tehatték a hallgatót, hogy majd még keményebb dolgokról is keilend értesülnie. De előadása ittnyugodtabbá lett. A bölcseségnek haladását rajzolta, a mint a héberektől egy körúton át a rómaiakig vándorolt, megjelölve a kiállóbb pontokat, gazdag ismerettel s az akkor divatozó elvek alapján. Kitér egyes személyekre s terjedelmesebben, kik kegyenczei, azokra. S midőn Rámushoz ér elragadtatással kiált fel: Ó kegyes tudós lélek! szónoklatodnak bár csak egy morzsáját bírhatnám! s mégis annyi lelkesedéssel oly megragadóan, melyet Ramus is büszkén vallott volna magáénak, festi ennek üldöztetését és munkásságát s köti ezt össze a des Car-

tésével, mint az egyetemes philosophia restauratóráéval s festi ennek munkásságát, eredményeit. Úgy hívé, hogy a bölcsészet tetőpontjának ez a kezdete.

S e pontról áttér a nyelvek tanulásának szükségességére. Egymás után rajzolja hasznait mindnyájának: görög, latin és szír-nek jellemzőleg mindenütt, de legtöbb elragadtatással a nyelvek anyját a hébert; „téged teremtett — mondja — a magas Isten az első embernek. Rajtad szólott. Téged beszélt Ádám a paradicsomban, téged az első világ. A rettenetes Mózes, a rejtelmes próféták, a barbár királyok tebenned tisztultak meg, lettek világosokká és ékesszólókká. Te szent vagy, te bölcs vagy, te mennyei vagy, s ha minden eltörölnének, te megmaradsz örökre!“

Így tudott hevülni, lelkesedni Apáczaí. Ennyi tűz, melegség égett keblében, ennyi rábeszélés szavaiban, melyekkel a nyelvek fontosságát, a tudományok gyakorlati hasznait ecsetelte. Mint érezhetett, midőn céljához képest áttért magára a tanításra, midőn elmondja, hogy sem nehéz, sem nem lehetlen ennyi nyelvet, dolgot és szerzőt elsajátítani, ott hol az értelem helyesen formáltatik s jó tanítás által ébren tartatik! S hogy ezt bizonyítsa, nem fordul a külföldi egyetemekhez, csak azon módokat számlálja elő, melyek által költségemelés s szaporított munkásság nélkül a meglevő erő felhasználása által az elérhetővé válik. Mert ritka ország és idő a hajdankorban, mely annyi professort felmutatni, annyi növendéket táplálni tudott s oly jeles alkotmányt bírt volna. Czáfolja a magyar nemzetre ráfogott barbárságot s a miatti képtelenséget;

mert Geleji, Molnár, Szegedi, Csulai, Keresztúri, Medgyesi, Tolnai stb. továbbá Pázmány, Csanádi, Enyedi, Dálnoki egy lehelettel eloszlatják az álvélemény ködét.

Az egyedüli okot a szerencsétlen tanításmódban keresi, s itt módokat ajánl a gyökeres átalakításra és egy tervet mutat fel e célból.

A tanítók hetes száma megtartandó, csak naponként 3. 4. órájokat hasznosítsák másképen. A második collaborator a nyelvekkel foglalkozzék: magyar, latin, görög és héber írás, olvasás. Az első collaborator a mesterségek és tudományok meghatározásait, felosztásait magyar és a fenebbi nyelveken írassa le s tanítsa be, írasson le egy auctort s azt fordíttassa magyarra, magyarázván a nyelvtani szabályokat. így menjen át a görög és héber nyelvekre. Ezek a tanítás elemei. A négy rector azután a többi tudományokat adná elő, mindenik két három külön tudományt s a theologus a hittan mellett a magyar jogtudományt¹⁾.

S itt bezárhatná beszédét. De azokra is ki akar terjeszkedni, kik a régi szokások meg nem változtatását susogják. S itt a világ haladására mutat: régi törvények eltöröltetnek, újak hozatnak; az Isten ígéje naponként olvastatik, melyről a régieknek fogalma sem volt; hány iskola nem érzi a reformatió hasznát, hol

¹⁾ Ugyané tervét indítványozza az iskolák javítására az Encycl. 326. 1. csekély eltérésekkel. Mind ott, mind itt a legfőbb az, hogy a tudománynak szélesb alap adassák, s az iskolában az eddig fői sem vett tudományok is taníttassanak s ez által a külegyetemekre járás is nélkülözhetővé tétessék, mely három évenként 18,000 (máshelyt 267. 1. ugyanó 15,000) tallért visz ki az országból.

ezelőtt sötétség volt? S itt festi a pataki iskolát, melyet a Rákócziak bőkezűsége virágzóvá tett, s Tolnai a régi intézvények alól szerencsésen felszabadított, melyet a messziről hívott Komén, Tolnai, Baczoni, Verezegyházi, a váradi, melyet Tárpay és Enyedy virágoztatnak, a bányait, melyet Medgyesi elvesztésével nagycsapás ért, az újon emelt Kolozsvárit, hol szeretett tanítója Porshakni, Sikó és Kálmán élnek, a marosvásárhelyit s végre a Bethlenek és Rákócziak fehérvári intézetét.

Ez utóbbihoz intve fordul, hogy gyökeres átalakulását ne tartsa fel tovább, a zavar és rendetlenség, mély álmából ébredjen. Régi hírét csak így nyerheti vissza s az elvesztett kegyeket így szerezheti meg, s csak így lehet viszont a magyar iskolák fejevé, mint volt hajdanában.

Ez intés szigorúbb s e dorgálás erélyesebb volt, hogysen hatását eltévesztette volna. Sok boszúságot okozott neki, mondja Seivert, Apáczai jegyzetei után, s ez óta számíthatja a kellemetlenségek sorát, mely Fehérvárit tartózkodását annyira megkeseríté. Mert e férfiú, ki a tanításban egyik első kelléknek a tűz és lelkesedést ¹⁾ vallá, nem álla meg s nem szűnt sürgetni kedvencz újításait. Hasztalan: valamint e beszéd csak a kedélyeket ingerelt fel ellene, úgy buzgalma tisztársai ellenzését csak makacsítá. így maradt eredménytelenül ez indítványa ekkor, s később aug. hóban is, midőn újra szőnyegre hozta az iskolai rendszer változ-

¹⁾ Impetus impetus mihi placet cum in rebus omnibus, turn in docendo. Az Encyclopaedia előszavában.

tatásának szükségességét, de csak azért hogy indít, ványa heves vita után elejtessék ¹⁾).

Hanem a fejedelem csakugyan próbát tett az intézet fölemelésére, de nem az általa ajánlott módon. Basire-t egy külföldit választott el fehérvári professorrá.

Basire Isák Normandiában Rouenben alsóbb rangú francia nemes szüléktől származott. 1623-ban a rotterdami, s innen két év múlva a leydeni egyetemre ment. 1629-ben Morton püspök felszentelte s ennek káplánjává lett. Morton 1632-ben durhami püspökké lett s mint ilyen a Skotziában utazó I. Károly királyt gazdagon megvendégelte. A király figyelmét nem kerülte ki az ifjú lelkész, ki 1635-ben miss Corbett-el egy shropsschire-i jó családból származott hölgy gyei házassági életre lépett. A következő évben a cambridgei egyetem baccalaureussá nevezte ki, s a püspöktől az egglescliffi egyházat nyerte. 1640-ben hittudorrá s 1641-ben a király rendkívüli káplánjává neveztetett ki. Emelkedése itt nem állt meg. 1643-ban durhami kanonoki rangot, s 1645-ben a stenhope-i egyházat nyerte.

Ekkor már javában dúlta polgárháború Angliában s Basire sorsa e kitüntetések által szorososan a királyéhoz fűződött. Utoljára a király udvarában Oxfordban találjuk őt, kitől megbízást nyert, hogy a kedélyek lecsendesítése végett tegyen az országban utazást. Nem hajthatta végre; mert 1647. elején kénytelen volt Franciaországba menekülni. Neje és gyermekei An-

¹⁾ Quartalschrift V. 227.

gliában maradtak, hol egész visszatértéig nyomorral kelle küzdeniök.

Rouenben, szülőföldjén királyi párton levő nemesek fiai tanításával foglalkozott. 1648-ban ezekkel útra kelt. A telet Párisban tölték, s onnan elindulva Francia- és Olaszország néhány nevezetese városát bejárták. Basire-t növendékei egymás után elhagyták, de ő tovább folytatta útját s mint missionarius és orvos keletre ment. 1653. nyarán Konstantinápolyba érkezett s a galatai reformáltak papjokká választék. Itt, hogy a görögök közt az angol episcopalis egyház elveit terjeszthesse, kátéjokat lefordítá.

1654-ben a 15000 aranyból álló portai adóval Barsai Ákos Stambulba küldetett. Alkalma lett megismerkedni a nagy hírű férfiúval, kit urának Rákóczi Györgynek melegen ajánlott. A fejedelem aug. 24-én meghívta őt. „Többeknek hitelt érdemlő bizonyításából, főként tanács urunknak nemzeti Barsai Ákosnak, különben portai követünknek, jelentéséből meggyőzetünk hírednek tisztaságáról, erkölcsödnek és tudományodnak tiszteletre méltó ékességéről: ez okból igyekezzvén az orthodoxa kér. vallást emelni és terjeszteni ezen fejedelmi levelünkkel meghívunk tégedet, hogy a mi Gyula-Fehérvári egyetemünknel professori állomást foglalj el. És tégedet ezennel azon egyetemünknel a szentséges hittan rendes tanárává nevezünk. Egyszersmind elfoglaltatásodért évi fizetést rendelünk fejedelmi bőkezűségünkben. Egyszersmind a te professori hivatalodhoz kapcsolt kiváltságokat külön külön és együttesen megneveljük. Valamint tisztességes szabadságot

engedünk neked vagy visszatérni valamikor Nagy Britannia felséges királyához, vagy nálunk professori hivatalodban megmaradni. Melynek hitelére jelen aláírásunkkal és pecsétünkkel megerősített diplománk szolgálанд. Kelt fehérvári palotánkban aug. 27 -én 1654.“ Basire engedett a meghívásnak, s azon évi dec. 30-kán Erdélybe érkezett. „Bizony jól is jára — írja Bethlen Miklós ¹⁾ mert a fejedelem 1000 tallér fizetést, professori hivatalt rendele neki, ottan csakhamar Bisterfeld is meghala (1655. febr. 6.) és az egész collegium Fehérvárott az előbbeni nagyhírű Alstädius, Piscator, Bisterfeld²⁾ híre, neve, tekintete, becsületével reászalla, kivált pedig, hogy ez is idegen, még pedig anglus nemzet és ott is micsoda rendű, és onnét micsoda formán kiüzetett exul semi-martymak tartatott.“

Érdekes s a későbbi történetek kulcsául használható, mit Bethlenben ³⁾ jellemzését illetőleg olvasunk: jámbor, mértékletes, józanéletű ember, tisztességes magaviseelő, affabilis, jó conversativus, kegyes, eloquens ember volt, latinus is jó, kivált a szólásban, promptus, tersus, cum pronuntiatione gallica, theologus mediocris, et in aliis etiam praeter mathesim tinctus magis, quam solide eruditus; zsidót, görögöt is igen gyengén tudott, noha tanítani akarta. Derék emberek és az ő tanítványi ítéletek szerint is nem volt elégséges arra a provinciára és fizetésre.“

A fejedelem kegyét csakhamar megnyerni s azt

¹⁾ Szalay kiadása 239. 1.

²⁾ Ennek hivatalát mart. 23-án nyerte el. Quartalechrf V. 248. 1.

³⁾ Szalay kiadása 241.1.

folytonosan megtartani is tudta, annyira, hogy Kereszturi Pál halála után fiának Ferencznek nevelését is rábízta. Saját és családja sorsa biztosítva volt hát, miért a fejedelemnek II. Károly (Collen 1655. nov. 26.) sajátkezű levelével lekötelezőleg nyilvánítá köszönetét, kifejezván egyúttal, hogy ha ő a trónt visszanyerendi, hűségéért visszaállítja régi méltóságába. De a dolgok változása nejét is hálára kötelezé: „én és gyermekem — írta 1656. jan. 2. — naponként imádkozunk fejdelmedért, Sófia hercegnőért s Ferencz hercegért. Isten segélyével elkészültem, gyermekeim közül hárommal, kiket magammal akarok vinni, tüstént útra kelek.“

De meg kell vallani, hogy Basire hízelgése és alkalmazása által is képes egy széptehetségű ugyan, de hiú és elhízott uralkodó megnyerésére. 1655-ben Rákóczy hadjáratot intézett Oláhország ellen, hogy Konstantin hospodárt székébe visszaültesse, kit attól Heritza fosztott meg. Heritzát jun. 26-án legyőzte s elfogta. Egy hónap múlva jul. 26-án Fehérvárra érkezett, „magával hozván —írja Apáczai¹⁾ — mint diadaljeleket, Heritzát elvágott fülekkel, 44 zászlót s 35 ágyút.“

A fehérvári egyetem nevében a hazatérőt Basire fogadta egy hízelgésekkel és magasztalásokkal telt beszéddel, mely ki is nyomatott. *Congratulatio publica Victoriae Cedro dignae Quam, Auspice Deo Ter Opt.*

¹⁾ Jegyzeteiben, melyeket a Seivert közleményéből ismerünk. *Quartalschrift* V. 247. Heritza utóbb — Apáczai szerint — Kolozsvárot nyársba húzatott. Basire a *Congratulatio*ban 33 ágyút s 44 zászlót említ (az 5-ik lapon).

Max. Serenissimus D. D. Georgius Rákóczi Dei Gratia Princeps Transsylvaniae, partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes reportavit. De Catilinis Sive perduellibus in Transalpina (Valachia) furentibus: die junii XXVI. Anno M.DC.LV. effusa Die XXVI. Julii sequentis (nomine Universitatis Albensis) in Palatio suae Celsitudinis tunc Reducis Ab Isaaco Basirio SS. Theol. Doctore ac Professore publico Albae Juliae. — 4-edr. 8 lp.

A haza térő fejedelmet honn másszerű küzdelmek Tárták. Atyjáról örökölvén a vallásos érzést, miként ez, az egyház ügyei iránt mély részvétellel viseltetett. De Geleji Katona halála óta némi nyugalom állt be. A puritanismus meg volt törve, a presbyteri eszmék inkább Patak környékén terjedtek, hol az özvegy fejedelemmé ennek meg volt nyerve s Medgyesi Pál legesesebb terjesztője lakott. Erdélyben Apáczai pártolá¹⁾ s bár az udvar és főurak nem látták szívesen, de föl eem léptek ellene.

Ekkor vetette el Basire az égő üszköt. Nem akart különbséget ismerni a puritanismus s presbyteri rendszer közt. Szomorú élményei száműzetésének egész keserűséggel kényszeríték halálból gyűlölni ez eszméket. Károly megöletését s saját szerencsétlenségét mind ezeknek tulajdonítá, ezeknek, melyek Erdélyben is lábra kezdtek kapni. Egész erejével ellenök dolgozott a fejedelemnél, kit magának megnyerni könnyű volt. Ő — írja

¹⁾ Vesd össze a mit az Encyclopaedia 844. s köv. lapjain mond AZ egyház igazgatásáról.

Bethlen ¹⁾ — „felette zelozus és szeles volt, melylyel az immár praeoccupatus fejedelem, urak és a vén Csulai György püspök és a praedikatorok előtt kedves, de moderatusabb és tudósabb emberek és .akkori hires pataki collegium és jóindulatú ifjúság előtt unalmas volt, a minthogy haszontalan disputatiókkal (melyre Patakon cum sale et pipere megfeleletek neki) importunus turbo volt és azt a szikrát nagy tűzzé gerjesztette.“

Basire és Apáczai ily előzmények után, ily elvktlönbség mellett nem lehettek sokáig békében. Amaz ellensége minden újításnak, ez a haladás terén. Amaz Aristoteles követője, ez Cartesius bevallott barátja. Amaz mint professor végetlenül szerencsésebb s a fiatalság bálványozásának tárgya. Ettől csakamar unalommal fordult el az ifjú kedély. Halljuk csak Bethlent, ki tanítványa volt: „a theológiában — írja ²⁾ — Vollebiust tanította, a philosophiában bizonyos authora ki volt, nem tudom, mert maga irt otthon magának, és osztán minekünk sokat dictált; elkezdette a szón, azt egy darabig anatomizálta; a bizonyos, hogy abban a dictálásban sokféle volt: philosophia, philologia, ethicum, politicum, historicum, de én, és az én nálamnál sokkal idősebbek és tudósabb deákok semmit tőle nem tanultak.“ Ez is sérthette hiúságát.

A dolog csakamar oda ért, hogy nyílt kitorés következék be. Basire a fejedelem rendeletéből két zsinati előterjesztést készített az egyházi s a fehervári

¹⁾ Szalay kiadása. 240.

²⁾ Ugyanott. 241.

iskolai szerkezet újra rendezésére. Elveinek legfőbb ellenét akarta e czélból az útból elmozdítani, s az episcopalisokkal egyesült Apáczai megbuktatására. Elvándolák a fejedelem előtt, mint presbyterianust, cartesianust, az egyházbéke háborítóját. S midőn ez már eléggé fel volt ingerelve sept. 24-én 1655-ben a fejedelem és udvar jelenlétében nyilvános vizsgán fellépett a presbyteriek és puritánok ellen, „Ezeket — írja Apáczai ¹⁾ — összefoglalván, a bevezetésben — mindent elárasztva hízélgéseivel — a fejedelem indulatát ellenünk, szegény presbyteriek ellen tüzelni igyekezett, igyekezett minden áron, komolyan intve a fejedelmet, főurakat, püspököt s másokat, hogy magokra ügyeljenek, nehogy az ő angol királyának sorsa fenyegetse őket is. Sőt azt is állítá, hogy ha ez hamar nem történik, ama semmirekellők vére helyett a fejedelmeké folyand.“

Midőn Basire az independensekre tért, a fejedelem közbeszólt:

„Ha tanítók közt independens van, védje magát nyilvánosan.“

„Nem gondolnám — mond Basire — hogy olyan volna köztök.“

„De én tudom — szólt a fejedelem, — hogy egy pár tanító valóban az.“

Apáczai átértve a czélzást, nyugodtan mond:

„Nagyságos fejedelem, legkegyelmesebb uram! soha sem hallottam, hogy köztünk independens volna,

¹⁾ Quartalschrift V. 228.

s nem is hiszem hogy legyen, hanem presbyterianus igenis lehet. Én részemről soha sem voltam independentens, nem is vagyok, nem is leszek: de presbyterianus — az vagyok.“

„A presbyterianismus — mond Rákóczy — út az independentismusra.“

„Fenség! csak úgy mondják.“

Most Basire a presbyterianismust támadta meg, de oly gyenge fegyverekkel — mond Apáczai — hogy benne égett a vágy föllépni a küzdőterre. Barátai alig tarthaták vissza ¹⁾). Mindamellet nem állhatta meg, hogy a viszály végével a fejedelem felé fordulva ne mondja: „oly gyengék a presbyterianismus ellen hozott okok, hogy azokat egy közepszerű presbyteri is megczáfolhatná.“

Ez állítás feltűnt a fejedelemnek és főuraknak, Basire érzékeny kezdett lenni; de parancsot kaptak, hogy a vitatkozást folytassák, a fejedelem várni fog. Hiában menté magát Apáczai, hogy ily fontos dologhoz nincs elkészülve, mit sem használt, egymagának mindnyája ellen küldeni kellett. S ennek fájdalmas érzetében a le nem győzött, de kegyvesztett

¹⁾ Seivert szerint »Superintended Katona.« Katona akkor nem élt. Én azt hiszem, hogy e szó »superintended«, tolihiba. A püspök unoka-Öcsse hasonlólag G-eleji Katona István esperes, a Florus hungaricus szerzője azon időben élt s egy Apáczaihoz intézett levele mutatja, hogy vele barátságban volt. Midőn Seivert az Apáczai kéziratából jegyzeteit összeállítja, a név hasonlatossága által hozathatott zavarba. De e tévedéséből még nem következik, hogy adatait tetszés szerint traveztálhassuk.

ember tudósítását Szent Pál szavaival zárta be: „Az én első magam mentésében senki nem volt énmellettem, hanem mindnyájan engemet elhagytanak, ne tulajdonítottassék ez bűnül önekiek. De az úr én mellettem állott és engemet megerősített“ (2. Tim. IV- 16. 17.).

Apáczai az udvar előtt mind gyűlöltebbé lett. „Hallatott akkor — mond Bethlen Miklós ¹⁾ — olyan szó, tudom, de a fejedelem szájából-e, vagy a vádolókéből, nem tudom, megérdemlené ez az Apáczai, hogy a fehérvári torony tetejéről vetnék le. Ellenben Keresztúri Pál²⁾ fiának hívja és ritka ebédje vagyon nála nélkül, ő adja tanácsul, vegyék ki ebből kollégiumból, tegyék mesterré Kolozsvárott, a rákot a Szamosba, ügy is lett.“ — De azt Keresztúri nem érte meg, s a tény végrehajtását, aligha nem más erők is eszközlék.

Addig Basire, talán hogy megveretését palástolja, talán hogy nézeteinek barátokat szerezzen, irodalmi téren is fellépett a presbyteriek s különösen Apáczai ellen: „Triumvirátus, sive Calvinus, Beda, et Zanehius, pro episcopatu in gratiam atque confirmationem fratrum pacificorum orthodoxorum subisto regimine ubicunque hactenus pie ac pacifice constitutorum (publica autoritate) excudebat Martin Major Albae Júliáé 1656.“ 4-edr.

Ekkorra Apáczaitól is jelent meg egy munka, nem mint ez 1656-ban, hanem a megelőző s rá nézve

¹⁾ Szalay kiadása 246. lap.

²⁾ A fejedelem udvari papja s fiának nevelője. Ezzel s más főurak fiaival tanult tőle Bethlen Miklós. Meghalt 1655. decemberben. — L. Bethlen Miklós I. 216,17.1.

annyira küzdelmes évben, nem ephemer becsű, mint amaz, nem egyes vitályt tárgyazó, hanem az összes magyar tudományosságot közlelről érdeklő.

Ez volt: Magyar Encyclopaedia, azaz minden igaz és hasznos bölcsességnek szép rendben foglalása és magyar nyelven világra bocsátása. Keletkezésének történetét fenebb láttuk s az okot is, mi késő megjelenését igazolja. Elszámlálja Apáczai bevezetésében, melyik tudományban kit követett s kik között Carteiust, Ramust, Amesiuat, Alstediuat, Copemicust, Scribomust, Regiuat túlnyomólag. Mindamelllett Aristotelest nem tudá mellőzni, csak hogy óvakodott ennek, mint réginék nevét is említeni. ¹⁾

Áll az Encyclopaedia összesen tizenegy részből, melyek mindenike számos fejezetre van osztva. Itt következnek: Első rész: a tudománynak kezdetéről. Második a dolgoknak közönséges tekintetekről és azoknak eltalálásokról; harmadik a dolgoknak egybeköttetett tekintetekről; negyedik a dolgoknak megszámlálásánról; ötödik a mennyiségnek megméréséről és egy toldalék a testes dolgoknak módjaikról; hatodik az égi dolgokról; hetedik a földi dolgokról; nyolczadik a csinálmányokról; kilenczedik az ekkédig megtörtént dolgokról; tizedik az embernek maga viseléséről; tizenegyedik az Istenről és az ő dolgairól.

Iskolai kézi könyvnek lévén a munka szánva, bevezetésének végén a használás módjához nyújt kulcsot. Át akarván az iskolákat lényegesen módosítani, a taní-

¹⁾ Erdélyi értekezése Sárospataki füzetek. III. k. 830.

tásban az Encyclopaediák behozatalát javálja ¹⁾, s e célból egy tüzesen tárgyalt tantervet matat be, mely míg a tanítás módját lényegesen könnyítené, egyes kitűnő elveket foglal magában²⁾. Végül szónoki lelkesedéssel a tudomány előnyeiről beszél „azokat tartom — mondá — igazi nemeseknek, nem kik nyakukat aranylánczczal körítik s házaikat őseik képével ékítik, hanem kik saját valódi kincseikkel, tudomány, erkölcs és ékesszólással díszítik magukat. A szerencse ajándokai, valamint a birodalmak, városok elenyésznek. Megmarad, mi munka és szorgalom által lón állandósítva. E birtokot sem vas sem tűz, sem rablás sem vihar nem dúlja fel.“

E munka eredménye a kezdet fontosságával nem állt arányban. Ozélja volt, valamint megírásának eszméjét is ez költé fel, letenni a magyar tudományosság alapkövét: „mert szerencsétlen a nemzet, mely mindent idegentől kölcsönöz.“ Nem a szélsőségig vitt purismusa gátolá elterjedését s okozá, hogy míg a Cartesi elveknek akadtak követői, ez úton gyökeret nem verhetett. Az ügy apostolának napjai voltak megszámlálva, a tanítási rendszer megújítására ajánlott tervei nem talál-
tak viszhangra, s a mit ennek daczára maga eszközölhetett annak eredményét nem biztosíthatá. Így hordá magában a kezdet a bukás magvát.

¹⁾ Ezért mondja a de Stud. Sap. 48-ik 1. Debet (ti. collaborator) Altstedii Grammaticam memoriae mandari diligenter jubere, eamque euis continno explicare: at quantus hic labor? Encyclopaedia (ita me Deus amet) quam intelligo posset tanto opere et addisci et explicari et intelligi. V. ö. Az Encyclop. 26-ik 8 köv. lapjain elmondottakkal.

²⁾ Pl. Ne memoriam exercentes judicandi amitterent facultatem etc.

Itt nem áll meg Apáczai. A következő évben (1656.) Gyulafehérvárit Magyar Logicát adott ki, a fejedelem fiának Ferencz herczegnek ajánlván azt ¹⁾. Ugyanez évben megszabadult a fehérvári nyúgtól. Áttették a kolozsvári iskolába, mely még csak a közép-tanodák közé tartozott, s melynek magasb tanintézeté emelésével bízták meg. Keresztúri, kinek tulajdonítja Bethlen az áttételt, akkor már nem élt. Talán ő adta hozzá az első eszmét. De bizonynyal az özvegy fejedelemnőnek, Lorántfi Zsuzsánnának is volt benne része, mert e kegyes hölgy Apáczainak pártfogója volt.

Még azon év nov. 20-án beköszönt.

Czíme ²⁾: Joh. Apáczii Theol. Doct. et Profess. Oratione de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei Causis, habita cum directionem Collegii Claudiopolitani recens erecti Cels. Tranniae Principe jubente suscepere. A. D. M. DC. LYI. nov. 20. In acroaterio Academico primo.

Nem oly fényes hallgatóság előtt lőn é beszéd elmondva, milyenhez Fehérvárit szokott, de forma, alaposág s lelkesedés tekintetében nem áll alatta annak, melyet a bölcsesség tanulmányozásáról mondott. De a helyzet is egészen más volt: itt neki kelle teremőnek lenni, míg ott reform-tervei átgázolhatlan szirtekbe ütköztek. Hallgatói milyenségét a megszólításból ítéltjük meg, melyet azokhoz intézett: „Amplissime ac

¹⁾ Meg van a maros-vásárhelyi könyvtárban. Felfedezte Szabó Károly.

²⁾ Beírva az értekezés a kolozsvári ref. főiskola albumába, mint bevezetés. Ez album czíme fenebb egész terjedelmében le van írva.

generöse consul, Senatores, consultissimi reverendi pastores, praecones discretissimi, clarissimi, doctissimique, curatores prudentissimi ¹⁾, lectissima juvenus, tuque auditorum et spectatorum corona jucundissima!“

Előrebocsátá az iskolák meghatározását. Szólt a triviális iskolák hasznairól, az egyetemről általánosan s különösen a németországiakról. Élénk színekkel, ragyogó lelkesedéssel festé ezeket, hogy annál szembeötlőid) legyen az ellentét, midőn Magyarországra tér. S bizonynyal az egyetemekről adott erőteljes rajz után nem maradhattak hatás nélkül eme sivár szavak: „magyarok! nekünk nincs egyetemünk, a melyben ethica, a vétkek zablázója, gazdászat, a családok igazgatója, orvostan, az egészség megtartója, számtan, városok, utcák, templomok, paloták felemelője és philosophia, minden tudományok gyökere taníthatnék. Nem szólok ékesszólás, história, nem a logika, metaphisika, geographia, astronomia, optica, zene és cosmographiáról, mint melyek a philosophia czíme alatt foglaltatnak össze, s melyeknek tudása nélkül ennek ismeretére nem juthat. Ennyi szükségletek hiával, várhatjuk-e dolgaink élőhaladását s a tudományok és ismeretek világító fényét? Bizonynyal hamarabb eléri valaki ujjával a csillagokat, leéneкли az égről a holdat, az Óceánt patak medrébe szorítja s a földet Archimeddessel helyéből kimozdítja, mint a tudományok fáradatlan művelése nélkül mívelt nemzetet mutasson fel. Bizonynyal a mi a szem a testen, az az egyetem vagy előkelő collegium az

¹⁾ Azon időben a főcurator Váradi Miklós, a Bethlen Miklós nagy atyja volt.

országban, s a mi az értelem az emberben, azok tudós férfiak a hazában. Szem nélkül a test sötét s az ember értelem nélkül bárgyú. S ezért nem ok nélkül az emberek közt legbutábbaknak, tehetetlenebbeknek s gyermekkorunk óta állati bárgyúságra szüleitnek tartanak a szomszéd nemzetek. Egyetemek, vagy legalább jeles collegiumok szabadítanak meg e gyalázattól, nem az erőtlen nyelv, nem a hiú vélemény, nem a vak szenvedélyek. De lássuk a roszaknak forrását.“

S ilyen forrást Apáczai hallgatói előtt négyet jelöl meg.

Első: a tanuló ifjúság. Ezeknek nagy része inkább az ekéhez, mint a tudományokra született, s mivel különben örökös jobbgyságra volnának kárhoztatva ¹⁾, hogy e jármát nyakukról lerázzák, az iskolák oltárához menekülnek, s nem a tudomány-szeretet, hanem félelem a testi nyomoroktól hajtá az iskolába. Ilyenek töltik el az iskolákat, s még a főurak fiai is kizáratnak miattok. A mi sajnosabb, e szörny-emberek papi hivatalokat is foglalnak el, s azt hiszik, hogy csak annak kell tanulni, a ki pásztori hivatal nélkül nem élhet. S mennyi gyalázat és lenézés száll e miatt a papokra, ezek miatt, kik kényszerítve tanulnak s elvonván kezeiket az ekétől, az iskolai javakat megszerezni képtelenek. Szorgalmas figyelés, tanulás, írás által sajátíthatók el azok, s nem olyanok által, kik Esauval az egész philosophiát s theologiát egy lencséért eladni készek. Nem értik ezek azokat, kik Minerva zászlai

¹⁾ Az erdélyi törvényhozás komoly büntetés alatt tiltá a tanuló jobbgý fiúkat elfogni az iskolától. Approbata P. I T. VI. A. 1.

alatt haladnak, kerülnek a fényűzést és élvezeteket, a mi a lelket elpuhítja. Köveken alusznak inkább, mint pelyhek közt s élelmök azok, melyek a palotában nem tet-szenek. A tudomány gyökere keserű, s édes gyümölcs-cse — mond Socrates. ¹⁾

Nem kevésbé fontos a második: a tanítók. Az iskolák vezetői közül hányat az egyházi rendelet s nem hivatás tesz e hivatalba, hogy nyomorult életét a sze-génység ellen védelmezze, csak ideiglenesen papságra előmenetel reménye alatt. Folytonosan áhítóznán e

¹⁾ Érdekes lesz ezzel összevetni, a mit Bethlen Miklósban olva-sunk: »a nemes ember gyermekeinek szüléjek kényesztetések és östől reánk maradt a schólát a judiciummal tanulható legszebb időben elhagyó gonosz szokás miatt kevesebb idejek vagon a tanulásra, mint a szegény emberek, városi és paraszti rendek gyermekeinek; mégis azt a kevés drága időt hiábavalósággal töltik el a claseisban vélek. írás, olvasás és az egy antichristiana latina Ungváriak tanulásában telik el tiz, tizenkét esztendő, mégis van-e egész Erdélyben is nemes ember jó, csak középaránt való latinus is? nem értek literatort mert az egész Európában is szük. Ez csinálta Erdélyben a sok nyomorgató istentelen urat, főembert és ezekből osztán a sok istentelen hamis bírót, igazga-tót, a sok bolond egymással ellenkező, egymás házait elrontó, magok-nak és mindnyájoknak s maradékjoknak is eszeket vesztő újabb-újabb articulusokat; ez adta az alacsony és sokszor parasztember gyermeké-ből álló prókátor, doctor, secretarius és ítélmestereket, mert a főember gyermeke nem volt arra való, s osztán morgott, mikor utói kellett mos-dani, hogy nem becsülik a hazafiat, hanem csak a sohonnaiakat; ki becsülné mint sz. Pál mondja. Beadták a vadszamár fiát a schólába, tizenkét esztendő múlva kijött egy minden felé ordító, visító, nyeri tő vadszamár, sem az Istene, sem hazája törvényét, sem a históriákat, még csak a magaviselt eleinek dolgait sem tudta, mégis országot, ecclesiát, politiát, törvényt, és országos hadakat, követséges traktákat igazgas-son; igen is a kőműves csákány, kalán, kő s mész nélkül várat építsen.« Szalay kiadása, 224, 225. lapon. Különbén az ifjaknak latin nyelvvél elhalmozása ellen Tolnai is kikelt.

hivatalra, beszédeikkel akarnak a népnek tetszeni, soha sem volt komoly szándékuk megtanulni, a mivel az iskolának használhatnak, s elhagyják az iskolát, mielőtt megtanultak volna tanulni. Az ilyen, ha tanszékében jeles után következik, új tanszerével elrontja azt, mit az épített. Így görgetik nálunk Sisyphus követ, a nélkül, hogy előre görgetnék. Ez gyümölcse a tanítók örökös változtatásának s még ennél is roszzabb az, hogy legyen egy köztük ügyes, szorgalmas, egy tudatlan, korhely mindig kivetheti, ha egyházi beszédeivel a népet megnyerte. Be tudnám bizonyítani, ha nem akarnék kímélni némelyeket. A szegény magyar nem tanulta még meg, hogy az Isten ajándoka különböző, másra van mindenkinek hajlama, s sokan már a kezdetől visszajednek. Mert kevésnek adatott annyi lelki erő, melylyel lenézetését, jutalmazatlan fáradalmaikat békén tudná tűrni... És ha azon idők jönének elő, melyben a tudatlanság: bölcsesség s ennek tanárai semmivé lesznek, elhagyandó-e az iskola? nem kell-e tekintettel lenni a maradékra? Járvány már nálunk, magyaroknál az eszelősség, mely alól nincs orvosság csak kényszerített.

Áttér a harmadikra: az egyházi férfiakra. Kivételeket itt is ismer, de mily keveset azokhoz képest, kik magok is mit sem tanulván, mert nekik a szónoklat ad kenyeret, el akarják a fiatalsággal hitetni, hogy haszontalanság philosophiát s philológiát tanulni. Pedig a theologia sas: melynek jobb szárnya a philosophia bal szárnya pedig a philologia. Vágd el akármelyiket, nem fog magasra emelkedni. S a hol a gondnok az

iskola javításán igyekeznek, azt feleslegesnek mondja, íme, eddig is adtak az iskolák jeles embereket! E mellett a tanférfiakat lenézik: úgy híven, hogy a kéz-rátétel után annyi bölcsesség és szentség szállott rájuk. Szomorú példakép felhossa Szalánczi István, pataki professornak példáját, egy jeles és tudós férfiúnak, kinek astronomiai munkája akkor is használtatott, kinek tanítói érdemei sem gátolhaták meg, hogy azok, kiket ő készített el a papságra, elébe ne tétessenek. Magasra húzott szemöldökkel mondják, megkérdeztvén, mi különbség a pastor és rector közt: a pásztor: pap, de a rector csak rector. A közjóval ezek mitsem gondolva, bármi kis sértésért inkább akarnák az oskolát felforgatni s a legjelesb tanárokat kiűzni, mint dühöket mérsékelni.

A negyedik forrás a három elsőből származik, s részben az inspectorokat és curatorokat terheli. A curatorok nagyrészb Magyar- és Erdélyországban alig mentek a grammatikai ismereteken túl, számtan, physika, csillagászat stb.-ről még álmukban sem hallottak. Úgyhogy ha a rectorok collaboratorokat kérnek, a nyelvtan, syntaxis, poétika és rhetorikára, azt nyerik feleletül hogy hát akkor nekik mi dolguk lesz? Mintha a theologia, philologia, philosophia nem volna egyéb grammatikánál Olyan építészek ezek, kik nedves, homokos alapra építnek. Mert az egyház és államkormányzat alapja a collegiumok. S itt az iskolai külügyek hanyag kezelésére tér, mely miatt az ellenfeleknek gúnytárgyai. Itt hallgatni szeretne, óhajtaná kivenni a kolozsvári reformáltakat. De volna ő halnál némább, szólnak a tények.

Két éves romjaikból a falak nem emelkedtek fel, annyi sürgetés dacára sem, egy év alatt a nagy termet sem lehet eléggé kiigazítani, hol a nyilvános vizsgát vagy köz disputatiót tartani lehetne. Hol van hat terem, ugyanannyi osztály számára? oly hangosan szól ez, hogy a haza füle cseng belé. S bár mennyi áldozat tétessék is ez ügyben, bár mennyit adjanak a fejedelmek, mecoenasok, semmi sem történik, minden a régi mellett marad; mert a csatorna, melyen át az adományok folynak, el van teljesen romolva.

Veszélyes volna ezt tovább is tétlenül nézni. S itt inti a tanítványokat, hogy e pályára csak okos megfontolás után lépjenek, s lelkek kimíveléséért áldozni tudjanak, a tanítókat hogy vegyenek azoktól példát, kiket e rögs pályáról fényes meghívások sem csábíthattak el, a papokat, hogy a szegény tanítókat ne elnyomják, hanem vigasztalják s az iskola javítására hassanak. Végül a curatorokhoz fordul s az iskola nevében szól, „fiúk nyomorult születeket emeljétek fel, elhagyott vagyok segéljétek, leányaim a múzsák száműzettek, hívjátok vissza, s melyet nagyobb nővérem az egyház lefoglalt, az alapítványt a hat praeceptor számára adjátok vissza: védelmezőmnek és uramnak a fejdelemnek parancsát e részben alázatos hálával fogadjátok s haladéktalanul teljesítétek, s végre kit fejdelmem múzsáim legeltetésére hozzátok küldött, hacsak az igazság meztelen kimondása által magán a küszöbön nem sértett meg, fogadjátok el, kegyeljétek, s jóság, bölcsesség és készség által lelkét a további teendőkre tegyétek képessé.“

Semmi sem lehet e beszédnél fényesebb bizony-sága Apáczai nemes lelkének, rendületlen bátorsá-gának s lángoló buzgalmának. Megjelölve az utat, me-lyen haladni akar, s a tévedéseket, melyek elhárítását sürgetni fogja, hogy a miért oda küldetett, teljesítse azt, a kolozsvári iskolának collegiummá emelését. E szónoklatát beiratá azon albumba, melyet a collegium-nak ajándékozott s melybe attól fogva minden profes-sor nevét beírja. Az első lapja itt következik:

Professorum Reétorum és Lectorum Collegii Clau-diop. Series.

Joannes Chierj Apacius SS. Theologiae Doctor ejusdemque et p. t. Philosophise naturalis, itemque Linguae sanctae Professor.

Andreas P. Portsalmius Philosophise rationalis Logicae scl. et Metaphysicae etc. Lector, Collegii Rector ordin. Introductus A. 1656. functus A. 26 in Ecclesiam evocatus A. 1682.

Paulus Tsernatoní Eloquentiae in dicto Collegio Lector et Paedagogiarcha Sholasticique Senatus soriba.

Stephanus Tolnai Theologiae et Logicae Profes-sor. Introductus A. 1665. in Eccliam. evocatus A. 1685.

Stephanus S. Pataki Philosophise Linguarum et controversiarum Theologicarum Professor. Introductus A. 1668. Ephorus Principis factus A. 1688.

Samuel Sz. Némethi primám Philosophise et Lin-guarum tandem S. Theologiae Professor. Introductus 1683. mortuus A. 1717.

E névsorból a három első Apáczaival együtt mű-ködött, kívülök lévén még a collaboratorok, mint az

alsóbb iskolák tanítói. Professori címet csak maga viselt s ellenére az eddigi szokásoknak vette fel azt ¹⁾. A theológiában Amesiusnak Medulláját, a Philosophiában Cartesiust és Regiust tanította. Ezen kívül főúraik gyermekeit (mint Bethlen Miklós) s más tehetséges ifjakat magán-órán is tanított a Ramus Arithmetikájára, a Metius Geometriájára s Justinianus Institution's. De ha ezekre, „mint a magyarok közt új tudományokra” nehezen találta is hallgatókat ²⁾, annál többen gyűltek Fehérvárról a növendékek keze alá, kik Basire tanrendszerét nem szokhatva meg, távoznak ez intézetből Kolozsvár, Debreczen, Fehérvár, a Patakra. ³⁾

De Apáczai a kezére bízott intézet hírét mélyen szívéen hordozta. Szegény ifjaknak tanulhatási módot akarván szerezni, kieszközlé Lorántfi Zsuzsánnánál, hogy az öreg Rákóczy György temetéséből megmaradt bársony árának tetemes része erre fordított. Folyamodványa s a fejedelelné válasza ⁴⁾:

Apáczai János alázatos supplicatioja ngodhoz, mint kegyelmes asszonyához.

Kegyelmes asszonyom, noha jól tudom, mely sok ecclesiák és scholák támaszkodnak a ngd fejedelmi kegyesedére, mindazáltal, mivel ngdban az Isten dicsőségére való nagy indulatot mind azok is meg nem határozhatják, én is ngdnak egyik méltatlan cliense kényszerítetem scholám nevével nagy szükségében ngd előtt esedezni, hogy ngd Istenét és igaz

¹⁾ Bethlen Miklós 239.

²⁾ Ugyanott 248, 249.

³⁾ Ugyanott 242.

³⁾ Eredetije a kolozsvári reform. főiskola birtokában.

vallásunknak ennyi derék adversariusok között való gyarapodását klmsen megtekintvén, méltóztassék fejedelmi kglmességéből szegény scholánk előmenetelére valami beneficiumot rendelni, had tapasztalja meg scholám is, nem csak ön magam, hogy az igaz reformatata religionak dajkájául ez hazában ama nagy országié király úr Kristus ngdat rendelte, ehez képest igyekezzék annál nagyobb indulattal a ngd mind világi és mind örökké való boldogságáért Isten előtt esedezni.

Külczim: Apáczai János supplicatiója Lorántfi Susáanna fejedelem asszonyhoz.

Immár megizentünk volt Barceay uram által, hogy mondja meg püspök uramnak, hogy rendeltünk ahhoz az oskolához: ezer forintot az bársony árából. A fejérvári privatus deákoknak ezer forintot rendeltünk. Azon kívül a többit azt is ide rendeltük a kolozsvári oskolához, úgy hogy arra bizonyos curatorok legyenek, viseljenek ara gondot mint hogy hoá kötik, hogy az jövendők is avval is segíthessék magokat, nekünk az tetszik, hogy szőlőt vegyenek magoknak, mert a a szőlő maga megmeli (míveli) magát: de az interes gyakorta csak oda vesz, mindazáltal a melyik jobb azt cselekedjék 23. Április 1657-én in Monostor Susáanna Lorántfi ¹⁾).

Az adománylevélt e tárgyban a következő évben állítá ki a fejedelemné:

Mi Loránfi Zsuzsáanna Kristusban boldogult kimúlt fejedelemnek a méltóságod Rákóczy Györgynek, Erdélyor-ezág néhai fejedelmének, Magyarország némely részeinek urának és székelyek ispánjának meghagyatott özvegye. Adjuk tudására mindennek a kiknek illik ez levelünknek rendiben; hogy mi az isteni szent tiszteletnek terjedéséhez és az közönséges jóhoz való indulatunkból s buzgóságunkból megtekintvén a kolozsvári orthodoxum collegiumnak mostani szép

*) Eredeti ugyanott.

állapottal való indulatját s nevedését, azokon az rendes és épületes utakon, melyeket mostani böcsületes mester Apáczai János uram abban bevitt és vött: conferáltunk annak promotiójára, nevezet szerint a szegényebb szerű, jóindulatú s serényen tanuló alumnusoknak táplálásokra ezer magyar forintokat, jure perpetuo: Hy okon és formán, hogy a megnevezett summa pénzt a kolozsvári reformata ecclesiának és scholának curatorai közakarathól kezekhez vévén, interesre szüntelenül kiadják hiteles és jó zálogos embereknek a szerént, a mint a fejevári collegium számára valót ki szokták adni, és az esztendőnként való interessét a scholamesterek s senior és contraecriba által minden fogyatkozás nélkül az arra válogatott alumnusoknak kioszszák. Melyben mely hűségesen fognak eljárni, az arra való gondviselés, az orthodoxus püspök s esperesek a kolozsvári reformata ecclesiák praedicatorival egyetemben jó lelkiismeret szerint való inspectiójokban álljon. Melyekről adtuk ez levelünket, magunk keze írásával és pecsétivei megerősítvén. Datum in arcé nostra Sáros Patakién. Anno Dom. Mülesimo Sexcentesimo Quinquagesimo octavo. Die Decima mensis Augusti.

Susánna Lorántfi¹⁾ (P. H.)

Ez alatt Erdélyt nagy csapások érték. Rákóczyt havas alföldi és moldvai sükerei tulragadák az esze-lyesség határán. Feledé a politikát, melynek Erdély önállóságát s a keleteurópai dolgokba befolyását köszönhető, Bethlen Gábornak és atyjának trónját biztosítá, mely Báthory Zsigmond által már egyszer mellőztetvén, oly keserűn megboszulta magát: az óvatosság, önmérséklet politikáját, hogy látszólag nagy, de bizonytalan eredményekért a meglevő biztost koczára

¹⁾ Eredeti ugyanott.

ne tegye. A svéd királylyal szövetségre lépett Lengyelország megtámadására nézve, a szultán engedélyének kinyerése nélkül.

Rákóczy 1657. januárjában hatalmas sereggel s annyi fényvel indult el, hogy Szalárdiként „a kik a belső titkot nem tudnák, hogy kész királyságra menne, azt állíthatnák“; ugyan azon év aug. 4-én csaknem egyedül s teljesen megalázva érkezett Ecsedre. A szultán letételét elrendelé. Az 1657. nov. 3-kán megválasztott Rhédei Ferencz 1658. jan 25-én visszabocsátá a trónt kezei közé. Az engesztelhetlen portát ez még inkább ingerlé, s a szultán magyar birtokaiból a budai basát s a bodzái szoroson át a szilisztriai basát, a tatár chánt s a két oláh vajdát küldte a szerencsétlen Erdélyre. Rákóczy a kormányzást három helytartóra bízván, a budai sereg ellen indult, s (1658. jul. 4-én) azzal Lippánál szerencsével ütközött meg.

A bécsi udvarral kezdett alkudozásai sikerre nem vezettek, s már aug. elején magyar földi családi birtokaiba vonult. Daczára a török sereg közeledtének, Basire még mindig Fehérvártt volt, sorsát összeforrasztva uráéval s ennek pártját kitartás és tevékenységre nógatva, 1658. aug. 8-áról Konstantinápolyból kapott tudósítások nyomán jelenti, hogy a porta s a velenczések közt háború van kitörőben, pártját a közelgő törökök ellen egyesülésre biztatja s őt is határozott lépésre sürgeti: „A különböző pártokat — írta — következő trilemmával fogom meg. E kétés és sietős körülmények közt három lehetőség van: árulás, önfeladás, vagy védelmezés. Az árulás tilos, a feladás siker

nélkül szégyen, a védelmezés dicsőséges, sőt természeti, nemzetközi s mindenféle jognál fogva kötelesség. Hol az erő? Kérdik. Felelem: 1) az isten és igaz ügyben.

2) A tagok kellő öszhangzásában a fő és magokkal akkép, hogy a fő megtartására kiváló gond fordittasék; mert az a nép üdve. Különben (mint kimondám a szamosujváriaknak) a szétszakadást támadás követi.

3) Válogatott jobbágyoknak, azoknak, kik befolyásosabbak, nem földhöz ragadtak, családtyák, jóhirűek, inkább szabadságot adni — isteni mű — mint ördögi irigység, vagy gonoszság által elveszteni a magok és mások szabadságát.... Addig is magasságodnak öntudata érdekében szükséges az Istentől csak ideiglenesen rábízott országot vagy felmenteni, vagy felszabadítani, nehogy végkép semmivé tétessék s a lakosok leikéből kitöröltessék azon rögeszme, hogy magasságod oka e szerencsétlenségeknek, melynek betudását fordítsa el Isten magasságod fejről az utolsó ítélet napján.

De e közbenjárói szerepnek az idő nem kedvezett. Naponként szomorúbb hírek érkeztek Fehérvárra. A tatárok aug. 11-én benyomultak, s a magyarföldi török sereg Jenőt, Lúgost, Karánsebest bevette, két tűz közé szorítva ekkép az országot. A khán közeledésének híre rémülettel tölte el mindenkit, Rákóczy pártja feloszlott e a fehérvári lakosok elszéledtek..A papok s profeszorok is elhagyák a várost s aug. 12-én csak Basire volt még ott 35 deákkal, kiknek felfegyverzését eszközlé, habár maga is készült Szebenbe zárkózni.

„Nem akarok — írja ez napról — tanácsadói szerepet negélyleni, sőt bizonyos okoknál fogva kérem

magasságot, parancsolja meg nekem, hogy akár melyik tanács úr hívására sem elegyedjem önök politikai dolgaiba, mint melyek iskolai körömön is kívül esnek. Ennek szívemből engedelmeskedem. Isten fordítsa el fejemről a Fűnek sorsát¹⁾!” Ugyan e levele a város helyzetéhez is nyújt részleteket. „Hihetetlen mily páni remegéssel van itt mindenki eltelve! ezért a város is elhagyatott. Isten irgalmazzon magasságából annyi myriád lelkeknek; kik jobb és balkezek közt sem tudnak választani, s kikre való gond és kiknek jóléte ne essék ki magasságod emlékéből, sőt öntudatából sürgetőleg kérem, Isten az azok s magasságod teremtőjére! Ki tudja, hátha Isten a szorongatások ez óráját a maga dicsőségére s önnek fényére fordítandja? Tetézhetlen kegyelméből legyen úgy! Ptolomaeus Lagos aegyptomi királynak bölcsesége s egyenessége miatt Soter (megtartó) mellékneve volt: bárcsak e lesújtott nép Soterévé, megtartójává tenné Isten magasságotat!”

A mitől féltek, az megtörtént. Aug. utolsó napjaiban (29—31.) a város „minthogy — mondja Szalárdi — minden fegyveres oltalmazó nép nélkül s különben is nem derekas erősítéssel volna,” a tenger néptől elborítva, kész zsákmány volt. Először kirabolták, nem kímélve a fejedelmi egyház gazdag sírboltját sem. Majd a templom székeit a kettős torony alá hordták s úgy gyűjtötták fel, aztán a collegiumot, iskolát, fejedelmi drága épületházakat s az egész nagy rakott épületű külső, belső várost porrá és hamuvá

¹⁾ Lefejeztetett 1566. politikába elegyedésért.

tevék. A könyv és levéltár, mely az egyház déli oldalához volt rakasztva, az óvatos előkészületek dacára hasonlólag lángok áldozata lett.

Minden felé, hol e vad hordák jártak, ugyan e dulás és rombolás, az országos zavar és fejetlenség, melynek az sem vetett véget, midőn a nagy vezér sept. 14-én Barcsai Ákost fejedelemmé választá. Oct. 6-án az országgyűlés beigtatta őt fejedelemségébe, megadva a törvényes formát a törvénytelen tettnek, de koránt sem a nyugalmat a sokat háborgatott országnak, habár a hordák ideiglenesen vissza is vonultak. Gondolhatni, hogy ez idő alatt az iskolák is üresen maradtak s a tanügy nem virágozhatott. Hogy az egyházi versengést e súlyos napok sem szakíták félbe, mutatja Apáczainak következő levele, mely egyszersmind személyes állapotáról is nyújt felvilágosítást s melyet Geleji Katona Istvánhoz, udvarhelyi pap és espereshez intézett. Itt következik:

Szerelmes atyámfia, s régi kedves és igaz barátom Geleji uram; a kegyelmed szerelmes gyermeke halálából, sok kárvallásából és mostani szomorúságából származott szomorú állapotján igaz barátságos szívvel szánakozom. De mit mondjak édes atyámfiai! Nemde nem azért szokta-e a hatalmas Úr látogatni? ha gondolkodik kegyelmed sok szegény atyánkfiái felől, kiknek gyermekek a földhöz verettetett, keresményekkel szemek láttára az idegenek osztoztak épenséggel, s magok penig e mai napon is nem pinczében, a magok szabadságában, hanem nehéz vasban, és takaródzó nélkül, a kő hátán keserves rabságban szigorognak etc.

vagyon úgy tetszik mivel vigasztalni magát. Annál inkább, hogy a mit az apostol szükségesnek ítél az híveknek az halandó életre I. Tim. 6. a nélkül a jó Isten ugyan nem hagyta teljességgel kegyelmedet, noha tudom, mily nehezen esik, mikor eszébe jut kgl-mednek az Isten sok szép áldásának ennek előtte kgl-den ugyan megtornynosodása. De ilyenképen juthatunk mi a külső jóknak és azok által a minden jó adójának bővebb ismeretére etc.—Sokan szenvednek édes atyám-fia most mások is kglmeddel, és igya szomorúság megosztódik. Én sem vagyok teljességgel szenvedés nélkül, mert ebben az esztendőben a fejedelem részéről való fizetésemben csak egy batkánit sem láttam ¹⁾. Bántódásom is nagy vagyon, a miá' a kevély Bátai miá' ²⁾. Tellyességgel azon vagyon, mint kevés böcsiiletecskémben megkárosíthasson. Vasárnap a titulusért ³⁾ erősen ki praedicála. A deákok fogják fel ügyemet. Valóban ők is feladták néki a vizes inget, és még hátra is van valami. Ezekről másszor.

Immár végezetre a kegyelmed matrimonialis casusát a mi illeti, ha' csak a szent íráshoz tarthatnék csupán magunkat úgy hogy a politica constitutiók annak determinatióját kilyebb nem vetnék, könnyű volna a felelet, mert tudjuk azt, hogy az Isten conjugia in secundo gradu aequali sohul nem tiltja, mint példa: Bathal etc. Honnan megtetszik, hogy az írás

¹⁾ Hihetőleg még Rákóczy által rendeltetett, de nem az, a melyet Barcsai adott neki.

²⁾ Kolozsvári pap volt. Kitűnt hittani munkáival.

³⁾ Pofessori cím.

szerint ez az Ember, a ki Dali Katával egy testé lőtt volna, elvehetné Margitot, mert ha Kata férfi lőtt volna, ezen Margitot feleségül az írás szerint elvehette volna. Itt azért az Isten törvénye ellent nem áll, csak a politica constitutio akadályt ne szerezzen. De mivel itt mi nálunk még in tertio gradu is ritkán engedtetik meg a copula: félek, hogy hijjába igyekeznek rajta etc.¹⁾

Kívánnám édes atyámfia, hogy a keglmed mostani terhét én is mint kglmed régen az miénket segíthetném. De igen messze vagyunk egymástól. Azonban költség sincs, mert ide a váras közé húsz tallért adtam, az ötséimnek³⁾: kik még kglmednél sokkal nyomorultabban maradtak, mert azoknak se házok, se semmi-nemű marhájok, se buzájok, se semmiiek e világon a testeknél s rajtok valónál egyéb nem maradt, s azonban az egyik talán négy gyermekkel vagyon: adtam

¹⁾ Itt a levél szélén idegen kéztől, hihetőleg Gelejitől, ilyen származási tábla áll:

Bathul truncus	
Rebecca. Laban.	
Jakob. Rachel	
Matthan truncus	
Jakob. Eli.	
. . . . ia. Joseph.	
hasonlóképen	
Dali N. tr.	
. . . tra	D. György
Kata és az	Margit
ő férje	
Una caro	:/

²⁾ Bethlen Miklós 1.245. egyetlen testvéréről Tamásról emlékszik.

tíz tallért. — Mindazáltal, ha közelebb volnánk egymáshoz, ugyan lehetnék keglédnek valami könnyebbséggel, s így is édes atyámfia, ha miben tudhatja kegléd, hogy az énkglmedhez való barátságomnak hasznát veheti, tudósítson felőle, s nem leszek háládatlan és feledékeny a keglmed régi atyafiságos barátságáról. — Az Eutropiust ajándékon megküldöm keglmednek ezen embertől, noha a mennyit én érette adtam csak hogy a keglmedé volt, el nem adhatnék annál fellyebb. A Socratest Tsernátoni uram vette meg, ítélem egy forinton. Az Althusius egy deáknál vagyon, többet nem tudok. Köszöntöm, mind én, s mind feleségem aszszonyomat. Valóba kívánnék keglteket látni egyszer. Legyen jó egészségben kegték; kegdnek igaz barátja és az urban atyafia Apácza János, mp.

Claud. Decem. 27. 1658. ¹⁾

Intézete felvirágzásán is egész lélekkel buzgott. Nov. 29-én Lorántfi Susánnánál újabban sürgeti az 1000 írt bársony árt, ki ennek folytán egy levelet intézett hozzá, egy mást Váradi Miklós kolozsvári főgondnokhoz s az adomány-levelet is kiadá. Itt következik mindhárom:

Susanna Lorántfi celesmi con. Principle Dni. Georgii Rákóczy Principle Traniae partium Hungriae Domi. et Siculor. Come etc. Vidua.

Clarissime domine nobis honorande. Salutem cum favore nostro A Novembris irt kegyelmed levelét circa 20. Decembrie vettük, melyből értjük: hogy az ennek előtte ígért s mostanság Fogarasból megadatott ezer forintok felől való reménység-

¹⁾ Az eredeti példány találtaik a k. fejevári Battyáni könyvtárban. N. 6. IV. 6. 267. szám alatt.

gében és ez mostani állapotokhoz képest annak beteljesítésében ambigálván, kgték nem vélte valamit effectuálnának, mind addig is míg a dolgok különben nem fordulnának, kit megtudván, mely Istennek dicsőségére rendeltünk légyen: s igyekeztvén az serényen tanúié, jó reménységű ifjaknak az iránt is használunk; mindennyi kereszt prébáink közt is másoktél való megbántattatásinkért ígéretünkről meg nem feledkeztünk; az Isten az, a ki az embereket reánk bocsátta ostoréi s nem is a porbul jön a nyomorúság, kiket hagyjunk az ő felsége ítélete alá. Azonban penig az alumnusok tartásában mind az 1000 fítok s mind a mostan deputált restantia bársony ára interesséből azon méd állítással, a mint kgd jobbnak ítéli, cselejkék, de minthogy abban nem respectáljuk magunk böcsületünk captálását s héában való dicsekedést, hanem csupán csak az Istenes dolgoknak promotioját, nem is kívánjuk a mi nevünkről neveztesenek, tudván azt, mit parancsol az úr Kristus arról, ha ki alamizsnát ad, ne tudja a bal keze, mit cselekszik a jobb keze, ahoz képest patens levelet is nem egyébért adtunk, hanem hogy ha mi vicissitudék lennének is, az lenne pro testimonio. A mi nézi végre az fehérvári privatuéoknak conferált ezer forint bársony árát (kiről nem tudjuk donatiét adtunk volt-e? vagy nem) jóllehet örökösen nem adhattuk oda, mindazáltal megírtuk püspök uramnak, ő kegyelme adja oda a kolozsvári collegiumnak, intereeeeét annak is fordítsák jó tanúié hasznos ifjaknak és épüljön addig az míg a fehérvári helyreáll, hiszem ha szintén Enyeden akar is ő kegyelme bizonyos számú alumnusokat állatni, van azoknak külön proventusok s nem is azoknak conferáltatott a megemlített ezer forint. Im mit irtunk ő kgt a curatoroknak és Váradi Miklósnak, azoknak párját ez indusába kegyelmednek is megküldtük, kívánván tartsa s éltesse Isten kegyelmedet sokáig jó egészségben. Datum in arcé nostra. S. Patakiensi 10 Janu. Anno. 1659.

Susanna Lorantfi (m. p.).

Clarissimo Domino Johanni Cséri de Apacza s. eanctae Theologiae Hius collegii apud Claudiopolitanoe Reformati!, Doctori et Prefessori.etc. Nobis honorand.)

Mi Lorántfi Sueánna a néhai méltóságos üdvözült Rákóczy György urnák, Erdélynek Fejdelmének, Magyarország némely részeinek urának, és székelyek ispánjának etc. özvegye. Adjuk mindeneknek, az kiknek illik, emlékezetül, hogy mi az Istenhez való buzgóságunkból és jó indulatunkból, megtekintvén egyszersmind Apáczai János urnák a kolozsvári reformatum collegiumban való hasznos és épületes forgolódását, üdvözült úr és fiunknak temetésekre való bársony árából fehérvári privatusoknak tőlünk deputált ezer orinton felyül valami megmaradt, mind az megírt kolozsvári collegiumhoz conferraltuk, s azon móddal és ususra, mint az elmúlt napokban Fogarasi várunkból adatott ezer forintot, úgy hogy, mint annak, ennek is intereséből a szerént jó indulatu alumnusok tartasanak; kiről adtuk ez pecsétes és subcriptiónkkal megerősített levelünket. Datum in arcé nostra Sáros Patakién, nona Januar Anno Dni Millesimo Sexcentesimo Quinquag. nono.

Susánna Lorántfi (P. H.)

Kívülről: Literae Donationales Susannae Lorántfi Principissae de flór. 1000^a)

Susanna Lorántfi celssmi quon. Principe Dni Georgii Rákóczi Princp. Trasnae partium Hungrae Dmi. et Siculor. Come etc. Vidua.

Prudens ac circumspecte nobis grate, salutem cum favore nostro. Üdvözült úr s fiunk temetésébe való bársony árában deputálván ezer forintot ennek előtte a fehérvári privatueoknak adadni, kit mint vött fel Csulai uram nem tudjuk, hasonlóképen ifjú Zákány Andrásné asszonyom is mit adott abba, ő kegyelme keziben; hanem megírtuk püspök urnak,

¹) Eredetije a reform, főiskola birtokában Kolosvárt.

²) Ugyanott

azt az ezer forintot kitöltvén, valami azon felül megmarad conferáltak a kolozsvári reformatum collegiumnak a minap Fogarasból adatott ezer forinthez. Kegyed is azért így értvén abbéli kegyelmességfntket, a mely bársonyt kiosztván még kegyelmed írása ezerént egy jut eszünkben ad minimum bat száz forintra felmenne, azt is adja azon collegium számára, hogy annak interesén is, mint az ezer forinton, a szerént mint Apáczai János uram már elkezdte, tartassanak jó indulatú tanuló alumnusok. Cui de coetero quoque manemus benigne propensL Datum in arcé nostra S. Patakiensi 9. Januarii 1659.

Susánna Lorántfi.

Külczim. Prudenti ac circumspecto Nikolao Váradí de Colosvár. etc. Nobis honorand. ¹⁾

Apáczainak az új fejedelem is pártfogója volt. Bethlen János ennek korlátnoká „a rendszerént való kolozsvári fizetésén felyül esztendőnként az aknáról 400 irtokat“ szerze neki ²⁾. Ezen uralkodó alatt megpendité egy erdélyi egyetem alapítását, melyet már Encyclopaediájában sürgetett³⁾. Most egy tervet nyujta be neki „Modus fundandi Academiam in Transilvania.“ ügy hívé, hogy a fehérvári intézet gazdag jövedelme erre elegendő lesz, kitelvén abból „nyolcz professor, akadémia és classisok tanítására való gymnasium. Nem hiszem — folytatja Bethlen — Barcsai Ákos ha floreal valahogy fel nem állítja vala ⁴⁾.“

Idő és körülmények nem engedék. Rákóczy sokáig

¹⁾ Eredeti ugyanott.

²⁾ Bethlen Miklós I. 247.

³⁾ Szavait idézi Erdélyi úr. Idéztem én is még korábban a Prot. Egyh. s Iskolai Lap 1869-iki folyam 128. lapján, valamint a Budapesti Szemlében is.

⁴⁾ Szalay kiadása I. 247. Y. b. Quartalschrift. V. 280.

habozott, folytassa-e a küzdelmet, vagy felhagyjon azzal? daczoljon-e, vagy hódoljon a körülményeknek? Ez állapotában vette. Basire levelét (1658. dec. 29.).

„Tegnap későn kaptam magasságod parancsát, melyet teljesíteni sietek, habár a helynek számtalan az egészségtelenségig menő kellemetlenségeivel kelljen is daczolnom, milyenek lakhelyemnek koromhoz, télszakhoz, s a rámbízottakhoz nem mért alkalmatlan volta,... a pénz és magasságod által ígért eszközök hiánya.... Ezt könnyebben megemészttem. De azalatt éjjel nappal nyugtalanodom, míg önnek ingadozó állapotát látom, melyet vagy nem érez, vagy ha igen, nem ügyel eléggé... Bizonyynal kegyelmes uram a török játszik csak önnel, nehogy életét is eljátszal Erdély zsarnoka naponként inkább elhagyja, sőt a mint mondják, már hadra is készül....

Tasnád aug. 13-án írt nekem magasságod. Parancsold, hogy hirdessem ki hogy mint jó pásztor kész volt életét adni juhaiért. Magasztaltam és megtettem. Fordítsa el Isten, hogy kétségbe esés vagy vakmerőségből juhait tegye ki saját lelkeért. Távol legyen a fejedelmi pásztortól e fekete gondolat „ha elveszek, veszszenek mások is l“ Kárhózas szavak inkább, valamely pogány Nerohoz, mint keresztyén fejedelemhez méltóki Kegyelmes uram, a fejedelmeknek sem hízelgője, sem imádója nem vagyok, csak körömben leghívebb intője. Nemde megjósolám az egytetemes elhagyatást? Maga a dolog beszél. Hányan fognak Erdélybe visszamenni? De „vestigia nulla retrorsum.“ Udvar, sereg, megyék, mint olvadó viaszok, szétfolyának. Szánom az ártatlanokat.

Lelkismerete érdekében áll a keresztyén világnak, már-már elveszendő maradványait megmenteni, ha lehet, mit Isten adjon, vagy feloldozni, ha megmentem nem lehet, nehogy ön hibája miatt végkép semmivé legyen.

Felemlítvén hogy Ausztria, Svédország s a nyomtatott magyaroktól mily kevés remélhető, kérdi: „nemde helyesebb Istennek ez idő szerént haragvó kezét csókolni, mint ellenkezés által azt haragról dühre ingerelni? nemde dicsőségesebb felhagyni valamivel, mint attól elmozdítatni, leszállni, mint letaszíttatni? nemde az utókor évkönyvében tisztességesebb lesz, önként az örökös jog fentartásával lelépni, mint akaratlanul kiűzetni, s hacsak Isten közbe nem lép, kitörtetni s históriává lenni?“ S itt felemlíti V. Károly, svéd Krisztina, Rákóczy Zsigmond, Bethlen István példáit, kik magok is lemondtak. „Erős szavak! fogod mondani. De erősebb a keresztyén ország feldúlása, talán megsemmisítésének betudása az ítélet napján, midőn talán kora lemondás a birodalmat a végpusztulástól megmenthetné?“ Felhossa a Rákóczyak érdekét a protestantismus körül, különösen nagyatyját Zsigmondot, ki a vizsoli biblia költségeihez járult ¹⁾, s annyival inkább, mert sürgetését a magyar biblia újranyomására felelet nélkül hagyja, talán csak nem azért, mert pénzét jobban szereti a szentírásnál.“

E levelének fogalmazványára Basire e megjegyzést írta: „Respondetur gratiose. 3. Januarii. Tandem

¹⁾ Hibásan mondja Basire az 1600. évet 1590. helyett.

1. Április cessionis actus. Actus iste fuit pro rerum statu necessarius aut non. Si non, cur cessit? si fuit, cur non cessit tempestive, cur vulgatur consilium?“

Barcsay a Rákóczy lemondásáig alkudozott, annak megtörténtével — talán mert a lelépés őszinteségében kétkedett — a máj. 24. szászsebesi országgyűlésen pro-scribáltatta Rákóczy pártját, sőt annak jószágait is elkoboztatta. Rákóczyt ez kétszeresen sérté, pártját újabban szervezte s készüléket tett a trón visszafoglalására; csakugyan a sept. 24-iki marosvásárhelyi országgyűlés visszahelyezé.

Basire ez év végéig mindig Fehérvárit volt. Innen igyekezett ura számára külsegélyt nyerni. Egy Székely hídon dec. 13-án kelt levele tanúsítja, hogy ügyét Olasz- és Németországban buzgón igyekezett előmozdítani. De hasztalan. Majd Fehérvárit — hol ez évben Krsykowsky lengyel tudor és jesuitával disputatiót tartott — elhagyá, hogy Rákóczy Ferencz nevelését átvegye.

Ugyanez évben november elején Apáczaiknak is volt Kolozsvárit disputatiója Veres Ferencz kath. lel-készszel e tétel felett „Cristus non est pro omnibus mortuus.“ Apáczaik e tételét Spángár szerint két óráig védelmezte, s végre is azon kérdéssel, hogy a jelenlevő hallgatók közül kiért nem halt meg a Krisztus? lőn elhallgattatva, ha ugyan a Spángár bizonynyal egyoldalú tudósításának e részletet illetőleg is teljes hitelt adhatunk. *)

¹⁾ Spángár Pető folytatása 19.1. Hibásan Apátyait ír. Az évben is téved 1660. írván. Halála napját új esztendő napján elég pontosan adja.

Ez volt Apáczai utolsó nyilvános tette. 1659. utolsó napján viradólag 1660-ra meghalt. „Az Isten — mond Bethlen ¹⁾ — ebből az ostoba, háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette, azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is magához szedte; a szörnyű tanulás és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegíté száraz betegségben, melyben is semmit nem kedvezvén az erős lélek az erőtlen testnek, ki kellett menni belőle, úgy tetszik ultima die 1659, hogy az égben mondhassa igazán és örökké új esztendőben mi vigadjunk, dicsőült Jézus mi imádjunk.“

Halálának megdöbbentő hírét, mely a magyar tudományosságra nézve oly érzékeny csapás volt, gyászversek hirdetéek, az akkori kor szokása szerint, melyeknek czímiratát érdekesnek tartom ide igtatni: „Epicedion ²⁾ in mortem viri rever. ac clariss. D. Joannis Tséri Apacii, s. s. theolog. doctoris ejusdem q. et Hebr. L. Philos, q. Natural, in collegio refor. Claudiop. Professoris diligentissimi. Itemque primi ejusdem collegii reformatoris. Qui ob vigilias, et indefessum in re literaria promovenda stúdium, dum maximum artibus lumen praebet, ipse Phthisis etHec ... invalescentis vi sensim exha Anno aetat. 35. prid. Calend. Jan.

¹⁾ Szalay kiadása 263.

²⁾ Eredeti egykori nyomtatványból, mely dr. Ötvös A. úr ajándoka folytán birtokomban van. A nyomtatvány alsó része hiányzik. Néhány nappal halála után jelent meg Nadányi János jogtani értekezése „De jure Pacis” (Leyda 1660.), melyet ez Apáczainak ajánlott. Van-e más könyv is ajánlva neki? én egyet sem láttam.

latente. Anno Vita M pLaCIDE fInIt novoq; mox ineunte moerens soLe CaDente parnassVs, sVo parentat phoebo.“

Szomorú napok voltak azok, melyektől Apáczait a halál megkímélte. Barcsai a megerősített Szebenbe zárkozott, hogy Rákóczi támadása ellen sikerrel védhesse magát. Itt küldé te az ostromolt várba következő munkáját: „Tuba Transilvanica seu considerationes viro Hungaro vere Christiano dignissimae ab homine, non quidem ortu, séd revera affectu hungaro in domino toti genti jam jam valde periclitanti sub obsidione Cibiniensi. Anno 1660. sincere oblate“¹⁾. Őt pontban mutogatja az ország egyesülésének szükségességét. E Tubára Bethlen János felelt élesen és záfolólag, s végre is Rákóczy eredmény nélkül kényte-tett odahagyni az ostromlott várost

Ezalatt Angliában II. Károly trónra jutott s első gondjai közé tartozott a családjához mindig hű Basire-t visszahívni. — De Basire addig nem akart menni, míg növendékének nevelőről gondoskodva nem lesz s míg ügyeit rendbe nem hozta.²⁾

Rákóczy máj. 22-én a Gyalu- és Fenes kti csatában halálos sebet kapott. Basire-t özvegye is szerette volna megtartani nevelőül fia mellett — de visszavágyódott Angliába, s a mi időt még magyar földön töltött, azt inkább ügyei rendezésére fordítá. Sürgönyöket, leveleket indít útnak eltévedt holmiai visszaszerzésére.

¹⁾ Megjelent a Transch által kiadott Cronicon II. k. 109. e köv. l.

²⁾ Basire levelét Geleji K. Istvánhoz Nyelvtudományi Értesítő I. k. 499. l.

Mind hasztalan. Úgy tetszik, fizetési hátralékát sem kapta ki, s a még Barcsaitól lefoglalt irományait s könyveit sem szerezhette vissza. Utolsó levele Erdélyből 1661. máj. 27-ről kelt s jul. 10-én már Durhamban szónokolt a püspöki egyház tisztaságáról.

Erdély zavarai még ekkor sem csendesedtek le. Uralmát a fejedelemségben Kemény János sem szilárdíthatá meg — ez csak Apafinak sikerült, kiben a kolozsvári tanügy pártfogóra talált, mint következő adománylevele bizonyítja:

Nos Michael Apafi Dei gratia Princeps Transnniae partium Regni Hungrae Dominus et Sicularum Comes. Adjuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik ez levelünk által mind mostaniaknak, mindkövetkezendőknek, hogy mi böcsületes tanács úr híveinknek azért való törekedéseket kegyelmesen megtekintvén, mind pedig meggondolván, főbb tisztünknek e hivatalunknak lenni az écolesiákra és scholákra, s az Isten dicsőségének előmozdítására való gondviselésünket; nyilván lévén az is előttünk, hogy néhai nagyságos Bánffi Dienes az gyalui jószágoknak mindennemű dézmáját és azon jószág proventussából két száz forintokat superalt volt annuatim az kolozsvári reformata religionkon levő collegiumunkhoz; annak okáért mi is azon megírt gyalui jószágból proveniálendő mindennemű dézmát, azon jószágból proveniálendő pénzbeli jövedelemből való két száz forintokkal együtt adjuk és oonferáljuk azon kolozsvári collegiumhoz; assecurálván és biztatván az iránt az collegiumot, hogy a modo in poster um successivie semper temporibus annak bírásában és két száz forintoknak egyszersmind való administratiójában és perceptiójában meghagyjuk és tartjuk, másokkal is megtartatjuk, ez levelünk által; kötelezván annak megállására mind magunkat, s mind utánunk következő törvényes fejedelmét

Erdélyországának e más minden rendeket ie valakiket ezen dolog illet, vagy illethetend, melynek megmásolhatatlanul való megállásira és elkövetésére adtuk ezen sűbscriptionk és pecsétünk alatt költ levelünket. Datum in Civitate nostra Alba Julia die vigesima tertiamens. Decembris. Anno Domini Millesimo sexcentesimo septuagesimo quarto.

Michael Apafi (P. H.)

Franciscue Lugossi Secretar. ¹⁾

S a következő századokban még több történt hazafias érzelmű pártfogók részéről a kolozsvári intézet fölvirágoztatására.

¹⁾ Eredetije a ref. főiskola birtokában Kolozsvárit.

HALLER GÁBOR

MEGÖLETÉSE.

Bethlen Miklós önéletírása (I. kötet 414.1.) melyet a mint nyomozó és feldolgozó egyiránt kitűnő Szalaynk mutatott be az olvasó közönségnek, egy nagy fontosságú, csak kevesektől ismert és senki által fel nem használt adatot tartott fenn Haller Gábor megöletését illetőleg, mely e tényt egész más világításban tünteti fel.

Bánffi Dénes nótázása alkalmával Bethlen Miklóst és Dániel Istvánt bízták meg ama férfi leveles ládáinak átkutatásával. „A missilis levelek közt — írja Bethlen idézett helyen — találók a fejedelemnek a maga kezével irt egy levelét Bánffi Déneshez, melyben iija, hogy már bizvást nyúljon örményeshez, mert Haller Gáboron elébb adatott, ó Isten, né az Ábel vétét mint elé tudod keresni!“

Haller vére még eddigelő a történetben nem Apafira, hanem az ozmán hitetlenségre kiáltott. Még eddigelő nem volt tudva, hogy a gögös és nagyravágyó Bánffi Dénes keze is a bűnös játékba van elegyedve. De Bethlen Miklós nem az az ember, ki ily nagy vádat könnyelműen mondana el. ő itt, mint szemtanú beszél egy levélről, mely létezett, s melyből tudjuk, hogy a Hallerre különben is haragvó török csak eszköz volt.

De másfelől megállhat-e ez adat a történet előtt annak többi adataival összehasonlítva? Hogy igenlő

válaszunkat az olvasó indokoltnak lássa, fölösleges egyebet tennünk, mint egyszerűen a dolgot magát elmondanunk.

Haller Gábor előkelő családból származott, mely német földről a XV-dik század folytán kibujdosván, az erdélyi szászság közt települt le. De már Bocskay korában a Hallerek magyar nemesek voltak.

A mi Gáborunk, fia Haller István küküllői főispánnak s Kendy Juditnak, született 1614. sept 26-án. Még tizenöt éves sem volt, midőn 1629-ben Brandenburgi Katalin udvarában inassá — azaz apróddá — lett. A következő évben reformálttá lett, mely miatt atyjának haragját vonta magára, s tíz éven át feszült viszonyban is állt vele. De e körülmény nem hatott gátlólag az ifjú tudományos fejlődésére. Nem sokára az 1630-ik év máj. 22-én azon követséggel, melyet a fejedelemasszony atyjához küldött, külföldre indult, hol tanulmányait felváltva az Odera melletti Frankfurtban, Franekerában s Leydaban folytatta, mígnem 1635. május végén hazatért. Még ez évben a Rákóczy szolgálatába állt. Ezóta folytonosan részt vett a közügyekben, mint ama fejedelem egyik pártfogoltja, kinek korát 1644-ig terjedő naplókönyvében néhány érdekes adattal illusztrálta.

Ifjabb Rákóczy alatt befolyása és tekintélye nőtt, s politikai pályájának fontosabb része tulajdonkép itt kezdődik. Nem sokkal trónralépte után e fejedelem jenői kapitánynyá nevezte ki, mely hivatal, mint, végvár-parancsnokság, egyike volt a legtekintélyesbeknek. S ő erre érdemes is volt, mint, jó vgyázó — írja Sza-

Lárdi — és gondviselő, jó fundáló és szorgalmatos építő ember, csakhogy Jenő környül semmi jószága nem lévén, a mely mellett ott continuus szüntelen való lakása lehetne, e miatt nem sokára nagy kár követte vala a véghelyet.“

A gyulai törökök ugyanis a jenői dézmákban kárt tettek. Ezek azért a rosztat nem gyanító Muharim agát hastól együtt elfogták s lefejezték. A boszúszomjas törökök 1652 sept. 8-án a végháztól csak egy negyedmértföldre fekvő Gyarakot ¹⁾ felgyújták. Az őrség segítségére ment a szerencsétleneknek: s most az ozmánok és magyarok közt forma szerint ütközetre került a dolog, melyben mindkét fél sokat vesztett. A békének ily nyilvános megszegése nem volt ugyan szokatlan ez időben, s mint rendesen, törvényes vizsgálatra adott okot: azonban Haller Gábort vigyázatra inté. S teljes erejét és gondját e vár megerősítésére fordítá. De halljuk e tárgyról magát Szalárdit, ki ez építkezés részleteit is fentartá. Ugyanis mint „jó fundáló, szorgalmatos építető teletszaka mind mészégetéssel, köhányataésal, hordatással úgy hozzákészül vala, hogy majd minden kikeleten, tavaszon, nyáron egyegy külső reguláris bástyáját a várnak megépítteti vala. És így elsőben is a napkelet és dél között lévőt, melynek építése, hogy a Körös folyóvizének ereje szintén azon szegeletbe ütköztvén, hasíttatnak kétfelé a várnak körül való folyásába, legbajosabb volna, a víznek legnagyobb

¹⁾ Talán az, mely ma Gurba nevet visel, s mely Jenőhöz csakugyan nagyon közel van. Gyarak nevű helyek valósággal messzebb Biharban vannak, 8 Zarándhoz nem tartoznak. L. Kozma Zaránd megye 7.1.

apadásában, hogy a bástya szegeletinek és napkelet felől való szárnyának majd mindenestül a vízben kellene esni, egymást érő sűrű czövekek verésével való erős fundamentumon építette vala. Azután az éjszak és napnyugat között valót, hogy, a láttatnék szükségesebbnek, ez kettőt mind épen és igen szépen elvégeztetett vala. Ezután a város, avagy napnyugat és dél között valót kezdette volt, mely a párkányáig rakat* tathatott volt fel. A negyedikéhez, az napkelet és éjszak között lévőhöz nem kezdethetvén, hanem a csak a régi palánkkal való építésben maradván a veszedelemig.

„A váron felyül napkeletről pedig, a mely szigeten az 1636-dik heli hadakozáskor a tábor szállított vala, a Körös partját azon sziget felől, egész a Körösnek területitől fogva a várnak éjszak és napkelet között való bástyája szegleti arányáig, nagy erős földtöltéssel mindenütt jól megtöltetvén, hogy az árvíz azon ki ne üthetne, és a sziget eleit Béli, avagy éjszak felől, a Körösnek felső tekerületitül avagy hajlásátul fogva, az utolsóban említett bástya szegeletinél napnyugat felé alá forduló Körös árkára és folyamára, nagy, jó, tágas és alkalmas mélységű árokkal általszakasztván, és az árkon belől erős töltött palánkkal megerősítettvén, ott is egy jó várost ültetett vala ráczokkal és egyéb jövevény emberekkel; s a két várost emelcsös kapus híddal egybefoglalván, a sziget előtt levő árokra is Béli felé hidat és emelcsös kaput, s a felett alkalmas trázsáló helyet építettett vala. De, jaj óh nagy Isten! hogy ím édes nemzetünknek ennyi sok véres veritékjével, sok költségével való nagy munkája, mind

csak a hatalmas idegen nemzet javára és gyönyörűségére mint esék!“

E sorokban érintett veszedelem 1658-ban következett be. A szerencsétlen kimenetelű lengyel hadjárat következtében a fényes porta kimondá Rákóczynak letételét. De Rhédei Ferencz, kit a rendek helyébe választottak, ellenében nem tudta magát sokáig feltartani s ő visszafoglalta trónját, országát, melyet ennek következtében török sergek, tatár hordák versenyezve pusztítottak. A had koczkája eleinte kedvezett neki. Jul. 4-én Lippánál elég fényes diadalt nyert Sinan budai basán, egy puha és épen nem harcos emberen. A szerencsének e csilláma nem sokáig tartott, ő visszavonult jószágaiba s a bekövetkezett hosszas és véres küzdelem, mely végre is Erdélyt gazdag és szép megyéktől s fontos végházaktól fosztá meg, s köztök a figyelmetlen őrség által gondatlanul védett Jenőtől is, melynek őrzése a megyei alispánra s az alkapitányra volt bízva.

Haller az esemény alkalmával távol volt Jenőtől. A következő évben máj. 24-én tartott országgyűlésen váradi kapitánynya neveztetett ki s e hivatalába jun. 16-án be is igtattatott. E tisztét már Barcsaitól nyerte, kit a török efejedelemségre kijelölés ki ebben a Rákóczival kötött egyezkedés útján megerősültnek látszott. Ez egyezkedés nem volt tartós, s Rákóczy újabb készüléket tett Erdély visszafoglalására. De hogy azt meg is tarthassa, nem kis fontosságú dolog volt Várad visszaszerzése. Ez nem volt kis feladat: Haller Barcsainak adott esküjéhez makacsul ragaszkodván.

És ő, hogy az erősséget meg is tarthassa, a vár sáncait, falait folytonosan erősíté, a lakosokkal naponként hadgyakorlatokat tartatott.

De a várban Rákóczinak hatalmas pártja volt, mely a készülétek megghiúsítására törekedett s célját izgatások útján igyekezett elérni. Ily körülmények között érkezett Rákóczinak egy levele a várba (aug. 23.), melyben alakosokat a neki tartozó hűségre figyelmezteté, s a vár feladására felszólítá, sőt a következő nap már hadja is érkezett a vár alá, mely a kedvező választ erőszakolja. Ily körülmények közt Haller Gábor az őrséget s a városi lakosokat és hivatalnokokat feleskertvén, az ország hűségére fölnyittatá a vár kapuit, s megadta a kívánt assecuratiót. E biztosítékkal távozott ugyan a Rákóczi serege: de tulajdonkép semmi fontos azzal elérve nem volt, s a vár azért mégis idegen kezek közt maradt. Haller Gábor hajthatatlannak mutatta magát: s a vár megkerítését csak csel által eszközölhették: a Rákóczi-elleneseket t. i. hivatalokból eltávolíták, az őrséget megvesztegették, s Haller Gábort szép szín alatt a vár elhagyására bírták, s annak főkapitányságát újólág Gyulai Ferencz vette át. Tudva van, hogy Váradnak ez elpártolása feldúlátását s az ozmánok általi elfoglaltatását idézte elő: azon tanácsok s mentőszerek daczára, miket Haller Gábor a vész elhárításába a parancsnokokhoz küldött leveleiben adni nem mulasztott el.

Közepette e veszélyeknek Barcsai nőül vette Bánffi Zsigmond leányát Ágnest, midőn a násznagyi kötelesegeket Haller Gábor, mint udvarmester teljesíté. A

fejedelem pedig hűséges szolgálataiért Balázsfalvával ajándékozta meg a már is gazdag és tekintélyes tanácsurat.

Barcsainak fejedelemmé erőszakoltatásával új, az eddigieket jóval felülmúló terhek rovattak az országra, melyeknek leszállítását eszközendő Barcsai Haller Gábort követül Ali basához küldte, ki e fejedelmi tanácsost roszul fogadta, sőt nem sokára börtönbe is vetette, lábaira hatvanhárom fontos vasat veretett; a börtönből csak Várad elfoglalása után szabadult ki (Bethlen J. Comm. IL 36.). De Barcsainak Kemény János személyében félelmes versenytársa támadt, ki Haller Gábornak maga pártjára vonását unokatestvére Bethlen Farkas által próbálta meg, s kit e czélből találkozásra kért fel. E találkozást egy kötelezvény kicsikarására használta, hogy őt nem fogja ellenségnek tekinteni. De tényleg csak a Barcsai lemondása után állt mellé, s midőn ez trónját újólág vissza akarta foglalni, azon főurak sorában találjuk, kik ezt nem helyeselték.

Azóta Keménynek volt híve a Barcsai megöletése után is. Apafi a török által a fejedelmi székbe emelve, megnyerésére nagy súlyt helyezett, sőt egy 1661. nov. 23-án Hajdú Péter hű szolgálója által küldött levelével felszólítá, hogy miután Kis-Selyk városában a rendek fejedelemmé tették, ismerje el ő is annak. „Intjük kegyelmedet — írá neki — mint jó akaró kedves atyánkfiát, ne ellenkezzék többet az országgal és hatalmas császárral, mi is megháláljuk te kegyelmednek hűségít“¹⁾).

¹⁾ Árpádia I. évf. 260. lapján közölve e levél.

Mindamellett Haller a Kemény pártján maradt, s ennek oldala mellett vett részt a nagyszöllősi csatában, melynek szerencsétlen kimenetele s Kemény elesése után Görgénybe menekült. A fejedelem pártja még egy ideig halála után is fentartá magát: de midőn Apafi szigor helyett kegyelmet léptetett életbe, a legmakacsabb ellenkezők is átállottak táborába, a Görgénybe vonultak feladták menhelyöket s Segesvárott személye körül gyülekeztek össze.

Ezek közt volt Haller is. Miután azonban a béke helyreállása a török kitakarodását nem vonta maga után, 1662. jun. havában Kolozsvár alatt tartott tábori országgyűlés Ali basához Temesvárra követséget nevezett ki, melynek fejévé Haliért tette. Haller „noha mentségi voltak, melylyel elvonhatta volna magát ettől a bajos és veszedelmes szolgálattól“), elfogadta azt s Temesvárra ment, hol Ali basa Piri basa által titkon egy deftert (regestrumot) csináltatott, melynél fogva Biharon kívül Kraszna és Közép-Szolnok, Kolozs, Belső-Szolnok és Doboka megyéknek részeit követelte — ellenére a nagy-váradai egyezkedésnek. E célját Haller Gábor, ki mint Apafinak e tárgyban hozzá küldött biztos, Temesvárott mulatott, megvesztegetett hivatalnokok által kitudván, fejedelmével közölte. S így ez még korán lépéseket tehetett a célzat megghiúsítására.

Arra azonban kevés volt a remény. A portán már el volt határozva, hogy Magyarországot haddal támad-

¹⁾ Haller Gábor levele Tudományos Gyűjtemény 1821. évf. VII. k. 186.1.

ják meg, s ily körülmények közt Erdélyt folytonos zaklatásban akarák tartani, hogy annyival simulékonnyabb legyen. Az ürügy, melylyel Ali szigorát igazolá, a sarczhátráléknak be nem szolgáltatása volt. Mindig és untalan ezt sürgette, s azalatt a behódoltatásokat folyton folytatta. Apafi hasztalan küldte kérelmeit a szultánhoz, nagyvezérhez, hasztalan küldte Temesvárra Csepregit, Pünkösdit s tette az ígéreteket, utoljára már ezeknek sem adtak hitelt s Daczótól megvonák a követi praebendát. Ily körülmények közt 1663. máj.

24-énaggódva írta Haller: „azt mondá a vezér, tökéletlenség, czigányság minden dolgunk, egynéhányszor ngod úgy írt kevés híja az adónak, és azon lészen kitöltse s küldést küldi ngd be az vezér írása szerint, kit innét az vezér is úgy írt az fővezérnek, a fővezér a császárnak; hazugságba maradt ngod miatt; Ali pasától is titkolta ngod az pénznek mivoltát, még az Ali béggel való beszéd: bizony kglmes urunk ha az pénz a fővezérhez vitetett volna, és itt az vezérrel való szemben létei az pénznek mivoltának megtudása és abból ugyan az vezér akaratjából lőtt Csepregi uram expeditiója ngodhoz nem következett volna, ngodat igen derekas busulás, és az országot újabb romlás találta volna, s holott a mint Baló uramék tudják az portán is meg volt mondva úgy tudjuk ngod akaratjából az adónak meglétele. Mi azért kglmes urunk látván előttünk az tüzet gerjedezni, azon vagyunk, részünkről se Isten se ez világ előtt ne okoztassunk, ha most is az változó elmék miatt immár újabban való utolsó romlás követi azt a szegény hazát, mert noha mindenütt

de főképen ez nemzet előtt, embernek szavát írását úgy kell viselni, egy nyomban találtassák. Ngodat azért kérjük alázatosan írását igen meggondolkozva cselekedné, reá kell emlékezni mit írott, mert ezek bizony nem felejtik el, Csepreghi uramat ennek előtte való írásunk szerint meg nem késlelnie, az hátrammaradott pénzt küldje be ngod, mert itt nincsen helye az mentségnek és mi bizony Isten előtt sem adunk sem számot, ha mi veszedelem találná országostol ngodat; ne is vélje ngod magunk féltéséből viseltetvén íránk és siettetnők annyira (noha magunk veszedelmében sem gyönyörködhetünk) mint az közönséges veszedelemnek eltávoztatására nézve, mely ha meg nem orvosoltatik idején, bizony nem jól fog lenni, melyet Isten ő szent flge ngodról s az hazáról ingyen való kegyelméből fordítson el.“¹⁾

Hasonló leleplezéseket tett Haller erdélyi barátainak is, ezeknek nem csekély rémülésére. Mialatt hát az adó felhajtásához készülteket tettek, egy kapucsi basa érkezett Fehérvárra, ki már nemcsak a pénzt sürgette, hanem parancsot hozott, hogy Apafi ültesse fel összes fegyveres erejét és csatlakozzék a megindult táborhoz. A megrémült férfi jul. 23-án kézbesíté mentéseit a kapucsi basának, hogy a Leopolddal szövetségelt lengyelek miatt sem vonhatja ki országából hadait, melyekkel saját határait kell védnie, de a kezei táborból jul. 23-áról a rendekkel kiadta parancsát a „porta contentatiojára kivetett“ adó behajtására.

¹⁾ Eredeti fogalmazványról gr. Mikó Imre birtokában.

S valóban Daczó János beindult még e nyáron egy részlettel s következő emlékirattal: 1) Az váradi pasától az országnak nagy részének meghódoltatása, elfoglalása, ki nem gondolván htlms császáruknak s ngodnak az országhoz való kegyelmességének ajánlásával fenyegetőzések ármások és török vitézek által ez mai napig is hódoltatja raboltatja nagy részét az romlott országnak és az fejedelem ő ngk igaz járásbeli szolgálit és katonáit rabokká teszi és levágatja. — 2) Az nemzetek is az országnak némely részeiben erősségében benn lévén ínségek, sarczoltatások, koboztatások miatt azok közül levő szegénység htlms császáruknak adájában semmit sem adhatott, mely is hogy ngodtól jó mód alatt megorvosoltassék könnyörög aláztatosan ngodnak az fejedelem és az romlott ország. — 3) Az mely része az országnak az fejedelem ő nga szabadosb birodalmában láttatnék is lenni, az is az török vitézek számára rendkívül való élés adásoknak alá s fel járások és az szegénységgel kíméletlenül való bánások miatt annyira elfogyatkozott, hogy nagy részint éhei hálásra jutó állapottal vannak; holott Ali basa ő nga bennlételekor való rendeléshez (mely szenvedhető lótt volna) nem tartván magokat, az előttök járok telyességgel elfogyatták az országot. Melynek igazságában ha ngod kételkednék, küldje meghitt emberét az szegény országnak nyomorúságának meglátására; azonban csak egynéhány székeknek költsége mire ment, arról hit szerint küldtetett regestumokból ngod megítélheti, melyeket is ha kíván ngod kész vagyok beadni. — 4) Hogy penig az adó csonkán

indíttatott volt meg, nem az fejedelem ő nga, az szegény romlott ország vakmerősége, hanem az ngod kapucsi basájának és Ali basa ő nga parancsolatjának siettetése volt oka. Könyörög azért engedelmesen ngodnak az fejedelem ő nga és az szegény ország romlott és elégtelen állapotját látván, Istenre tekintvén, ezt az elviselhetetlen adót idvezült császárok athnáméjok szerint elébbeni állapotában állítani méltóztassék; mivel penig htms császárunktól ngodtol az ország határinak eligazítása is Ali pasa ő nga által ígértetett, melyért is tekint, és ngos Haller Gábor uram több követársaival Ali pasához ő ngához az fejedelemtől ő ngától az romlott országtól küldtetett volt, kik közülök életben megmaradtak majd esztendeje hogy itt várakoznak, hogy minden abból következett akadályok megszűnjenek, méltóztassék ngod kedves válaszezal vissza bocsátani és azzal is az fejedelmet az országot megörvendeztetni.“

S most Haller azt hitte, hogy szabadságot nyerend haza térni. Csalatkozott. Alinak az első nap Daczónak irányában bizonyított barátságos magaviseleté megváltozott s szigorú hangon kérdé Hallertől: „Mért nem küldi ura az egész adót? tán a török s tatár erő haragját ingerli fel? Haller mentsége, hogy önyolcz hó óta mint fogoly, mit sem tud az erdélyi dolgokról, nem eszközölké ki szabadon bocsátását, sőt nem sokára Nándor-Fejérvárra vitetett, hol Ali a fővezérrel összejött.

E szigor csakhamar megváltozott. Achmet Kiuprili nagyvezér roppant seregével átkelt a Dráván, megkezdendő Magyarország ellen intézett hadjá-

ratát. Haller eleinte Belgrádon maradt, de csakhamar érte küldött két csauzt. Roppant félelmek közt ment táborába, hol nem remélt szívélyes fogadtatásban részesült. A nagyvezér leültette, megajándékozta káftánnyal, tovább egy óránál barátságosan beszélgetett vele, s távoztakor kinyilatkoztatá, hogy bármikor szabadon menjen sátrába.

E fogadtatás a Kucsuk által mindenfélel vádolt Apafi fejébe nagy szeget ütött. Sokan gyanakodtak, hogy e kegyvesztett ember helyett a nagyvezér Haliért teszi fejedelemmé, s hitőket Apafival is közlék, kinek „félelmét — írja Bethlen Comentariusában — az is nevelte, hogy a nagyvezér némely udvaroncza besúgták, mikép urok tőle elidegenedett.“

Ily körülmények közt félelmét a török táborból épen ez időben visszatérő internunciusok csak nevelték, kik azon hírrel kedveskedtek neki, miszerint Haller már meg is kínáltatott a fejedelemséggel.

S a dolognak volt is némi alapja.

Ézen internunciusok egyikének, Balé Lászlónak Haller, miután az hallgatását esküvel ígérte, bizalmas vallomásokat tett. A reis-effendi tudatta vele, hogy Apafi letétele s helyébe az ő kineveztetése forogna szóban, azon helyeken, hol ezek felett döntenek. De e sűrű fejedelmi változás már is sok veszélyt hozott az országra, s az ily dolog veszélyezteti is a szabad választást. Kövessenek el mindent, hogy Apafi megmaradhasson, de ha ez nem sikerül, tanácskozzék Fleischer Endre szász királybíróval, Béli Pállal „s Haller János-sal és tanácskozásuk eredményét tudassa vele.

A másik internuncius Daczó János pedig, ki az adót vitte meg, a főbb hivatalnokok közt nagy idegenséget tapasztalt Apafi személye irányában: mit ő azonban rendkívüli ajándékok ígérete által enyhíteni tudott.

Baló és Daczó visszabocsáttatván Erdélybe, Alvinczen találkoztak a fejedelemmel. S most az első Hallernek nemcsak bizalmas nyilatkozatát árulta el, hanem őt az Apafi életére töréssel is vádolta, míg Daczó saját érdemeit emelte ki, s eljárását, mit a fenyegető veszély elhárítására tett, legjobb tapintattal eszközölnék hirdette.

A megrémült Apafi Szilvási Bálintot küldte a nagyvezérhez, részint e körülmények utáni tudakozódás, részint czélszerű intézkedések megtétele végett, s egyszersmind a Daczó által ígért ajándékok kézbesítésére. E tudakozódások Haliért ártatlannak bizonyíták. Semmi sem sült rá, mi a vádat igazolhatta volna. S most ő nem habozott Hallernek felfedezni küldetése valódi és fő célját: minnek folytán ez egy saját személyét mentő s eljárásait igazoló levelet intézett a fejedelemhez (1663. aug. 23. az esztergomi táborból), „mindenek fölött nagyságod becsületét akartam helyre állítani — írá ebben — s ha ez nem sikerül, akarám, hogy valaki a főrendek közül választassák fejedelemmé, inkább mintsem egy basa elfoglalja hazámat.“¹⁾

A következmény igazoló, hogy az Apafi lelkében feléledt gyanút sem e levél, sem a Szilvási jelentése nem olták ki.

¹⁾ Közölve e levél Bethlen János által, ennek Commentariussai folytatásában, az I. kötetben.

Ily körülmények közt kapta a fejedelem Radnóton sept. 14-én a nagyvezér meghívását, hogy bár kévésed magával, de tüstént siessen az érsekújvári táborba, ő engedett a parancsnak, s ez által megmenté ingadozó trónját. Remény fölött szíves fogadtatásban részesült, de kérelmei teljesítetlenül maradtak, még athnamet sem vihetett haza magával. „A mit nyert — írja Szalay — abban állott, hogy a nagyvezér Haller Gábornak fejét vétette.“

De neki ez is elég volt. A mint hitte, egy veszélyes, legalább veszélyessé válható versenytárstól menekült. Megöletését azonban akkép eszközölte, hogy legalább a szín őt e gyilkosságban ártatlannak mutassa. De halljuk Czeglédi Istvánt, ki a már nagyon is ritka Dagon ledülése (Kolozsvártt 1670) bevezetésében a dolgot legkörülményesebben írta le.

November 14-én harmadszor fogadta el a nagyvezér Apafit. Ez alkalommal „említette vala — írja Czeglédi — a fejedelem ezt is a vezérnek, hogy Haller Gábornak is haza jöveteliben, ha lehetne, ne tartana ellent; de azt mintegy hallatlanná tévén reá semmit nem felele. Azért megbízáván magát azúr, vélek elindul, gondolkodván így; hogy ha a vezér a fejedelmet elbocsátotta, ötét sem tartja tovább mellette. Azért a hídhöz visszaérkezvén, nagy nehezen általmene a fejedelem is, s meghála Alsó-Németyiben, híveivel együtt.

„Azon éjtszaka egy kapucsi pasa feles magával Haller Gábor után küldeték, kik a fejedelem szállását körülvevék, mert azt gondolják vala, hogy ott volna

az úr is, a kik pedig látják vala, valóban megijedtek vala, hogy a fejedelem után jöttek volna. Mikor azért a fejedelem felköltét Kapucsin sokáig várná, megizeni, hogy bé akar menni, bémenvén azért Haller Gábort kezdé kérdezni; meg kelle azért szállását kénytelen mondani; hová mindjárt feles magával menvén, környülvéteti, megmondván, hogy készüljön, mivel vissza kell menni; és így annyira erőlteti, hogy még azt sem akarja vala megengedni, hogy a fejedelemmel szemben legyen. A csauszok pedig sehol nem tágitják vala. Midőn azért hintóját s konyhakocsiját elkészítettek volna minekelőtte maga, a fejedelem szállása előtt lovára felülne, a kardját leoldatják oldaláról. Visszaérkezvén pedig a vezér eleiben, kit nagy haraggal riaszta meg: Miért mentél te el hír nélkül? kire az úr felelni akarván, csak meg sem hallá mentségét, hanem csak inte, s mindjárt vivék a mészárló helyre, holott fejét is véteté, mindenében zsákmányt vetetvén, sőt talán testét is csak eltemetetlen hagyván. A szolgálival is fel akarának osztozni, de a vezér békével őket a fejedelem után bocsátá.“

Bethlen János Commentáriussai folytatásában (Horányi kiad. I. k. 83.), hol a részvét és fájdalom hangjain mondja el a tényeket s bánatos hangon kíván nyugalmat ama kitűnő embernek, — nem is gyanítja Apafi kezét a gyilkosságban. Cserei már híreket említ, mintha Haller a fejedelemséget solicitálta volna, s „azt megértvén Apafi Mihály úgy munkálodta volna halálát a fővezér előtt.“ Azonban „mint bizonytalan dolgot“ abban hagyta a kutatást. Az újabb történetírók

közül Szalay a tényt valószínűnek tartja, mint fennebb idézett szavai mutatják.

Kétségtelenné azonban ez állítást csak Bethlen Miklósnak cikkem elején fölhozott szavai teszik. E tényt Rozsnyai Dávid fenmaradt naplója is megerősíti, kinek adata után tudjuk, hogy örményes elfoglalásáról, mely az 1663. sept. 10. országgyűlésen történt, Haller nem sokkal Apafi feljövetele előtt értesült. Egy másik munkájában, mely Apafi érsekújvári útját írja le, még bővebben illusztrálja e tényt. Miután felhordja és megczáfolja a forgalomba jött pletykákat, felemlíti a „mészárszékre hurcolásnak“ három okát.

„Elsőben, — mondja — mert a fejedelemséget Haller Gábortól igen féltjük vala, mely tisztet valamely nehezen válalánk fel a vásárhelyi mezőn Nyáradtőnél, százszor s meg százszor nehezebben valánk arra valakinek aspiratioját hallani, igen készek (ha valaki hazudja vala) hinni.

„Másodszor, nem kell csudálni, ha erdélyi dolog volt élete fogyása, mert maga megmondotta szegény sokszor, hogy azt ő jól tudja, jószága elvételével csak a világ meg nem elégszik, hanem ha fejét is megeszik annak a kígyónak, kinek a farkát elvágták. De bizony azt is kell hinni, hogy nem örömet mégyünk szembe az olyan nálunknál nagyobbal, kinek honn nem létében, akaratja ellen szállottunk házába. Egy szóval bizony ez a materia sem kívánja vala soha Haller Gábort Erdélyben látni.

Szegény Haller Gábornak harmadik mirigyét sem hagyom el; nézzetek itt is egy kis polítiát; Haller

Gábor s Balog Máté egyszermind voltának ez előtt három négy esztendővel kapitihák e vice, ama fő. Nem valának ezek még akkori valami dolgok aránt controversia nélkül, kik nem hogy Erdélyben, de ott a török táboron sem igen jól nézik vala egymást. Ezt a Mátét veté az erdélyi politia egyiket azon utazásra urunk ő nsága mellé, tudván az emberek, hogy Haller Gábornak is aemulussa, s taliter qualiter portai ember is, és tudja hol s mint kell ferdőt készíteni a feredendőknek.“

„Ezekből — írja végül — concludáljon a kinek kell, Erdélyben holt-é meg Haller Gábor vagy Törökországban.“

Igaza van. Apafi gyanakodó természetű ember volt s fejedelemségét különösen féltette. Ali pedig bizonynyal örült, hogy nagyobb Ígéreték teljesítése alól ily olcsó árért kivonhatja magát. Nem sokat gondolt vele, ki ül a fejedelmi székbén, csakhogy annak hűségében oka legyen bizni, s Haliért annyival könnyebben feláldozta, mennyivel melegebben biztatta a fejedelmi székel: mihelyt nem volt oka e biztatásokat teljesíteni¹⁾.

Haller még első áldozat volt: s ezt titokban eszközlék. Kik utána következtek, azoknál fölöslegesnek hitték e formát megtartani.

¹⁾ Jankovich a Tudom. Gyűjt. 1828-ik év v. k. 92. I. említi, hogy közönséges hagyomány szerint Haller Gábor szathmári főkapitány 1660 táján saját fiának, mivel ez árulással vádoltatott, a piac közepén fejét vétette. Más Haller Gábor nem élt ez időben: de ez nem volt szathmári főkapitány, s az egész dolog történeti alappal nem bíró monda lehet.

BÁNFFI DÉNES
KORA ÉS MEGÖLETÉSE.

Akadémiai székfoglaló 1859. mart. 19-én.

Erdély történetének kétségtelenül egyik legnevezetesebb forrása Cserei históriája. Memoire-irodalmunknak e munka legélvezhetőbb terméke, s legelterjedtebb is egyszersmind, mely mielőtt a sajtó által közkinccsé vált volna, már több száz példányban lemásolva kerengett. S ez épen nem csoda. A jó öreg — mint sokszor nevezik — oly naiv hangon, oly ügyesen tud elbeszélni valamit, hogy az olvasót egészen elbűvöli. S épen ezért mindazon dologra nézve, mit csak tolla alá vesz, bizonyos és megállapított közvéleményt tudott teremteni. A történetkedvelő mintegy oraculumhoz járul hozzá, s ráesküszik arra, mit ő mond. Az ő nézetét ma már költők, közönség sokszor magával a történettel zavajják össze, s ítéleteikben egészen az ő nyomdokin haladnak: más forrásaink, sőt halmaza az okleveleknek mondjanak bár ellenkezőt. Én nem azt mondom, hogy e nézetek közt nincs sok helyes, de azt merem állítani, hogy azok nem mind helyesek. Évekkel ezelőtt az Új Magyar Múzeumban Szilágyi István egy pár adversariát írt hozzá. S ez kezdet volt. Szükséges Cserei munkáját a többi forrásokkal összehasonlítani, s igazat szolgáltatni neki, hol igaza van: de egyszersmind tévedéseit is kimutatni.

Én, Tekintetes Akadémiai midőn ma a széket, melylyel úgy hiszem ösztönül s nem jutalomul tisztel-

tettem meg, elfoglalhatni szerencsés vagyok: Cserei históriájának egy nem nagy ugyan, de nevezetes részletét próbálom illusztrálni s a Bánffi Dénes megöletését. E nagy fontosságú ténynél ő csak a legközelebbi eseményekre terjeszkedik ki, azokra, melyek az 1674-ik év második felében történtek, habár tagadhatatlanul némely korábbi dolgokat is ezen évbe sorol. Mint ki az eseménytől távol állt s inkább szóhagyományokból merített, oly szempontból tekinti ama tényt, mely az egészet egy ember árulása s egy párt gyilkosságának tünteti fel.

De ez nem úgy volt. A ligát Bánffi ellen Erdély legtekintélyesebb férfiai, s köztük sok tapasztalt és becsületes hazafi, szótték, s ennek, mint a német párt fejének kellett bukni. Kitűnik ez, ha az esemény fonalát ott kezdjük, hol kezdeni kell, s annak fejlődését a kataetropháig figyelemmel kíséjük.

A bécsi udvarnak az egész XVI-ik század folytán kedvencz terve volt a két különvált magyar tartományt kormánya alatt egyesíteni. S midőn célját végre elérte, az általa előidézett rázkódás nem csak eddigi minden fáradoalmát semmivé tette, hanem egyelőre még a kilátástól is megfosztá, azt újabban létesíthetni.

A XVII-ik század második fele alkalmasnak látszott a félbenhagyott tervek megújítására. A félhold fénye már halványulni kezdett, s e körülmény lehetővé tette, hogy ez ország főúrai közül híveket toborzhasson magának, sőt, hogy egy saját pártfogása alatt álló fejedelmet ültethessen trónjába. Keménynek, a nádorrali összekötetéseivel fogva e szerepre kiszemelt

Keménynek sikerült ugyan a török által feltolt Barcsait eltenni láb alól, de uralmát többszörös kísérlet után sem tudá állandósítani. Háromszor hagyta el Erdélyt, háromszor tért oda vissza. Sem pártja, sem a neki nyújtott segítség nem eszközölheték megszilárdulását, sőt elesése után a nagy-szöllősi csatatéren versenytársa, az utolsó ellenfejedelem, Apafi, nem háborítlanul ugyan, de folytonosan birtokában maradt a trónnak.

Apafit török erő emelte fel, s török erő tartá meg székében. E vereség daczára is a német párt nem volt semmivé téve, s csak a jelen kényszerűségének hódolt akkor, midőn Apafinak zászlója alá esküdött. Csak elhallgatott, s várta az alkalmas időt, hogy fejét újból fölemelhesse. E párt feje Losonczi Bánffi Dénes volt.

Bánffi Dénes részt vett II. Rákóczy György lengyel hadjáratában. Nevét Szalárdinál ¹⁾ azon főurak sorában találjuk, kik a miedziborzi egyezkedéskor a a fejedelemmel visszasiettek az országba. Ennek letétele után Rhédei Ferencz párthívei közé tartozott. Midőn Rákóczy újabb kísérleteket tett Erdély visszafoglalására, s kiadta proclamatióját az ország rendéhez, hogy csak neki engedelmeskedjenek, mint törvényes uroknak: a Rhédei által (1658. jan. 24.) Medgyesre hívott országgyűlés Bánffi Dénest küldte Gyaluba egy hozzá intézett levéllel s azon szóbeli megbízással: „kedvezne a szegény hazának, szándékát tenné le, s a meg-

¹⁾ Siralmas Magyar krónika. 329.1.

lett erős hittel való végzés szerint a fejedelemségnek is hagyna békét.“¹⁾

Sem a rendek levele, sem Bánffi előterjesztései nem bírhatták a hatalomszomjas Rákóczit visszalépésre; ki egy szavával kért, másikkal fenyegetett, s végre is esküdözött, hogy ha a török az ő visszahelyezéséért megtámadná az országot: térdet hajtva állja ki a halálos büntetés azon nemét, melyet a rendek rá mérni fognak. A gyűlés nem bízott ez ígéretekben, s midőn másod ízben Barcsait, a rendek elnökét, küldte hozzá: ő ezt letartóztatva, hadseregét Medgyes alá vezette, s megszavaztató visszahelyezését²⁾.

A következő három év történetét az ellenfejedelmek egymással való küzdelme képezi. Erdély ezen idő alatt az ismételt dúlások csapásait szenvedte. A bécsi udvar alkalmasnak vélte ezen időt arra, hogy befolyását Erdély felett megalapítsa. Legkönnyebben elérhetőnek hitte e czélt, ha fejedelme az ő pártfogása alatt álland. Csakhogy az erre kiszemelt Kemény Jánost nem pártolta elegendő erélylyel, habár ennek befolyása alatt az 1661. ápr. 23-án Beszterczén tartott országgyűlés kimondá az ország elszakadását a portától s felhatalmazá őt Leopoldnál sürgetni segélyt. Ily szellemben szerkesztett utasítással látta el Kemény János Bánffi Dénest, követét, a bécsi udvarnál, ki biztatást hozott ugyan urának eleget, de nem annyi segélyt, mennyi elegendő lett volna daczolni a

¹⁾ Szalárdi. 353.

²⁾ Joannes Bethlen Commentarii. Neugeboren kiadása, I. k. 58 l.

törökkel, ki megfeszített erővel törekedett tervei kivitelére ¹⁾).

E követség Bánffira döntő befolyást gyakorolt. A császár által gyémánttal kirakott arany éremmel megajándékozva ²⁾), azon meggyőződésre jutott itten, hogy Erdély csak úgy nyerheti vissza nyugalmat, ha egyesül a magyar koronával. S épen ezért Keménynek legkitartóbb párthíve lett, s ennek eleste után a nagy-szölösi csatából Bethlen Farkassal saját Betlenvárába menekült, s ezt még azután is vonakodott feladni, mikor már párthívei Görgényt Apafi birtokába juttatták. Szerette volna a fejdelemséget Kemény családjánál megtartani, s bízott a német beavatkozásban. Ily célból Kemény Simonhoz, s ennek megegyezésével Becsbe követet küldött: „nehogy az erdélyi erősségekből kimozdítsák az őrséget, inkább újítsák meg azokat.“ E sürgetéseknek nem a várt eredménye lett. A várakban maradtak ugyan a német őrségek ³⁾), de Kemény Simon ügye elejteték, sőt ennek párthíveit a Görgény-Szent-Imrén 1662. mart. 10-én tartott országgyűlés nótázta⁴⁾).

¹⁾ Szalay: Történelmi Emlékek. I. k. 258. s köv.

²⁾ Mikola: Hist. Genealogico-Transilvanica. 1731.—16..

³⁾ Bethlen J. Commentarii II. 107. s köv.

⁴⁾ Ezen articulue végzése s a notázottak nevei annyi variációval vannak előadva, hogy történelmi irodalmunknak hasznos szolgálatot vélek tenni, annak az akadémia birtokában levő eredetijéből való közlése által. — „Articulue XVII. Egynéhány főrenden valóknak megnótáztatásokról. Kegyelmes urunk, Kemény Simonnak, Kapi Györgynek, Kornis Gáspárnak, Bánffi Dienesnek, Thorma Istvánnak és Jánosnak, Teleki Mihálynak, Alvinczi Istvánnak, Ébeni Istvánnak, Damakos Jánosnak, Henter Pálnak, Székely Istvánnak, Macskási Bol-

Valóban azonban a fejedelem nem akart erőszakot használni, sőt kéz alatt alkudozott a zendülőkkal, kik közül vele Bánffy Dénest a sógorság köteléke

dizsárnak, Bethlen Farkasnak, Kemény Péternek, Tordai Jánosnak s többeknek is ártalmas és haza ellen való cselekedetek már világosan constalván egynéhány rendbeli elfogott levelekből, melyek in specie exhibeáltattak előttünk, magok engedetlen vakmerőségekről is mivel atyafiságosan megintettek tőlünk, hogy ellenünk concipiált gonosz szándékokat félretévén, Nagyságod és az ország hűségire s velünk való egyetértésre redealnának, elégséges napot és terminust praefi galván nékiek az hozzánk való jövetelre, de atyafiságos intésünket megvetvén, nemhogy ide redealtak volna, vagy redealni akarnának, de újólag sok rendbeli elfogott levelekből ellenünk való gonosz szándékokat és cselekedeteket nyilván látjuk és megtapasztaltuk. Minekokáért az ilyen nyughatatlan elméjű embereknek ártalmas cselekedetek és praktikájok miatt rajtunk esett nagy kárainkon, romlásunkon tanolván, hogy elébb ne menjenek ezek is gonosz igyekezetekben, kény szeri ttetünk ezen gyűlésünkben megnotáznunk őket, mások is tanolnának rajtok. Melyet meg is irtunk nékiek, s tutitokra adtuk, hogy ha az rendelt napra meg nem jelennének köztünk, articulust írának ellenek, és mind magok, jószágok s minden javok, magok részek szerint valók, vigore praesentiae articuli, exclusis omnibus iudicis remediis finalis executione is vétettek. Mivel azért nem szűntek meg ellenünk való gonosz igyekezetektől, negligálták hozzánk való jöveleteket is, végeztünk egy consenuéből, hogy a megnevezett személyek, több complices társokkal együtt, manifestus notoriusoknak tartassanak, és ezen articulusunknak vigorával Nagyságod exequatassa is rajtok, s haszintén ezután gonosz cselekedeteknek vétkitől meggyőzöttetvén, lelkiesméretiben megdobbannának és redealnának is az Nagyságod és ország hűségire, Nagyságod méltóságos fejedelmi autoritáea helyben maradván, in hoc casu, ország kedve, híre, akarátja és consensusa nélküli gratiát se adhasson nékik, és ha ország elejébe fogna terjedni abbéli dolgok, deliberatioból menvén ki dolgok, az országnak nagyobb és számosabb vox a álljon meg ez dologban. Mikes Kelemen is hasonlóképen notóriusnak tartassák, és modo praenotato büntetessék, ha írása szeré nt nem supervenial közinkben, és Nagyságod s az ország előtt meg nem mentheti magát.« Ez articulust az 1664. nov. 19-én Segesvárt tartott gyűlés eltörlé.

fűzte össze, neje a fejdelemasszonynak Bornemisza Annának testvére, Katalin, lévén. Mindamellett fész-két, melyben oly biztosan érezte magát, nem hagyta el, s csak néhány hó múlva, midőn a Kemény Simon iránt melengetett tervei füstbe mentek, határozta el magát egyezkedni a fejdelemmel „ha ezzel beszélni megengedtetik neki, s a Kemény Jánostól nyert javak háborítatlan birtokában meghagyatik.“ kívánatai teljesítését megnyerte, s a találkozás Apafi táborában, Kolozsvár alatt történt meg. E városban akkor német őrség volt, s a fejdelem azt a törökökkel közösen ostromolta. Bár eleinte hűségét, mint bőbeszédű ember, hosszan bizonyígtatá, de már a fejdelem asztala felett fenyegetőzött azokra, kik párthíveihez írott leveleit elfogdosák, s mindebből ki lehet látni, hogy mint Bethlen írja: „bár sem kora, sem érdemei nem helyezék mások fölé, magánál nagyobbat, vagy csak hozzá hasonlót is Erdélyben nem akar túrni ¹⁾.“

Ez átállással nem változtatta meg elveit. Elszakadni a töröktől, csatlakozni Leopolddal, s alatta egyesíteni a magyar királyság szétdarabolt tagjait: e jel-szavakat írta zászlajára. S ha úgy látszik is, hogy elveit a rokonság kedvéért megtagadta, hogy a családi összeköttetéseket azoknál felebb becsülte — szín volt az csak, s szomorú halála megtanít bennünket, hogy a kítűzött ösvényen minden körülmények közt habozás nélkül haladt.

Ekközben a törökök és németektől szorongatott

¹⁾ Commentarii, II. 139.

Erdély szeretett volna a kétfelöli pártfogástól szabadúlni. Minden igyekezet füstbe ment: egyik a másikra utalt, s mindenik hatalom akkorra ígérte sergeinek kivonulását, ha azt a másik hamarabb megteszi. A császár pedig e fölött még azon aggodalom következtében sem sietett helyt adni Apafi sürgetéseinek, mert gyanította, hogy a porta az athname nélküli fejdelem elmozdításával Erdélyt szandsaksággá akarja változtatni. S ez aggály nem volt alaptalan: az Erdély ügyei elintézésére szerdarsággal megbízott Ali basa Piri basa által titkon egy deftert csináltatott, melynél fogva Bihar, Kraszna s Közép-Szolnok megyéket egészen, Kolozs, Doboka s Belső-Szolnoknak részeit, mint állítólagosan az elfoglalt váradi kerülethez tartozókat, — birtokaiba kebelezte. A hódoltság ily erőszakos növelése elárulta a tervet, melynek végkivitelét a porta a megkezdendő hadjárat sikeréig halasztá.

Mert daczára a színleges békealkudozásoknak az udvarral, a hadviselés már el volt határozva. 1663. jun. 8-án Köprili Ámhád nagyvezér Nándor-Fehérvárra érkezett. A nagyvezér Érsekújvár vívásával kezdte meg működését, honnan felszólítá Apafit, hogy csatlakozzék hozzá „nem sereggel, hanem személyesen,“ s hogy felhívásának több nyomatékot adjon, sejtetni engedé vele, hogy a csatlakozandó Magyarország birtokához fog csatoltatni. Már magában e meghívás elegendő volt Apafit s a rendeket megrémíteni. Az ijedelmet növelte a nagyvezér előzékenysége, melylyel most a korábban vasra vert Haller Gábor irányában viselték. Nem ok nélkül hitte, hogy benne ellenfejedelmet

hizlal a török, azon esetre, ha ő a parancsnak nem engedelmeskedik ¹⁾).

Apafi tehát rá szánta magát s elindult, mialatt a vásárhelyi országgyűlés folytatta működését. Hangos panaszok emelkedtek a török adó ellen, mely a hódolt-ság tetemes megszorítása mellett is a régi maradt. Ily körülmények közt próbát tettek, a productionale forum életbe léptetése által jövőre gátot vetni a fejdelem könnyelmű donatiói, s különösen a fiskus javainak igazgatója Vízaknai Péter zsarolásai elébe, s hogy a fejedelemné ezt a kellő tisztelet áthágásának ne vehesse, Bánffi Dénest bízták meg ezzel tudatni a határozatot ^{*)}).

A fejdelem pedig ezalatt megjárta Érsekújvárt, s minden, mit ki tudott eszközölni, annyi volt, hogy a nagyvezér Haller Gábort feláldozta. Athnamét sem nyert, s felhívásai is a magyar rendekhez, hogy csatlakozzanak a török ügryhöz, eredménytelen maradtak. Még azon évben visszatért országába³⁾).

A hadjárat még a következő 1664. évben is folyt. Végre a szentgothárdi diadal után megkötötték a vasvári békét, oly alapon, mintha e csatateren a török maradt volna győztes. Csak Erdély szandsaksággá változtatása lőn meggátolva. A német és török őrségek

¹⁾ Hammer: *Gesch. des Osmanischen Reiches*, 2-ik kiad. III. k. 586. s köv. L — Bethlen Commentariusai IV-ik k.

²⁾ Joan. Bethlen: *Hist. Rerum Trans*, prod acts. Kiadta, Bécs 1782. Horányi. L k. 51—66.11

³⁾ Dagon ledülése, Czeglédi Istvántól. Kolosvár 1670. L k. A. bevezetésben, hol ez utazás terjedelmesen le van írva.

elhagyják az erdélyi területet és erdélyi várakat, de Szathmár és Szabolcs s az ehhez tartozó hajdúság a német császár uralma alá kerülnek. Karánsebes, Lugos és Nagy-Várad környéke (de nem több a Piri defteréből) a szultán hatalma alá esnek. Erdély szabadon választhatja fejedelmét, de Rákóczy Ferencz s Kemény Simon ki vannak zárva a választásból. Székelyhid elrontassék, el Zerinvára is ¹⁾.

Midőn Baló László, az erdélyi török követ a béke jótékonyágáról korlátnok Bethlen Jánosnak beszélt, ez elszörnyűködve kérdé tőle: „ugyan atyámfia! hol van e béke mellett Magyarország biztossága, midőn Érsekújvár elveszett, hol Erdélyé a váradi vár nélkül?“ S valóban a békepontok egy része e körülmények közt lehető legrosszabb volt: csak töröknek kedvezett az jelenben, s Leopold titkos terveinek jövőre. Egy lépéssel közeledett Erdélyhez, midőn Szathmár, Szabolcs, Kálló és Ecsed várakat kénye-kedve szerint megerősíteni jogában állt. S a veszély nagyságát, mely más oldalról is fenyegette őket, jól érzék az erdélyi rendek, midőn a segesvári országgyűlésről nov. 12-ről Teleki Mihályt, ki a békének őket illető pontjait Rótál egy levelében vitte meg ez országgyűlésre, egy nyilvános és egy titkos utasítással ellátva, a császár ama felhatalmazottjához küldék. Ez utóbbiban a béke veszélyes pontjai ellen protestáltak. Mindez hasztalan volt. Csak annyit sem nyerhettek tőle, hogy a békepontok ellenére török birtokban tartott helyek visszaszerzését megígérte volna.

¹⁾ Katona: Hist. Crit. XXXIII. 664.

Ily körülmények közt Apafi 1665. márcz. 25-én Bánffi Dénest Bécsbe küldte, hogy a mik iránt Rottallal siker nélkül folytak az alkudozások, próbálja Bécsben elérni; s ha az erdélyi ügyek halasztatnak, vagy épen mellőztetnek, nyújtson be ünnepélyes ellenmondást. De ez az utasításának csak titkos pontja volt, nyilvános küldetése azért történt, hogy a császár tiltsa meg Rákóczinak a fejedelmi czímmel élést, hogy a protestánsok üldözésére ne engedje magát csábíttatni, s eszközölje ki számára az athname kiadatását. „Noha — írta a fejedelem Fogarason márcz. 25-kén magánutasításában — nem kételkedünk abban, ő kglme mint ennek az hazának igaz fia, s több böcsületes hívünk, ha szintén sem tőlünk, sem az nemes országtúl, nem adatott volna is instructioja, nem egyebet hanem édes hazájának megmaradására való dolgokat igyekeznék mozdítani, mindazáltal hogy az dolgok rendesebben folyhassanak, és ő kglme is tudhassa magát mihez alkalmaztatni: parancsoljuk kglmesen mi is ő kglmének, tartsa az ország adta instructiohoz magát minden részeiben, melyet mi is magunkénak ismerünk, azon kívül ne is lépjék, azt kívánván ő kglmétül hozzánk és édes hazájához való kötelessége.“ Bánffi ez útjáról 1665. sept. havában Radnóthon tartott részletes országgyűlésen számolt egy a császár nevében kiadott leirattal, mely elegendő biztatást tartalmazott. De a nyomatékos beavatkozást a bécsi udvar tán a magyarországi ügyek miatt nem hitte czélszerűnek. ¹⁾

¹⁾ Bethlen János, Hut. Cont. I. k. 186. 228. 242.

A vasvári béke itt is felzaklatá a kedélyeket. De Zrínyi Miklós halála után bal irányban indultak a hazafias törekvések, melyeknek, míg élt, ő volt központja. Most Wesselényi, a nádor vezette az elégületlenek ügyét, s tekintélyével azt korlátok közt tudta tartani, habár a francia udvarrali alkudozások eláru-lák, hogy Zrínyi czélzatain már túlmentek. Ez meg-bízottaival 1666. tavaszán Murányban tanácskozmányt tartott, melyen Teleki Mihály és Bethlen Miklós is jelen voltak. Átaluk a nádor fölkérte Apafit, hogy eszközölje ki a portánál, hogy ez Magyarországot évi 60,000 tallér adó fizetése mellett vegye oltalmába. „Míg mi a hazánktól elfoglalt helyek visszavételéért küzdünk, tudunk nélkül megkötött a béke, mely a mi szabadságunkat szélnek ereszté. Ha veszünk, vesz-szünk Sámson módjára“ ... ezt üzenék az elégületle-nek a követektől. Apafi a legmeghittebb protestánsok-kal tartott tanácskozmány után, augustusban a már számos követségben forgott s tapasztalt Baló Lászlót küldte a portára. A nagyvezér Kandiában harczolt, s Balónak 1667. januárjában újólág útra kellett kelni. Csak öthavi vészteljes utazás után ért el Kandiába. A vezér kihallgatta a követet a tihaja s az osztrák zsold-ban álló tolmácsa, Panajot jelenlétében. „Mért nem tették a magyar urak ajánlataikat a béke megkötése előtt?“ kérdé a vezér; s tíz nap múlva kiadta Balónak válaszáat: „a megkötött béke s egyéb ügyek gátolják ugyan most a beavatkozást, de lesz nem sokára alka-lom, melyben hű szolgálatait kitüntetheti.“ S a hajó, mely a nagyvezérnek, a tihajának s Panajotnak buz-

dító leveleivel Balót a szárazra szállítá, magával hozta Panajotnak egy másik levelét is, melyben a bécsi udvarral tudatta az összeesküvést.

Wesselényi már ekkor nem élt. A szövetség ügyeinek vezetése most Zrínyi Péter és Nádasdyra szállt. Ezek meghasonlottak egymás közt, s a szövetkezést nagyraavagyó tervek elérésére akarták felhasználni. Csak abban értettek egyet, hogy a külföld beavatkozása nélkül sikerre nem juthatnak. Ily célból felszóliták Apafit, hogy a nagyvezért ügyök előmozdítására újabban szorgalmazza, mert már e miatt nálunk — irák 1667. octoberben — vizsgálat is kezdetett, s ő felsége örökös tartományaiban sereg-összeírásról hallunk. Tudja meg hát nagyságod, oly állapotban vagyunk, hogy hacsak a török pártfogás korán nem ragad ki a veszélyből, rövid idő alatt végünk lesz.“

S valóban Apafi Inczédi Pétert a portára küldte, hogy ez a nagyvezérnél, s ha ehhez nem férhetne, a kajmakámnál szorgalmazza az ügyet, s egyszersmind Panajot árulását jelentse fel. A nagyvezér még mindig Kandiában volt, s Inczédi, hosszas és fárasztó téli utazás után, csak decemberben érkezett e szigetre. A vezér őt csak leánya s egy tolmács jelenlétében fogadta. Inczédi követsége célját saját tolmácsa által adta elő, s a nagyvezér Panajot árulásának hírére nem kevésbé hökkent meg. Azonban Panajot a nagyvezér leányát, s ez által őt magát is megtudá az osztrák ügynek nyerni, s Inczédi 85 napi eredménytelen várakozás után azon válaszszal bocsáttaték haza, hogy nem tanácsos a csak nem rég kötött békét megszegni. Azonban Apafi hűsége

gének jelét kedvesen veszik. Azért hét legyen jó reményvel, s míg e hűségben állhatatos marad, nem lesz oka Zólyomi cselvetéseitől tartani ¹⁾).

Zólyomit a porta, mint kéznél lévő ellenfejedelmet Konstantinápolyban hizlalta. Nagyravágyó, könnyelmű, de gyenge, vagy, mint Cserei jellemzi „semmirekellő, részeges, csaknem féleszű“ ember, s már II. Rákóczi Györgynek és Keménynek is versenytársa volt, kik közül az első Eceeden, az utóbbi Huszton tartá fogva. Most Apafi elől a portára menekült, s minthogy itt be tudta magát hízelegni, azt kívánták, hogy az erdélyi fejedelem Gyaluvárát adja neki vissza.

De Gyalu már Bánffy Dénes birtokában volt.

E férfi a török párt folytonos diadalai daczára, a fejedelemmé befolyása és saját ügyessége által magasra emelkedett. Az 1666. sept. 18-án megnyílt fehérvári országgyűlés az ezen idő tájban elhunyt Ébeni István helyébe kolozsmegyei főispánná s Kolozsvár főkapitányává nevezte ki, s egyszersmind a török végbeli sergeket az ő parancsnoksága alá helyezé, — Béldi Pál, ország generálisának nyilvános hátrátételével, kinek, mivel a sergek a végeken valának felállítva, alig maradt egyéb puszta czímnél. E perez óta engesztelhetlek gyűlölet támadt a két főúrban egymás iránt. A versenység azonban nyílt kitérésre ez úttal nem került köztök; — annyival elkeseredettebb volt a harc, mely

¹⁾ Bethlen Hist. Cont. L k.-ben szétszórva; v. ö. Wagner: *História Leopoldia*, Majláth. *Gesch. des Ost. Kaiserreichs IV-ik k.*, Gunesch a Bethlen Continuatiója, kiad. Trausch II., mindenütt az illető évszámok alatt, s Katona XXXIII. kötetével.

Bánffi — s Béli egyik barátja Páskó Kristóf közt folyt le ugyanez országgyűlésen. Páskó ugyanis több ízben viselt török követséget, s ilyen alkalommal nem egyszer figyelmezteté a fejedelmet azon veszélyekre, miket egyes személyek Erdélyre hozhatnának. Bánffi, mint a német udvar lekötelezettje, a célzásokat magára vette, s az országgyűlés színe előtt nyilvános elégtételt követelt Páskótól. Ez ember, éles gúnyjával: hogy célzait, ki nem bűnös, ne vegye magára, nem vágta ketté a dolgot; bár a köztetszés, melylyel azt fogadták, figyelmessé tehetné volna Bánffit, hogy mily kevés népszerűsége van, — s ő más nap még hevesebb kitörésekben szellőztette haragját.

Ugyanekkor Zólyomi ügye is felkerült. Ez ember Apafi által visszanyerte jószágait és hivatalát, a hunyadmegyei főispánságot, sőt fejedelmi tanácsossá is lett; azonban felségárulással vádoltatván, fogságba vett, honnan 9 hó múlva szabadult ki. Ezalatt főispánsága Kun Istvánnak adatott, de két év múlva a fejedelem ezt is elmozdítá s a hivatalt Kapi Györgyre ruházta. Zólyomi kiszabadulta után Magyarországra menekült s a hivatal csakugyan Kapinak maradt. Most Zólyomi egyet gondolt s még ez országgyűlés megnyílta előtt Erdélybe jöven szorgalmazta Apafit, hogy hivatalába tegye vissza. A fejedelem azt magánosan megígérvén, Zólyomi kérvényét Bánffi által nyújtá be az országgyűlésnek. A dolog nem remélt véget vett: Bánffit Kapi is megnyerte magának, s az Naláczi Istvánnal kieszközlé Zólyomi elmozdítását.

Az országgyűlés eloszlása után Apafi Kolozsvárra

ment, hol Bánffit beigtatta hivatalába. De itt a fejedelem egyetlen fia meghalt —s midőn a következő 1667. jan. 5-én Marosvásárhelyt tartott országgyűlésen Bánfffi szokatlan fényűzéssel, kísérettel lépett fel, s a lakomákat egymásra tartá: találkozának, kik úgy vélekedtek, hogy ama halálozás által nyert örököségi reményei növelék gögijét ennyire. S midőn a fejedelem e lakomában Bánfffi fiát, örökös hiányában, [saját fiának nyilvánítá, a közirigység irányában még növekedett. E gyűlésen Zólyominak egy újabb ügye merült fel. Ugyanis e főúr nőtestvérének, Perényi Gábornénak leánya, Barkóczy Sándorné, bizonyos kiegyezés folytán, attól az anyai (Bethlen Istvánné-féle) jószágodat követelte, s a hunyadmegyei törvényszéken meg is nyerte. Ekkor ellene Bethlen István egy másik leányának Gyulaffi Sámuelnének örököse Tököly István, lépett fel, s ez a jószágokat fejedelmi ítéletnél fogva kezéhez kapta.

Zólyomi kétségbeesetten ment Hunyadra, innen Magyarországra, s innen viszont Váradra a törökhöz, hol Hamza basa tárt karokkal fogadta. „Mindenét eb vették, panaszóla ennek, s jószágait a hatalmas császár ellenségeinek, Tökölynek, Barkóczinak adták!“ s ennek tanácsára útját Belgrádba s innen Konstantinápolyba vette.

E menekülésről a fejedelmet Bánfffi Dénes értesíté, ki a Zólyomi-jószágokból Gyaluvárát nyerte. S most Apafi figyelmessé tétetve az abból származható veszélyekre, Nemes Jánost tetemes ajándékkal a portára küldé felvilágosítást adni, hogy „Zólyomi maga idegenité el kötlevelek által jószágait.“ De ennek kevés

sikere lett; nem a szultán, hanem a kaimakam írt Apafinak: a nagyúr parancsa, hogy Hunyadot Tökölytől, Gyalut Bánffitól s a főispánságot Kapitól visszavegyék és visszaadják Zólyominak. „Barátom, — írja, — a mit tettetek, nem volt helyes, mert a nemesi birtok nálatok fiúra száll.“

Az 1668. jan. 10-iki besztercei országgyűlésen a fejedelmi propositiók egyike felszólítá a rendeket, hogy kárpótolják Bánffit Gyaluváráért, Szamosujvárnak, ámbár a fiscus várának, elegendő biztosíték melletti átadásával. A birtokkal már több ízben kínálta Bánffit a fejedelem, de ő azt csak egyedül a rendek kezéből, az ország törvényeivel egyezően, s nem azok ellenére, akarta elfogadni. A rendek azonban határozottan kimondák, hogy azt ők soha sem fogják magános embernek adni, s hogy Bánffit másképp igyekezzenek a fejedelem kielégíteni. Most Apafi pénzzel kívánta őt kárpóttolni, részint szolgálataiért, részint mert Gyaluért 10,000 magyar forintot fizetett a fiscusnak. De a rendek erre azt válaszolták, hogy a tízezer forintot nem ők, hanem a fejedelem tette zsebre, s egyszersmind figyelmeztették a fejedelmi conditiokra, melyeknek megtartását hittlel fogadta, s melyek szerint a fiscalis javadalmakon kívül nem tarthat mást magánál: pedig a kezén lévő Vincz, Radnóth és Balázsfalva nem ilyenek, s ezekből Bánffi bőven kárpóttolhatnák. Apafi visszaient a rendeknek, hogy Balázsfalvát a fejedelemné megvásárolta, Radnóth és Vincz a fejedelmi udvartartásra szükségesek. De a rendek ez izenettel kevésbé törődve, más tárgyra tértek át, s midőn Apafi értesült, hogy ezek az egész

terhet az ő nyakában akartják hagyni, nem minden indulat nélkül rájuk izent: Bánffit majd ki fogja ő elégitni; azonban a kiknek fiscusi jószág van a kezükön, arról rögtön mondjanak le, mert ő ezeket visszaveszi. A rémület általános volt, mert a rendek alig egy tizedrészének kezén nem volt fiscalatus.

Az általános lehangoltság közepett épen jókor érkezett vissza Nemes János, oly hírekkel, melyek kilátást nyújtottak, hogy a porta felhagyand Zólyomi ügyének szorgalmazásával. A Bánffi kárpótlásáról! tanácskozást is elhalaszták, s Gyalut még most kezén hagyták. De teljes megnyugvást a Zólyomi-ügyben csak az Inczédi fen irt követsége nyújtott nekik, ki febr. 23-án 1668. érkezvén haza, a magyarországi szövetkezetieket értesíté követsége rász eredményéről. Ezek azért megmaradtak feltételek mellett s reményüket XIV. Lajosba vetették. De Apafihoz is küldtek újabban egy követet, Kende Gábort, hogy az ügyeket ellenző nagyvezér haláláról értesítse őt. A hír hamis volt, ezt jól tudták Apafi udvarában, s minden, mit Kende kieszközölhetett, annyiból állt, hogy Apafi az elégületlenek által a portára küldendő követet tehetése szerint gyámolítani ígérkezett ¹⁾).

A szövetkezettek ügye hovatovább mindig gonoszabbul fejlődött. Hogy a francia segítség, melyhez oly tartózkodva nyúltak, pusztá ígéretnél nem volt egyéb: már 1669. júliusban beláthatták, midőn értesültek, hogy az aacheni kötés által helyreállt békét

¹⁾ Bethlen János 285, 800, 305, 809, 818—28, 851—64. V. 8. a fenebb említett források egyes helyeivel.

Lajos nem fogja megzavarni, sőt őket is koronás fejök iránti engedelmességre inté ¹⁾. S főnökeik bizonytalan és habozd magaviseleté ellentétben állt azon folytonosan hevesülő kitörésekkel, melyek koronként a részletes gyűléseken nyilvánultak, s melyek közzül az 1669. april végén 13 megye s néhány város által tartott a legzavarosabbak egyike volt. Apafit Kapi, Teleki és Nemes János képviselték, oly czállal küldve oda, hogy Erdély sérelmeit a királyi biztosok elébe terjeszszék. Ezek május végén érkeztek oda, s útjokban a magyarországi protestánsok által is felszólíttatván, hogy az ő sérelmeik orvoslását is sürgessék: 23 pont alatt benyújták azon tárgyak sorozatát, melyeknek eligazítását óhajtják. De a gyűlés eredménytelen maradt, az erdélyi sérelmek föl sem vétettek, s a magyar elégületlenek biztatásnál egyebet nem nyerhettek. Most ezek elkedvetlenedve, de saját jövőjük iránt is aggódva, férték Apafit, hogy a portát újabb követséggel keresse fel ²⁾, s ez October elején Rozsnyay Dávidot gazdag ajándékkal útnak indítá.

Az elégületlenek főnökei, kiket nemcsak a haza sérelmei, hanem saját nagyra vágyásuk is ösztönzött a fölkelésre, s a haza felszabadítását saját emelkedésükkel hozták kapcsolatba, s épen ezért nem egy keserű tusa folyt köztök, s nem egyszer tettek próbát, ügyök elárulása által érni el azt, mire törekedtek: e főnökök közül Zrínyi Péter és Rákóczi Ferencz, ugyanazon idő-

¹⁾ Szalay: Magyarország Tört. V. 119.'

²⁾ Szirmay: Notitia Histor. Com. Zemplén 216. V. ö. Bethlen J.

ben, midőn Rozsnyay az ő érdekükben a nagyvezérnél volt, Bukovaczký Ferenczet, Zrínyi udvarmesterét a portára küldték, oly ajánlattal, hogy Magyarország kész lesz a szultánnak 12,000 tallér évi adót fizetni, ha ő ez országot pártfogása alá veszi, s Zrínyit magyar, Rákóczit pedig erdélyi fejedelemmé teszi. E két követiséget a nagyvezér Kandiában csaknem egy nap fogadta, s ez elegendő ok volt, hogy sükert egyik se nyerhesen *). De ezzel, ez időre legalább, Erdélyben is elrontották ügyöket az elégületlenek. Már a bécsi udvar pártján lévő Bánffy Dénes figyelmezteté Apafit egy május 4-én irt levelében, hogy Rákóczi Ferencz emissáriusai működnek Erdélyben, az azoktól elvett leveleket megküldé neki, hogy lássa: „mint éljen az erdélyi fejedelemmé titulussal Rákóczi Ferencz uram, és még a magyarországi királyságot sem fogván meg, immár osztja a jószágot s nemességet“³⁾. A császár pedig, mihelyt terveikről biztos hire' volt, nem késett Kászonyi Márton kanonokot Erdélybe küldeni, hogy ez ott tudomására juttassa Apafinak a megbuktatására célzó törekvéseket, s midőn ez azokról a visszatérő Rozsnyay Dávid jelentése s a nagyvezér leveléből kimerítőbb adatokat s meggyőződést szerzett, hálálkodással válaszolá a császárnak: „Felséged kegyes, csaknem atyai indulatját alázattal csókolom (exosculor) s mindazzal, mi ennyi nehézség közt erőmet nem haladja meg, hálaadással szolgálni kész vagyok“³⁾.

¹⁾ Hammer III. k. 646. V. ö. Bethlen II. k. 14—16.

²⁾ Kemény József. Apafi Mih. Időkora ered. levelekben Árpádia II. 55.

³⁾ Bethlen II. 19.

Zrínyi, Frangepán és Tattenbach eközben sereget gyűjtöttek, próbáltak szövetkezni a török bégekkel és budai basával: — de mielőtt a forradalom Magyarországon kitörhetett, már el volt nyomva. Horvátország tiltakozott s az ellenök küldött seregek csaknem kardcsapás nélkül meghódoltatták a túladunai részeket. Zrínyi és Frangepán Bécsbe hivattak, és fogságba tétettek. Csaknem ily könnyű volt felső Magyarország lecsendesítése is. Itt Rákóczi elfogta Stahremberg Rüdigert, húsvéthétfőn, Patakon, egy lakomán, melyet rendezett; míg Bocskai István bevette Ónodot, Szepesi és Szuhai pedig Tokajt ostromolták. A már ekkor Bécsben levő Zrínyi Rákóczit fegyverletételre szólítá fel, s a császár egy proclamatióban inté az ország lakosait, hogy hűségüket meg ne szegjék. Az ellenök küldött seregek még meg sem érkeztek, midőn a 13 megye meghódolt; Rákóczi elereszté foglyait, s maga anyjához Munkácsba zárkózott ¹⁾).

A mozgalom el volt nyomva; Spork jövetelének hírére és Rákóczi Ferencz intése folytán, hogy társai anyja katonáinak ne higyjenek, mert ez a császáriak kezébe akarja őket játszani, továbbá a kegyetlenségek következtében, melylyel Spork és Kopp útkövekben fölléptek: megkezdődtek a menekülések. Az agg Bocskai István családját, mindenét elhagyva, álöltönyben menekült Mármarosba. Nejét s mostoha fiát Rákócziné a németek kezébe adta, ez utóbbi tíznapi fogság után követte atyját. Ispán Ferencz, Kende Gábor családjá-

¹⁾ Katona, Wagner és Majláth az idézett kötetekben. V. ö. Wagner *Analecta Scepusii*-val, s *Histoire des Troubles en Hongrie* (1689)-val.

val, Gyulaffi László, Csernel Pál, Fábíán Farkas, Kende Márton, Szuhai Mátyás, Petróczi István, Forgács Miklós, Szepesi Pál, Vai Mihály, Keczer Menyhért, Kubinyi László, Urai Mihály, Serédi Benedek, Wesselényi Pál, Lónyai Anna s még többen is az elégületlen főnők közül hasonlólag ez országban kerestek menedéket. „Apafi — írja Bethlen János ¹⁾ — czélozva arra, hogy az elégületlenek amazt a fejedelemségből ki akarták tuszkolni — a roszat jóval fizetve nemcsak megengedte, hogy birodalmában legyenek, hanem többeket közülök asztalához fogadott, biztatta őket s közbenjárást ígért a római császárnál“. Ily czéllal küldte ez Hedri Benedeket Bécsbe, hogy a kabinetot szelídebb bánásra bírja, s Baló Lászlót a portára ajándékokkal, hogy a magyarok pártfogoltatását kieszközölje.

Még ez év (1670) augusztusában, ugyanazon héten tértek vissza Hedri és Baló minden eredmény nélkül. Bécsben nem hitték, hogy az oly nagy zajjal kezdett mozgalom könnyen elnyomassák, s ezért Hedrit nemcsak tisztelettel fogadták, hanem biztatásokkal is tartották. De midőn naponkint érkeztek a hírek, hogy az eszélytelenül kivont fegyver még eszélytelenebbül dobatott el, megérkezettnek hitték az időt, melyben a magyar alkotmányt megszüntethetni, és Hedrit egy mit sem mondó levéllel küldték haza. A lócsei bizottság Rattal elnöklete alatt összeült, s a bebörtönözések és zsarolások a legnagyobb kiterjedésben folytak, nem csak a mozgalom vezetői s a közép

*) Historia Prod. II. 37. 1. V. ö. Szalay V. 131.

nemesség, hanem a szegény nép ellen is, s midőn ez eljárás szelidítését Apafi egy, a magyarországi teljhatalmazotthoz Rottalhoz küldött ügynöke által sürgeté, a császári biztos azt hosszas időn át magánál tartotta, s csak október-hóban ereszté vissza saját biztosával és a fejedelemhez, Bánffi Déneshez s Teleki Mihályhoz írott levelekkel, melyekben mézes szavakkal ígérte közbenjárását az udvarnál. De üldözése csak enyhült és nem szűnt meg; s még ez év folytán a menekültek számát Erdélyben Tököly Imre és Balassa Imre szaporiták.

Ily körülmények közt küldetett 1670. novemberében Rhédey Ferencz a portára az adóval s egy emlékirattal, mely a magyarországi események iránt akarta a portát felvilágosítani. „Miolta — írja a fejedelem — Érsekújvárnak megvétele után az két császár között az békesség végben ment, tagadatlan dolog, hogy Erdélyre nézve soha az békesség meg nem tartatott, mert az erdélyi határban levő szegény emberektől csak egy öreg marhát, úgymint ökröket teheneket ménes lovakat többet hajtottak el az német császár pártján valók harczminczezernél, az juhoknak számát sem tudjuk, vertenek egész falukat fel, sok helyeken öltenek meg embereket, legközelebb ezen az nyáron, miolta új német hadak jövének alá, kétszer csaptának be az erdélyi birodalomban, falukat vertenek fel, sok marhákat is hajtottak el. Igaz dolog, hogy egész táborral az erdélyi határban be nem jöttek, de az felyebb megírt dolgokat bizonyosan megcselekedték, annak felette hódoltató leveleket az erdélyi birodalomra sok

rendben küldöttének, halálnak fenyegetése alatt kényszerítették élés adásra a szegény embereket, annak felette arra is, hogy ha csak egy török jön ki is Váradról, az hírt megvigyék nekik.“ S itt áttér a magyarországi dolgokra, felszámítja hogy minő várakba tétett német őrség, s azután folytatja „Ez is megértésre szükséges dolog, hogy midőn német császár az hadakat megindította alá Magyarország felé, minden tartományokra hitleveleket küldött ki, közönségesen is, mindeneknek külön külön is sok nevezetes embereknek arról, hogy csak fegyvert tegyék le mindeneknek kegyelmet ad, senkit nem bánt; amazok a hitlevélnek hívén letették az fegyvert, azután csak nyakon kötötték őket, sokoknak közülök kebeleikben volt az hitlevél s úgy vitték az tömlöczre. Az ki egész Magyarországon a palatínus után legnagyobb úr volt, tisztire nézve is ország bírójának hivattatott, Nádasdi Ferencz, ezt is hitlevéllel Bécs felé felhítták, Szent-Mihály havának harmadik napján hadakat küldvén reá, megfogták, szolgálait meglövöldöztvén és minden javait felprédálván Bécsbe vitték fogságra.“

„Az több magyarországi urak és főemberek ki imide, ki amoda vonták magokat várakban, minden nap várván az veszedelmet fejekre, mivel hogy bizonyos dolog német császár az mennyi újabb hadat fogadhat naponként küldtön küldi le Magyarországra ha csak két három ezernek teheti is szerét, néha csak öt hat száz az is jó. Valakiket az magyarországiak közül még eddig az német császár megfogott és valamely helyekben német hadakat küldött közönségesen

mind azokat vádolja azzal, hogy hatalmas császárukhoz akartak hódolni, s azért cselekszi rajtok, jól tudván azt hogy Magyarországot minden szabadságában igen megbántotta és magától elidegenítette. Ezeknek az sok német hadaknak Magyarországon kijövése csak már is nagy kárára volt Erdélynek egyéb dolgokban is, mert az tallér s arany onnét Magyarország felől jött be kereskedés által mind eddig, melyet az pénznek formája is megmutat hogy az tallér s arany, az melylyel Erdély él, nagyobb részint odafelé való országokban verettetett; de miolta azok az német hadak ez idén alá jövének Magyarországon, arra felé való kereskedésnek épen esze veszett, csak Isten tudja mely nehezen tölt ki mostan is az adó, ha azok az németek ott laknak nem hisszük soha többször az adónak jó pénzüln szerét tehessük. Mindezeket a fényes porta úgy elhidje mintha szemével látná, mert hibát írásinkban egy szót sem talál semmi részében valamit ide felyebb írtunk.“ S végül a bécsi kormány céljait találgatja: úgy hiszi hogy a hatalmas császárt akarja megtámadni s magát ez esetre biztosítani ¹⁾. Rhédei követségének kevés sikere lett. Rósz válaszszal kullógánk ki, mondja önéletírásában Rozsnyay a török deák, ki meg volt bízva a követ támogatására.

E közben Apafit rávette Bánffi, hogy a Zólyomi notáztatása után fiscusra szállt Huszt várát az inscriptionalis summában adja neki. A fejdelem hajlott volna rá, de az ügy a rendek erélyes ellenállása folytán

*) Kézirat az Érd. Múz.-egylet birtokában. Velem Szabó Károly barátom közölte.

megbukott, s a szakadás Bánffy és a főurak közt e tény által is nevededett. S e kellemetlenséghez épen ez időben újabb járult. Baló Lászlót a Kandiából diadalal visszatérő nagyvezér szigorú szavakkal fogadta: mért nem adja ki a fejdelem a Jenő környékén levő 49 falut? De midőn értesült, hogy a német katonák a fejedelmi birtokba beütéseket tettek, a vezérbasa hangja változott, s a németek e zsarolása ellen a magyarföldi basákat segélyadásra kirendelte ¹⁾).

De azért a béke fel nem bontaték, sőt a porta a Jenő környéki faluknak kiadatását újabban sürgette. Ekközben a löcsei bizottmány eloszlott és egy újabb ült össze Pozsonyban, hasonlóan Rottal elnöklete alatt. A telt börtönök rabjai ez elébe állítottak, s míg Bonis és Fügedi Nagy halált szenvedtek: jószág- elkobzással nem csak az élőket, hanem az időközben elhaltak maradványait is büntették: Zrínyi, Nádasdy, Frangepán és Tattenbach kivégeztettek; s minthogy az elégületlenek közt protestánsok is találtak, ezeknek rendszeres s tíz hosszú éven át tartó üldözése megkezdett. Az ország lakosaira terhelő adókat vetettek ki, „hogy a katonákat, — írja Bethlen János, — kiket épen az elnyomásokra tartott a magyar király, abból fizessék.“ A menekültekre pedig fő- és jószágvesztés büntetését szabták ³⁾).

A menekültek ily körülmények közt Petróczy Istvánt és Szepesi Pált a portára küldték s ezek 1671.

¹⁾ Bethlen János II. 36—64.

²⁾ Katona XXXIII. k. Vera et deducta Descriptio Criminalium Processuum stb. kézír. Bethlenhez idézett szavai a 100. lapon olvashatók.

junius végén Philippopolisba megérkeztek. A fejedelem a portán levő követe Daczó János tolmácsának Deák Györgynek meghagyta, hogy e követeket mindenben segítse, „a haza veszedelmére czélzó dolgokon kívül, azonban nyomukban legyen s minden tettüket írásba foglalja.” E czélból leveléhez hozzá tette: „Ha ő kglmek kimenetelünket sollicitálják is, hűséged ne interturbálja, vigyázzon csak arra, hogy e hazának romlására való dolgok ne agitáltassanak“ ¹⁾. A követe-
 tek jó fogadtatásban részesültek a nagyvezér által: „a hatalmas császár pártfogásába fogadja a magyar nemzetet, menjetek a budai basához, ki a magyar ügyek vezetésével meg van bízva“ — mondá s egy főrangú törököt rendelt melléjük útitársul, ki útját Bécsig lesz folytatandó s itt tudatni fogja a magyar királylyal, hogy hacsak háborút nem akar, a hozzá küldött levél tartalmát teljesítse.

Ez alig remélt eredmény külön követ által tudtul adatva a bujdosóknak, szokatlan hatást eszközölt. Apafi seregét már korábban hadi lábra állítá, s most a menekültek azt hívék, hogy e sereg őket fogja gyámolítani. Csalatkoztak. Mert e perczen Apafi udvarában a német párt győzött. Már Daczó, az orator el volt látva titkos utasítással, hogy a menekültek ügyében hallgasson, s most midőn ezek a fölkelést és a budai basávali csatlakozást hangosan sürgették, az augustus havában e végre Radnóthra gyűjtött fejedelmi tanács úgy találta, hogy írásos meghatalmazás nélkül pusztá

¹⁾ Árpádi. III. 83.

szavak nem elegendők ily fontos ügy elintézésére. A menekültek zúgolódtak, hogy a fejedelmi tanácsosok kákán csomót keresnek; megnyugtatósokra ezek Baló Lászlót a portára és Brankovics Györgyöt a budai basához küldték. De magok a bujdosók Apáczai Tamást indíták a portára. „Kéntenítettünk — írák emlékiratukban — újabban ngodhoz folyamodnunk, mivelhogy az mi nemzetünk nyomorúsága és siralmas állapotja naponként nevedik, és mentől tovább halad ez dolog annál veszedelmesebb, mert az német nemzet szüntelen nyomorult országunkat pusztítja, prédálja, népét fogyatja, főrendéit fogdossa, némelyeket közülök megöletett, magát naponként erősíti és az Isten tudja minő hallatlan dolgokat nem követ, vallásunkat üldözi, templomainkat foglalja, kikiről ngodat ezen levelünket megadó nemzetes Apáczai Tamás böcsületes atyánkfia bőségesen tudja informálni. Ngodnak ezért esedezünk alázatosan minthogy immár hatalmas császár és fényes porta bennünket oltalma alá vett, ezen dolgot ne késedelmezze, hanem a mlgs erdélyi fejedeleme nek adjon annuentiát és az moldvai, havasalföldi vajdáknek parancsoljon. A mlgs erdélyi fejedeleme ő nga egy értelemben lévén az hatlms budai vezérrel is, minden halasztás nélkül induljanak fel szegény nemzetünk oltalmára és htlms császárunk birodalmának terjesztésére.“¹⁾ Mind e törekvések sikeretlenek voltak. A követek október hóban visszatértek. A budai basa mindenre késznek nyilatkozott, ha parancsot kap, de ez még nincs kezénél. A vezér pedig szemrehányást

¹⁾ Eredeti fogalmazvány az erdélyi Múz.-egylet birtokában.

tett, hogy a bujdosók az érsekujvári felhívás után elmulaszták a csatlakozást: most pedig a szultán kedvökért nem fogja a békét felbontani. A menekülteket e leverő hír sem csüggeszté el. Utolsó reményszálók a porta volt s a fejedelem újból közbevetette magát a nagyvezérnél, a portánál értök ¹⁾). S parancsára Szepesi Pál „igen megbomlott egészséggel és sok keserves alkalmatlanságokkal,“ mint maga írja, a török földre ment²⁾).

Ekközben a Jenő környéki falukért folyton folytak az alkudozások. A porta koronként sürgetőbb, kíméletlenebb leveleket irt, s midőn ezek miatt az aggodalom már tetőpontját érte el, érkezett Ratnóthra a moldvai hospodárnak egy figyelmeztető követe: hogy a fejedelem legyen készen, mert a török Erdélyre hozza hadait, s azokkal Zólyomit. Most már valóban nem tudák mihez kezdjenek, midőn a rettegésnek a török követ megérkezése véget vetett. Ama hír hamis volt s a török egészen más ügyben járt. „A német követ, írja a nagyvezér, panaszkodik a hatalmas szultánnál, hogy rablók és zshiványok a római császár hivatalnokai által rájuk mért büntetéstől féltőkben hozzád menekültek s melletted vannak. De a porta tudja hogy te becsületes ember vagy, s nem hitte el a panaszt. Ha azonban mégis úgy volna: tüstént küldd el a zárványokat, mert császár a békét sértetlenül akarja megtartani, s annak értelmében zshiványok nálad nem létezhetnek.“ A követ e levelet a tanácsban nyújtá át.

¹⁾ Bethlen II. 108—112.

²⁾ Árpádia III. 95.

A imák átolvása után magára kívánt maradni Apafival, mi megtörténvén, a fenebbi soroknak ekkép adta magyarázatát: a német követ valóban zshiványok kiadatását sürgette, s ha nálad olyanok volnának, azokat add ki. De nem a hozzád menekült magyar urakat és nemeseket, ezek maradjanak a császár birodalmában, s nagyságod állapotjok és számokról tudósítsa a portát, hogy ügyökben intézkedni lehessen.

S valóban nem sokkal azután kassai és szathmári parancsnokok fenhangú levelekkel követelték a menekültek kiadatását a béke s az ottoman porta parancsa értelmében. S midőn mit sem nyerhettek, fenyegetésekkel távoztak, hogy majd újra megfognak ők Erdélyt látni ¹⁾. Ennek folytán Apafi is jónak látta sergét hadi lábra állítani. Már jun. 10-én kiadta parancslevelét, hogy Szamosfalván azon hó 18-án seregszemle tartasék. A nemesség és főurak erről haza mehetnek ugyan, de oly készülettel legyenek, hogy minden perczen kiállhassanak. Az ott maradandó hadaknak pedig Bánffy Dénes adja tudtul, mikép e sereg főparancsnokává Teleki Mihály neveztetett ki. E főúr pedig utasított, hogy minden támadásra készen álljon, de az ország határait át ne lépje ²⁾. E rendszabály mozgalmat idézett elő: a nemesség zúgott, hogy szemlét fölöttök csak a fejedelem tarthat, nem egyes főúr, s még akkor sem csendesültek le, midőn megfenyítésökre Kolozsvárról örséget hoztak. Hanem

¹⁾ Bethlen János 162—174.

²⁾ Árpádia II. 109—112. u. e tárgyban kelt levelek, instructive.

vége a szép szónak engedtek, Bánffi Dénes rábírtta őket az engedelmességre.

Jenő környékét a nagyvezér még mindig sürgette. Daczót, az oratort biztatta ugyan a csausz basa, hogy próbálja ama falukat pénzzel megváltani: de ez nem sikerült, s a követ egy máj. 23-áról írott levelében panaszkodik, hogy a ki nem bocsátás miatt vele szigorúan bánnak. „Itt bizony, írja, a sátrakba sem bocsátanak, vagy meleg, vagy eső, mint az ebek úgy kuczorgunk imitt-amott a fal alatt; én bizony ma is megmondám, ha így bánnak velünk, bizony Erdélyben vétetjük inkább a fejünket el, hogy sem követségbe ide jön emberséges ember ily gyalázatra.“ De mondhatott Daczó bármit, s Apafi költhetett ez ügyben pár év alatt 30,000 aranyat, ki kellett ama falvakat adni, s minden a mit Apafi nyert, annyi volt, hogy nem a kívánt s szertesztét eső, hanem a határszélen fekvő falukkal érte be a porta¹).

Mindez csak kezdete, helyesebben, folytatása volt egy rendszeressé válandott bekeblezési munkálatnak. Az idő erre most, midőn a menekültek miatt Apafi a német udvarral is meg volt hasonlóan alkalmasnak látszott. Mert a porta még ama célját el sem érte, midőn már is új követelésekkel állt elő. Kucsuk váradi basa, Erdélynek a korábbi időkben nyomorgatója „ki a fejedelemmel, mint maga írta, sok sőt és kenyeret evett“: jul. közepén 30 spáhit küldött Fehérvárra, kiknek főnöke a nagyvezértől s Ku-

¹) Bethlen 169,179—188. Árpádi. II. 104—8. Daczó levele.

csuktól Apafihoz s ez utóbbtól a fejedelemnéhez írott leveleket nyújta át. Kacsuk sokat beszélt a maga barátságáról az uralkodó pár iránt ¹⁾; de a nagyvezér a Piri basa defterében kitett helyeket követelte. A levél kelet nélkül volt, s ez a tanácsosokban gyanút támasztott. Elhatározzák a fényes portát egy követséggel fölkeresni és értesíteni a felől, hogy a kívánt helyek Erdélynek felét teszik s azok nélkül az adót lehetetlen lesz behajtani. Szilvási Bálint, Nemes János s a szászok részéről Hirling György ²⁾ nyomon elindultak, de választ csak a következő 1672-ik év februárjában hoztak haza, midőn a szultán tudtára adta Apafinak, hogy „a panaszlott nehézségeket kegyelmesen megfontolandja, az adót kegyesen vette, buzdítá, hogy maradjon hű és igazságos. Üres szavak, melyek az ügyet e perczre ugyan elhalasztottnak mutaták, de teljes megnyugovást nem eszközölhettek, annyival kevésbbé, mert ez ügy megvizsgálására a porta biztosokat küldött, kik Váradról Somlyóra, Hadadra s onnan Gyaluba mentek, hol őket Bánffi Dénes gazdagon megvendégelte, s bár ezek pártfogásukat minden módon ígérték: egy nem sokkal ezután küldött levele a nagyvezérnek mutatta, hogy ígéretöket be nem váltották.

Ugyanis e teljesen váratlanul érkezett levél, heves szemrehányás után, Várad környékének ki nem adásáért oly rendszabályokhoz nyúlást követelt, hogy a váradiaknak többé ne legyen panaszra okuk, s különösen sürgeté, hogy „a somlyai kapitányt, e nyughat-

¹⁾ Kacsuk levele árpádia II. 112—14.

²⁾ Bethlen J. 182. Gunesch Trauschnál II. 170.

tatlan s a törökkel ellenkező férfit tüstént letétesse s helyét békeszerető emberrel töltsse be, a kolozsvári kapitányt pedig rendre utasítsa, hogy olyakat, mint eddig, ne merészeljen a török végbeliek ellen ¹⁾).

E panasz kiválóan Bánffi Dénest illette. Ugyanis ő volt a kolozsvári kapitány, s a somlyai uradalom is az ő birtokában volt Ama végvár kapitánya Keresztes András ²⁾ megtartá a parancs daczára hivatalát, mert a szabadságukra féltékeny rendek méltán gyaníták, hogy ha most engednek: „a végházakban török tenne és választana tisztet.“

Ekközben azon sivár keménység, mely Magyarországon a biztosok politikai és vallásos üldözéseit csaknem eltűrhetlenné tette s általános elégtelenséget idézett elő, — a bujdosókat azon gondolatra bírta, hogy egy szerencsés invasióval most az egész országot lángba boríthatják. 1671. végén Radicz Andrást a portára küldék, ki Rozenyayval összeköttetésbe lépven, a díván tagjaihoz emlékiratokat nyújtott be 1672. jan. 3-án. Felhozzák, hogy követjüket „vezér ő nga kegyelmes szemmel látván, Istennek hála jó választ is adott vala követ atyánkfiának, hogy htlmas császárunk szárnya alá bennünket befogadott és mint Erdélyt meg akar ő htlga oltalmazni. De azután nem régen fővezér urunk ő nga azon mi dolgainkban a mlgos erdélyi fejedelemnek minő reméntelen választ adott ebbeli szívünk szomorúságát levíni nem tudjuk. Mivel azért tudjuk azt valaki egyszer győzhetetlen császárhoz folyamo-

¹⁾ Bethlen J. 208-218.

²⁾ A Bánffi elleni vádpontok e cikk végén.

dik, siralmas arczával el nem bocsáttatik, mi már egyszer győzh. császár szárnyai alá folyamodván, fényes köntösét meg is fogtuk, attúl mi semmikép elszakadni nem akarunk, hanem igyekezetünk azon változás nélkül megmaradnunk“¹⁾). Újabban és sürgetőbben kéri a segílyt. De Erdély által is akarák ügyöket a portán előmozdítani. Itt Teleki Mihályt megnyerték ügyöknek, s ennek köszönhetők, hogy a fejdelem Cserményi Mihályt a portára küldé, nem egyenesen ügyök szorgalmazására, hanem oly nyilatkozattal, hogy lehetlen a békét a magyar királylyal tovább is fentartani, mert ennek birtokaiból folytonos kicsapások történnek az erdélyi részekre, s idevaló kalmárokat fogságba vetettek. Ez ügyben már tábornok Spankauval is folytatott levelezést: „Uraságod eljárásában nemhogy a jó szomszédságnak, de még a becsületes ellenségnek nyomát sem találhatjuk fel“ írta neki s felszólítá, hogy békét akar-e vagy háborút, nyilatkoztassa ki. Ekkor még remélte, hogy támadásra engedélyt nyerend. De Cserményi martins havában oly válaszszal tért vissza, melyet legkevésbbé vártak. „Csodálom, írta a nagyvezér, hogy e tárgyat, miután végleges és határozott választ kaptál, még is sürgeted. Hidd el, hogy ez esküvel megerősített békét, míg más oldalról megtartják, a porta nem szegi meg senki kérelmére. Annak feltételeitől, hacsak azt akarod, hogy jó dolgod legyen, te se térj el egy hajszálnyira sem. Azon panaszodra, mely a magyar király katonái által elkövetett méltatlanságokat illeti, a magyar király követe azt feleli, hogy ti

¹⁾ Cserei gyűjteménye az erd. Múz-egylet birtokában.

még többeket követtek el. Tolladat tehát féken tartsd, s ne alkalmatlankodjál mindig a császári udvarnak.“ De egy titkos iromány Szaidi basától tudatta, hogy ez ügy a szultán, a nagyvezér és mufti közt el van döntve; hogyan? az hármok titka. Ne piszkálja tehát most, ha rá kerül a sor, majd tudatja vele ¹⁾).

A bujdosók ebben nem nyugodtak meg, s azon tervvel, hogy egy beütés Magyarországra általános fölzendülést idézhet elő, nem hagytak fel. Apafinak első dolga volt Spankaut megnyugtatni, ki mind hangozabban kezdé őt békeszegéssel vádolni ²⁾). Azonban elméjében mást forgatott. April havában Fogarasban volt. Petróczit és Szepesit több ízben titokban fogadta, s a hajdúkhoz intézett leveleket adott nekik, melyekben biztatta ezeket, hogy csak keljenek fel, ő erélyesen fogja őket támogatni. Blanquetteket is nyertek ezenkívül a fejdelem pecsétje és aláírásával ellátva, hogy szükség szerint töltsék be annak idejében. Ugyanekkor Bánffy Dénes és Farkas is az udvarban voltak, de minderről sejtelmük sem volt. A dolog azonban Dénes előtt gyanúsnak tetszett, s Székely László fő postamestert faggatni kezdé. Székely sem mondhatott többet, mint hogy két levelet a fejdelem nagyobb pecsétjével ellátott, melyeket aztán Szepesinek adott át. Bánffy most sejteni kezdé a dolgot, s annyival inkább, mert Szepesitől hallá, hogy az Kővárba Telekihez, s onnan a hajdúk közé menend. Most hát Bánffy minden áron ennek elutazását akarta hátráltatni, s erre jó alkalomnak

¹⁾ Bethlen J. 209.

²⁾ Árpádia II. 68 - 74

látszott a Wesselényi Pál menyegzője Béldi Pál leányával, mely e napokban tartaték, s melyen a fejdelem s azon főúr is jelen volt.

Ennek tartása alatt magán-beszélgetésben a fejdelemmel Bánffi Dénes felhozta a magyarországi nyomorokat, az üldözést, mely ott a protestánsok sorsát elviselhetlenné teszi, s mely hangosan kiált segélyért. Apafi ennek folytán elmondta Bánffinak, hogy segélyről már van, és mikép van gondoskodva. A tanácsnok köpenyt fordítva feltárta a helyzet minden nehézségét. Átkozott volna, mondá, ki nem akarna segíteni a nyomorgatott hitfeleken, de hát a nagyvezér levelét, mely Apafit végveszélylyel fenyegeti, egyszerűen félretehetni-e? ez az üldözötteken sem fog segíteni, s nekünk is végünk lehet miatta l

Bánffi végre győzött. Az ügy az államtanácsosok elébe terjesztetett. S ezek elhatározzák, hogy Szepesitől a leveleket vissza kell venni. A menekültek pedig május 5-ére Beszterczére gyűlést hirdettek, tanácskozzanak, hogy most már mihez kezdjenek? s míg Apafi a magyar ügyekről tudósító leveleket intézett Európa protestáns uralkodóihoz, ők újólag két követet indítottak útnak a nagyvezérhez. De ezeket a havasalföldi vajda feltartóztatta: nem tanácsos a portát, mondá, tovább is ingerelni; várjanak, míg ő kitudja a dolgok ottani állását.

Midőn e hírrel a követek egyike visszatért, s a helyébe küldött Balassa Kristóf, Imre fia, sem eszközhetett semmit, a bujdosók Tordára gyülekeztek, s innen újólag fölhívták Apafi segélyét, kérve, hogy induljon elődjei, Bethlen és Rákóczi példáin. Hiában

figyelmeztette őket Apafi eddigi sikertelen lépéseire e tárgyban, reményükkel nem hagytak fel, s csak annyit sürgettek, hogy egy biztos hely jelöltessék ki számokra, hol szervezhessék magokat. De a tanácsosok e kérelmet sem hitték teljesíthetőnek az országgyűlés beleegyezése nélkül, mely Radnóthon június 26-kán volt öszszegyűlendő ¹⁾).

A gyűlés a kitűzött napon megnyílt. Egyike volt a zajosabbaknak, mely a sérelmeket sok elkeseredéssel tárgyalta. Ennek folyama alatt érkezett egy kapucsi basa a szultán levelével. A nagyúr tudatja, hogy a lengyelekkel háborúba keveredett, s rendeli, hogy hat-száz hatökrös lisztel terhelt szekeret küldjön táborába a fejdelem ²⁾). De Erdélyben az azelőtti években szűk termés volt, a rendes adót sem bírták behajtani, minek folytán a fizetni nem tudók nyakára katonaságot küldtek ³⁾), pedig a nép saját szükségét is a Havasalföldről vásárolt gabonával pótlá. Azonban a parancs ezúttal félre nem tétetheték; Gyulai Tamás az orator megírta,

¹⁾ Bethlen J. 210—24.

²⁾ Gunesch Trauschnál II. 178.

³⁾ Bánffy Dénes (Árpádia III. 99.) írja a fejdelemnek: »Immár az nemes ország gyűlésének fél esztendeje elmúlt, mégis ennyi rendbéli ngod méltóságos parancsolatira az nemes ország végzete szerint is sem az vármegyékről, sem az universitasrúl az praesidium fizetésére rendelt adóban csak egy pénzt is még nem administráltak, kik micsoda fogyatkozással legyenek, ngod bölcsen megítilheti, és hanemha én pénzzemmel őket eddig ne segítsem, kénytelenítették volna elbujdosni, avagy éhei hálásra jutni« ezért jelenti, hogy »tovább nem állhatván nyavalyások, mostan bocsátottam ki vagy negyven lovast Szebenezékre« s kéri újabban megparancsolni a megyéknek e — a szász — universitastnak, hogy az adót beszolgáltassák, különben az egész praesidiumot rájok küldi.

hogy minő ingerült hang uralkodik ellenük a portán, hol azt hiszik, hogy a 600 szekeret egyetlen erdélyi mágnás is ki tudná állítani ¹⁾). Itt hát tenni kellett s a fejdelem tudatta a kapitihájával (oratorral): „Kéntelesség alatt abból kell kitelni az élésnek, a mit most aratnak, mindazáltal azon leszünk, messzére ne haladjon ha lehetne, egy órában vinnök véghez“ ²⁾). S az ajándékokat és szekereket Baló felügyelete alatt még augusztusban útnak indíták.

Ugyané gyűlés folyama alatt július elején a menekültek követe Nemesányi, Ghika Gergely oláh hospodártól visszaérkezett. Ghika ígérete szerint valóban sürgette a portán a menekültek segélyezését, s a nagyvezértől ezen választ eszközlé: Ha a magyar bujdosók hiszik, hogy sikerrel síkra szállhatnak a német ellen, a porta nem ellenzi, csak inti őket, hogy vigyázattal járjanak el. A menekültekbe ez új életet öntött, s még inkább nevelte azt azon körülmény, hogy a Nemesányi által Ghikánál hagyott Absolon Dániel és az időközben oda érkezett Balassa Kristóf aug. elején tudósíták őket, hogy „a porta a lengyel háború bevégzése után a magyar ügyeket tárgyalandja, s beütésöket a magyar birtokba, csakhogy eszélyesen tegyék, addig sem ellenzi.“ — Természetesen, mert a portának érdekében állt Leopoldot a lengyel háború folyama alatt minél inkább foglalkodtatni³⁾).

¹⁾ Bethlen J. II. 781. 8 köv.

²⁾ Apafi levele Gyulai Tamáshoz Árpádia III. 111.

³⁾ Bethlen II. 234. Absolon levele bujdosó társaihoz Árpádia III. 103—10.

A bujdosók még mindig Tordán tanakodtak. Absolon visszaérkezésénél jobban megerősítették őket céljukban a Magyarországból kapott hírek. A vallási üldözés naponként növekszik, s a protestánsok templomait egymás után foglalgatják el. Fenmaradt egy a bujdosó papoktól Debreczenből Apafihoz írt levél, mely ez eseményeket élénk színekkel festi. „A religio dolga, írják ebben ¹⁾, ez romlott hazában naponként sulyosodik. Kezünknel nem tudunk már többet: Zemplén vármegyében a megyaszai, Újvármegyében a kassai és szikszai, Szepesben a lócsei templomoknál, Sárosban pedig egyet se tudunk. Több vármegyékben is akképen halljuk a religiónak oppressióját. Persecutoroknak minden magokviseléséből fenyegetéseiből is nem egyéb tetszik ki, hanem hogy maholnap (ha Isten szándékokban előbocsátná) a véres persecutióhoz fogjanak, a hispanica inquisitionak regulái szerént. Ily siralmas sorsban, kegyelmes urunk, a nagy Isten után nincs e földön sehova, kire szemeinket vetnünk, egyes egyedül ngodra. Istenért reménkedünk ngodnak, tekintse maga vérét, s tagjait, de inkább az Isten ügyét, minden diíFerentiákat szerezhető respectusokat félretévén, Istentől hivatalos tiszt szerént munkálkodjék benne, ne illetessék szidalommal tovább édes hazánkban az izrael Istenének neve, mely ma gyalázatban forog.“ Az üldözések folytonossága által felbőszített nép kölcsönt kölcsönnel fizet. Már a hithagyó Bársony György püspököt. Turalukán keményen elverték s testvérét Jánost agyonütötték. Ezenkívül a császár el van foglalva. Az

¹⁾ Árpádia III. 112—13.

őrségekből, állíták, a bujdosók katonáit a lengyelek segélyezésére küldte s ezenkívül még a francziával is háborúba elegyedett. Ez mind szép, vélekedtek a bújdosók: de bizonyost kellene tudni, hogy a felkelést szervezhessék, s e végett kémeket küldtek ki. A törökök diadalmas előnyomulása a lengyel földön, Kamenicz bevétele csak nevelék bátorságukat, s a rendszeres beütést megelőzőleg Mármarosból egyes kirohanásokat tettek. Spankau, bár hiában, tiltakozott, Debreczent végpusztulással fenyegette, s véletlen megrohanással akarta e várost kezébe keríteni: a váradi törökök és a hajdúság azonban a támadást visszaverni készen álltak, s ő kénytelen volt csapatjával visszavonulni¹⁾.

Az ingerültség Erdélyben nőttön nőtt. A közhangulat a testvérhaza felszabadítását hangosan sürgette, s a fegyverkezés az országban általános volt. Teleki Mihály felhasználta e körülményt, hogy Apafit a beavatkozásra bírja. Csereiből tudjuk, hogy a fejdelemné is kezére dolgozott. „Azt hányja szemére — írja ez ²⁾), hogy csak otthon heverne, olvasna, órát igaz-

¹⁾ Bethlen J. II. 236. e köv. Hammer III. 661. Árpádia III. 114. Ezekből kiténik, hogy Spankau a debreczeniekre annyira rájok ijesztett, hogy azok a bujdosókat onnan ki akarták üzni. Mind Bethlen János, mind Bánffy Dénes kikeltek ez ellen. »Méltó ngd, írja ez indignációval a fejdelemhez, olyan választ adjon nekik, igenis befogadják szállásadással, s minden jó akarattal legyenek inkább nekik, mert különben megbúsulnak; elég sok ratiókkal élnek ők, és hogy félnék az némettül, de az kegyelmes uram csak pokrócz, mert bizony őket addig az német nem meri csak megilletni, míg az török császárral oda nem vesznek, akkor is megoltalmazza Isten, s török és nagyságod is.«

²⁾ Kazinczi Gábor kiadása 67. 1.

gatna, és nem vigyázna arra, mit cselekedtenek az előbbeni erdélyi fejedelmek, mennyit hadakoztanak és mely nagy hirt nevet szerzettek magoknak, s fejedelmi jószágot maradványoknak; bújjék ki azért valaha az asszonyok mellől; az erdélyi fejedelemséget megtalálja mindenkor; kellene bizony, ha Magyarországon is szerzene jószágot, mert Erdélyben kevés az ősjószág; ha több fiók leszen, egyik bár fejedelem lenne is, a a többi osztán mit csinál jószág nélkül? Veszi most hasznát Rákóczi Ferencz, hogy a nagyapja Magyarországon fegyverrel nagy jószágokat nyert magának; már most az unokája fejedelmi módon él belőle.“ Apafi ez okoknak engedett, de a korlátnok Bethlen János közbenjárása eszközölt annyit, hogy a végrehajtás elhalasztatott sept. 17-ig, midőn tíz ország-tanácsos Radnóthon ez ügybeni tanácskozás végett összeült.

A tanácskozás folyama alatt Topheus Mihály udvari pap Teleky Mihálynak egy a tanácsosokhoz intézett levelét kézbesíté. A bujdosók ügyének Apafinál Teleki volt fő előmozdítója. Az éles szemű Bethlen, a történetíró, államférfi, e rejtélyes embernek buzgalma mögött politikai czélokat lát, s Cserei azt hiszi, hogy mindent a nádorság elnyerésének reményében tett. De elég eszélyes volt vágyait, reményeit gondosan titkolni. Mind arra egyetlen szó, czélzat sincs e terjedelmes levélben, mely melegen ugyan de higgadtan tárgyalja az ügy állását. Közli a levelezést, melyet a fejedelemmel folytatott, a kezdeményezést egyenesen erre hártja, s magát, mint ennek eszközét tünteti fel. Midőn pedig az ügy elhalasztására parancsot vett: már

késő volt. Most már nem lehet visszalépni. Az ügy különben is hazai és keresztyén, s ő a tanácsurak gyámolítását és részvétét kéri; azt föl sem teszi, hogy urokat az ellenkezőre bírják. Nyughatatlanul várja a kedvező határozatot, hogy „azon veszélyeket, melyek elébe az Isten, haza és vallásért menendő, lelkesültekben fogadhassa.“

S itt festi a bujdosók előmenetelét Magyarországon, hol a zendülés e napokban már ki volt törve. Spankaunak említett fenyegetőzése volt erre a jeladás. Kende Gábor, Szuhai Mátyás és Szepesi Pál mintegy 800 földönfutóvá tettel szövetkezve s az általános elnyomatás által támasztott elégtelenségben bízva fölkekedtek a hajdúság felé. Hasszán a váradi aga, a fenyegetett Debreczen védelmezésére, a basa rendeletéből velők megy. ígéreték és fenyegetések által sikerült a hajdúság felültetése s Spankau kénytelen volt visszavonulni. A magyarság átnyomá őket a Tiszán, s bár Kállónál a törököket haza bocsáták a fölkelők, de táboruk csakhamar 15,000-re nevedett. E szerencsés kezdetet több sikeres lépés követte, melyeknek felsorolásával Teleki a tanácsosok ellenkezését legyőzni hitte. Elmondá, hogy Szuhai és Szepesi Kassát fenyegetik, Petróczi Kendével Regecz alatt táboroz, hová Rákóczi a katolikusokkal zárkózott, Wesselényi PálMegyesen naponként neveli táborát, Ónod, Patak, Tokaj, Szendrő már meg vannak szállva, Béltek pedig már el is esett.

A levél általános megdöbbenést okozott. Rákóczinak a lengyel ügyekbe avatkozása még újabb dolog volt, hogy sem elfeledhették volna a tanácsosok annak sze-

rencsétlen következményeit. Nem is mertek beelgyedni a porta nyilvános tilalmának ellenére, s jónak látták Telekit arra figyelmeztetni, mi e részben eddigelé történt. Minden általa ajánlott intézkedés, a követség a portához még korai, s azt sem engedhetik meg, hogy Kővárból az ágyúkat valamely magyarországi erősség ostromára kivigye. Sőt célzatait sem helyeslik, nem is hiszik, hogy azok jót eredményezzenek, s nem is kell mindent kockáztatni hiú reményekért. Ily határozott ellenzés után nyíltan nem lépett fel Apafi, s minthogy látható volt, hogy a beütés már ekkor megtörtént, Baló Lászlónak utasításban adta, hogy ha a porta az ellen szót találna emelni, őt és a rendeket ártatlannak nyilvánítsa, s mindent a kővári kapitány nyakába hárítson. Másfelől Macskási Boldizsárt Bécsbe küldte. Tanácsurait az ennek adandó utasítás nagyobb zavarba hozta. Bevallják-e, tagadják-e, hogy a töröknél sürgették a béke felbontását? Végre abban állapodtak meg, hogy a császár kormányának ballépéseit nyomatékkai emelje ki, mint a mely eljárásával Magyarország lakosait szélsőségekre kényszeríté, s menti Erdély közbevetését a töröknél. Macskási valóban elindult, de a fölkelek földjein át csak álöltönyben s nem minden veszély nélkül érhetett el Bécsbe.

Apafi pedig nem akart lemondani azon befolyásról, melyet a menekültekre Teleki által gyakorolt, s e célból annak beütését kéz alatt pártolta. September 16-án ez Wesselényi Pál, Forgács Miklós, Gyulafi László, Ispán Ferencz, Keczer Menyhérttel csatlakozva, hétszáz lovas s valamivel kevesebb gyaloggal Szath-

már alá érkezett. Egy kis csatározása a német őrséggel minden nagyobb eredmény nélkül maradt, s Vasváriba húzódott vissza, bevárandó csapatának erősítését a közel megyékből. Azonban hasztalan várt. A német őrség sept. 20-án kiűtött, s taraczkjaival nagy pusztítást vitt véghez a magyar seregben. A gyalogok nagy része a 2000 gyalog katona támadásának áldozata lett ¹⁾, de Teleki maga, fél saruját a mocsárban hagyva ²⁾, s nem minden veszély nélkül és a lovasság futás által csakugyan megmenekültek. De ez nem egyetlen csapás volt, mely a bujdosók ügyét érte: diadalmos előhaladás s az enyiczkei megnyert csata után lassanként minden előnyeikből ki lönek forgatva, Spankau és Kopp egyesültek, a hajdúság elpártolt tőlök, s a Györkénél oct. 26-án elvesztett csata az elfoglalt váraknak német kezekbe jutását eredményező³⁾.

Kobb nánási táborából 1672. nov. 8-án amnestiát hirdetett: „adjuk emlékezetére, a kiknek illik, hogy hatalmas győzhetetlen római császár etc. kglmes uramnak tüzes fényes vasas hadaival küldetvén a rebellisek kergetésére alá Magyarországba, ez előtt való napokban az hét hajdúvárosi lakosok törökkel és egyéb tyrannussal fenyegetvén őket a rebellisek, állottak volt melléjek, de mivel már redeálni akarnak ő flge hűségére, szolgálatára, ő flge is szárnyai alá veszi őket, gratiát adván nekik, én is azért assecurálok őket, hogy ha redeálnak, se személyekben, se feleségekben, se

¹⁾ Bethlen J. II. 247—279.

²⁾ Trausch Chroniconja II. 175.

³⁾ Bethlen J. II. 809. Babocsay Fata Tarczaliana: Rumi I. 35.

gyermekekben, se javakban, sem tőlem, sem másoktól semmi bántódásuk sem leszen, szabadosán vissza haza szállíttatnak, sőt ha kik igaz hűségüket meg akarják mutatni ő flgéhez, valakik ezen rebelliseknek princípálisokat úgymint Petróczi Istvánt, Szuhai Mátyást, Kende Gábort és Szepesi Pált táboromba hozzám hozzák, és ezzel igaz hűséget megmutatják, ezer-ezer tallérral megajándékozom őket.“¹⁾

Ezalatt Erdélyben az okt. 10-én megnyílt országgyűlés számon kérte a fejedelemtől, hogy „mikép állanak az ország ügyei a két császárnál?“ s ez némi habozás után felmutatta Baló László leveleit, melyekből kitűnt, hogy a porta csakugyan tett az oratorhoz kérdéseket a menekültek beütése ügyében, — de ez a fejedelemnek részvétét a dologban eltagadta. Ennek folytán egyes követek különösen a tanácsosokat s névszerint Bánffi Dénest sürgették, hogy ez ügyben kielégítő nyilatkozatot tegyen. A haragra lobbant tanácsur az országgyűlés méltóságos magatartása folytán visszanyerte ugyan nyugalmát, de nem habozott a fejedelem és kővári kapitány egyetértését bevallani. Ennek rendiben elhatározá az országgyűlés megkeresni a fejedelmet, hogy a porta részéről fenyegethető veszélyt igyekezzék minden áron — még azon esetben is, ha az ügy valódi állásának felleplezésével Telekit kellene mint bűnöst felmutatnia — elhárítani.

Más nap, okt. 15-ike volt, Kornis Gáspár a rendek kérelmével a fejedelem elébe járult. Ez már teljesen

¹⁾ Rozsnyay Dávid gyűjteménye gróf Mikó Imre birtokában.

át volt hangolva Teleki pártja által, mely nem mulasztotta el a dolgot, mint az uralkodó megaláztatását terjeszteni elébe, s Kornis a legroszabb fogadtatásban részesült. „Gondoljanak ő kegyelmek a magok ügyére, az ország jelvényei egyedül nekem adtak, s nem tűröm beavatkozásokat“ — a követet ezzel ereszté el; a sor ezután a tanácsurakra került: kemény szavakkal vádolta őket a megelőző nap interpellatiójáért, árulást hányt szemökre s fenyegetőzések közt távozott szobájába, a tanácsosokat az elfogadó teremben hagyva.

E szokatlan jelenetre azok csak összenéztek. A csendet Bánffi Dénes szakítá félbe. „Nem a fejdelem hibás itt, hanem azok, kik tapintatlanságokkal ilyenekre kényszerítik, s kiknek ösztönzésére szólaltak fel tegnap is a követek, hogy engem megalázhassanak.“ Béldi Pál ezt célzásnak vette, s nyilatkozatra szólítá fel Bánffit, ha valóban őt értette-e? A kérdésre ezigenlőleg felelt; s most mindketten, a végek parancsnoka s a nehéz székely — így nevezi magát Béldi — régidő óta két vetélytárs, sérelmeiket emlegették fel. A kellemetlen jelenetnek, mely a két gőgös főúr feszültségét nevelte, a többi tanácsosok közbeszólása vetett véget. Elhagyák a palotát: de midőn a templom előtt mennének el, a szokás szerint ott összegyűlt rendek magok közé hivaták őket, s közösen nyomasztó érzés befolyása alatt elhatározzák, hogy többé semmi ügyben sem interpellálják a fejedelmet, s hogy azon hó 17-én a rendes tanácskozás tárgyaira fognak áttérni.

A dolognak itt nem szakadt vége. A gyűlésről néhányan Bánffi Déneshez mentek ebédre. Ez, külön-

ben is ingerült állapotban lévén, a poharazások által méginkább hevült, s kifakadásai perczenként élesebbekké lettek. „Hamarabb elvesz Erdély, kiálta böszülten, mint én, vagy a fejdelem.“ Majd a mámor elgőzölgésével e kitörését is megbánta, s más nap elég ildomos volt Bédit néhány barátja közbenjárásával megengesztelni. De e kitörés méginkább sietteté az országgyűlést, hogy a tárgyalásoknak véget vessen. Ez oct. 28-án megtörtént. A bezáró lakomát szokás szerint a fejdelem adta, ki a porta megengesztelésére már útnak indította 1000 arannyal Nagy Lászlót; s most poharazás közben, talán hogy a pártokat czélzatai iránt annyival inkább zavarba hozza, talán valóban neheztelve a kövári kapitányra vállalata rászűke- réért: az ablakpárkányához támaszkodott Bánffit megszólítá, „kegyelmed bizony nyal találkozni fog Telekivel. Tudjuk, bögyj miket követett el ellenünk, s legújabban kiütésével is minket akart veszélybe dönteni. Megérdemlené a nótát, azonban egyelőre figyelmeztetjük, hogy mindenre emlékszünk.“ Teleki ellenei örültek diadaloknak, mit e nyilatkozatban föltalálni véltek, de megbuktatását elmulaszták keresztülvinni ¹⁾ s Bánffi Dénes pártnézetei félretételével könnyen kieszközle sógoránál neje unokatestvérének az uralkodói kegybe visszafogadtatását ²⁾. Sőt a közelebbi ministeri tanács-

¹⁾ Bethlen J. II. 278-298.

²⁾ Telekinek az anyja Bornemisza Anna volt, leánya Bornemisza Lászlónak. Ennek a Lászlónak testvérétől Páltól négy leány származott: Kemény Boldizsárné, Apafiné, Bánffiné és Szentpáliné, kiről alább lesz szó.

kozások egyenesen Teleki-pártiakkal mentek véghez s e four több mint száz lovas kíséretében oly fényvel érkezett Gyulafehérvárra e tanácskozásokra, mintha a vasvári ütközet diadalmenetét akarta volna ünnepelni. Kegyvesztése ennyi ideig tartott, s fenyegetései elleneit még jobban megrémíték.

Nem sokkal ezután, december havában, midőn a fejedelem Balásfalván vadászatban keresett szórakozást, Macskási Boldizsár Bécsből visszaérkezett a haditanács válaszával, melyben az udvar szolgálatait Erdély irányában, másfelől ennek hálátlanságát hánytorgatták; és Bánfinak, kivel útközben találkozott, egy levelével, melyben e nagy tekintélyű főúr a német ügyet különös nyomatékkal ajánlá ¹⁾, Pálffy Tamás, herczeg Schwarzenberg s a svéd követ, van derNath leveleivel, melyek elvonni igyekeztek őt a bujdosóknak ez idő szerinti pártfogásától ²⁾, s mi mindezeknél fontosabb volt, néhány magyar főhivatalnok, kiválólág Leopold kegyenczei, szóbeli izenetével. Bármily óhajtandó is, izenék, a magyar alkotmány visszaállítása: de a menekülteknek nem az aczéljok. Vállalatukat önzés vezeti s Erdély nagyságos fejedelme ön érdekében cselekednék, ha nem hagyná őket tovább is zajongani. A porta titkos czélzata a lengyel háború végeztével a császárt támadni meg, s székét az elfoglalt Bécsbe tenni át. De ez ellen Európa nagy része coalitiót formál, s urad olyaténkép tarthatja meg országát, ha velünk fog szövetkezni, legkönnyebben elveszti, ha ellenünk lesz.“

¹⁾ Bethlen J. II. 298-802.

²⁾ Árpádia III. 117—120 az az illető levelek.

A felkelők veszteségei felső Magyarországon, melyekről a tudósítás egy időben érkezett meg ez izenetekkel, nagyobb nyomatékot szereztek ama szavaknak. Szepesi Pál volt az, ki eme csapások híreit meghozta az udvarba, s a megvert lázadóknak menhelyet kért, mint azoktól Erdélybe küldött követ. Innen Apafi engedelmével a portára ment, ügyöket ott is szorgalmazandó. Ekközben a bujdosók egy töredéke Petróczi Istvánt generálisokká választá, s a portára menéssel bízta meg, mint az „összes magyarság“ követét. Útközben megállt tanácskozás végett Bánffi Dénesnél Gyulában. A tanácsúr megtudta tőle, hogy ő a portánál a havasalföldi vajda segélyével kíván élni, s minthogy küldetése a Szepesietől eltérőnek látszott, s különben is mellőzve van vele Erdély fejedelme: előleges jelentést tett Apafinak. Mire Petróczi kíséretével Gyulaférvárra érkezett, már el volt határozva kedvezőtlen fogadtatása. Kihallgatás iránti kérelmére az udvarmester Balog Máté tudatta vele a fejdelem akaratát, hogy ötödmagával az udvari asztalhoz bocsáttatik, de kihallgatást csak délután nyerhet. Petróczi ezt kérelme megtagadásának vette. Kardjához csapott oly nyilatkozattal, hogy sok ezer magyar van ahhoz csatolva, s harag miatt reszketve távozott. A tény nem volt olyan, mit egy uralkodó könnyű szerrel elnézhetett volna. Elfogatása el lőn rendelve, s hogy ki nem végeztetett, azt a fejedelmi tanács sürgős előterjesztése tudta csak meggátolni. A fölszabadítására tett kísérletek meghiúsultak, s ő a következő évi (1673) jan. 10-kén Fogarasba kísértetett.

Ez egész idő alatt Teleki hívei közzül a fejedelmi udvarnál többen-kevesebben, de folytonosan tartózkodtak. Hírek kerengtek, hogy a kik csak e párthoz nem tartoznak, hivatalaiktól el fognak mozdíttatni, s ezek közt főként, hogy az udvarhely széki kapitányságot Bethlen Miklós letételével Bánffy Dénes tízéves fia nyerendi el. Látszott, hogy Teleki politikája naponként szélesb alapot nyer, hogy ez idő szerint Bánffy Dénes is kezére játszik: oly két dolog, mely e főúr irányában az erőszakoskodásai által felidézett ingerültséget tetemesen növelte, ő Apafit január hó folytán Fogarasba kísérte, hol ez ama párttal titkos tanácskozásokat tartott. A fejdelem innen Brassóba ment, s itt tetszik ki, hogy a kibékülés Bánffy és Béli közt csak színleges volt, midőn némi katonai tisztelgések mellőzéséért az előbbi heves kitörésekre fakadott, mintha a dolog szándékos lett volna. A béke újólag helyreállt ugyan, de ki bízott volna tartósságában?

Még korábban, január hó folytán Baló László a portáról megérkezett. A szultán levele a magyarországi fölkelésekről mit sem szólt, s csak a szokásos kifejezéseket tartalmazta. Annyival keményebben hangzott a nagyvezér izenete: „üljön veszteg az erdélyi fejdelem s tartsa meg a császárral kötött békét. Ha a másképen cselekvésből veszedelme származik, tulajdonítsa magánaké

Ez izenet nem kis zavarba ejté a fejedelmet, mit Szepesi visszaérkezése csak növelt. S valóban előadása, hogy mikép fogadtaték, erre teljesen alkalmas volt. Bebocsátást a nagyvezérhez csak nehezen nyert. A párt-

fogást esedezőt itt kemény szavakkal fogadák: „Nem pirultok-e annyit alkalmatlankodni? az ország sem tart veletek, hiszen titeket is magyar csapatok vertek szét, annyira, hogy csak néhány zsvány menekülhetett meg, tégedet is, mint társukat ezek küldtek.“ Hasztalan volt minden mentegetőzés, elbocsátották. Éjjel azonban újólág a vezér sátrába vitetett s ez most más hangon beszélt vele: „Fontos dolgot akarok veled közleni. Már évek előtt a budai basához utasítottalak benneteket, de akkor nem lehetett többet tenni. Most jobban állanak az ügyek, s ha a szultán a háborúra teljesen készen lesz, felbontja a császárral a békét. Akkor a magyar nemzetet oly állapotba helyezi, hogy örökre lekötelezettje legyen. De erről most hallgatni kell, s ha kora fecsegéssel elrontod a dolgot, tudd meg, hogy a szultánnak hosszú keze van, mely a világ minden részébe élér. Apafít a dologba be ne avasd, mert ő nem tud titkot tartani. Nyerjétek meg különösen a főúrat, s egyet azok közül közakarattal ide küldjétek, kit a nagyúr királyotokká emelhet.“

„Nem tudom, válaszolá az elbámult Szepesi, hol találjak hálaszavakat. Bizonynyal a magyarok istene indítá könyörületre a hatalmas szultánt. Azonban a dolog aligha maradhatand az erdélyi fejdelem előtt titokban, mint ki körül vagyunk most összegyűlve. Követséget is bizonynyal fogunk küldeni, de nem olyat, melyből a hatalmas szultán az ország első méltóságát kiválaszthatná, mert a magyar nemzetnek kiváló szabadalma a királyválasztás. De egy más igen nevezetes bajunkat nem lehet titkolnunk. Az erősségek

Magyarországon német katonákkal vannak megrakva, s ezért sokan a főurak közül visszavonultak váraikba, s nem mernek velünk tartani nyíltan, de kéz alatt szövetségeseink, s ezek sürgetnek legjobban, hogy ezen ügyet a hatalmas császár udvarában mozdítsuk elő.“

„De hát, kérdé a nagyvezér, Eszterházi, Batthyányi, Erdődi s a többi hatalmas urak velünk fognak-e tartani?“

„Ó bizonynyal!“ felelt Szepesi habozás nélkül.

„Nos, hát te ráveszed a főurakat, hogy a kitől csak telik, vegyen részt ama követségben; a többieknek elég lesz, ha leveleik, vagy titkos követeik által lesznek képviselve. Midőn a császár fegyverei a magyar határokon villogtak, mindenki hozzátok csatlakozhattott volna; de talán azt hiszed, hogy a hatalmas császár nem tud mindent, a mi nálatok történt? Felelj: nem segítettek-e már eddigelé is az erdélyi fejedelem s a vagyváradi basa a magyar király ellen folytatott csatározásokban?“

Szepesi erre próbálta ugyan elejénte tagadni, majd szépíteni a dolgot, de a nagyvezér szeme közé nevetett s minden részletet elmondott, oly hozzáadással, hogy: ha ügyeteket eddigelé is nem kegyeltük volna, mind-ezek nem történhetek volna.

S ezzel elbocsátá magától Szepesit, ki februárban visszaérkezve, a dologba elejénte csak Telekit s Bánffi Dénest avatta be, majd ezek tanácsára közölte azt a fejedelemmel is, s utóbb a magyar főurak közzül azokkal, kikben bízhatott. S ezek valóban kinevezték a követséget, nagy szakállú főurakat, Forgács Miklóst, Kendi

Gábort, Szepesi Pált, Pécsi Gáspárt, Kubinyi Lászlót, kik a fejedelmi tolmácssal Brenkovics Györggyel Magyarország hódolatát bemutatassák. A fejedelem pedig e dolgot tanácsurai közül egynehánynyal megfontolgatta, s minthogy a vezér által nyilvánított titkolózási szándékból, valamint azon körülményből, hogy a porta míg őt egyfelől a beavatkozástól szorosán tiltja, a váradi basának azt megengedi, nem jót sejtett: elhatározá, hogy a bujdosók követségéhez hozzá csatolja kegyenczét Székely Lászlót, ki a török főurakat dús ajándékokkal megnyerje, amazokra felügyeljen, s ha Apafit veszély fenyegethetné, elhárítsa. Petróczi Istvánt pedig szabadon bocsátá, megeshetvén, hogy ellene mit sem fog kezdeni ¹⁾).

Ily remények közt a bujdosók kicsinybe vették azon csapást, melyet épen ez időben szenvedtek. Január végén csapataikat a németek keményen megverték, de maradványaikat a váradi basa székhelye körül rendezé el téli szállásra s ellátta őket a szükségességekkel, míg törökjei a magyarokat örökös lakomával tartották. Ezek török lovassággal gyakori kiütéseket tettek. Tábornok Kopp április havában ellenök indult, hogy gyors támadással semmivé tegye őket. Átkelvén a Tiszán, útját Debreczennek, a bujdosók főfészkének vette. De szándéka kitudódván, feles számú török és magyar csapat ment ellene; ő azonban a túlnyomó erő ellenében nem akarván sergét kockáztatni, a gyalogságot Kállóban hagyta, maga pedig a lovassággal Kassára

¹⁾ Bethlen J. II. 303-863.

menekült. Egy csapat ¹⁾, mely vegyesen magyar és németekből állt, s kapott parancs szerint Kálló felé tartott, egyesülendő Koppal, ennek meneküléséről mit sem tudva, előnyomultában a török-magyar seregbe bukkant s ez által felkonczoltatott.

A bujdosók ekközben fényes reményekkel közeledtek Drinápoly felé, nem is sejtve, hogy ügyök fordulatot vett. A lengyelek ugyanis felmondták a megelőző évben kötött békét s a nagyvezér ily körülmények közt, midőn csapatait folytonosan ezek ellen kelle küldeni, s ezáltal összes erejét igénybe vettnek tudta, nem tartá tanácsosnak a római császárt is magára zúditni. Midőn hát a követség megérkezett, a várt fényes fogadtatás helyett egy Drinápoly melletti faluban szállásoltatott el²⁾, hogy jelenléte Leopold biztosa Kindsberg³⁾ előtt titok maradjon, de a melyről ő mégis tudott urának jelentést tenni. Székely László elválva tőlök, mint neki parancsolva volt, üdvözölte Csank basát s a számára küldött adományokat átadta. A társalgás hosszas és bizalmas volt, s bár a basa mindent ígért, de azt is tudatta vele, hogy a porta soha sem engedi meg, hogy Magyar- és Erdélyország egy fő alatt egyesüljön, ha az előbbinek fölszabadítása keresztülvitnék is.

A követség sok sürgetés után egyelőre csak annyit tudott kieszközölni, hogy megérkezése után hat nappal

¹⁾ Szálainál az ónodi. Bethlen Jánosban II. 364. s kör. nem találom megemlítve.

²⁾ Bethlen János II. 367.

³⁾ Szalai V. 169. Hammer Gesch. des Osman. Reiches, 2-te Ansg. III. 660. Kindaberg jelentése: de ez a bujdosók teljes lajstromát nem bírta.

a tihaja fogadta el s ez is titokban. Szepesi kifakadásaira figyelmeztető őt a tihaja, hogy a változott körülmények miatt a nagyvezér ígétét kénytelen ugyan elhalasztani, de legyenek türelemmel s várjanak. Harminczhét napi várakozás után végre a nagyvezér is elfogadott közülok hármát, esti tíz órakor egy Drinápoly melletti kertjében. Az értekezlet hosszan tartott, a vezér jövőre mindent ígért, de jelenre mindent megtagadott S midőn Szepesi úgy nyilatkozott, hogy 10,000 török elegendő volna Magyarország elfoglalására, a nagyvezér kimondá, hogy ne tartsa oly gyengének a német császárt, s ő nem fogja a maga hírét s a szultán hatalmát koczkáztatni. „Brenkovicsot, folytatá, hagyjátok itt, ha valami történend, ő fogja veletek tudatni. Addig ez ügyben felesleges lesz több követséget járatni, nehogy az által a titok elárultassék.“ A nagyvezér ezután Apafi hűségéről tudakozódott, s midőn e részben a követek megnyugtatóig válaszoltak, elbocsátá őket ¹⁾.

A követek hazatértek, s küldőiket az sem hangolá le, hogy pusztá biztatásnál egyebet nem hoztak. A magyar alkotmány eltörlése, Ampringen Gáspárnak kormányzóvá kinevezése s a kormányzóság beállítása ²⁾ megtaníthatá őket, hogy kegyelmet nem várhatnak. Azon körülmény pedig, hogy a térítési munka túlbuzgóan lőn folytatva, s hogy a protestánsok naponként látták templomaikat, iskoláikat elvétetni: a folyton

¹⁾ Bethlen J. II. 868-70, 886-7.

²⁾ Kazy Franciacus Hist. III. 128, 142.

folyó háborúnak kiválóan vallásos színezetet adott ¹⁾. Ily körülmények közt arról lehetett szó, hogy a várakozás keserű óráit mikép hasznosítsák. Kérték tehát a fejedelmet, hogy adjon nekik egy közös vezért, s erre legalkalmasbnak Teleki Mihályt tartották; továbbá hogy elviselhetlen nyomoraikat a legszükségesebbek kiállításával enyhítse.

A tanács, főként Bánffy Dénes közbevetésére, ez utóbbit elfogadhatónak találta. Bánffy június elején bizonyos összeg pénzt kapott kezéhez, nagy részben a szultán számára kivetett évi adóból, s ezt ő saját ajándokával megnövelve kiosztotta köztök, s felesketé őket Apafi hűségére.

Az első pont ezúttal elhalasztott. De midőn a lengyel ügyek folyamából beláthaták a menekültek, hogy a török segílyre egyhamar nem számíthatnak, újabban egy követséget küldtek Radnóthra, mely kihallgattatást eszközölt magának. A szónok Szepesi volt s a dolog újólag segílykéréssel végződött. A tanácsosok hosszas vita után elhatározták, mind pénzzel segíteni őket, mind Turzai Györgyöt ügyökben Drinápolyba küldeni²⁾).

De hogy Teleki a menekültek fejévé lehessen, az ellen Petróczy tényleg tiltakozott. Ugyanis másodszülött fiával Váradra menekült s a körül-belől levő bujdosókkal csatlakozott. Megírta ugyan Apafinak s Bánffy Dénesnek, hogy ő ellenök soha semmit sem teend, de

¹⁾ Ribini Memorabilia II. 21.

²⁾ Bethlen János 394, 396—400.

azt is tudatta velök, hogy ő a felkelők generálisává választatván, nincs joga e hivatalról lemondani. A fejedelem ily körülmények közt Bánffí Dénes tanácsából Lóczi János és Szobonyai Jánossal elfogatta Petróczit fiával együtt Váradtól nem messze eső saját birtokában, s Szamosujvárra vitette. A menekülteket e tény haragra lobbantá. A küldött segélypénzt elrablák, szitkokat és fenyegetéseket szórtak azon esetre, ha Petróczinak bántódása történnék ¹⁾. „Mert mit remélhetünk, mondák, mi szegény legények, ha a kapitányt elfogták; azért csak viseljünk magunkra gondot.“ A váradi basa is haragra lobbant Hasszán agát mintegy 25 törökkel kiküldé Lóczi elfogatására, mit ezek, bár az lakában védelmezé magát, végre is hajtottak. Mentetőzésére, hogy ő csak a fejedelem s Bánffí Dénes parancsának végrehajtója, szabadon ereszték ugyan, de oly köteleztetéssel, hogy fejedelmi megbízatása bemutassa ²⁾. Ekkor a váradi basa haragja egészen a fejedelem ellen fordult, s kieszközlé a nagyvezérnél, hogy ez régi rendeletét Bihar, Kraszna,-Szolnok s csaknem egész Doboka és Kolos megyéknek a hódoltságba bekebeleztetését illetőleg fölleveníté, miután a somlyai kapitány, Bánffí befolyása alatt, nem tartja meg a barátságot ³⁾: fenyegetés, mi mindannyiszor megújult, valahányszor bármi ügyben panaszuk volt az uralkodóra, de mit ők sem szándékoztak teljesezésbe

¹⁾ Bethlen J. 896, 401.

²⁾ Lóczi János levele Apafihoz Árpád. 11. 78—81.

³⁾ Bethlen János 408.

venni. Az ifjú Petrócziaiak pedig a váradi basához menekültek, s ettől késő őszszel a portára mentek *).

£ bajokhoz egy más is járult. Kopp megújítja panaszait az iránt, hogy a lázadókat Erdélyből pártfogoltatni látja: ő felsége a császár a zendülés elnyomására hatalmas serget állít ki, s figyelmezteti, hogy a más veszedelme tegye vigyázóvá. Mert nagy veszélybe dönti magát, ha nem szűnik meg a lázadókat továbbis pártfogolni. A válasz, mit neki adtak, a nyílt beavatkozás vádját elhárítá Apafiról, ő csak a béke eszközeivel igyekszik a mozgalmaknak véget vetni, s épen ezért, bár ismeri a császár hatalmát, semmi oka sincs attól tartani. De Koppot e válasz nem nyugtató meg, s most hímezetlenül megírta, miszerint ő tudja, hogy Teleki új beütést tervez.

Ekközben Turzai is visszatért a nagyvezértől. Levele, mit a fejdelemnek irt, a békepontok megtartását sürgette, de ugyanakkor újabb biztatásokkal látta el a bujdosókat. Apafi pedig összehívta tanácsát Radnótiira, hová Bánffi Dénes ágyban fekvő betegen érkezett meg, s hol három kivételével minden tanácsur megjelent. A többség véleménye a bujdosók ügyének elejtését óhajtá. „Üljön veszteg a fejdelem, mondák, s hagyjon békét a magyarországi dolgoknak, nehogy Erdély is a fejdelemmel együtt elveszzen miattok,“ de Bánffi és Teleki keresztülvitték ez ügy elhalasztását sept. 22-ig. A fejdelem pedig befolyások alatt zászlókat és segélydíjakat osztott ki azok közt. September

¹⁾ Bethlen János 411, 488.

havában egészen reménytelenül, sőt nem is óhajtva egy levél érkezett a nagyvezértől Apafihoz, melyben az tudatja, hogy két év előtti kérelme folytán a németek határpusztításaiért vizsgálatot kívánt a bécsi udvartól. A Debreczenben összeülendő bizottmányra ő is küldjön meghatalmazottat. A tanácsosok jól tudták, hogy akkori panaszuk már elévült, hogy most a határsértésekkel őket is vádolhatni: de engedniük kellett s Cserményi Mihályt elküldék, oly utasítással, hogy egyedül a régi kártételek felemlítésére szorítkozzék. A bizottmány azonban sohasem ült össze. Cserményi visszatért a nélkül, hogy valahol biztost látott volna, s az egész dolog egyike volt azon fogásoknak, melyekkel a porta az erdélyi udvart mindig függőben igyekezett tartani. ¹⁾

A menekültek ügyét a tanácsosok sept. 22-éről újabban elhalaszták. Közös tanácsban állapítsák meg kívánságaikat, hangzott a végzés, melynek folytán ezek Krasznán oct. 18-kán összegyűltek, s innen a fejdelemhez juttatott kérelmükben újólág csak azt sürgették, hogy a fejdelem egy kapitányt, természetesen Telekit, nevezzen ki fejökké. Apafi megint halasztással felelt. A pénzt és titkos pártfogást nem kímélte tőlök: de nyíltan nem mert fellépni, a porta határozott tilalmai folytán, s a lengyel háború kimenetelétől várta, hogy a beavatkozásra jogot nyerjen. A várakozás mindkét fél reményeit megghiúsítja: Chozimnál Sobiesky teljes diadalt aratott a nagyvezéren (1673. nov. 11.), mely

¹⁾ Bethlen János 406-416, 421-24, 438.

minden fényes ígéretet és biztatást, mit csak a bujdosóknak adott, egy lehelettel elfűtt s minden ezzel kapcsolatos tervet dugába döntött ¹⁾).

A menekülteket e hír sem fosztá meg reményeiktől. A nov. 18-án megnyílt országgyűlésre új követekül Baranyai Gáspárt, Kubinyi Lászlót, Hamvai Pétert s Szentkirályi Györgyöt küldték, kik szokott kérelmeiket: segélypénzadást, Telekinek kapitányokul kinevezését s ügyöknek a portán szorgalmazását terjeszték elő. Már korábban visszaérkezett a portáról Szilvási Bálint, ki a szultántól szokatlanul hangzó kegyelmes szavakat s oly intést hozott, hogy a magyar királylyali béke megszegésétől tartózkodják. Daczára ennek a bujdosók követei ügyét tárgyalni kezdék, midőn a nyolcz hó előtt Drinápolyban maradt Brenkovicstól tudósítás érkezett, hogy ő útban van. Levelet pedig csak a tihájától hozott a bujdosóknak, ki ezeket ügyöknek újabb elhalasztásáról értesíté. Az országgyűlés kérelmüket ennek folytán visszautasítá, s ők ideiglenesen Wesselényi Pált kapitányokká választák, oly hozzáátétellel, hogy majdan e hivatalát Telekinek adja át.

Ez országgyűlés Husztvárat a fejdelemasszonynak inscribálta (artic. XV.), az adó rendezésére s Kolozsvár, Somlyó és Sebes végvárok megvizsgálására egy bizottságot nevezett ki. De a betegsége miatt még mindig távollevő Bánffi Dénes e határozat által megsértettnek hitte magát, s azt arra magyarázd, hogy a rendek hűségében kételkedve, őt az őrség hópénzének

¹⁾ Bethlen 424 -26, 438—43. Hammer 666.

elsikkasztásával vádolják. Apafi osztozott kegyencze nézetében, s a pont az országgyűlési végzések közül valóban kitörültetett.

Bár mily zokon esett is a rendeknek e megaláztatás, Bánffi azt nem sokára újabbal tetézte. Az év elején meghalt Szentpáli Jánosnak özvegye, ki édes testvére volt a fejedelemnének s Bánffinének. A házastársak Báldon egy ékes udvarházat építettek, mely haláluk után, Ignácot, János testvérét illette a többi javakkal együtt, s ez most kérelemmel fordult a sógorasszonyokhoz. Bánffi régi adósságok követelésével állott elő s osztozást ajánlott, Szentpáli nem akart jogáról lemondani, s a rendekhez fordult. Az ügyet felkarolta az országgyűlés, s erélyesen közbelépett a fejedelemnél, ki valóban egyezkedésre bírta a feleket ¹⁾). De ez Bánffinak nem tetszett: ráküldött az udvarházra s azt tövestől lerontatá, göggel mondván: „tegyen róla az ország, ha bánja, s építse meg a házat ²⁾.”

Gondolhatni, mily érzelemmel vette az országgyűlés, midőn annak vége felé Teleki a rendek közé lép s jelenti: „A Bánffi-család ősidóktól fogva, békében és háborúban kitűnő embereket adott a hazának, kiket a királyok érdemeik jutalmául uradalmakkal s fényes hivatalokkal jutalmaztak, akkor, midőn a nemzet dicsőségben magasan állt. Az érdem jutalmát most a hanyatlás korában sem volna méltányos megtagadni.

¹⁾ Bethlen J.444—57. Cserei e gyűlést 1774-re teszi; de ennek kronológiája nem pontos.

²⁾ Cserei 75. Bánffi vallomásaiban ez ügyben magát ártatlannak s a lerontást kötlevelé következtében történnék mondja.

Érett megfontolással tehát elhatározta ő nagysága a fejedelem, hogy tekintetes Bánfffi Dénes uramat méltóságos címmel ruházza fel.“ A jelentés általában hidegen fogadtatott, s még a szokásos éljenzést is csak kevesen hangoztatták.

Mert Bánfffi népszerűségének erőszakoskodásai következtében vége volt Rokona s barátja Teleki mindez ideig azt hitte, hogy közösen egy cél felé dolgoznak. A menekültek is egyik főtámaszuknak tárták, az 1674-ik év eleje ellenkezőről győzte meg őket. Már régóta titkos összeköttetése vala a német udvarral, levelezéseket folytatott, melyekkel saját vallomása szerint is nem más célja volt, mint „a haza és nemzet állapotját jobb karba hozni“ s egy alkalommal némely Magyarországon eső ősi jószágait visszaszerezni. És most a császár, hogy magának jobban lekötelezhesse s általa a bujdosók ügyét ellensúlyozhassa, bárói címmel ruházta fel ¹⁾. E perczben belátta Teleki, hogy a menekültek ügyével összekapcsolt tervei kivitelében Bánfffi legeszesebb s leghatalmasabb ellenfele, tudta, hogy vagy évek óta táplált terveinek, vagy e főúrnak kell bukni. E mellett Bánfffi, mint a végvárok főparancs-

¹⁾ Apor: *Metamorphosis Transilv.* (kézir.): »Bánfffi Dénesnek Leopoldus császár adta volt a báróságot.« Cserei (70. l.): »Bánfffi Déneenek is, kinek nagy autoritását tadja vala a fejedelmi udvarban, titkon sok ígéretet tön, és baronatusi titulust is küldte neki (mely az akkori időben ritka és becsüs vala), hogy a fejedelem elmjét veije el a magyarok mellől.« Hogy a tény mikor történt, egyik sem említi, de Bethlen J. *Históriája* 1773. utolsó napjáig terjed, s e részletes munka bizonynyal főlemlítette volna ama fontos eseményt. Azonkívül Bánfffi s Teleki közt ez ideig fenállt az egyetértés; a szakadás köztök csak ezután történt.

Boka, a nagyváradi basával mindig ellenkezett, erélyesen visszaverte annak minden határnövelési kísérleteit, mi a basa hívei részéről a somlyai katonáknak, sőt még a fejedelem embereinek is legyilkolását vonta magán. Sőt ennek folytán magok a bujdosók is Erdélynek „kiváltképen oda kiljebb való részein nem kevés insolentiákat követtek el,“ úgy hogy a fejedelemnek azok megzabolázására Teleki Mihályt utasítani kelle ¹⁾.

De a háború üszke Magyarországon még folytonosan égett. 1673-ban már határozottabb színt ölte a protestáns papok üldözése, midőn a sept. 25-iki törvényszék 32-öt részint kivándorolni, részint térítvényt aláírni kényszerített. Nagyobb mérvben folyt az üldözés a következő évben. 1674-ben mart. 5-én a prot. papok, tanítók megidézettek, mint a folyton folyó mozgalom fő okozói, s apr. 4-én elmarasztaltattak. A feles számmal összegyűltek közül némelyek térítvényt írtak alá, mások megszöktek, sokan várakba hurczoltattak foglyokul, szám szerint 61-en gályákra küldettek ²⁾. A mellett a hadi törvényszékek folytatták kegyetlenkedéseiket, hasztalan parancsolta a császár azok megszüntetését, hasztalan cserélte ki a kegyetlenebb tiszteket újakkal, a büntetésekben bárd, kerék, karó játszák azontúl is a főszerepet; kurucz és labancz vete-kedve kínozták egymás foglyait ³⁾.

¹⁾ árpádia II. 83 —86. Apafinak kétrendbeli levele a fővezérhez és Teleki Mihályhoz.

²⁾ Kősziklán épült ház ostroma, kézirat, Bód Pétertől. — Ribini Memorabilia II. 35. Lampe Hist. Eccl. Ref. 446.

³⁾ Kornélt Szalainál V. 166- 6.

A két fél ezalatt is folytonosan s minden eldöntőbb nyereség nélkül küzdött. A francia háború Leopoldnak nagyobb erejét Tette igénybe, hogysesem kellő nagy serget küldhetett volna magyar birtokaiba, hol a bujdosók sokszor voltak legyőzve, de soha semmivé téve, s Erdély által pártoltatva s a törököktől segítve, a küzdelmet minduntalan megújíták. Február végén kurucz had ment Nánás ellen, azonban reménytelenül Barkóczi István ott mulató sergére bukkant, s szétveretett ¹⁾, de májusban már Pálffi horvát serge szenvedett nagy veszteséget ²⁾, s midőn Kopp Rosenbergben kiadta fenyegető nyilatkozatát, melyben az ellenállókát kínos halállal fenyegette ³⁾, a háború még elkeseredettebb szint ölte. Egy török sereg ugyanekkor Érsekújvár alól Pozsonyig száguldott s az egész vidéket megadóztatá, s a menekültek ebből reményt merítve, Fábíán Farkast a portára küldték, honnan az szokás szerint üres biztatásokkal tért haza ⁴⁾. De ezekkel jól összeillett XIV. Lajos bujtogatása, kinek ügynöke Beaumont 1674. sept. 13-án megjárta Erdélyt, hogy Apafit s a magyarországiakat Austria ellen hadra bírja, s kémlelje ki, nem volnának-e hajlandók ezek magoknak francia vérből királyt választani? ⁵⁾.

¹⁾ Babocsay: Fata Tarczaliana Rumi I. 35.

²⁾ Kornéli Katonánál XXXIV. k. 205.

³⁾ Kazy ILI. 168.

⁴⁾ Histoire des Troubles de Hongrie. Amsterdam, 1689. 254. 1. Cserei a divánnál a prológusoknak ezen választ adatja: »Menjenek ki iKonstantinápolyból akár jobbra, akár balra; hatalmas császár bolondokkal nem közli dolgát.«

⁵⁾ Szalai V. 167. a Petrovits Gyűjteményéből. Cserei is emlék-

Ily körülmények közt sem lehetett Erdély rendéit rávenni nyílt és határozott beavatkozásra a bujdosók ügyében. Bizonytalanért nem akarák ezek hazájok jövőjét kockára tenni, s véleményüket e tárgy körül híven jellemzi Cserei, ki a tanácsurak szájába ilyen szavakat ad: „Úgy szeressük felebarátunkat, hogy az alatt magunkat érettek örökös nyomorúságban ne ejtsük; mert könnyű a hadakozást elkezdni, de ha egyszer elkezdjük, még a maradékunk sem éri végét. Különben is a francia sokat ígér, keveset praestál; a míg ő ide dobol, elüti a német rajtunk. A magyarországiaknak jó refugium volt Erdély, de ha mi kiszorulunk Erdélyből, vájjon melyik nemzet fogad be bennünket?“¹⁾ De Teleki keresztülvitte, hogy a fejdelem mégis küldött követet a portára a bujdosók ügyében, hol azt ezek biztosával, talán épen Fábiánnal, egy időben hallgatták ki. A válasz nem volt kedvező: „Üljön veszteg Apafi, most senki sem bántja s ha bántaná valaki, a császár megvédi. Ha kimegy egyszer Magyarországra a császár akarata ellen, többször be ne jöjjön; talál a hatalmas császár fejedelmet Erdélynek.“

E válasz, mely a többség véleményét nagy mértékben igazolá, nem tetszett sem Apafinak, sem a bujdosóknak, sem különösen Telekinek, ki terveiről lemondani könnyű szerrel nem szokott. Nincs okunk azt

szik e tényről (70. 1.), azon hozzáadással, hogy Lajos pénzt is küldött volna Erdélybe, mi lehetséges.

¹⁾ Cserei 68. Ezeket a tanácsurak Radnóthon 1678. mondhatták volna az akkor tartott ministeri értekezletben: azonban a többség véleményét csakugyan híven jellemzik.

állítani, hogy ő minden önzés nélkül pártolta a bujdosókat, kik bizonyosan nem kinézés és előleges ígérek nélkül sürgették oly sokáig kapitányukká kinevezését. De ha csak az önzést állítanék tettei egyedüli rúgójának, nem kevésbé tévednénk. Volt azokban a hazafiságnak is szerepe. Hisz nagyravágyását más úton könnyebben kielégíthette volna, azon például, melyen Bánffi haladt, mint ezen, midőn azokat nemzeti ügyei kötötte össze, s éveken át kitartás és erővel folytatta. Az időt és körülményeket legalkalmasbagnak hitte most merni valamit, midőn a francia biztatott s a porta nem nagyon ellenkezett. Neki úgy tetszett, hogy ez utóbbi nem ok nélkül segíti a zendülőket kéz alatt. Most midőn a császárt a francziávali hadfolytatás nagy mértékben foglalkodtatja, s az elégtelenség Magyarországon az elkeseredés fokára csigázódott, a beütés Erdélyből több sikerrel kínálkozott, mint valaha, a nagyúr pedig, úgy hívé, az eredményt megbocsátja. A két év előtti beütés megbukása nem rettenté vissza: az kis erővel történt s különben is elsietett volt. De azon akadály, mi akkor útjában állt, a rendek ellenállása, most is meg van, sőt egygyel több s hatalmasabb: báró Bánffi, kiről még akkor azt hívé, hogy vele egy kézre dolgozik.

Bánffinak állása és jelleme pedig minden kétséget eloszlatá, hogy terveit ennek megbuktatása nélkül keresztülvihesse. De itt sok megfontolni való volt. Rokona¹⁾ s éveken át barátja volt ez, ki befolyását az

¹⁾ Anyja s Bánffinének az anyja testvérek voltak.

udvarnál érdekében sokszor felhasználta; a mellett hatalmas és tekintélyes főúr, a fejedelemnek pedig sógora. Nem fogja-e Bornemisza Anna minden befolyását arra használni, hogy Bornemisza Kata férjét megtartsa? Azonban másfelől nagy pártra számíthatott, midőn Bánffit, e rettegett és gyűlölt főurat akarta megbuktatni. Udvartartása ennek már régóta vetekeedett a fejedelemével. Könnyű volt mint tanácsurat perbe idézni az ország sarkalatos törvényeinek megsértéséért. Jóságait erőszakos foglalásokkal nevelte, s a kisebb nemesek marháit akárhányszor hajtatta fuvarba. Mint az éjszakvidéki őrségek feje jelentékeny haddal rendelkezett s ezzel ő mint sajátjával bánt. összekocznásaiban semmi tekintet sem tartá vissza, s a főurak, többé-kevésbé mindnyájan ellenségei voltak. így támadt szakadás közte és Béli Pál közt ¹⁾, s újabban egy gőgös tettével gróf Csáki Lászlót is fejére zúdítá. A gróf ugyanis Bánffinak bonczhidai erdejében vadászott, mire ez őt feles számú puskásokkal körülvette s barátságos lakoma színe alatt akarata s protestációja ellenére fogva vitte Bonczhidára. E megaláztatást Csáki nem feledheté.

Egy körülmény Telekit gyors elhatározásra bírta. Azon meggyőződésre jutott, hogy Bánffi valamit for-

¹⁾ Cserei (71. 1.) hosszan beszéli el, hogy Teleki Bánffit ée Béli mit képen vesztette össze. De e harag sokkal korábbi a két főúr közt s táplálékot is elég alkalommal nyert. Az általa felhozott história, hogy egy alkalommal az ittas Bánffi Béliét megcsókolta, nem valószínű, azonban engeszteletlen gyűlöletök egyébben is talált elég indokolást.

ral ¹⁾, talán a bécsi udvarral kapcsolatban, mely úgy gondolkodhatott, hogy Apafinak a fejedelemségből elmozdításával Erdélyben más politikát juttathat diadalra, s talán hogy épen ő maga akarja elfoglalni a trónt. Voltak-e erre biztos adatai, nem tudom, de hogy azt mint vádat használta ellene, az bizonyos. A fejedelmet előre elkészíté tervének megfelelőleg, anélkül, hogy annak végcélzataiba beavatta volna, mit a fejedlemesszony miatt sem tartott tanácsosnak. S ez neki könnyen sikerült. Hívei mindig voltak az udvarnál; Naláczi István a marsai uram ²⁾ s Székely László póstamester, Teleki teremtménye s mindketten lekötöztetjéi, kik a fejedelmet érdekében és óhajta szerint tudák hangolni.

S most a főurat a Bánffi ellen készítendő ligába vonta be. Ennek fogalmazását ő készíté, Macskási Boldizsárral két példányban letisztáztatá, hogy az egyik nála maradhasson, míg a másikat Béli Pálnak adta át. Mert mindenek fölött e tekintélyes és hatalmas főurat akarta megnyerni, ki oly sok sérelmet szenvedett Bánffi gőgjétől. Fölkereste Bodolán, saját várában, s közölte vele, miket Bánffi célzatairól tudott. Ha Csereinek hihetünk, a közlemény főpontját azon vád tette,

¹⁾ Legalább Bethlen Miklós előadásából az tűnik ki, csak olvasuk meg higgadtan, a miket önéletírásában, Szalai kiad. 896, 418 l. — mond, 8 látni fogjuk, hogy a liga nem épen ok nélkül keletkezett ellene. Hogy Csereinek azon előadása, miszerint Apafi előre meg volt nyerve, tévedésen alapul: azt Bethlen Miklósól határozottan állíthatni. De hogy arra az út el volt készítve, azt hiszem.

²⁾ Azaz főudvarmester; Balog Máté a hopmester azaz udvarmester volt.

hogy Bánffi az ő családja semmivé-tételére tör. Beldiné, ki a szomszéd szobában hallgatta Teleki vádjait, esküvéseit, talán csak sejtve, hogy mi készül: „Uram, szerelmes uram, szívem uram! ne adj hitelt Teleki Mihály szavainak, mert bizony megcsal s elveszt tégedet is 1“ szavakkal a szobába tör, nem tudva többé felindulásán uralkodni. Az intés nem használt s Béleli Pál aláírta nevét a ligának. Tőle Csákihoz ment, ki sérelmét nem tudva feledni, hasonlóul aláírta a ligát. Azután Kapi György, Bánffi Zsigmond, Bánffinak személyes ellenségei, Haller János és Pál, Rhédei Ferencz tanácsurak, Naláczai István, Székely László, Komis Gáspár, Keresztesi Sámuel, Macskási Boldizsár jegyzették alá neveiket. Azután Bethlen Miklós, udvarhelyszéki főkapitányt hívatta magához Sorostélyra. Célja volt ezáltal felültetni a székelységet s ekkép csikarni ki a fejdelem beleegyezését a ligába. Mert tudta, hogy Bánffit személyes megjelenésre hivatalos idézés nem bírhatja, sőt ha a némethez menekül, ő tervétől könnyen végkép eleshetik.

Bethlennel november első napjaiban a dolgot titokban közölte, s a hallgatás iránt előre szavát kívánta. „Ezek, mondá Bethlen, rettenetes dolgok, de megbízonyíthatni-e ezeket rá?“ Teleki esküdözött. „Ha Bánffi, mondá, a nov. 18-iki országgyűlésre eljöhét, Apafi tovább nem fejdelem, és sok főrend s azok közt ők is, nem élsz tovább. Azért az a tanácsi rend conclusuma: kegyelmed Udvarhely és Kornis Gáspár Marosszékről vegyetek számos hadat fel, és Bánffi Dénest Fehérvárra jöttében meg kell fogni, vagyis ölni, s ezzel

sietni kell, mert Bánfffi nov. 18-a körül jön Fehérvárra. Most uram ideje, ha istennek, urunknak, hazánknak akarunk szolgálni, aut nunc, aut nunquam.“

„De hát, ellenveté Bethlen, mi mellett ültessem fel a hadat, hol a fejedelmi parancs?“

„A fejedelem ezt gyengesége s összeköttetésénél fogva csak a tett végrehajtása után tudhatja meg» annak idejében majd tudatjuk mi vele.“

„De kell hát, ellenveté Bethlen, hogy a tanácsi rend parancsa vagy egyéb valami kezemnél legyen!“
„Nincs egyéb, mint a liga, az instructio Haller Jánosnál van.“

A ligát némi ellenvetések után Bethlen átvette, oly nyilatkozattal, hogy ő elfogja ugyan, de meg nem öleti Bánfffit. Ekkor miután kipuhította, ha nem fog-e ama főúr a gyűlés megnyílta előtt Csanádi udvarházába menni, Keresden atyjával, a tapasztalt országlárral, ki jól ismerte Bánfffi gőgjét és nagyravágyását s épen ezért a vállalatra áldását adá, Bánon Bethlen Gergelylyel közölte a dolgot, a ligát aláíratta s végre hozzáfogott a székelység felültetéséhez. Hasonló rendelet volt kiadva Nemes János háromszéki, Kornis Gáspár marosszéki és Daczó János csíki főkapitányoknak, kik közül Kornis és Bethlen a fölkeléssel leg hamarabb készen voltak.

Bethlen Gergely azonban elállt a ligától, s Bánfffi barátait, Bethlen Farkast és Eleket tudósítá. Ezek viszont Bánfffinak írták meg: de már késő volt. Bánfffi ekkor családjával keresztelőben volt Koppádon Vitéz Ferencznél, hová Kolozsvárról nagy pompával nov.

15-én érkezett.¹⁾ A vendégek épen asztalhoz akartak ülni, midőn két futár érkezett a hírrel, hogy ellenséges lovas csapat közeledik. E hírre a megrettent Bánffi, Pályik János nevű szolgáját Kolozsvárra küldé a lovas őrségért, maga pedig nejét átvitte Vitéz Gábor házához, s némi kísérettel ott hagyva, Péterd felé sebesen távozék. Elmenetele épen jókor történt: nyomban utána megérkezett Kornis Csákyval s a marosozéki haddal. Ezek ellenében védelmezte ugyan a hátrahagyott csapat a Vitéz Gábor-féle udvarházat, de csakhamar feladta magát s Bánffiné foglyul esett. A „tárnál kegyetlenebb popule“ mint Cserei nevezi őket, kíméletlenül bánt a szerencsétlen asszonynyal, kiprédálá, megfosztá ékszereitől, s nagyobb bántalmaktól is csak Kornis tudá megmenteni, eltakarván, hosszú mentéjével. Bánffi szerencsésen Kolozsvárra menekült. Útjában Feleken szembe találkozott a Pályik által vezetett őrséggel, de ezt visszaparancsolá s csak egy hadnagyot küldé, hogy nejéről hirt hozzon.

Ekkor már Bethlen Miklós is Tordán volt sergével. Elindultakor azon hírt terjeszté el, hogy Keresztúrnál seregszemplét akar tartani, s onnan Kolozsvár alá siet, visszanyomandó a váradi törökök beütéseit. Valóban pedig Csákyval s Kornissal akart egyesülni, úgy várandó be a többi székelyeket, hogy ha Bánfiú az őrséget felültetné is, a rendezettebb katonaság s túlnyomó erő fel ne tarthassa. Bethlen és Csáky egyesültek Lónán s innen, elválva ugyan, de mindkét csapat

¹⁾ Egykorú feljegyzés Béli Pál egyik (1677. nov. 29-én kelt), levelén.

Gyéres-Szentkirályra, majd Nagylakra vonult. Itt kapák a fejedelem parancsát titkos pecsét alatt, melyben vállalatukat helybenhagyja, annak kivitelét elrendeli, e nem fukarkodik biztatásokkal és ígéretekkel.

Apafit már ekkorra meg tudá nyerni a liga. Ennek tagjai közül többen a gyógyi fürdőben gyűltek össze, oly határozattal, hogy nem sikerülés esetében meneküljenek; de a vett jó hírek folytán Gyula-Fehérvárra mentek a fejedelmi udvarba. Itt Apafit először nejétől idegeníték el ¹⁾ s azután Bánffi terveit, célzait, s mindazt, mit csak életéből gyanús dolgot felhozhattak, elébe terjeszték. S a fejedelem, míg egyfelől a már fölkelte székelységet nógatta: a még mindig késlekedő csíkiaknak parancsot adott, hogy „lovas, gyalog keljen fel, és jó készülettel, sem éjét sem napot nem várván, mindjárt menjen viritim Szamosújvár felé a több szekély hadak után“ ²⁾, magát a derékhadat is a nagy pecsét alatt kiadott parancscsal felülteté. „Ilyen a világ!“ mondja némi hámmal Bethlen Miklós önéletírásában, negyven év múlva higgadtan tekintve az eseményekre vissza.

Bánffi Dénes szorongatott állapotjában még Lénára irt Bethlen Miklósnak egy feddő levelet. Az azonban figyelmeztette, hogy nem egynéhány emberrel, hanem az országgal van dolga, s felszólítja, hogy küldje

¹⁾ Mint Cserei mondja s mi igen is hihehető. Maga Bethlen Miklós is említi feljebb, hogy „a fejedelemnek a Báthory Zsófia szépségét fejébe ütötte az ördög“ s ezért el akart nejétől válni. Valami ilyes törénthetett ekkor is.

²⁾ Árpádia II. 93. Apafi érintett parancslevele.

hozzá biztos emberét, ki által a dolgok folyamáról meggyőzhesse. Bánffi Kolozsvárról, hol a somlyai, csehi, segesvári őrségekkel megszorította erejét, sergével együtt elindult Nagylak felé a felkelt székelység ellen. De Ajtónnál megállapodott, s kitudandó a dolog mi-
benlétét, egyszersmind válaszul Bethlen Miklós felszó-
lítására Pályikot Tövisre küldte, hová ekközben a szé-
kelység húzódott. Pályiknak Bethlen megmutatta a
ligát s azon tanácscsal ereszté el: „ne fegyverkezzék,
hanem minden késedelem nélkül menjen Magyaror-
szágra s onnan békéljék, mert bizony elveszi“¹⁾

Bánffi nem egészen fogadta meg a tanácsot. Visz-
szatért ugyan Ajtónból Kolozsvárra, s ezzel eljátszta
azon egyetlen perczet, melyben megmenekülhetett
volna, sőt mint biztosabb helyre Szamosújvárra vonult:
de a drága időt habozás közben tétlenül engedé elre-
pülni. Meg volt rettenve. Nem tudta, hogy a liga csak
egy töredéknek s nem az egész nemzetnek műve, hogy
abba a tanácsi rend bele sem egyezett, hogy a csíki és
háromszéki had még akkor alig ült fel, messze van s
közeledésének híre is csak költött dolog. Megforgatta
elméjében, hogy oly tömérdek had ellenében, miként
ő hívé, fen sem tarthatja magát, s felkelése esetében
valóban és okkal fog a haza ellenségének nyilvánít-
tatni; félt a töröktől, kivel annyi baja volt; bízott ba-
rátiban, a fejdelemné befolyásában: s a dolgot kiegyen-
litni, nem elkéséríteni akarta. Ily czállal a reformált
püspököt, majd az őrségből néhány tisztet Fehérvárra

¹⁾ Bethlen Miklós önéletleírása I. 409.

küldött, hogy ott a fejdelemnél közbenjárjanak. Az első útközben Csánból visszatérítettett, az utóbbiak pedig épen vesztét okozák. Ezeket ugyanis Fehérvárit a főurak meg tudák nyerni magoknak, s midőn őket visszaküldöttek, magokkal vitték a parancsot, hogy Bánffit tegyék fogságba. És úgy lőn. Maga az őrség fogta el Számosújvárt, mely eddig azt hívé, hogy csak néhány főúr akarja Bánffit megbuktatni, most, midőn meggyőződött, hogy ez a fejdelem akarata, s kísérte Kolozsvárra.

Ezalatt az összes székely had is Kolozsvárra érkezett, hol Béldi átvette a főparancsnokságot. Nem sokkal ezután megérkezett a fejedelmi parancs:

1) Esküdjék meg az őrség a fejdelem s az ország hűségére.

2) Bánffi Bethlenbe vitessék fogva s ott Kornis Gáspár őriztesse.

3) Nejét is vigyék oda hozzá.

4) A székelység Nemes János parancsnoksága alatt jószágain helyeztessék el.

5) Béldi s a főurak menjenek Fehérvárra a gyűlésre.

A parancsok egyenként teljesítettek. A székelység örményesen, Bonczhidán Bánffi jószágain elhelyeztetve; borzasztó zsákmányt vitt véghez. A drága ruhákat széttépték, némely góbé az ezüst tálat, ólomnak vélve, golyóknak olvasztá össze, az okosabb jól felpakolt azokból, s minden felkelhető, a mit csak kézre keríthettek, kardalészára jutott.

Ekkép minden el lévén végezve, a főurak Fehér-

várra mentek, hol nov. 17-én megnyílt az országgyűlés. Nem volt köztük még ekkor Béli Pál, ki Kolozsvárt, Ajtonban járkált, nem Gyerőfi, ki Bonczhidán, Gyaluban minden felé megfordult, hol Bánfának ingóságai voltak, minthogy ezek lefoglalása már meg volt kezdve, s a zár alá tételt épen ők vezették. S valóban Bánffi jószágain temérdek kincs vala együtt — szorgalommal, de nem mindig kellő lelkiismeretességgel gyűjtve, összehalmozva évek hosszú során át ¹⁾. S Béli valóságos lelkiismeretességgel igyekezett kivinni, hogy abból semmi se maradjon rejtve. Nov. 29-én Kolozsvárról írta Gyerőfi Györgynek e tárgyban egyik országos megbízottnak: „Kegyelmed levelét vöttem, írását értem, az inventáláshoz hogy kglmetek hozzá kezdett jól vagyon. Mindeneket kglmetek inventálván, hagyja jó gondviselés alatt. Spanyolviaszát küldtem. Az praefectus azt mondja hitivel is, hogy behozta s beadta, de hová tötték, ő azt nem tudja. Szorgalmatosan kglmed vigye véghez az inventálást s pecsételje be s hagyja úgy jó alkalmatossággal.“ S még ugyan az nap Ajtonba ment, honnan hasonlóan e tárgyban írt Kornis Gáspárnak: „Idejövő utamban is érkezék a mi kglmes urunk ő nga parancsolatja. Azonban már azokról concludáltunk a mikről sónál; hanem édes öcsém uram úgy hiszem ma Gyerőfi György bement; azért a mit beszél-

¹⁾ Bánffi Dénesnek rendkívüli gazdagságát mutatja egy kis fenn maradt jegyzéke: „1673. die 10. juli. Töttem az vasládába Isten kegyelméből tizenkétezer szép aranyokat, mely van nyolcz zacskóban, négyben két-két ezer. Van poltura és garas is bárom ezer. Isten dicsőség legyen te néked érette B. Dienes.” De e vasládában nemcsak ennyi volt, mint a következmény megmutatta.

geténk a 96 (t. i. Bánffi Dénes) szállásán való árnyék-szék alkalmatosságáról, Vista nevű faluban lakó Gyalai kulcsárt parancsolja behívatni Gyerőfi uram s azokat a rejtekeket kerestesse meg a fundamento; lássuk mi-
ket találnak, de ha nem találnak semmit is, az strázsa az Bánffi uram szállásán kettő-kettő meg ne szűnjék elvitele után is; Isten akaratából én is holnap Enyedre megyek, háts lovai Bánffi uramnak (96) ott maradjanak, azt is inventálják, semmiképen elvinni ne engedje kglmed, hanem tegyen oly dispositiot, maradjanak ott, bátorságosabb ez a hely, ha úgy kívántatnék is, parancsolván kglmed nekem.“ *)

Ezalatt Fehérvárit megtörtént az elhatározó lépés. Mit tegyenek Bánffival, a legyőzött, kézre került Bánffival? e kérdésen törték fejőket a liga tagjai azon tanácskozásokban, melyeket Béldi és Bánffi Zsigmond szállásain tartottak. Egy rész: Bethlen Miklós, Horváth Kozma s többen azt akarák, hogy jó fedezet mellett hozassék Fehérvárra, hol a közügyigazgató a törvény értelmében perelje be, s védelmét kihallgatván hozzanak ítéletet. Mások, különösen Teleki párthívei azt kívánták, hogy a vádakat írásban küldjék meg neki, s erre érdemlegesen (azaz anélkül, hogy az vele többé közöltetnék) feleljen: nehogy személyes jelenléte által befolyását a fejdelemre visszanyerje s a kardot épen ellenök fordítsa. Némelyek még ettől is féltek, s kihallgatatlanul kívánták elítéltetni. Ez utolsó vélemény semmi viszhangra sem talált. S most a főurak

1) Eredetiekről, melyek K. Papp Miklós barátom birtokában vannak.

egymás közt írásos kihallgatásában megegyezvén, a dolgot a gyűlés elébe terjesztők. Bánffy Zsigmond ez idő szerint letette az elnökséget, s azt Kapi foglalta el. A harminczegy vádpontot Teleki fogalmazta, a decz. 5-én tartott gyűlésben pedig Sárpataki Márton, a közügyigazgató kiadta. Ezeket most, miután a ligát a fejdelem s az összes rendek aláírták, Macskás! Boldizsár, Dániel István és Trajner Andrástól Bethlenbe küldték.

A küldöttség a pontokat dec. 7-én Bán fiival közölte. Azok czáfolatát ő Pataki István kolozsvári professzor, ki fogságában folytonosan mellette volt, készítette el, úgyhogy dec. 13-kán az már a gyűlés elébe volt terjesztve, hol szokás szerint felolvastattott:

Méltóságos úr tekintetes nagyságos ¹⁾ Losonczi Bánffy Dienes úr ő nagysága ellen való publicum gravamenek; melyeket a nemes ország becsületes fő rend atyjafiai által in scriptis ő nagyságának bethleni fogságában praesentáltatott, ő nagyságának azokra tett replicájával együtt, melyek alternatim így következnek:

Primum gravamen.

Mindeneken való uralkodása, mindeneket semminek való tartása és becsülése.

Replica.

Sőt az én emberi gyarlóságom szerint mindeneknek a mennyiben lehetett, becsületet tenni bajos tisztem, alattvalókon is nemhogy törvénytelenül uralkodni, sőt annak minden epeciesit távoztatni kívántam, melyről tégyenek bizonyosságot lelkek szerint azok, a kik én környűlöttem, velem akármí

¹⁾ Bánffy Dénes nem mint erdélyi főúr lett báróvá, s e czímet azért nem használja e gyűlés.

állapotban forgottak; egyébaránt gyarló ember voltam, s vagyok ma is, bűnös Adám maradéka, de az én törvénytelen uralkodással sem lelkében, sem testében senkit meg nem nyomorítottam; tisztemhez képest keménységgel kellett lennem, azt kívánván a közönséges haza java, de hogy törvénytelenül valakit bántottam volna, lelkem esmérete nem vádol, hanemha hirtelen nem percipiáltam volna a dolgot; mindazonáltal a kiket privatim megbántottam, nemcsak megesmérem fogyatkozásomat, de orvoslani is minden keresztyén utakon kész vagyok.

Secundum gravamen.

Az országnak s annak minden rendelnek urunk előtt való vádolása, urunkat ő nagyságát az országbeliek előtt kedvetlenségben való hozásának szándéka.

Replica.

Ez boldogtalan zürzavaros világban ki maradt szó és vád nélkül Erdélyben? a mostani időben fenforgó sokféle gonoszokhoz képest az embereknek elméje s kívánsága sokfelé járván. Mindazonáltal kegyelmes urunk s asszonyunknak belső emberei tégyenek bizonytságot, ha ártalmára s veszedelmére való vádakát valamely hazámfia ellen tettem, sőt a sok vádok miatt s vádok között csendesítém az ő nagysága elméjét. Ezzel incusare sufficiat, quis innocens erit. Egy személy nálamnál ebben a matériában többet nem szenvedett, a minthogy e mostani siralmas állapotomban is keservesen érzem azt, midőn látom édes nevelő hazám előtt is oly dolgokkal vádoltatom, melyeket hazám javára hűségem mellett cselekedtem, most pedig a jó indulattól (a mint gondolom) származott cselekedetem terhel. Hogy pedig uramat hazámtól kedvetlenítettem volna, azt teljes tehetségem szerint távoztatni, sőt ha lehetett volna bizony ő nagyságát az haza között való egyezésben, mint az fiát az atyák szerete-

tében úgy tartottam volna. Máskép ha az én jó igyekezetem és az haza kívánsága végben nem mehetett, Isten akarátja volt, hogy úgy legyen.

Tertium gravamen.

Mind az hazát, mind urunkat illető dolgoknak maga szabad akarátja szerént való igazgatása, senkit affélékben nem adhibeálván.

Replica.

Az Isten, maga kegyelmes urunk, a tanácsi rend s az ő nagysága belső hívei teyenek arról bizonytságot, hogy nem-hogy magamra kívántam volna venni azt a nagy és súlyos terhet, sőt a végbéli dolgokban is, annál inkább ha valami mentális jószágos dolgok érkeztének s ő nagysága tudomra adta, mindjárast az urak javallását javallottam, mint az el-múlt nyáron is hopmester és postamester uraimék által sollicitáltattam, de ha ő nagyságának nem tetszett, mit tehettem róla, tett sokszor akadályt az urak távollétek, kire nézve az urakot ő nga nem örömet fárasztotta; hogy pedig énnékem odamenésemet (én közelebb lévén), vagy censurámat adni parancsolta, azt nem denegáltam, hanem nyilván adtam mind az udvarnál, mind távollétemben.

Quartum gravamen.

Idegeny országokra urunkkal ő nagyságával azt íratta, a miket akart, házánál concipiálván a leveleket, csak leírni küldötte ő ngához.

Replica.

Idegeny országokra az haza veszedelmére való dolgokat soha nem íratam; ha a végbeli dolgokról, kikben én voltam nagyobb interessatus, informatiókat tettem ő nga s a tanács eleiben (midőn jelen voltának) vettem és adtam, de Istennek hála hasznára cselekedtem, a mint az haza határainak dolga is megmutatja. Más idegeny országokra pedig, hogy

akármely ártalmas dolgokat írtam volna expresse tagadom; kiről ő nga tégyen istenes recognitiót, s tegyenek azok is, a kik az ilyenekben követek lehetnek volna; a mely írást Naláczi uram visszaküldött difficultast ő nga. tétetett, kibem az országnak hallom nagyon megütközését, nincsen is abban olyan, mely az urak között sokszor fenn nem forgott, a mely írás nem egyébre, hanem a porta intentiójának kitanulására czélozott, és a bujdosó magyarok sok vád alól való elhárítására, kinek a processusában hogy uram parancsolatjára, s több urak hírek nélkül lett expeditio: vétkeket esmérem, mindazonáltal hazám veszedelmére való intentióm (ha a processusban vétettem) ebből is ki nem jön, ilyen formában ma is e mostani időben duralhatnak azok, ebbéli fogyatkozómát kegyelmességének palástjával fedezze el, alázatosan kérem.

Quintum gravamen.

Portára jövő kapithiaknak, követeknek expediálásit, azoknak instructio adásit szabad akarátja szerint cselekedte, kapithiákat is olyakat küldött, a kiket akart, még egy fal-kában maga embereit.

Replica.

A kapithiák dolgát is a mi illeti, nem magam, hanem az urak előtt commendáltam, kik is az ő rendek szerint zálogos igaz hazafiai lévén úgy tudom a nemes országot híven és igazán szolgálták; mostan elküldött kapithiákat közelebben tudja ő nga, hofmester és postamester uraimék, midőn ő nga az időből kirekedett volna, úgy ránták elő, kiket a nemes ország vonjon rá, nem félek ott is mocsok térjen és férhessen hűségemhez.

Sextum gravamen.

A végbéli dolgokban senkit nem adhibeált tanácsúi, mikor azok miatt az országnak baja érkezett, ő ngával és az urakkal köttetett.

Replica.

Instructions mellől a végbéli dolgokban soha nem recedtam, valami az ország javára lehetett, elkövettem, nem-hogy nem adhibeáltam, sőt inkább azokban a terhes dolgokban (a mint tegyek bizonyágot róla) mennyiszor megmondottam magának ő ngának és az egész tanácsi rendnek, hogy szükség volna Kolozsvártt és Szamosújvártt lakni, mert nem egy főre való az a nagy tereh-vieelés, de ha nem volt kit adhibeálnom, mit tehetek róla; egyébaránt ha mi oly meritalis dolgok recurráltak ő ngának (kivált mikor Fogarasban lakott ő nga) mindenkor értésére adtam; sőt hogy az urakat Ő nga effélékben convocáltassa, sokszor sollicitáltam, sok dolgok azokban történtének, kikről tudósítottam ő ngát, kivált mikor Fogarasban lakott ő nga e az idő kirekesztett, a mellettem lévő becsületes emberrel, mennyire az idő engedte s Isten segített elkövettem. Áldassék Istennek nagy neve érette, az én tisztem alatt az haza határai nem romlottanak, hanem épültének.

beptimum gravamen.

Az országgyűlését rontotta csak azért, hogy a hazafiaival meguntatván a követséget, annál inkább maga szája ízént való dolgokra vihesse.

Replica.

Teljességgel tagadom, mert tudod én Istenem csak gondolája sem voltam; ugyanis az országgyűlésének rontásában nékem mi hasznom lett volna? nem redundálván semmi énné-kem onnan, ha hosszas volt is a gyűlés vagy rövid. Egyébaránt mikor egészségem megengedte, mind a nemes ország között, mind ő nagysága tekintete előtt, s a tanácsi rend között az én tisztemet tettem, kihez képest úgy tetszik, hogy annak még csak árnyéka is hozzám nem térhet.

Octavum gravamen.

A tanácsot semmiben az ország régi szokása szerint nem admittálta, a mikor országot gyűjtetett is már régen expediáltott, a mikor a tanácsot hogy már admittálni látszott is, de nem a tanács conclusuma ezerént lettenek az expedióiók.

Replica.

Feljebb is írák a tanácsi rend gyűlését nem ellenzettem, autorításokat nem bontogattam csak egyszer is a tanács végzését az én expedióióm megelőzte volna, soha, jó lélekkal írom, olyannal lelkem esmérete nem vádol. A tanács conclusuma, hogy sokszor nem effectuáltathatott, abban nem eszközi, hanem compatiene voltam, ha Isten azt cselekedte, hogy ilyen ártatlanságomban, kit Isten tud, hazám előtt suscipióban esem: keserves szegény lelkemnek, de mit tehetek róla.

Nonum gravamen.

A mikor a tanács és az ország elvégezte német császárhoz, lengyel királyhoz expediáljon követeket, urunknak azt izente, árulói azok ő ligának, kik azt javallják, azután mikor néki tetszett, tanács tudása s végzése nélkül expediáltott, a kit akart.

Replica.

Német császárhoz és lengyel királyhoz ország végzéséből való expedióiókat hogy én elbontottam, sőt árulóknak mondtottam, a kik javallják, bizony csak még mikor lett volna, azt egészben tagadom és reá sem emlékezem. Egyébaránt én affélében sem német császárhoz, sem lengyel királyhoz nem expediáltattam. Miszli felmenetelét, és kihez volt s miben állott, ő nga s ő kegyelmek is végire mehetnek, levelet vitt és nem követséget, a levél is pedig, hogy nem ártalmas volt, kitanulhatják mind magától, mind másoktól, mind magából a levélből és válaszból.

Decimum gravamen.

Az országot szidta, árulózza, rágalmazta, hogy soha egy lírához sem volt igaz.

Replica.

Nevelő édes hazámhoz soha bizony azzal az háládatlansággal nem voltam és káromkodással, a melyet teljességgel tagadok. Ugyanis, ha az ország nem igaz, kihez bízhatók mind ura, mind fia az hazának? én pedig boldog állapotomban is mind magam, mind szegény rab feleségem és fiam (holtom után való diepositiómban is) Isten után hazám tekintetes státusoknak gratiájokban nyugtattam volt meg életemet, nemhogy ellenek háládatlansággal fizettem volna, bizony most is csak Istennek s hazámnak hirtelenül fellobbant haragja csendesedjék meg, hogy hirtelen motusban, szokott kegyesétől el ne távozzék az haza, elhiszem (noha sokakban fogatkozásimat megvallom) ebbéli ártatlanságomat Isten világgosságra hozza.

Undecimum gravamen.

Keresztes Andrásnak tisztiből való kivettetését a fővezér erősen megporoncsolta, de ő véghezvinni nem engedte.

Replica.

Keresztes Andrásnak tisztiből ki nem vettetését nem én vittem véghez, hanem az haza nagy rendei előtt forgott az a nagy és szokatlan parancsolatja a fővezérnek, melyekből veszedelmes consequentiáját látván az hazának kijönni, és Molduvánál és Havasalföldénél alább való lenne, úgy is, ha az erdélyi végházakban török tenne és választana tiszteket, azért halasztá dolgát, az alatt megceendesíté Isten a dolgot, abból pedig semmi gonosz nem következett az hazára.

Duodecimum gravamen.

Zólyominak beszökése mely káros, és veszedelmes volt most is, a fényes porta jószágát Gyalut visszaadni poroncsolta, visszaadván kiküldi, de csak nem engedte, melylyel az országnak s ő nagyságának félelmét, nevelte.

Replica.

A nemes haza emlékezzék kegyelmesen a Zólyomi jószágaira és dolgára, nemhogy én az ország ellen Gyalut oltalmaztam volna, sőt mikor rendkívül való parancsolat érkezett a kajmakamtól, a mi kegyelmes urunk engemet Szamosujvárral kínált, de én nem vettem el, országra halasztottam, a minthogy az akkori besztercei gyűlésben nagyságtok kegyelmetek gratiájához folyamodván, úgy marada meg nálam Gyalu, nem pedig erővel tartatott meg tőlem, soha nemes országunk veszedelmére nagyobb alkalmatosság nem adatott volna annál, ha Isten azt a dolgot le nem csendesítette volna; de úgy is ha nagyságtok kegyelmetek parancsolatja vala, hogy visszaadjam Gyalut, úgy is a nemes hazám parancsolatjának engedelmeskedtem volna, kiről az egész ország előtt a besztercei templomba viva voce resolváltam vala is magamat: hogy az ország egy óráig is ne veszedelmeskedjék Gyaluért, kész vagyok remittálni, kiről nagyéágtok s kegyelmetek emlékezhetik sokan, kire nézve nékem akkor is patronusom volt s nem vakmerőségem tartotta meg Gyalut, Így is hát nem méltán vádoltatom engedetlenségért.

Decimum tertium gravamen.

Az hódoltságon senki nagyobbára jószágát nem bírhatta, soknak jószágát a sebesváriak hódoltatták, s a verus haeresek távul nézték.

Replica.

Nemhogy én valakit a hódoltságon jószágának bírásában impediáltam volna, de az egész földön, mely az én kezem

alatt volt, oly békességgel bírta most jószágát a nemesség, hogy soha ezelőtt embernek nem lehetett, kit Isten vitt ugyan végben, nem én, de bizony merem vallani, azért szenvedtem én a hatalmas nemzet nehézségét, hogy mások bírassák jószágokat. Igaz dolog, inetructióm szerint vigyáznom kellett a közönséges jóra, de nem lehetett mindennek jószágát fegyverrel felhódoltatni, kiváltképen Zólyomi bémenetelétől fogva a nagyságtok kegyelmetek instructiója is tilalmazván a garázna keresést, egyébaránt pedig birodalmában a törökkel való békességnek mely nem praejudicált, kiket s miben impedialtam, csak érthessem, kész vagyok számot adni magamról.

A sebesváriakat pedig minden kóborlástól elfogni igyekeztem, tisztem viselése után látván abban semmi fenytékkal őket meg nem gátolhatom, amoveáltam onnét már sok esztendeje, s mindazolta hogy senki jószágát nem hódoltatták, tudja az egész darab ország.

Decimum quartum gravamen.

A vármegyékre gyakran akasztással fenyegető poronsolatokat irt, mindeneket úgy ültetett.

Replica.

Nemhogy olyanforma stylussal írtam volna a vármegyékre, sőt hogy csak tőlem függjenek is olyanforma stylussal ne írjanak, telkemre kénszerítettem, postamester uramat (tegyen bizonytságot róla) ő kegyelmét kértem, hogy vigyázzon az olyanforma expeditiókra, de úgy tetszik tíz esztendeje tisztemnek, s azolta sok nyughatatlanságával magamnak s a kezem alatt lévő kevés hadaknak, távoztatám azt hogy a nemes vármegyék és a tekintetes székely natió elmúlhatatlan szükségén kívül ülással ne terheltessenek; mely azelőtt minden esztendőben megleszen vala.

Decimum quintum gravamen.

A somijai korszomét, malmot, és partiumbéli jószágokat, melyek a Compilátában praesidium számára s fizetésére rendeltettek, az előbbeni possessorok idejében magának foglalta.

Replica.

Valami országé volt és valami ország praesidiuma számára rendeltetett, semmit el nem foglaltam, sem magam ususára nem fordítottam, Somlyót magam igaz pénzemen vettem, cum omnibus portionibus et appertinentiis, kiket az ország articulussa mellett Gyerőfi uram apprehendált volt. A korceoma soha az országé nem volt, hanem a földesuraké. Igaz dolog míg a praesidium fizetése máshonnan elődeden ki nem telhetett, a perceptorokkal néha a várbán áruitattam korszomát, azután a körül való földét apródonként béhódoltatván 8 fizetés kitelvén úgy szüntettem mega korszomárlást. Ugyanis enyim lévén az egész föld baja, én is lévén már possessor a helynek, nem tartoztam a magaméból tartani a praesidiumot, elég lévén az, hogy az ország szolgáinak fizetések kitölt. Ugyanis a nemes ország a patronusok jóvedelmét el nem veheti a végházakban is. A malmot pedig a nemes praesidium építvén, és Ugrai Gergely uramtól én rehábeáltam, Ugrai uram maga nékem cedálta a maga részét, mely száz forint volt, a németeknek is száz forintot tettem le a perceptorral, kit azután a várral és jószággal rehabeáltam. Egy szóval sem korszoma sem malom soha az országé nem volt, sem soha az ország számára nem foglaltatott, hanem a földesurakat illette.

Decimum sextum gravamen.

A praesidiáriusok fizetését, hópénzét magának foglalván, búzával, disznóval fizetett, igen drágában adván nékiek.

Replica.

Erről az ország fizetőmesterei tégjenek tanúbizonyságot, Istennek tartó lelkek szerint az egész praesidiummal együtt, sőt ha én nem tartottam volna őket pénzzel, búzával, esztendőnként az ország adója későn és apródonként administráltatván, soha a praesidium Kolozsvárit nem subsidiálhatott volna.

Decimum septimum gravamen.

Az ország nagy költségeivel tartott szolgálóinak számát tudni nem engedte, ha vizsgálták, a haza fiait szidta, rágalmazta és fenyegette.

Replica.

Soha annak rendes megtudását nem ellenzettem, sőt hogy az ország meg ne csalattassék, az ország jövedelméből egy pénz is máshová ne fordittassék, minden fizetéseit, valamennyit személyre fizetett a fizetőmester, pecsét alatt tartozott a tisztektől zászlók ezerént quietantiát tőlök venni, és ha csak egy absens volt is, fel kellett íratni. Tagadhatatlan dolog, a tavaszi fejevári gyűléskor, midőn súlyos nyavalyámban estem volna, a kezem alatt lévő kicsiny hadaknak kevés becsületesnek oly nagy megsértődéecével való mustrájokat vizsgáltam, nem fenyegetődéssel, sem szidalommal, hanem kegyelmes urunk előtt való alázatos instantiámmal kívántam orvosiam, de rendes úton módon való vizsgálását soha sem ellenzettem, sem nem sajnállottam, mivel nem is volt miért sajnáljam.

Decimum octavum gravamen.

Az ország articulusait kivonatta.

Replica.

Micsoda articulusait vonattam ki? és mikor? kész vagyok számot adni az iránt magamról.

Decimum nonum gravamen.

Némelyeknek jószágait elvette, e a mit akart, vetett érette, a mit akart elkövetni, azt cselekedte.

Replica.

Nem tudom bizony soha oly dolgomat, senki jószágát hogy elvévén akármit vetettem volna érette, ez haza törvénye ezerént igaz regiusok előtt contraháltam, vettem, cseréltem abban a formában, melyet az haza legitimált és megengedett. Ha ezeken kívül valamik lettenek (dato) nemes haza törvénye ée kegyes Ítélete alá bocsátkozom abban is.

Vigesimum gravamen.

Udvarházát Szentpáli Ignácznak fundamentomából elrontotta és megcsúfolván (azt mondá) építse meg az ország.

Replica.

Szentpáli uram házát hatalmaséi el nem rontottam, hanem annak épületéhez és építéséhez erogált költséghez klmes asszonyunkkal, ő ngával lévén praetensiónk, melyet is akár tábla, akár tanács istenes ítéleti által kívánván decidáltatni, ő kegyelme recusálta, azután pedig midőn a nemes ország instált kegyelmes urunk előtt, arra tekintvén, contractusra mentünk kegyelmes asszonyunkkal ő ngával együtt, melynek erejével nyúltunk azon épülethez, nem pedig hatalommal. A haza becstelenítése pedig és csúfolása ezen matériában is méltatlán vád ellenem.

Vigeimum primum gravamen.

Némely nemes atyánkfiáit erővel való contractusra vévén, jószágokat úgy apprehendálta.

Replica.

Erővel való contractusra kit vettem olyan úton és jószágokat is kinek apprehendáltam, örömet értenem, annál

inkább kit fogtam meg? kit tömlöczöttem? kivel tettem erőszakos facsiót olyan formában? másképen kinek jusokat levelei mutatják meg, ha ilyen vádnak helye lesz, kevés jószág Erdélyben, melynek barátságos birodalmában lehetne valaki; de mint egyebekben, úgy ebben is hazám kegyes ítélete alá bocsátom.

Vigesimum secundum gravamen.

Hogy a török ellen inkább keménykedhessék, urunkkal ő ngával levelet íratott, az olyakat a váradi basának békül-dötte.

Vigesimum tertium gravamen.

A budai vezérhez is jártatott, onnan is követ jött és a német udvarnál correspondentiát tartott, a mint leveleiből kitetszik.

Replica.

Úgy tetszik e két punctumban való difficultaeok és contrarietaeok az én felőlem való suspicióját a nemes országnak találják. Holott a huszonkettedik punctumban a vagyon felvétele, hogy a török ellen inkább keménykedhessen!, urunkkal ő ngával gyakran íratam a váradi basának, azonban a budai vezérnek is íratam, s onnét követ jött hozzám, melyből is olyan suspiciót látok lenni ellenem, mintha a budai vezérnek is veszedelmes dolgokat tractáltam volna, de tudni való dolog a váradiak ellen való keménykedés a budaiaknál sem talált kedvet, sőt micsoda kedvességem volt nekem a török nemzet előtt, a mindennapi dolog megmutatja. Bizony ha én a török nemzet gratiáját affectáltam volna, hazám háttaráért 8 annak békességéért a váradiakkal nem gyűlölködtem volna. Budára pedig kit és micsoda alkalmatossággal küldöttem és mivel? Istennek tartozó lelkelvel mondja meg, aki odajárt, azt is nem titkon, hanem ő nga hírével és ő nga levelével cselekedtem a közjóért elsőbben, azután hogy méltatlan személyemmel mind a váradiak, mind némely magyarországi uraim előtt

hitelem légyen; egyébaránt az én tisztem, ő nagyságától és a hazától adatott instructióm ezerént való auctoritásom azt én tőlem nem tilalmazta, azzal a Budáról jött nem követel, hanem inkább Szabonya uramot kíséző törökkel a kolozsvári tanács és abban lévő becsületes nemes rendek jelenlétében voltam szemben, tegyenek istenes bizonytságot a dologról. A német udvarnál is titkos, annálinkább veszedelmes correspondentiát nem tartottam, esmeretségben lévén előttök, nem tagadom, hogy nem írtam, mert onnan is Írtak, nemcsak nekem Erdélyben, hanem többeknek is, de bizony ártalmas dolgokról sem írtam, sem izentem, hanem olyakról, melyek hazámnak s nemzetemnek ily boldogtalan állapotját jobb karban hozván segíthették volna, avagy csak esmeretségiért a politíának satisfaciálhattam volna, valamikor pedig mi levelem, válaszom s hírem jött, soha bizony ő nagyságától el nem titkoltam; egy szóval sem töröknek, sem németnek való írásomért (Isten hozza világosságra és napfényre) nem félek a gyalázatos árultatásnak mocskával hogy vádoltaesam s terheltessem; odafel való Bánífi-jószágok sollicitatióját nem tagadom, melyek is adtanak alkalmatosságot arra, hogy szabados úton favort keressek és írjak, de azokat is az ő nagysága annuentiájából és recommendatiója által folytattam. Budáról micsoda leveleket hozott Szabonya uram, Radnothra vittem, ő nga török írdeákja fordította meg őket, ő nga s ő kegyelmet is végére mehetnek.

Vigesimum quartum gravamen.

A portára ajándékokat küldött, melyek privatus embe-
rektől tilalmasok voltak.

Replica.

A portára való ajándékküldésre mely nehezen vettem magamat, Teleki uram ő kegyelme és Naláczi uram tegyenek bizonytságot, sőt noha a kapithia megírta, hogy mivel sokkal

vádolnak a viradiak és magyarországiak között némelyek, azért nem árt kedveskednem a nagyvezér tihajájának, de mégis a Naláczi uram bémenetelekor is, noha volt ő ngától is rá amnestiam, nem cselekedtem, hanem most Naláczi uram kéréskézén, s ő kegyelme is járulván úgy küldöttem a vezér tihajájához száz aranyat Dávid deák!) uram kezében, sőt levelet sem írtam a tihajájának is, hanem Dávid deák uramnak, írtam, hogy ha kívántatik, írjon egy levelet nevem alatt. Hogyha pedig egyéb dolgot solicitáltam Istennek tartó lelkekkel recognoscálják Dávid deák uramék.

Vigeeimum quintum gravamen.

Sok atyánkfiáit fogsággal fenyegette.

Replica.

Soha bizony olyan számon ki nem jött fenyegetésképen, annál inkább ha cselekedni akartam volna, miért kellett volna fenyegetőznöm? sőt az én lelkem az olyan törvénytelenségtől ennyi zűrzavaros idők között irtózott.

Vigesimum eextum gravamen.

Terminusoknak tételét ellenzetté, maga jószága féltésével.

Replica.

Sőt bizony a terminusoknak sűrűbben való kiszolgálta-»tását senki nálamnál jobban nem kívánta, s ha egyéb akadályok nem interveniáltak volna, sűrűbben senki nálamnál nem solicitálta volna, egyébaránt felső jószágom bizony én-nékem nem is volt.

Vigeeimum septimum gravamen.

Ország s tanács hire nélkül a magyarországi hadaknak béhozásában igyekezett, melylyel is a hazafiaknak nyomorí-

*) Rozsnyay Dávid.

táéára, veszedelmére, a fejedelemnek a fejedelemségben való subversiójára igyekezett

Replica.

A magyarországi hadaknak a haza fiainak veszedelmekre és az ő nga fejedelemségének elfordítására való béhozáéokat honnan vette a nemes haza, nem tudhatom, holott még a partiumban is őket bé nem bocsátottam, sőt most Déván is, midőn dolgok az urak előtt fenforgott, ott is cathorice megmondottam, valamíg az haza őket nem recipiálja, soha bizony én is jószágomban nem szenvedem, egyébaránt hogy ő nga őket ilyen extremitásokban jó szavával, lehetséges dolgokban való költségével animálja, azért az urak tetzéséből cselekedte ő nga, az urak is sokszor sokképen discouráltak irántok, de bizony a vád formája szerint soha Őket béhozni nem akartam, sem bizony nem gondoltam. Fontolják meg ő ngok s ő kegyelmek, ha titkos collusióm lett volna ő vélek, nem volnának ma is vádolóim a magyarországi atyafiak, noha én bizony mindenkor jót kívántam nékiek, jót is intimáltam, mivelhogy egy nemzetek lévén, az ő romlások is vélünk köz volt.

Vigesimum octavum gravamen.

Sokaknak határait elvette.

Replica.

Ki határait vettem el, csak tudhatnám, ez iránt is kiktől s miben vádoltatom, örömet menteném magamat, ha az magamét törvényesen oltalmaztam, vagy másoknak egy szóra nem adhattam, az talán nem halálos vétek?

Vigesimum nonum gravamen.

Sokaknak jobbágyait az praesidium közzül az ország végzése ellen ki nem adta.

Replica.

A praesidium nemes emberekből nem állott, a végházakban eleitől fogva a micsoda mód tartatott, én is azt kívántam, hites kezeset meg nem tartottam? de másképen kinek proceesusit impediáltam? ha pedig csak szóra processus nélkül kiadtam volna, bizonyos az, hogy a végházak üresen maradtak volna, ebben is énnékem semmi hasznom nem volt, hazám közönséges javára vigyáztam ebben is inkább.

Trigeimum gravamen.

A szegény partiumbéli magok megbántódásoknak orvoslására ha követeket akartak az országhoz és a mi kegyelmes urunkhoz küldeni, nem bocsátotta, magának a Partiumban majd mindenütt tizedet és kilenczedet exigált. Egyszer Biharvármegye követét, hogy panaszolni jöttek volna, az egyiket Szamosújvárra küldötte, mindaddig fogva tartotta, míg meg nem sarcolta; praesidiariusokat, kolozsváriakat és másokat urunk vagy ország supplicálására (nem tetszván neki a dolog) nem eresztett.

Replica.

Nemhogy partiumbéli uraimat magoknak s nyavalyájoknak orvoslására nem eresztettem volna, vagy jutalmaztam volna, követeit impediáltam volna, de bizony inkább segítettem e promoveáltam, volt néha olyan kívánságok, melyek az ország instructiói és pecsét alatt nekem adatott rendelései ellen voltak, az olyanokban nékiek a tehetetlenséget tempeetive megmondottam, de bizony egy követeket is nem impediáltam. Bihar vármegye követjét is hasonló dolgáért, hogy talán leczkéztem volna, soha bizony reá nem emlékezem, egyébiránt mint olyan keresztény decretiótól elszokott népet illendő keménység nélkül reformálni bizony nem lehetett, de húzásomat vonásomat az egész inspectióm alatt lévő földön lássa meg a nemes ország, ha igazak-e az iránt való vádak

én ellenem. A kolozsváriakat, praesidiáriusokat is teljes életemben soha bizony semmi megbántódások orvoslásában, sem ország, sem kegyelmes urunk supplicálásában nem gátoltam. Mindazonáltal nincsen keresztény tisztviselő ember, ki mindenekben tetézhessek, és ha az alattvalóknak dolgok ilyen formában megáll, nem hiszem egy tiszt is megállhasson s megálljon.

Trigesimum primum gravamen.

Maga számára feles gyalogokat kezdett volt fogadni, kiket más ember jószágán quártélyoztatott.

Replica.

Mennyi számú gyalogokat fogadtam, a nemes ország vitesse computusban, úgy emlékezem reá huszonhetet, vagy huszonnyolezat hagytam meg benne, a végre azokat is, hogy oly félelmes helyen lévő házomat bátorságosabban járhassam, kiket is hanemha béhozásokban két s három falukban szállítottattanak meg, mihelyt megértettem érkezéseket, Bonczhidára, onnan Gyaluba vitettem őket, senkinek tudtomra kárt nem tettek. Mint feljebb is irám, ily kevés számban vevén őket, recipiáltam Gyaluba, ezeknek is fogadások e tartások nem tilalmas, sem új dolog ez hazában nem volt, ma is nékem az én rendem ezerént félelmes helyeken való lakásomra nézve meglehet, méltán is azért az énnekem nem tulajdoníthatatik.

Mindezekkel és egyéb ehhez hasonló cselekedetével tanácsuraságot ledálta, azonban a mi kegyelmes urunknak 9. és 15. conditiói!) ellen cselekedett.

*) E conditiók közül az első az országgyűlés önállóságát, a második a tanácsurak felelősségét határozza el s írja körül. De szóljanak magok a conditiók:

IX. Conditio. Hogy minden rendeknek és mind az három natióknak eleitől fogván becsúszott és articulusokban íratott, vagy szokásból vött szabadságtalanságait és megbántásit első közönséges országgyűlésében ó nagysága megorvosolja, és a szabadsággal ellenkező articulu-

Replica.

Mint feljebb is írák, a nagy búsulás miatt elerőtlenedett testem, és elfáradott elmém, és igen rövid időhöz képest azért, a mint engedtetett ím magam mentségemre a punktumok szerént nagy alázatossággal választ tettem, sőt ha a vádak megbizonyítására való documentumokat láthatnám, úgy tetszik Istenem segítségével a sok nehézségek és suspiciók alól magamat inkább enudálhatnám. De látom ez iránt Istenem nagy haragját ellenem, hogy minden jó alkalmatosságok tölem elrekesztetnek, és a nagyságtok s kegyelmetek szívek is egéezlen nehézségben fekszik ellenem. Azért én, mint legboldogabb állapotomban is kegyelmes urunk és nagyságtok s kegyelmetek gratiájában nyugodtam Isten után: úgy boldogtalan sorsomban is ragaszkodom csak egyedül ahhoz.

sokat tollálja; sőt exmekutána is ha valamely dolgot mind az három natio maga hasznára valót ítél, megegyez ás áll rajta, ó ngát requirálva tartozzék confirmálni: melyet ha nem cselekednék; articulsban írásák és ereje légyen.

XV. *Conditio*. Hogy tanácsokat pleno numero, azaz tizenkét számúakat mindenik natióból az ország választván ó nagyságával együtt; ó nagysága confirmálja: kik közül ha decedálnának; első közelbik gyűlésen az megirt mód szerént helyére állattassanak, kik is juramentumokat deponálják az ország és fejedelem hűségére ugyan az ország előtt, kiknek tanácsokhoz oly köteles légyen ő nga, hogy azoknak megegyezett akarajtok nélkül derekas országos dolgokat ne igazgasson: országházaiban is főtiszteket ne oszszon és tégyen, azokkal együtt is az ország articulusa kívül ne, különben az ország semmivé tegye. Ha pedig tanácsok közzül országunk törvénye, szabadsága, decretumi ellen valamelyik lelkiismeretit nem tekintvén, veszedelmes és ártalmas tanácsra indítaná ó ngát: *compert-a rei veritate*, kedvezés nélkül afféle tanácsadót *proscriptio*val és *notoriussággal* büntessenek meg. A tanácsrendek kívül is, ha kik másoknak veszedelmére, hazánk szabadságának romlására ártalmas és törvénytelen dolgokra való tanácsokat adnának: azokat az egész tanácsnak megjelenteni tartozzék; kik is a feljebb megirt poénéval modo *praemisso* büntettessenek, az országtól *comperiat*tván a dolog.

Reménykedem azért a nagy Isten kedvéért, s minden szerelmesek boldogulásáért, hogy a melyekben mentségemnek helyes voltát tapasztalják, legyen azokra irgalmas és méltó tekintet, a melyekben pedig emberi erőtlenségemből származott fogyatkozásimat látják (minthogy vétek nélkül valónak magamat lenni nem mondhatom, s nem vallom, mert én is bűnös Ádám maradéka vagyok) mindazokat szokott, és atyai indulathoz eleitől fogvást méltán hasonlított szerete- tekből, nékem kegyelmesen megbocsátani méltóztassanak, végyenek bé elébbeni kedvekben, megtekintvén azt is, hogy ha vétkeim, fogyatkozásaim megvagnak is, de az hazának régi dicséretes praedecessoraim, s én is pedig a mint lehetett szolgáltunk, most is nem idegeny bírákhoz, (melyre elég időm és szabadságom engedtetett volna), hanem édes hazám kegyel- mesegéhez kívántam folyamodni De tekintsenek kiváltké- pen, hogy az egész világon az irgalmasságtételről hirdettetnek az országok és dicsértetnek az hazák, Isten is a bűnbocsána- tot hirdeti és poroncsolja.

Én az én dolgomban, Isten oltalmazzon, hogy nagyság- toknak kegyelmekeknek praescribáljak, csak keresztényi sze- retetekben, úniójokban és gratiájokban bévegyenek, valamit a nemes ország maga javára s securitására feltanal, én is ma- gam megalázódásával annuálni, cedálni kész vagyok és lések, csak szegény feleségem nevetlen gyermekemmel és hazám született földében engedjenek csendes és békességes lakást.

Istenért esedezem nagyságtoknak, kegyelmekeknek, for- duljanak irgalmas orczával és szemmel szegény megesett szolgáljokhoz! szánják meg szegény elalélt lelki feleségemet és nevetlen fiamat!

Melyet cselekedvén, az Isten nagyságtokkal kegyelme- tekkal mind az életben, mind halálok óráján cselekedjék irgalmasságot.

Szóval is ezen becsületes követ atyámfiái által nagy- ságtoknak kegyelmekeknek alázatosan supplicálok, az Istenért

vigasztalni és kegyelmes választélekkkel megvidámítani méltóztassanak és ne késsenek.

Legyen az Isten lelkének kegyelme nagyságtokon, kegyelmeteken és vezérelje az irgalmasságra.

Nagyságtoknak kegyelmeteknek alázatos rabszolgája

Betlen 7-a decembris 1674. Bánffy Dienes m. p.

Datum et extradatum Albae, die 5-ta decembris in generali congregatione nostra, per dominos regnicolas in Anno 1674. celebrata per magistrum Martinum Sárpataki, illustrissimi domini principis Transilvaniae ex parte scilicet dominorum statuum et ordinum in eadem congregatione existentium punctorum praemiorum gravaminum protonotarium.

Reportatae veró Replicationes super praemissis omnibus ex parte domini Dionysii Bánffy per dominos delegatos nuncios ex praedicta generali congregatione eorundem dominorum statuum et ordinum ad eundem deputatos generosum scilicet Balthasarum Macskáei, Stephanum Daniel suae celsitudinis spectabilis tabulae judicariae assessores juratos et Andreám Trajner concivem bistriciensem in Anno praescripto die 13-a decembris ibidem per eosdem propriis partim eloquiis, partim in scriptis clarius et fusius articulatum referentes, reportantes et exhibentes.

Non homo, sed lapis est, quem non dementia tangit,

Qui non alterius miseranda sorté movetur.

S ezzel megkezdettek a tanácskozások, legelőször a tanácsurak nyilatkoztatták ki, hogy a vádpontok nincsenek megczáfolva s azok mind igazak. E véleményt az országgyűlés magáévá tette s most szavazásra bocsáták a dolgot. A tanács együttes szavazata „nóta“ volt. A rendek fejenként szavaztak, a mint a catalogusból a szavazókat kérdező írnok Csengeri olvasta a neveket. A szavazatokat Sárpataki gyűjté, s Eapi, az

ideiglenes elnök ellenjegyző. De a dolog kimenetele kétes volt, sokan csak örök fogságra ítélték, annyira hogy kérdésbe tétetett, ha a többség nem ez utóbbi vélemény mellett nyilatkozott-e? Különösen a szászok szavazata volt kétes: ezeket hát újra kezdék. A natió nevében Semringen ¹⁾ Mátyás szebeni polgármester felelt. „Megegyezett a natió, az urak voxa nóta.“ Ez lőn, mond Bethlen Miklós, Bánffy utolsó unctiója. A nóta ki volt mondva, s az ítélmester még az nap, dec. 17-én elkészíté a sententiát, mely ekkép hangzott:

„A vitézlő és régentén dicséretes magyar nemzet mennyi munkával szerzett országlást és birodalmat magának, és azt minémü szorgalmatossággal oltalmazta, bővön írnak erről a historicusok, azon magyar nemzetnek pedig egyik nevezetes része nemes Erdélyországa mennyi költséggel és fáradsággal, többször pedig vérrel is régi határait tartotta és oltalmazta máig is! A mi keveset pedig Isten kezünknel meghagyott benne a hatalmas nemzetek ellen, megmondhatnak, ha tudnának szólani a mezők: Kenyér, Keresztes, Barcsa, Miriszló, Vaskapu, Gyalu mezei s többek is, noha a kegyelmes Isten érdemünk szerént sok bűneinkért ennyire megsujtolt bennünket, mindazonáltal háláadással kell vennünk, hogy teljességgel mégsem fogyatott úgy el, mint más, nálunknál nagyobb nemzeteket, úgy hogy valami kis határt kezünk között is meg nem hagyott volna, melyért dicsértessék az ő nagy neve igaz tisztelettel e kevés megmaradott magyar nemzet között is.

Megítélheti azért valaki józan elmével akar gondolkodni erről, Erdélyben e kevés magyar nemzetnek, a ki ennyi számú hatalmas nemzetek között megmaradott, kinek fejedelme csendességet és békességet szerető, maga birodalmában igaz hívei

¹⁾ Ez volt igazi neve. Lebrecht Prov. Bürgerm. 128. Bethlen M. Zimrignernek írja.

között minden háborgás nélkül nemzetével jól megalkuvó a istenfélő, nem nehezen mondhatom ítélje meg a világ valaki közöttünk jó mód és törvény ellen nevedett személy miatt, ősről maradott régi törvényünk haszontalanságra, nemesi szabadságunk becstelenségre, fejedelmünk állapotja félelmes változásra jut! holott mindez világra kiterjedett nemzetségek eleitől fogva azért költek fel, azért ontották véreket, fegyver alatt sok ideig azért élének inkább háborúságban, mintsem az ilyenekben fogatkozást akartak volna szenvedni, sőt az Isten népének is szabad volt mindenkor törvénye mellett felkelni.

Ez ilyen mián esett most búsulása szegény és egyéb-aránt is sok gondokba merült Erdélyországának, mert a mely törvényeket, fejedelmünktől meghagyatott és megerősített ország végzését, közöttünk lévő nemesi szabadságunkat az erős és hatalmas nemzetek nem bántották, sőt azok felől nagy áldozásunk által egymás között csendesen élünk, magunk közzül kirugódozott Bánffi Dienes akarván mindnyájunknak nyakára ülni, a ki egyedül kívánt uralkodni minden törvényeinken; uralkodott is egy ideig. A ki magához képest mást semminek tartván, sokaknak régi határokat elfoglalta, ki előtt szegény atyánkfiainak igaz ügyét sem volt szabad megjelenteni, ki előtt a törvénynek könyve úgy be volt kapcsolva, hogy akárki is perleni elfelejtette véle, nem a törvényes igazságtól, hanem hatalmától és kegyetlenségétől félvén.

De ha ezek kevésnek láttatnának némelyek előtt, noha a nemesi szabadságot szerető nemzetnek nem látszik kevésnek, voltának oly vétkek is benne, melyeket nemcsak káros lett volna, de veszedelmes, sőt lelkiesmeret ellen való dolog is elszenvedni, holott régi birodalmában már megállapodott fejedelmünket méltóságos székiből oly szemléatomást akarta kifordítani, s igyekezett hogy akárki is általlátja.

Articulusink rendje ezerént méltóságos fejedelmünknek

is idegeny követekkel, meghitt tanácsos hívei előtt kellett szemben lenni, a megnevezett úr pedig egyedül maga személyére vállalta sokszor a tractát 8 idegen követekkel való szemben léteit, melyeknek minden időben felettébb nagy tilalma volt e mi hazánkban, mit jelentett pedig meg urainknak s hazájának, mit nem, rajta állott, idegeny országokra hazája hire nélkül mennyi követeket jártatott, nyilván vagy on mindeneknél. Ilyen megfogyatkozott országunknak mennyi felvetett adóját takarította bé a maga tárházában, mindnyájan tudjuk, mely helyett mennyi dohos búzájával töltötte kebeleket a szegény vitézeknek sóhajtották, de panasználni nem merték!

Volt a nemes országnak szép serege keze alatt, de nem mondhattuk országának nyavalyásokúí, hanem BánflG Diene-sének igazában.

Ha kívántatott a nemes haza szolgálait mustrálni, nem engedte, egy szóval, ha Isten ingyen való kegyelméből az hazának első rendű státusit fel nem serkentette volna, a sok titkos és maga állapotját nevelni kívánó practikái miatt el kell vala már veszni ennek a keresztény kis hazának, holott minémü szerencsén fordult meg, valamikor fejedelmi változást szenvedett Erdélyországa, más birodalmak is tanulhatnak róla.

Nem hagyta volt azért még az Isten olyan pusztán földünket teljességgel, melyben fejedelmet is ne hagyott volna — kire szemeinket függesztenők, nem is olyan árvául, hogy a tanácsot mindenestől tőlünk elvette volna, hogy ne talál-tatnának fejedelmekre, igazságra és nemesi szabadságra vigyázók, kihez képest ne kárhoztassa senki a nemes országot ha a vétkes és ura mellől elszökött szolgát megbünteti; mert az érdemes és végig megmaradandó szolgát mindenkor méltó becsülettel szokták becsülni.

Avagy nem kellett-é előttünk haza megmaradásának annyi tekintetének lenni, hogy egy kegyetlen elvesztő embert

elfordítanánk róla. — Isten oltalmazzon hazánkra és fejedelmünkre való vigyázatlanságtól bennünket!

Elhíhettük mondanak sokan olyat: hogy törvény volt volna első orvosa a vétkes embernek, és rász példája az erőszakoskodás: úgy vagyunk, a mint azt siratják szemünk láttára is némely nemes rendek, hogy nem lehetett reménységek a törvényhez! Ha azért az egész világ törvénye megengedi, hogy szabad az erőnek erővel elleneállani, szabad volt Erdélynek is azon szabadsággal élni és a gonosz szándékoknak mentőit harminc évvel ellene állani.

Kihez képest példát legyen a nyughatatlan s szívekben felfuvalkodott embereknek, akárkiknek is, ezután megbecsülje fejedelmét, s hazájának megrögzött törvényét és a szép nemesi szabadságot, ki nélkül az élet nem élet, hanem veszedelem és nyughatatlan nyomorúság.

Datum in congregatione nostra die 17-a mensis decembris. Ao. 1674.

Status et ordines trium nationum, regni Transilvaniae. ¹⁾

Kapitány ez nap nagy ebédet adott. Midőn annak végével a sor borozásra került, Bethlen Miklós a mellette ülő Mikola Zsigmondnak súg: „Bizony nem ivásnak, tor, vagy áldomásnak napja ez, hanem tanácskozásnak. Ha megtették a törvényt, már lássák, mit csinálnak tovább.“ A szó szájról szájra feljebb adatott, a főbb urak a lakomának végét vetvén, valóban összeültek tanácskozni. Még egy nagy munka volt hátra: az ítéletet aláírni a fejedelemmel. Az út erre már ki volt egyengetve: nejtől

*) Az ítélet 8 a gravamenek együtt adattak ki, az ítéletet a vádpontok elé sorolva bevezetésül. Úgy látszik ez utóbbi az, miről Bethlen M. (önéletrása 414.) mondja, hogy Ő készíté. Én mindkettőt dr. Ötvös Ágoston úr velem közölt másolatából igtattam ide.

még mindig elkülönítve tartották, a főurak hozzá mentek s előterjesztéseikkel rá tudták bírni, hogy a sententiát aláírja. De a dologgal sietni kellett, míg Apafit valamely körülmény máskép nem hangolja, s a végrehajtással megbízott Csáki László rögtön elindult.

A fejdelemasszony nem hitte a dolognak e kimenetelét, s most, midőn arról értesült, mitsem gondolva férje haragjával, szobájába rontott s térdét átölelve kétségbeesett hangon kiálta: „átkozott ember, ne ontasd ki az ártatlan vért!“ Apafi egy perczig habozott, de neje mély bánata által megindítva mondá: „ahol gratiát adok ez egyszer bátyádnak, küldd el hamar utána.“ A kegyelemlevél megíratott nyomban s a fejdelemasszony azt egy gazdag ajándékkal s négy paripával ellátott étékfogótól Bethlenbe küldé. Egy vég bársonyt is adatott ennek, hogy ha későn érkeznek, a holttestet abba takarják. Az étékfogó mindenütt vágatva ment, úgy hogy két ló ki is dült alóla s más nap éjjel a vár alá érkezett, de a kaput bezárva találta.

Csáki már akkor ott volt. ő is mindenütt gyorspostán sietett, s az étékfogó előtt csak kevéssel érkezett meg. Bebocsáttatván a várba, a kapukat felvonatta s erős őrizetet rendelvén parancsot adott ki, hogy senkit se ereszsenek be. Azzal Patakihoz ment, felkölté álmából, s Bánffihoz küldé, hogy imádkoztassa s készítse el halálra.

A rab úr csendesesen aludt, midőn Pataki hozzá bement. De a zajra neje is fölébredt s most Pataki deákul mondá: Nagyságos uram! keljen fel nagyságod és készüljön a halálhoz, mert eljött Csáki László a sen-

tentiával s meg kell halni nagyságodnak! Bánffiné aggodva tudakozd beszélgetésük tárgyát, mit végre hosszas halogatás után tudattak vele. A gyöngé és már az eddig történetek által is lesújtott nő elájult. így öntudatlan állapotban más szobába vitték, hogy a szerencsétlent egy borzasztó jelenettől kíméljék meg. Bánffi hosszan és buzgón imádkozott, majd háló mentéjét felöltötte s Patakit a pitvarba kísérte. Csáki már itt várta egy megfizetett és leitatott cigánynyal, ki a bakó szerepét volt viselendő. A földre egy szőnyeg volt terítve, Bánffi, talán még mindig kegyelemre várva, késedelmezett a letérdepléssel s a szőnyeget több ízben körüljárta. „Uram, ennek meg kell lenni!“ mond végre Csáki türelmetlenül, s Bánffi letérdelt. Pataki biztatta és imádkozott, a cigány pedig sújtott pallosával; csapását azonban többször kelle ismételni, míg a földön vérben fetregőnek lemarczangolhatta fejét, mert gyakorlatlan volt, mert „elijedt oly nagy úri embertől.“

Ekkorra felérkezett a jelentés, hogy alant a kapuban fejedelmi futár áll. A kaput leereszték, az étekfogó bejött: elég jókor még — hogy a holt testet a bársonyba takarhassák.

Csáki a tény végrehajtása után visszament Fehérvárra, hol Bánffi éliteltetését articulusba tették, mely is ekkép hangzik:

Articulus XXVIII, Bánffi Diene» proscriptiójáról. — Megolvasván szorgalmasan ngos Bánffi Dienes ellen országúi közinkben beadott punctumokat, melyek néztek mind hazánk törvényinek letapodtatására, azonban szegény hazánk

csendes békességének felbontására e jó kegyelmes urunk méltóságának, fejedelemségének mozgatására, mint ilyen rendetlen és maga erejében bizakodó emberhez, rendkívül való útakon kellett hozzá nyúlnunk, feljebb becsülvén egy privata personánál jó kegyelmes urunk székiben való megtartását, édes hazánknak békességben való megmaradását. Hogy azért se hazánk lakosítól, se körülöttünk való keresztény nemzetektől azzal ne vádoltatnánk, hogy az ellene való vádatokat csak értésére sem adtuk volna, az három nemzetből álló becsületes atyánkfiáitól, in scriptis megküldöttük, melyekre is punctatim magát resolválta, és resolutióit azon becsületes atyánkfiái azon közönséges gyűlésünkben reportálták. Melyek is megolvastatván, nagyobb részént helytelenek és erőtlenné lenni Ítéltettek, mivel azokban a punctumokban feltöltött hibás és vakmerő dolgait, úgymint: hazánk szabadsága, kegyelmes urunk ő nga harmadik, 4-dik, 5-dik, 8-dik, 9-dik, 13-dik, 15-dik, 16-dik conditói¹⁾ és maga tanácsi rendi kötelessége ellen való ártalmas tanácslásit, az hazában idegen hadnak behozásában való fáradozását, a tanácsurak ő kegyelmek kötelességek szerint és mások is replicái ellen bizonyították. Azonban az ország ellen való maga egynéhányszor! elata oppositioit, sok privatus nemes és nemtelen rendeken tött nagy büntetéseket érdemlő rendkívül való exceseusit, insolentiáit, ország jövedelminek interversioit és ország fizetett szolgálinak defraudatioit, mind az egész ország recognoscálja. Ezekért azért a vétkes cselekedeteiért in terribile exemplum aliorum juxta continentiam decreti et articulorum,

*) Ez articulusok rövid tartalma: a

- 8-iké, hogy a portától Apaü el nem szakad, a
- 4-iké, hogy offensiv hadat nem indít, az
- 5-iké, hogy követséget nem küld a status tudta nélkül, a
- 8-iké, hogy a tanácsnak libera voxot enged, a
- 18-iké, hogy az eddigi articulusokat megtartja, a
- 16-iké, a főispánok és végváarak állapotja,

in nótám perpetuae infidelitatis incurrálnak lenni pronun-
tiáljuk, vigore praesentis articuli. Ilyen declaratióval mind-
azáltal. Az ország maga kegyességétől viseltetvén fiához,
régi ős jészági intacte megmaradjanak fiának s maradékinak;
felesége ő kegyelme ős és per legitimam successione appre-
hendált jószági is kezében maradván, semmiben azt nem
illetvén. Egyéb akármi úton s módon acquirált jóezági 8 javai
megirt Bánffi Dienesnek a decretum szerént amittáltaesanak.
Ha mely jószágot, territóriumot, vagy jobbágyokat praeter
viam juris maga hatalmával vagy praesidiumnal akárkitől is
elvett, azok legitime comprobáltván, restituáltassanak azon
megkárosított atyánkfiainak.

Ugyanakkor fiáról is gondoskodtak s a köv. törv.-
cikk ekkép szól:

*Articvlus XXIX. Bánffi Dienes fiának Bánffi Györgynek
circumscribálásáról.* — Meg kell vullanunk ez hazában gyak-
ran történt keserves példák indítottak ez mostani articulu-
sunk íratására, vigyázván édes hazánk csendes békességes
megmaradására. Azonban magunkon s maradékinkon eshető
s történhető gonosznak eltávoztatásáért kellettén circumscri-
bálnunk néhai Bánffi Dienes fiának Bánffi Györgynek educa-
tióját, s javainak s jószáginak öregbülését ezen punctumok
szerént: I. Scholában való jártatása s taníttatása édes anyjá-
nak légyen szabadságában, ha maga mellett taníttatja, avagy
penig a kolozsvári scholában beadja, s ott taníttatja, de má-
suvá hogy adja, szabadság nem engedtetik. II. Udvarnál
való educatiója s taníttatása teljességgel elrekesztetik. III.
Isten a mi kegyelmes asszonyunk életét hosszabbítsa, édes
szerelmes gyermekivel együtt, de mivel ő ngok is halandó-
ság alá lévén vettetve, ha ő ngának defectusa (kit Isten
messze halaszson) történnék, az ő nga defectusán, az ő nga
jószáginban, értékiben megirt Bánffi György ne succédáljon,
mivel láttatik, a nagy érték, ha kezében menne, édes hazánk

békességét mozgathatná és el is fordíthatná véle. Azonban hazánk lakosin is mind külön külön e mind közönségesen a vindictát véghez vihetné. A mely jószágok pedig asszonyunk ő nga kezében per sortem divisionum szállottának, azok az ő nga defectusán reá szállhatnak, specificice pedig Huszt, Fogaras, Balásfalva semmiképen reá ne szállhassanak. Az rés mobilisekben is pedig csak úgy succedálhasson, mint az asszonyunk ő nga kezénél való jószág, mely sorté divisionum jutott ő ngának, mint annak jövedelme tenne. Azonban a mennyi rés mobilisi ő ngának az atyai, vagy Szentpáli Jánosné asszonyom rés mobilisiből jutottak, urunk ő nga is jószágot neki ne conferálhasson, mely ellen ha cselekednék maga is Bánffi György, comperta rei veritate, minden nemű jószágának felét amittálja eo facto.

Jószágairól a harminczegyedik czikk rendelkezik:

Articulus XXXI. — Néhai Bánffi Dienes acquirált jószágai végett sok suplicans atyánkfiai vadnak; végeztük azért, hogy valakiknek azon articulus útát mutatott, azon jószágoknak igazításáról a közelb esendő országgyűlésin akár celebráltaesának törvények, akár ne, mindazáltal a tábla fiai tartozzanak táblát ülni és azon dolgokat igazításban venni, ha peniglen terminus lenne elébb, azon terminus alatt igazítottaesék el.

Mivel pedig néhai Bánffi Dienes mostan történt alkalmazásával minden nála lévő levelek bizonyos személyek kezében estenek, melyek között ős jószágiról való levelek is famíliával együtt vadnak, azonban özvegye jószágáról is. Végeztük azért, hogy azon leveles ládák mind bépecsételtessenek a káptalanok által, és vigyék be a káptalanban, és egy rövid terminuson vitessenek fel Maros-Vásárhelyre, ugyanakkor a fejérvári káptalanok is menjenek oda és ott egyik ítélmester Kendi János atyánkfia jelenlétében látogassák meg a leveleket és valamelyek az ős Bánffi-józá-

got illetik, és a domina' relictá jóságáról való leveleket ie praecise asszonyunk ő nga kezében adják, ezeken az leveleken kivül penig ha mely levelek ott találkoznának, azokat adják az igaz praetendenseknek, mivel csak azon jóságokról való levelek adatnak asszonyunk ő nga kezében, a mely jószágok az ország mostani végzése szerént és verség ezerént illetik és kezekben hagyattatnak a domina relictának és Bánffi Györgynek ').

S ennek értelmében szerzeményein csakugyan megosztottak. Azokból Apafi kapta Gyalut, melyet később visszaadott s örményest, melyet utóbb 15,000 írtért Bánffi Zsigmondnak adott el. A peres Szinye Beldinek, továbbá Visa Eapinak, Köbölkút Székely Lászlónak, Batiz Naláczinak, Szokoly Csákinak, Libáton Komisnak, Kórod-Szentmárton Nemes Jánosnak, a legnagyobb rész: Gernyeszeg Telekinek jutott. Bethlen Miklós pedig önelégülten mondja: „ismét meg ismét hálá Istennek, hogy semmie sem elegyedett jóságomba!“²⁾

De ingóságainak összeszedése még havakon át tartott. Az ügyet Béli és Gyerőfi vezették s levelezésök az eljárásra jellemző világot vet. „Kegyelmed levelét — irá decz. 20-án Béli Gyerőfinek — ez estve elvöttem, tudósítását értem. A mely erdélyi nemes ember ezüst tálból eszik rántottát, hamar megcsömörlik tüie. Egyébiránt Istenért kérlek igen szorgalma-

¹⁾ A magyar akadémia birtokában levő eredetiből.

²⁾ A liga keletkezésétől e pontig az események Cserei és Bethlen Miklósból vannak összeállítva, figyelembe véve azonban a többi följegyzéseket is. De természetes, hogy minden adversariákban az egykorú Bethlent követtem, mint hitelesebbet.

toskodjál. Valóban emlegetik a monetát. Se papra, se barátira egy cseppet se hajts; senkire sem hajtván semmiben, ládát valamennyit kaphat csak vegye kezébe kegyelmed. Innét kőműves nem ment, de hiszen vagyon ott kőműves. A mint szokták mondani: mitte sapientem et nihil ipsi dicas, az alkalmatosság mindenekre megtanítja kegyelmedet. A mi a lovak dolgát illeti, én ellenem nincsen elvitetések, egyébiránt Teleki uram adott volt oda kettőt maga paripáiban, csak azok ne legyenek. Nem árt az szobában lévőket is kibocsátani a világra, csak papok, esperes hírével legyen a dolog. Tegnap is írtam kglmednek, Bánffi Farkast, feleségét, szolgálait el ne hagyja. A kik eddig a Bánffi uram szolgálái függőben voltak Bonczhidán, már ki hova akar menni elmehet, tegyen dispositiot köztök.“

S négy nap múlva újra ir neki: „kegyelmed levelét becsülettel vettem, választ reá eddig nem tehettem, arról kegyelmed megbocsásson, úgy értem kegyelmednek szüretje jó vagyon, valamig tart. Im most értem Toldalagi János öcsémtől új nyereségét. Kihez képest az mi kegyelmes urunk ő nagysága kglmednek és Kun István uramnak szóló commissióját küldék kezemhez, hogy mindjárt küldeném kglmeteknek. ő nga tudja mit parancsoljon ő nga, én azt ugyan nem tudom, mindazonáltal a dolog siető látom. A mi azért ad praesens kglmed kezénél vagyon a monetában, vagy hiteles emberiül küldje el, Stenczel Ferencz vagy mások által menten küldje el s tudósítson engemet hova hamarébb. Postátul küldtem a levelet hamarább voltáért nem Hajdú Györgyiül. Azonban kérem a

commissiót, ha megolvasta küldje vissza, had lássam. Ha szükség meg visszaküldöm kegyelmednek.“

Még 1675. január elején sem volt az Ügy befejezve. E hó 1-ső napján két levelet irt Béldi Gyerőfi-nek: „Urunk ő nagysága commiesioját küldém kglmednek, miről szóljon kegyelmed, meglátja; kihez képest kglmednek én is intimálom hogy mindjárt két katonától kglmednél levő pénzben küldje kezemhez, vagy pedig kolozsvári két becsületes embertől, katonát is adván melléje, valahol engemet tanálnak hozzák oda. Kglmed maga becsületinek consulál véllé, kérem igen el ne mulassza.“

A másik levél egy a Bánffi jószágán levő ló tárgyában kelt: „Urunk ő nga kegyelmes parancsolatjából akarám kglmedet tudósítani, hogy az mely török lova Petróczy uramnak Kende Gábor uram nevezeti alatt ott vagyon Gyaluban, ez levelem megadó emberének mindjárt assignálja s adja kezébe kegyelmed.“¹⁾

Az összeszedett és el nem kobzott ingóságokat — maga a készpénz 80,000 irtot tett — Fogarasba vitték a fejedelmi tárházba.

Ez alatt, s még az országgyűlés folyamában, a fejdelem s az együtt ülő tanácsurak gondoskodtak, hogy Bánffi halálának híreről az illetők oly módon értesüljenek, a mint ez az ő érdekeikkel leginkább megegyezik. Főként a nagyváradi basát igyekeztek megnyugtadni következő levelükkel:

¹⁾ Mindhárom levél az eredetiről, mely Papp M. nr birtokában van.

Hatalmas győzhetetlen császárunk kedves becsületes úr híve vég Várad várának, ahoz való végházainak, azokban levő fényes hadainak és hozzá tartozó sasakságoknak főgondviselője tekintetes és ngos vezér Sziliktár Mehemed basa szomszéd vitéz úr, kedves jóakarónk.

Nem kételkedünk nyilván lehet kglmednek e hatalmas győzhetetlen császárunk több vitéz úr híveinek és az szomszédságban minémü kimenetele és büntetése következett legyen Bánffi Diénesnek hosszas túrése és szenvedése után nemes Erdély országának, és az utánna való végbeli tiszteteknek mindenünnet való változtatások az szegénységeken való elszenvedhetlen húzások vonások és károsíttatások végett; mely miatt hatalmas császárunk fényes portájára tartozó adója is az országnak megcsonkulván gyakrabban nagy interesre kívántatott kölcsönzésünkkel teljesítenünk. — Kiknek az véghelelyekből való változtatásokkal akarván hatalmas győzhetetlen császárunknak fényes portáját csendesítenünk, az végbeni állapotokat is jobb karban állítanunk, és az hódoltságbeli szegénységeket eddig való teherviselésekből könnyebbítenünk. Ez okért a nemes Erdélyországának egyenlő akaratból három nemzetül becsületes tanácsúri és főrenden levő választott hazafiait híveinket bocsátottuk az végekben ezomszédságoe minden jó dolgoknak és rendeléseknek tisztességes és hasznos elkövetésekre; mely becsületes úri és főrenden levő híveinknek ez alkalmatossággal az mi és ország dolgaiba való szükséges kimeneteleket az végekbe ezomszédságoe jó akarattal akarók értésére adni kegyelmeteknek, kívánván hogy ez írásunk találhassa hatalmas győzhetetlen császárunk fényes szerencsájére kglmedet szerencsés életben és jó egészségben. Kglmed jó akarója. ’)

’) Eredeti fogalmazvány, Mike Sándor úr birtokában.

Az ország Bánffi halálának hírére mély részvétellel hallá. Áldozatnak tekintek, s a szín e hitnek igazat adott. E véleményt nevelte azon körülmény is, hogy ő a vádpontokat, több kevesebb alapossággal, de mindenütt határozott hangon megczáfolá. Nem tudák, hogy a legfőbb, az igazi vád nem is volt e pontokban: azon vád, hogy német befolyás alatt, s hihetőleg segítséggel a bujdosók ügyét elejteni, s a török befolyást az országból kiszorítani igyekeznek. S ezért kellett neki halni, hogy a közös magyar ügy a veszélyeket s talán a végmegbuktatást kikerülje. Valóban a bujdosók pártolása többé nagyobb akadályra nem talált. Éveken át kitarással s több ízben tényleges segítséggel küzdött mellettök a fejdelem, vont kardot érettek Teleki, amaz anélkül, hogy, — mi valóban czélja volt, — Bethlen és Rákóczi nyomaiba léphetett volna, ez pedig anélkül, hogy az áhított nádori hivatalt valaha elnyerhette volna. Sőt végre ők magok karolák fel Bánffi politikáját.

De már jóval azelőtt, hogy a bécsi udvar s Apafi közt a közeledés megtörtént volna, az özvegy, az árva szerencsétlen anyja s a közvélemény oly nagy nyomást tudtak a fejdelem és rendekre gyakorolni, hogy ezeknek befolyása alatt kényszerítve látták magokat Bánffi halálának következményeit enyhíteni s utóbb megsemmisíteni. Több országgyűlés visszatért e tárgyra: így az 1678. oct. 1. tartott fehérvári, mely Bánffi György circumscripitióját tollálta, az 1682. aug. 1. tartott gerlai, mely a ligát tollálta, s 1684. mart. 8-iki fogarasi, mely ennek netalán elmagyarázható pontjait semmi-

siti meg. De mutatják magok az articulusok a hangulatot, melyben írtattak, s épen ezért közlésüket nem tartom feleslegesnek:

Az 1678. oct. 1. Fehérvárott tartott gyűlés XIV, articulusa: Hogy kegyelmes urunk, néhai Bánffi Dienes atyánkfia relictájának ngos Bornemisza Kata asszonynak fiáért, Bánffi György atyánkfiáért való supplicatióját a mi alázatos instantiánkra méltó tekintetben vette, ngodnak, mint kglmes urunknak alázatosan meg szolgáljuk. Nem is kételkedvén semmit is mind mostani s következő időbéli igaz hazafiúságában, azért mi is kglmes urunk egész országúi, három nemzetül ngod kglmes resolútiója szerint az elmúlt 1674. esztendőbéli, Szent András havának 17-ik napjára indicaltatott fejevári gyűlésünkben azon Bánffi György atyánkfia circumscrip-tiójáról írt és emanáltatott 29-ik articulusunkat in toto tollá-
juk, cassáljuk, annihiláljuk és in perpetuum abrogáljuk, és azon Bánffi György atyánkfiát megírt articulusunk alól absolváljuk, és nemesi szabadságában, hazánk törvényében ma-
gunkkal együtt igaz haza fiának agnoscáljuk és tartjuk.

Az 1682. august. 1-jén Gerlén tartott gyűlés egyetlen pontja:

Kénszerítettünk, kglmes urunk, keservesen szíveinknek fájdalmával megvallanunk, hogy az elmúlt időkben sze-gény hazánkban régi szent királyoktul és dícsíretes emléke-zetű méltóságos fejedelmüinktől adatott és eleinktől reánk maradt és eddig meg nem tartott szép szabadságunk és tör-vényink s privilegiumunk ellen amaz Istent és minden keresz-tyén nemzetet s igaz hazafiat irtóztató és lelkiismeretet sértő ligának nyakunkban, kényszerítő fenyegetés alatt való bécsú-
szása és vettetése, a melyet a minthogy in omnibus partibus törvényünknek és szabadságunknak praejudicálni lemértünk; mi is országul, három nemzetül unanimi voto et consensu, senki nem kényszerítéséből szabadosan a ngod kegyes atyai

szereteti és fejedelmi kegyelmessége ehhez járulván, mátul fogva in perpetuum, praecise csak magát azt a ligát in toto et in parte cassalunk, invalidálunk és sub anathemata, et poena perpetuae notae infidelitatis in perpetuum tollalunk és proscibálunk, hazánkból explodálunk, úgyhogy ennekutána immár, mától fogva senki azzal ne élhessen, se mást ne élthessen (mint hazánknak minden szabadságod törvényeit elrontó törvénytelenséggel), melynek nagyobb erősségére végeztük, hogy ab expiratione hujus diaetae ad quindenam Mikes Kelemen ítélőmester atyánkfiának a kolozs-monostori s fejevári-káptalanokban és a szebeni és brassai tanácsházakban (és ha másutt is volnának a szász városokon) beadott és collocaltatott pecsétés és subscribált ligát kihozzák és ő kegyelmének kezében adván ő kglme a ngod mostani hadi expeditiójából honn maradott tanácsi és főrenden lévő, és másik ítélőmester Alvinczi Péter atyánkfiái személyek jelenléte előtt égesse el mindeniket, Isten pedig ngodat édes hazánkba visszahozván, az ngod haza jövele után Isten kegyelmességéből közelebb celebrálandó gyűlésre, a kinél csak párja maradna is azon átkozott ligának, a feljebb megírt poena alatt tartozzanak indifferenter, minden rendek személyválogatás nélkül, megnevezett ítélőmester atyánkfiának kezéhez beadni, és azokat is hasonlóképen ő kglme tartozzék elégetni, ennek utána peniglen ha kik olyan istentelen lelkiisméretű emberek találtnának, kik ilyen, vagy ehez hasonló, hazánk, törvényink és szabadságunk ellen való törvényt csinálnának, vagy csináltatnának, azok mind magok és maradékok átkozottak és örökké való notoriusok legyenek. Azon alkalmatossággal íratott articulusok, donatiók ide nem értetvén, hanem azok in vigore maradjanak. Datum in generali congregatione nostra, in possessione Gerla, ex edicto suae Celsitudinis principalis, ad diem 1. mensis Augusti, Anni 1682. indicta et celebrata die 4. mensis Augusti praetacti ultima videlicet congregation! s nostrae Anni omnino 1682.

Az 1684. mart. 8-iki fogarasi gyűlés XV-ik articulusa:

Articulus XV. Losonczy Bánffy György atyánkfia circumscriptiója tollálatik. — Losonczy Bánffy György atyánkfia, ngod méltóságos személye eleiben adatott alázatos supplicatiójára tött ngod kglmes resolútiója ezerént kegyelmes urunk mi is egész országu nagy reménységgel lévén az ő kegyelme jó hazafiúsága felől, az mint virtute Articuli 14. constit. regni An. 1678. diebus mensis octobris emanatae ő kglmét az circumscriptio alól felszabadítottuk; úgy ha mi difficult; a ő kglmének in articulo regni An. 1682. die 1. mensis Augiisii emanato lehet is, azt is ea ratione et in ea parte virtute praesentis articuli teljességgel et in perpetuum toliáljuk és casáljuk; egész erejében hagyván minden részeiben az ő kglme circumscriptiójának tollálásáról írott 1678. esztendőbéli 14-ik articuleunkat ¹⁾).

Ugyanezen Bánffy György, ki atyja gögje és eszé-
ből sokat örökölt, volt Erdély első kormányzója az
osztrák ház uralma alatt, s nyerte el családjá ez ágá-
nak a grófságot Leopoldtól. Utolsó ivadéka 1859-ben
halt meg.

¹⁾ Mindhárom a magy. akad. eredeti példányából.

FÜGGELÉK.¹⁾

Instructio Generoso Dionisio Bánffí de Losoncz, ad sacrmam Romanorum Imperatoriam Mattem per regni status expedite data Anno Dni 1665. die 25. Marty.

Isten felvivén ő kegyelmét Bécsben római császár-hoz ő felségéhez oda szálló alázatos levelünket adja meg, azt megadván legelsőben is igen alázatosan köszönje meg mind az mi kglmes urunk, mind mi nevünkkel azokban az fenforgó boldogtalan állapotokban ő felsége hoz-zánk megmutatott atyai kglmességét, mely ha nem járult volna megváltjuk múlhatatlanul magunkban hagyattatván (akkor is úgy hittük, mostan is ugyhisz-szük) egészen elfoglaltatott volna hatalmas nemzettül Erdélyországa, sőt ennek utánna is ha Isten után az keresztyénség fegyverének félelme meg nem tartóztatja őket, azon veszedelemtil tartunk országul.

Köszönje meg ő kegyelme azt is ő felségének, hogy noha az békesség végben menésének előtte ő felségét alázatos könyörgésünkkel meg nem találtuk, nyava-lyáinknak speciessit és punctumit per particularia meg nem jelentvén, mindazáltal mint keresztyén Isten-

¹⁾ Bánffí Dénes első iveri már ki voltak nyomva, midőn e rendki -vül fontos okmányt m. Mike Sándor úr velem közölni szíveskedett. Ez az oka, hogy csak mint függelék adhatom. Tartozik a 185-ik laphoz.

félő monarcha in generali posito inserálta az említett békességnek conditioi közzé régi állapotunkban való helyreállításunkat Egyszersmind illendő szónkkal megjelentvén azt is, hogy az két hatalmas nemzet között végbe ment békességnek híre még Erdélyben köztünk nem hallatott volt, midőn septemb. böcsületes atyánkfiát, nemzetes Teleki Mihály urat expediáltuk vala ő felségéhez nyomorúságinknak megjelentésére, és azoknak megorvoslása felől való könyörgésre, ki Szatmárig érkezvén, találkozott szembe az ő felsége méltóságos úr hívével, belső titok-tanácsával és plenipotentiáriussával gróf Róttál János urunkkal ő ngával, ugyanaz ő nga javallásából is nem ment feljebb, hanem ő ngának úgmint ő felsége plenipotentiar jussának mondta meg a reá bizattatott követségünket, sőt (úgy értjük) in veris paribus ki is adta neki adott instructiónkat, melyben mi lett légyen, kétség nélkül ő felségénél nyilván vannak. Mind ezek így lévén, nem az ő felsége kegyelmességének megvetése miatt történt, hogy az békességnek végben menése előtt ő felsége eleibe követünk fel nem ment, hanem az békességnek ilyen hirtelen, és megvalljuk az mi elméinket felülhaladó alkalmatossággal való végben menése rekesztett ki bennünket az időből. — Könyörünk azért igen alázatosan ő felségének, vétkül ezt mi nekünk ne tulajdonítsa, hanem az mely kegyelmességét eddig rajtunk fentartotta, továbbá is azont rajtunk kiterjeszteni méltóztassék, melyre igen jó alkalmatosság vagyon fen, mert egyszer in generali posito (ut praemissum) inseráltatva lévén az békességben régi

állapunkban való helyre állatásunk, melynek minemű. részei vannak hátra és micsoda veszedelmes nyavalyáink alatt nyögünk országostul ma is, noha az ő felsége méltóságos plenipotentiáriussának belső titoktanácsának gróf Róttál János urunk ő ngának, Teleki Mihály atyánkfia által iteratis vicibus megjelentettük, nem is kételkedünk benne mindenek ő felsége előtt nyilván vannak, mindazáltal egy s két szóval szükségképen meg kell említenünk, nem lehetvén fájdalomunkat hallgatással elmulatnunk.

Két kiváltképen súlyos nyavalyáink vannak, melyeknek megorvoslását Isten után ő felsége kglmesése által várjuk s reméljük. ¹⁾ Hogy az mely tartományok, kastélyok, faluk az váradi várnak megvételekor adatott Ali basa hitlevele ellen elfoglaltattak tőlünk, azok az ő felsége méltóságos interpositioja által visszaadassanak u. m.: Papmező, Telegd, Belényes, Sólyomkő, Kereki, Kereszszeg, Szalonta, Sarkad, Adorján, Bajom, Sáka, Szentjob, Petrelin, Palota, azokonkívül Bihar, Kraszna és Középszolnok vármegyék egészen, Kolozs, Doboka és Belső Szolnok vármegyéknek egy részei és Arad, Zörény, Békés, Zaránd vármegyéknek eddig tőlünk bíratott részei, melyeket annak előtte is bírtak atyáink, midőn Jenő török kéznél volt.

Mely határoknak eligazítására (avagy kezünkből való kiigazítására) noha az fővezér ő nga mostan követét küldte be Erdély országába hozzánk (ki is mit fog cselekedni, késedelem nélkül tudósítani fogjuk böcsületes atyánkfiát Bánffi Dénes uramot), de az mely nemzettel dolgunk vagyon kelleti felett ismervén, elér-

hetetlennek tartjuk, hogy római császár ő felsége, kglmes urunk interpositiója nélkül azt cselekedje, az mire az Ali basa hitlevele őket kötelezte. Egyszersmind lenne arról is expresse végezés, hogy az erdélyi határba (követeken kívül) török ne járna, sőt az követ is hírré adván jövetelit az szélben levő tiszteknek, azoknak kísíróival együtt jünne be, egyébaránt hamaridőn veszekedés legyen az kétfél között miatta bizonyosan. ¹⁾ Midőn Jenő, Káránsebes, Lugas, Zsidóvár, Deszni az mostani fővezér atyja által tőlünk elvették, Várad penig körülötte levő sok kastélyokkal és tartományokkal még keresztyén kéznél vala, vetett volt országul reánk az a hatalmas nemzet nyolczvanezer tallér adót, noha szultán Szulimán athnaméja szerint harminczezer tallér adót tartoztunk esztendőnként adni, Váradot hogy már valaha kezünkbe jusson, (Istentől meglehet ugyan) de remenségünk semmi nincs, az pacificatiónak condiciói is kirekesztőén ennek remenségétül. Ezenkívül egynéhány egész tartományok az holdoltatás miatt veszedelemben forogván, melyeket Teleki Mihály atyánkfia által bőségesen megjelentettünk, mindenik részében reiterálni nem is akarunk, ennek az mi nyomorult hazánknak több részei is annyira elpusztultak hogy nagyobbára csak az puszta föld maradt. Ez megirt akadályok miatt teljességgel elégtelenek vagyunk országul az nyolczvanezer tallérnak esztendőnként való megadására. Mely két akadályok, ha római császár urunk ő felsége méltóságos interpositiója által nem tollálatnak, és határunk meg nem adatik, adónk az régi állapotban nem állítatik, midőn az hatalmas nem-

zet parancsolatja meghaladván erőnket, véghez nem vihetjük, belénk garázdálkodik s olykor borít el bennünket midőn a megsegítésnek nem leszen alkalmazhatósága.

Igen tartunk attól is, az római császár ő felsége kglmes parancsolatjára elrontatván Székelyhid várát, annak alkalmazhatóságával ne vesszen el határunknak nagy része, holott attól fogva kezdének az váradi török vitézek annál inkább keménykedni; ha ezért ilyen szép erősségünket magunknak kelle könyező szemmel elrontanunk, méltóztassék római császár ő felsége kglmes interpositioja által megorvosolni, akár csak az helye és tartománya ne vétessék el tőlünk, és az ő felsége kegyelmes interpositioja által végben menendő dolgokra adassék athname is az török nemzettől, mely nélkül az végbe ment dolgok könnyen megváltoztathatnak.

Egynéhány ízben megemlített ő felsége belső titoktanácsának, plenipotentiariusának gróf Róttál János urunk ő nagyságának ezekről bővebb szóval megjelentette panaszunkat Teleki Mihály atyánkfia, sőt ezen kívül egynéhány rendbeli más instantiáinkat is, melyeknek szórol szóra való kiírásával időt nem akarván tölteni, recurrálunk mostan is mindazokra mint ő felsége előtt nyilván való dolgokra, nem kételkedvén kegyelmes resolútiót nyerünk ő felségétül.

Ezt hozván az mi bűneinknek méltó érdeme, hogy az mely szép erősségünkben (Székelyhíd) reménletük Isten után megmaradásunkat magunk kezével kelle elrontanunk, noha egyébaránt vérünk hullásával is

örömet oltalmaztuk volna, abban az szép végházban levő munitiókat küldtük volt Károlyban, hogy azzal is annál inkább veszedelem nélkül mehessen végbe az két hatalmas monarcha között concludált békességnek conditiója, azért ő felsége parancsoljon, hogy valami-kor érette küldünk, akadály nélkül és egészen adas-sanak meg.

Nem lehetetlen fordulhat elő kérdésben ez is: római császárnak ő felségének nagy kglmességét tapasztalván országul magunkon, mi lehetett annak oka, hogy a mi nemű recognitionálist az ő felsége atyai kglmességének megvallásául tőlünk országul kívánt gróf Róttál János ő nga olyat nem adtunk volna ő ngának? de erre egyenesen minden színezés nélkül ő kglme ezt felelheti: az megnevezett méltóságos úr úgy-mint ő felsége plenipotentiáriussa, szeme előtt viselvén urához való kötelességét, nagyobb gondja volt az ura méltóságának respectálására, kétség nélkül tudván azt ha mi nyavalyáink vannak, nekünk kell azt inkább éreznünk és megjelentenünk. Éhez képest magunk keres-servesen érezvén nyavalyáinkat, senki sem csudálhatja méltán ha azt megjelenteni akartuk, megköszömvén elsőben valamit római császár ő felsége kegyelmesen cselekedett velünk, annak utánna esedezvén a fenn levő akadálynak megorvoslása felől. Sőt mostan is nem egyebet, hanem azt írhatjuk az mit akkor irtunk volt: mind ő felsége mind ő felségével megegyezett keresz-tyénség hozzánk megmutatott kglmességét alázatosan kell megköszönnünk; e szerént adjon ő kglme reo-ognitionálist, penes literas plenipotenciales, ha az szük-

ség fogja kívánni. Azonban az mely akadályink még eddig meg nem orvosoltattak, esedezzék, könyörögjön annak megorvoslása felől, tudván maga ő kglme, hogy egyébaránt nem sokára végső veszedelem követ országgal bennünket. Ne is csudálja azt senki, hogy ő felségét nyavalyáink felől ily sűrűn búsítjuk, mert az nyomorúság fejünkön lévén az kénszerget. Nincs is semmi oly elmékedésünk, hogy szántsándékkal se ő felségét, se más keresztyén fejedelmeket offendáljunk, a avagy annál mélyebb dolgokra czélozzunk, hanem csak könyörgés, esedezés dolgunk, alázatos megköszönéssel hálaadással tartozván gyenge tehetségünk szerint az jótéteményért mindeneknek.

Ezeken kívül egynéhány rendbeli dolgokrul adtunk volt instructiot Teleki Mihály atyánkfiának, ki is mindeneket in veris paribus Róttál uramnak ő ngának beadott, ő felsége előtt kétség nélkül constálnak, mindazokrul alázatosan könyörögjön ő kglme, mint felyebb is megírtuk.

Annak felette az két felséges monarcha között végbe ment pacificatiónak punctumi közzé inseráltott, úgy látjuk, hogy az mi kglmes urunk fejedelmünk Apafi Mihály urunk Istennek kglmességéből Erdély országának fejedelme Magyarország részeinek ura és székelyek ispánja etc. az fejedelmi méltóságában helyben hagyatott, sőt holta után is ő ngának (kit Isten messze halaszson) az libera principum electio nekünk meghagyatott, de az mi szabadságunknak nagy praejudiciumával, s az két felséges császárok közt végbe ment békességnek bücstelenségével, Rákóczi Ferencz ő nga

azzal az titulussal nem átalja élni; sőt az dologban tovább lépven az religiónak is persequalásához már is hozzá nyúlt, azon alkalmatlan buzgóságot kétség nélkül követni fog. Ő felségének azért ő kglme alázatosan instáljon mind az két dolognak megorvoslása felől. Egyébaránt az közönséges békességnek bontogatása nélkül legyen megengedve ő felségétül, hogy orvosolhassuk meg, lehetetlenség lévén elszenvedése, egyszersmind csalhatatlanul híven, ő felségétül ilyen méltatlan dologra alkalmatosság nem szolgáltatót, sem engedelem nem adatott.

Továbbá mivel Istennek sok rendbeli látogatásai miatt felette exhauriáltattunk, annyira hogy az portára esztendőnként küldendő adónkat mások jóakarátja nélkül jó pénzül meg nem szerezhetjük, instáljon ő kglme az kik előtt illik azon, hogy az mely summa pénzt római császár ő felsége az végek sustentatiojára gyakran szokott felküldeni, méltóztassék poltura pénzünkért annak Magyarországba szokott válóra szerént nekünk adadni, permutatio pecuniae lévén Szakmártt.

Ezeken kívül pedig ő kglme felyebb és tovább semmit ne lépjék, hanem az mennyire az recognitionálisunk ereszti, melyet ő kglme pecsétünk alatt kezében adtunk, és ez jelen való instructiónk.

Universi Status et Ordines Trium Nationum Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem adnexarum.

Magyar

székely

szász

nemzeti pecséték helye.

BÉLDI PÁL
És
A B Ú J D O S Ó K

Akadémiai felolvasás.

Szokása Csereinek azon sülyedést, melybe Erdély XVIII-ik század elején esett, Apafi uralkodásával s az ezt megelőzött időkzakkal hozni kapcsolatba. De míg egyfelől ez állításnak igazságát kétségbevonhatlannak hiszem, nem tartózkodom kimondani, hogy a részletekben gyakran nincs igaza; — emlékiratának történeti becsével nem áll arányban ítéleteinek történeti hűsége. — Szülötte a kornak, melynek történeteit tárgyalja — s olykor a közvélemény, máskor a rokonvagy ellenszenvek által hagyá magát megvesztegetetni. De irányának bája, elbeszélése, modora s a könnyűség, melylyel tollát kezeli s ezek felett a jól-értesültségi nymbus, melylyel azt bevoná, a mely pedig néha nem emelkedett a napi pletykák fölé, teljesen alkalmas hamis fogalmak, elferdült meggyőződések terjesztésére. A jó öreg egy dráma- és regényíró iskolát teremtett, mely nagy készséggel hirdeti az ő tévedéseit.

Ma, tekintetes Akadémia, épen egy ilyen részletet fogok feltüntetni: a Béli Pál forradalmát. E férfiú kedvence Csereinek s alig van regényíró, ki több ügyességgel eszményített volna történeti személyt, mint ő, e nem tehetségtelen ugyan, de gőgös, nagyra-vágyó, kegyetlen s az elhatározó perczben csüggeteg és habozó főurat. Gyengeségei, botlásai iránt süket,

hogy a haza elesett ügyét megsirathassa e bukott szé-
kelyben. Kicsinálta forradalmának részleteit, kigon-
dolta hozzá az indokokat, egymással kapcsolatba hozta
a tényeket, mik közt alig lelhető fel az egybefüggés, s
kész volt az ő Bélije, kit a történet ítélőszéke mindig
el fog vetni.

Lehet, hogy az igazi Béli ügy, mint élt és mű-
ködött, nekem sem sikerül előállítanom. Ily igényeim
nincsenek is, s forrásaim elégtelensége mellett nem is
lehetnek józanon. Munkám nem akar több lenni, mint
ismert és néhány most először napfényre hozandó
adatból összeállított adversaria.

Két dolog volt, többek közt, mint Apafi Mihály
erdélyi fejedelem 1673. máj. 22-én a lengyel korlát-
nokhoz irta, — két dolog volt, a mi a magyar nemzet
sorsára a XVII. század vége felé gyászos befolyást gya-
korolt: „discordia civilis, ac spes in externis auxiliis
plus justo posita“ *).

A törökök hódoltsága s Leopold birtokai a kis
Erdély kapcsolt részeivel nem egyesülhettek közös ér-
dekben, még a közös szerencsétlenség súlya alatt sem.
Amaz porig alázva s önállóságától megfosztva, mint-
egy szabad zsákmánya a török spahiknak, semmi élet-
jelt sem adhatott. De e két utóbbi, a megyék és a
fejedelemség is, pártok által elválasztva, gyakran állot-
tak egymással szemben. Úgy látszott, hogy a Bethlenek

¹⁾ Lunig: *Literae Procerum Europae*, st. Lipsiae 1712. Part
II. P. 710.

és Rákóczink letűntével más idők állanak be. Az evangélikus rendek vallásszabadságának biztosítására hiában próbálta Apafi ama két uralkodó szerepét megújítani. Künn és benn oly akadályok gördültek elébe, melyek egy erélyesebb jellem szándékát is megghiúsították volna. A bujdosók, az üldözöttek, a segélytnyújtók soha sem tudtak egy közös tervben megegyezni: elleneiknek nagy szerencséjére.

S alig lehetett volna szerencsésebb körülményeket képzelni Lobkovicz és társai bukása után, utódai céljainak előmozdítására. Ez is azon „csodák“ közé tartozott, melyekről XIV. Lajos mondá, hogy „ezektől fél és nem Leopold kormányától.“ Midőn az 1671-ik szomorú év annyi hazafit kényszeríte önkénytes száműzetésbe menni, ezek nagyobb részben Erdélyben találtak menedéket. Rábírni a törököt, hogy a vasvári béke felbontásával megújítsa a háborút s addig is Apafinak beütésre engedélyt adni: ez volt nyilvános céljuk. Tervöket sok erélylyel sürgeték, s az idő is kedvezni látszott annak, midőn 1672-ben a franczia király az imperiumot megtámadta.

Lajos csak elődjei politikáját követte akkor Magyarország irányában, ennek elégületlenségét saját céljaira használván fel. — De többször és sivarabb lelketlenséggel egyik sem zsákmányolta ki azt, mint ő; követei a lengyel és török udvaroknál, — többnyire ügyes és uruk érdekeit szemmel tartó diplomaták — alkalmas eszközül szolgáltak. Maguk vagy titkáraik, vagy olykor csak leveleikkel keresték fel Apafit és környezetét, hogy céljaiknak megnyerhessék, sőt gyak-

ran ennek oratorai vetették meg egy-egy sokat ígérő, de mindig eredménytelen egyezkedés alapját. A hugenottákat államaiban kiirtó abszolút fejedelem keveset törődött a magyar protestánsok sérelmeivel. Magyarország elégületlensége s a fölkelés, melyet itt szított, eszközül szolgált, hogy foglalási terveit a Rajna mellett könnyebben valósíthassa, s a biztatottakat cserben hagyni, ígéreteit megszegni soha sem habozott, mihelyt érdekei nem kívánták az ellenkezőt.

Azon eljárás, mely Magyarországon a Zrínyi-mozgalom leverése után bekövetkezett, új anyagot szolgáltatott a fölkelőknek. Apafinál és a portán a bujdosók untalan egy invasio megkísértését sürgeték — s amott több sikerrel, Telekit Apafinak alárendelt de már is hatalmasodni kezdő tanácsurát, teljesen megnyerék, midőn őt 1673. okt. 18-ki krasznai tanácskozásokból vezérüknek kérték.

De habár Erdély a testvéries vendégszeretet jogát a bujdosóktól egy perezre sem tagadta meg, ügyök nyílt támogatására nehezen volt bírható. Saját önállóságát, mely csak a török és német, e két egymással versengő hatalmasságok közti ügyes magatartása által volt fentartható, nem akarta egy bizonytalan kimenettelű vállalat kockájára kitenni. S midőn Teleki mintegy kierőszakolandó ezt, 1672 nyaránban beütést tett a magyar király birtokaiba, a fejedelmi tanács s az országgyűlés nyíltan tiltakoztak ellene, sőt az uralkodó s a rendek közt heves kitörés támadt (okt. 15.), anynyira nem volt a beavatkozás politikája még akkor népszerű.

S ez valóban csak lassanként, inkább a francia befolyás által érlelődött. 1674 őszén Beaumont, XIV. Lajos ügynöke, az erdélyi kormány előtt azon diadalokkal kérkedett, melyeket ura seregei nyertek a Leopoldéin, Apafit és a magyarokat Ausztria ellen hadra ösztönzé, s e czélből segélyt ígért nekik, s mint alapos okokból gyaníthatni, a bujdosók közt pénzt szórt, tudakozódott, nem volnának-e hajlandók francia herceget fogadni uralkodóul, s mindenek fölött és mindenek előtt a támadás megkezdését sürgeté. Teljesen nem ért czélt. — De midőn küldetése után egy pár hónappal Bánffy Dénes, a német párttöredék feje és vezére, az ellene szőtt ligának áldozatul esett, a terv kiviteléhez újabb lépéssel közeledett Teleki, ki helyett a bujdosók ideiglenesen Wesselényi Pált, a Béldi Pál vejét választák kapitányukká, oly kikötéssel, hogy hivatalát majdan amannak adja át.

S valóban minden arra mutat, hogy Telekit a francia biztatások teljesen megnyerték. Marquis Bethune, a lengyelországi francia követ, pénzt, lőszereket osztogatott a bujdosóknak s 1675 elején titkára, Akakia Roger Erdélyben volt s a fővezérségnek Telekire átruházását sürgeté a bujdosóknál s ezeknek támogatását Apafinál. Apafit a vállalatra Teleki már régóta kedvezően hangolá, midőn a bujdosók Totiban 1675. marc. 25-én tartott ülésekből magát Tököli Imrét 8 bujdosóval s fényes kísérettel Fogarasba küldék, hogy a fejedelemmel értekezzen s Akakival szemben legyen ¹⁾.

¹⁾ Lásd az ezeknek adott igen érdekes utasítást a czikk végén, mint »Függelék«.

A követség választ húsvét szombatja előestéjén nyert, mely óhajtásuknak megfelelt: „segélyt minden esetre nyerne, titkost, ha a porta ellenzi, s nyilvánságost, ha ez meg lesz nyerve.“

De ez utóbbira még nem lehetett gondolni. Egyik másik török basa kéz alatt csatolt ugyan csapatokat a fölkelőkéihez, de maga a porta részvétét vagy tudomását tagadta, sőt Erdélynek kéz alatti beleelegyedését sem ismeré el. A szokásos határvillongásoknak állítá ez összecsapásokat, milyenek a török-foglalás óta Magyarországon soha sem szűntek meg, s melyek most az ország ingerült állapotában még kikerülhetlenebbek. De a császár szeretett volna valahéra ezeknek is véget vetni, s hogy a portát jobban lekötelezze, a hajdúk által időközben tett zsákmányokat és foglyokat visszabocsátá (Junius).

Mind hasztalan; a dolgon ez mitsem változtatott. Az országos sérelmek a folytonos vallásos üldözések, a labanczok mesterséges kízásai, melyeket Kopp, Strassoldo, Spankau, Smidt tábornokok stb. nem csak helyeseltek, hanem előmozdítottak, s melyek a kuruczoknak hasonló eljárásait idézték elő, csak növelték a gyűanyagot, melyet hasztalan törekedtek féltékenységgel — például amnestia a fegyvert letevőknek, s szabad vallásgyakorlat, a mennyiben minden megye külön bírhat egy evangelicus lelkészt — kioltani.

A kuruczoknak küzdéseik folytonossága, idegen segélyígéreték, Erdély titkos részvéte kitartást és reményt kölcsönöztek. Ezért ez évek krónikái telvék apróbb csatározásokkal, kisebb seregek küzdéseivel,

melyek a vitézségnek és kegyetlenségnek elég példáit mutatják fel. S e vállalatokban nem egyszer látunk erdélyi csapatokat küzdeni, titokban ugyan, de mégis eléggé nyilvánvalóan, hogy a fejedelem részvéte kitűnjék, a török végek portyázó csapatait, melyeket a zsákmány reménye s a basák elnézése csábított oda.

Már ez évben célja volt a föl kelőknek Nagybanján a császári bányákat kezökhöz keritni; Spankau-nak oda küldött csapatai meggátlák a terv kivitelét. De Szathmár alatt a bujdosók ¹⁾ s a császáriak közt tényleges összeütközésre került a dolog egy eldöntetlen csatában. A kuruczok Erdélyből segítséget nyertek, melylyel Szathmárt ostromolni kezdék, mialatt Apafi követei által, hihetőleg, hogy a magyarországi dolgokba elegyedésének jogszínét fentartsa, megújítja a bécsi udvarnál a vasvári béke óta többször ismételt sürgetéseit Szathmár, Kálló és Tokaj visszaadása iránt. Adott válaszában a császár a törökökkel kötött békére hivatkozott, s hogy legalább időt nyerhessen, a fogarasi udvarba biztost küldött, mialatt egy követe Drinápolyban panaszt emelt Apafi eljárása ellen. Hogy pedig ^a bujdosók ellen annál hatályosabban léphessen fel, összes magyarországi csapatait egy hadtestbe akarta gyűjteni — de ez a kiadott rendelet daczára sem hajtatott végre, mert Spankau azon év jul. 13-án meghalt.

Közepette a meg nem szűnő hadfolytatásnak, melyek egyikében Sennyei Ferencz kállai kapitányt

¹⁾ Histoire des Troubles (Amsterdam 1689.) ezeknek számát 600-ra, Keteler a Kazy folytatója 7000-re teszi. Ez utóbbi világos túlzás.

(jul. 30.) Nagy-Tárkányban megölték a kuruczok, ezek közül pedig egy Forgácsot Barkóczi István foglyul ejtett, míg Schmidt Torma Mihályt Diószegnél legyőzte (itt esett el Petróczi idősb fia), hogy ezért viszont a kuruczok Káliénál álljanak boszút, mialatt a küzdelem dühe Érsek-Újvár s Pozsony közt csaknem szakadatlanul tartott, — mondom, a fegyverzaj közepett a diplomatai alkudozások nem pihentek. Egy csausz, kit a budai basa küldött Heisterhez, olyan követelésekkel állott elő, melyekből ez gyaníthatá, hogy a török a béke megszegését tervezi. September havában egy aga s Apafinak egy küldötte mentek Bécsbe, de mialatt ezek Győrött mulattak, a bujdosók török segítséggel Szathmárt és Káliót igyekeztek kézre keríteni, s ennek nem sikerültével Zomboron (sept. 15.) gyűlést tartottak a jövő hadfolytatás tervének elkészítésére s portyázásaikat azután is folytatták.

A budai basa Szujoldzsi Ali, ki ez év jun. 15-én neveztetett ki, s hivatalát nem rég foglalta el, ezalatt egymásra gyűjté az élelmi szereket. A császár az újon hivatalba lépettnék üdvözlétére tolmácsát Messignit küldé ajándékokkal, — valójában azért, hogy annak terveit kipuhatolja. E küldötte a béke fenmaradása iránt épen kevés reményt nyújtott, mint Cardiat, ki hasonló czélből az Apafi udvarát járta meg. Eredmény sehol semmi s még sem került a dolog nyilvános kitörésre. A folyton folyó franczia háború a császárt viszatartá a vett sérelmeknek erélyesebb megtorlásától, s a törököt a lengyel háború jobban elfoglalá, hogysen ez apró csatározások elnézésénél többet tehetett volna.

1676-ban Spankau fővezéri helyét Strassaldo foglalá el. A körlevél, melyet február 20-án tett közzé, bizonyosságul szolgált, hogy ő is küldetve van a békétlenséget és hadfolytatást erélyes rendszabályokkal végezni be. De ez írományának kibocsátása előtt, azon év elején Debreczen elfoglalása s megrohanásával akart a töröknek ijesztő példát mutatni. Magát e tényt, melyet a török könnyen a béke megtörésének vehetett volna, már ama nyilatkozatában igyekezett menteni. „A lázadás, ír á ebben, csak a dühös lélek makacsságára és Debreczenre támaszkodhatik: Debreczen a zsák-mány raktára, a gonoszok menhelye, a segédhadak széke. Ez okon kelle őket is bolygatni“¹⁾.

De a merénylet gyaníthatólag nagy zajt csinált. A török parancsnokok e miatt fennen panaszkodtak; a nagyváradi basa nyolczszáz lovassal elindult, hogy Strassaldót megbüntesse, s célját csak a vízáradások miatt nem létesítheté²⁾. De ugyanekkor Szepesi Pál s Pancsó Husszein a nagyvezérnél e miatt panaszt emeltek, melynek folytán Kindsberg a császári internuntius kérdőre fogatott³⁾. A bécsi kormány teljesen készületlen lévén egy támadható török háború veszélyeit kiállani, Strassaldónak rendeletét adott Debreczennek rögtön odahagyására. De az ott kézre kerített bujdosókból Strassaldo hasznot húzott s az elfogottak közül Kiss Ferenczet huszárhadnagygyá nevezte ki, s Török

¹⁾ Szalai fordítása. Történetei V. 172. A levelet magyar eredetiből latinra fordítva közli Korneli után Katona is. Stirps mixta XV. 242.

²⁾ Histoire des Troubles. 267.

³⁾ Hammer Geschichte des osmanischen Reiches. III. 682.

Jánost, Kiss Péterrel — kik ugyanekkor kerültek kézre — megbízta, hogy igyekezzenek társaikat zászlói alá csábítani.

A bujdosók reményei régóta nem voltak ily vérmesek, hogy a törökök a békét felbontandják a császárral. A lengyel hadjárat, a legfőbb akadály, mely eddigelé annak útjában állt — be volt fejezve, s most úgy hívék, a porta hosszas biztatásait teljesezésbe veendi. Csalatkoztak, mint már annyiszor. — Apafi orátora annyit sem tudott kieszközölni, hogy Teleki Mihály a fővezérséget nyíltan átvehette volna. S a bujdosóknak most is az Apafitól kéz alatt, a francziától s a szomszéd lengyelektől ¹⁾ nyert segélylyel kelle a küzdelmet folytatni, miután az annak megszüntetésére tett kísérletek hajótörést szenvedtek. A hűségben maradt magyar urak tanácsát, hogy az alkotmány állíttassák vissza, nem fogadta el a bécsi kormány, s Csáki László közvetítését a bujdosók vetették vissza ²⁾.

A küzdelmet ez évben több szerencsével folytatták a bujdosók. A törökök, kiket a debreczeni veszteség után egy másik ért Károlyvárosnál, hol őket Észterházi nyomta vissza huszáraival (febr. 8.), megboszulandók e sérelmeket, nyíltabban csatlakoztak a fölkelőkhez s Szathmár környékét kezdék pusztítani. A császári tábornokok szigorúan eltiltának ugyan minden

¹⁾ Szirmai Not. hist. Com. Zemplén 243. 1.

²⁾ Cornell és Wagner (Historia Leopoldi) e küldetés történetét egymástól különbözőleg adják elő. Annyi igaz lehet, hogy Csáki, ki már ekkor az erdélyi német párthoz tartozott, próbálta a lázadókat lecsendesíteni.

összeütközést s támadást: de már későn. A bujdosók közül nyolczezer ember a Tisza vidékén portyázott, Erdélyből tízezer készült támogatásukra s ezeknek ez évben is Wesselényi Pál volt tábornoka, a budai törökök pedig Érsekújvár körül gyülekeztek, hogy Sélyét foglalják el. De e tervöket egy ellenök küldött csapat hiúsítá meg, most hát megfordultak és Surányt támadták meg, a környéket feldúlták s jelentékeny zsákmánynyal tértek vissza.

A tiszavidéki bujdosók még több szerencsével hordozták zászlajaikat. Collalto dragonosait Szathmár vidékén megtámadták, mintegy 300-at felkonczoltak s maga Collalto is az elfogatást azzal kerülte ki, hogy a templomban elbújt. Innen Kassa felé mentek. De Strassaldo közeledése visszatérésre bírta őket. Julius elején két csapat, egyik 600, másik 1500 emberrel, pusztította a vidéket Szathmár és Kassa közt s a Pálfi horvát ezredén diadalt aratott. Nem sokára megint megverte a Collalto csapatját, mint hitték, egy kapitány báró Velandorf árulása következtében, kit ezért Bécsben haditörvényszék elé állítottak. A dúlásoknak, miket Felső-Magyarországon tettek, hiában próbálta Strassaldo útját állani: a szétszórt bujdosó csapatok egyesültek s a császáriakat diadallal visszanyomták.

E hadfolytatások alatt a nagyváradí basa követeli a Apafi biztosai, a bujdosókkal az ezeknek adandó segély fölött tanácskoztak. Ezalatt a törökök Újfalut, hol a németek nem régiben építettek váracsot, felprédálták, majd Eger körül gyülekeztek, Ónodot fenyegetve, de a bujdosókkal csatlakozva, a bányavárosok

felé vették útjokat s ott követtek el rablásokat. Sras-saldo ezalatt segélyt kért a bécsi kormánytól, s midőn ez megérkezett, Ónodból Nyitrába akart menni, hogy ezen, a kuruczoktól fenyegetett helyet megvédelmezze. A bujdosóknak e vidéken 9000 embere volt, ezek közül egy csapat mintegy 400 ember ¹⁾, alig félóránnyira a várostól, Harsányi György vezérlete alatt meglepte a német parancsnokot. Ennek kísérete hősileg védelmezte magát, de midőn Collalto őrnagy a Pálffi-ezredből s Villeda lovaskapitány elesetek, Gregori őrnagy pedig sebet kapott, a sereg futásnak indult. Maga a tábornok arczban kapott terhes sebet s csak podgyásza elhagyásával menekülhetett.

Most nyitva állott az ut a bujdosóknak Nyitrába, s annak elfoglalásával Besztercebányáig barangolták be a vidéket, zsarolván minden ielé (sept. havában). De egy csapatjuk, mely Ónod alól Kállónak tartott, Barkóczy és Schmidt által tetemes veszteséget szenvedett, egy török sereg hasonlólag megveretett, sőt ez időben a horvát határszélen is előnynyel harczoltak a császáriak. A bécsi kormány ennek folytán hivatva érzé magát a bujdosók jószágainak elkobzásához szigorral látni, s midőn ebből sem szerezhettek elegendőt hadainak fizetésére, a zsidókkal alkudozott, hogy ezeknek tetemes összeg pénzért megengedi az örökös tartományaiban való kereskedést ²⁾. Kopp pedig négy

¹⁾ Ennyire teszi számukat a *Histoire des Troubles* a 274-ik l. A többi történetírók az egész 9000 embert operáltatják. De az általam idézett munka oly részletesen adja, hogy semmi okom adatán kételkedni.

²⁾ *Histoire des Troubles*. 277.

lázítót elfogott, kik közül kettőt nyársra húzatott, egyet tűzbe vettetett, egyet pedig ló-farkon hurczolatott ¹⁾). Oly tény, mely a magyar tanácsosok részéről erélyes fölterjesztéseket vont maga után.

E tény nem magában állott. Szathmárban két kuruczot német álöltönyben elfogtak s felakasztottak. Egy mást, ki Erdélyből sürgetett volna segílyt, felkonczoltak. Murányi ugyanekkor a németek fel akarták adni a töröknek: Kopp rá jött az összeesküvésre Barkóczi katonáit muzulmán ruhában a várba küldé s a kézrekerült árulókat keményen bünteté. A törökök ezt viszont a Veszprém táján elkövetett kegyetlenség-gel torlák meg ³⁾). Tábornok Schmidt egy csatározás alkalmával csaknem kézrekerült, Götz ugyanekkor elesett. De Schmidt még novemberben is szenvedett veszteséget Barkóczival, s a bujdosók Sopron vidékén is mutatkoztak. Strassaldó 3000 emberrel ellenök ment. De a visszavonulókat távozni engedé. A császár pedig a segíly végett, melyet a bujdosók az erdélyiek-től s török végektől nyertek, újabban panaszt emelt, s hogy annak nyomatékokot adjon, egy előkelő hadifoglyot szabadon eresztett ³⁾).

A részvét, melylyel Apafí e hadjáratokat kísérte, a segíly, melyet folytonoson nyújtott neki, mutatta, hogy elközeleg az idő, melyben a bujdosók érdekében nyílt hadjáratot kezd a császár ellen. Szeretett volna a Bethlen és Rákóczi nyomdokin járni s miniszterét,

¹⁾ Das verwirrte K. Hungarn. Hisroria Leopoldi.

²⁾ Wagner Historia Leopoldi, I. 560.

³⁾ Histoire des Troubles 277.

Telekit, aligha nem a nádorság fénye vakítá, midőn urát a bujdosók karjaiba vetette, ki Bánffi Dénes megöletéevel nagy akadályt gördített el az útból s hatalmas lépéssel közeledett céljai kiviteléhez. Ez ügy azonban a fejedelmi tanácsban még sem volt oly népszerű, hogy Teleki nagyravágyó terveit minden akadály nélkül létesíthette volna. S a kis haza szerencsétlenségére, a tanács és a fejedelmi környezet két egymással szemben álló pártból volt összealkotva.

Az egyik pártnak, mely a fejedelmi kegyet teljes mértékben bírta, feje és vezetője Teleki Mihály volt. ő gondoskodott, hogy az udvarból saját teremtményei ne hiányozzanak. Így tette be Székely Lászlót, egy Magyarországból szakadt szegény nemest, a jövedelmező postamesteri hivatalba. Mint ilyennek kötelessége volt a fejedelem személye körül lenni, ha csak valamely követséggel nem bízott meg. Egy másik hive, Nalácz, a hopmester, hasonlólag tagja a fejedelmi környezetnek. A főurak közül pártján volt Mikes Kelemen ítélőmester s fehérmegyei főispán és Bethlen Gergely, ezek együtt „rettenetes barátosok voltak, merő Pilades és Orestes“ ¹⁾, továbbá ez utóbbinak testvérei, Bethlen Farkas a történetíró és Gergely.

A beavatkozási politikának legerélyesebb ellenzője Béli Pál volt. Első, ki a mezei hadak tábornoka címét az „erdélyi hadak tábornoka“ czimmal cserélte fel, s ez által felügyeletét a megyei nemességre s a székely székekre is kiterjeszté ²⁾. A hivatali hatalom-

¹⁾ Bethlen Miklós, kiadta Szalai. I. 439.

²⁾ A mezei hadak tábornoka az egész sereg főparancsnoka volt;

nak ily szokatlan kiterjesztése első keményebb össze-
 ütközését okozá Bánffi Dénessel, midőn a fejedelem
 hadiszemle tartásával bizta meg. Béldi erélyes ellen-
 állásra talált s a hadiszemle elmaradt (1671. jun. 18).
 Más alkalommal, midőn az országgyűlés Telekitől a
 Magyarországra tett beütést kérte számon, s maga a
 fejedelem is a támadásnak kézalatti pártolásáért eré-
 lyes interpellációknak tétetett ki, heves szóváltás tá-
 madt a két fő úr között (1672. oct. 15.) s a gyűlölet
 köztük még keményebbé vált. Bánffi halálának egyik
 fő oka volt. Az együgyű nem vette észre, hogy ugyan-
 ekkor saját végítéletét jegyezte alá.

Mert Teleki belátta, hogy Bánffi halála nem elég.
 Ha terveit akadálytalanul akarja keresztül vinni:
 szükség Béldit és pártját is legalább erkölcsileg tönk-
 retenni. A sikerben nem kételkedett, oly udvarban,
 mint az Apafié, hol az ármányok és cselszövényeknek
 tág tere nyílt. S ezt a Béldi jelleme is könnyíté: hiú,
 ingatag és erőszakos — három oly tulajdon, mely a
 számító, hallgatag és előrelátó Telekivel kezdett tusá-
 ját nagyon is aránytalanná tette.

S különben is Béldi nem dicsekedhetett nép-
 szerúséggel. Az elégtelenség Apafi kormányával,
 szerze a hatalom magas polczán állónak barátokat,
 s nem személyes tulajdonok. S ezeket is megfonto-
 latlansággal igen gyakran compromittálá, mert nem
 volt ereje terveit titokban tartani, s a cselekvés per-

alárendeltjei a megyei nemesség s a székelység tábornokai. »De mind
 a háromnak autoritása az had leszállására! exstirpált és békességben
 az országban semmit is nem parancsolt egyik is.«

czében mindig erőtlén, ingatag maradt. De gőg és nagyra vágy és nem hagyák pihenni s a személyes sértések megboszulása politikai működésében lényeges rugót képezett. Mint ember és pártvezér egyaránt gyarló volt. Eszközül engedé magát felhasználtatni a Bánffi megbuktatásában s egy pár év alatt ugyané kelepczébe esett. S e mellett alattvalói irányában kegyetlenkedett. Tophaeus a szószékből mennydörögte elébe: „nem üres a tömlöcze soha deáktól, mestertől, jámbor istenfélő embertől, emberséges nemes emberektől, a sok ügyefogyott nyomorultaktól, a kiket is oly ínségben tart, hol félesztendeig is alig volt szabad hozzájok menni, éhen is csak hogy meg nem haltnak!“¹⁾

Ilyen ember hatalmánál fogva rettegett lehetett, de nem volt alkalmas valamely ügyet népszerűvé tenni Bánffi megöletésében főeszköznek tarták, s különösen Bethlen Gergely és testvérei, Daczó János, Székely László s a Bánffi özvegye az udvarban „vágni kezdik a fát alatta“²⁾. A seregszemlével s egyes nemeseken elkövetett erőszakoskodásaival a megyéket maga ellen ingerlé s ezek az 1675. máj. 25-én Fehérvártt tartott országgyűlésre ellene postulatumot adnak be, és „Küküllő vármegye nyesi leginkább“. „Haller Pál úrnál szörnyűképen mint a felfújtt dudu“, a higgadt és nyugodtt lelkű Bethlen János, az ország korlát-noka sorompóba lépettt ellene. Szóval a kifakadások egész halmazát fejére zúdítták. Teleki még ekkor ke-

¹⁾ Szent zsoltárok resolútiója 1683 623. 1.

²⁾ Bethlen Miklós I. k. 447.

zeit mosta, habár gyanítani lehetett, hogy a vihart ő támasztotta fel, sőt Bethlen Miklóssal egyetemben a háborgók lecsendesítésére mindent elkövetett. S valóban teljes sikerrel: a főúri erőszakosságok meggátlására törvényczikkely hozását határozzák el, a készítésel Sárpataki Márton ítélőmestert, Nemes Jánost, Bethlen Miklóst s egy szászt, bízták meg, kiknek munkálatát Bethlen Miklós olvasta fel:

Articulus *XVIII*¹⁾).

Az elmúlt 1674. esztendőbeli gyűlésben ²⁾ a nemes ország a mi kegyelmes urunk ő nga kegyelmességéből concludált volt, hogy ez hazában lévő minden nemesi és privilegiumi szabadsággal élő rendeknek szabadságok megbántódván, megorvosoltassanak. Isten már az előttünk álló gyűlésre juttatván bennünket, akarván sok rendbeli bántódásunkat szabadságtalanságunkat helyre állítani, melyek úgy látjuk s vesszük eszünkben sok rendbeli quaerelákból, hogy inkább ez hazának felső, közép és alsó rendéitől estek. Végeztük azért, hogy ennek-utánna afféle köztünk való sok megbántódások közülünk teljességgel kitöröltessenek és ez alább megírt punctumok illaese tartassanak meg minden rendektől.

¹⁾ A m. tud. akadémia birtokában levő eredeti példányból.

²⁾ Az itt említett articulus az 1674. nov. 14-ki gyűlés végzései közt az V. s ekkép hangzik: »Megbántódásoknak orvoslása ígértetik. Vadnak sok megbántódásai némely atyánkfianak, hol egy, hol más alkalmatlanságokban, kik is ez mostani felzendült állapotok miatt, a ngod méltóságos személye eleiben terjeszteni nem érkezhettünk, melyeknek ez mostani gyűlésről el kellett haladni. Hogy azért, a mely szabadságtalanságinkat difficultásinkat első országgyűlésünknek alkalmatosságával ígéri kegyelmesen megorvosolni, a ngod ígért kegyelmességit alázatosan meg igyekezünk szolgálni nagyságodnak mint kegyelmes urunknak.«

I. Mivel ez hazában egyik megbántódás és kiváltképen a nagy rendeknek egyenlensége következik abból, hogy valamelyik másnak tisztii alattvalókon akar jurisdictiót exerceanli. Végeztük azért, hogy mind a vármegyék, székelység s végbeli szolgák és egyéb akár minémü rendei ez hazának, kiki maga főtisztitól úgy mint magok főispányoktól, főkapitányoktól, s főkirálybírájoktól dependeáljanak, és így sem vármegyék, sem az egész székelység, sem a végbeli tisztiek békességnek idején immediate senkitül ne dependeáljanak hanem, csak a mi kegyelmes urunktól ő ngától, és az egész tanácsii rendtől, kik is egyik a másik gabonájában ne vessék earlójokat, és kiki alattvalóit az haza törvénye és nemesi szabadságnak maga előtt való viselése szerint igazgassa, sub amissione honoris et officii, megbizonyosodván mindazáltal a dolog. Megtartatván mindazáltal ebben is a fejedelmek auctoritása.

II. Mind felső, közép és alsó rend, mikor valamelyik házánál lakása léssen, maga és szolgálai lovait tartsa és tartassa a magácén, mind nyárban s mind egyéb időben, azon helyben bíró más patronusoknak és szegény embereknek birodalma ne küldhesse, ott quartélyban te tartassa, hogy szomszédjának kára ne legyen sub poena articulari, az úton járókat ide nem értvén.

III. A mely megbántódott s károsított nemes, avagy szabadsággal élő rend atyáncfiái pretendálják privata personáktól való megbántódásokat, rabságban vagy méltatlan kezességben való létöket, az rabságból de facto bocsáttassanak el és a kezesség alól szabadíttassanak fel s ha kinek mi pretensiója, keresse suis modis, sőt ezután nemes ember ha szintén számadó szolga volna is, és megfogná valaki, elegendő kezesség alatt el bocsáttatni tartozzék. A kik pedig erővel téttenek szabad emberekből jobbágygyá, azok is de facto ezen articulusunk erejével az jobbágytság alól felszabaduljanak. Az más rendbeli szolgákat is, a kik valami excessust csele-

kesznek, urak házánál, ha urak megfogatja sokáig fogva ne tartassa, hanem törvényt láttatván reájok, vármegyeye vagy székek tiszteit s több becsülletes nemes embereket is adhibealván, a mit a törvény hoz, azt cselekedjék vélek.

IV. Az liber quaestus ez hazában senkitől semminemű úton médon ne impediáltassék, sőt az compilata constitutioban irt modalitás szerint azon articulusban való poena alatt observáltassék.

Ha ki pedig az hazafiai közül ezen dolog alkalmatosságával boszút űzne, és ezeknek akármí nemű színek és pretextusok alatt akárholott, s akárkiktől felbontására, változtatására való alkalmatosságokat keresne és azok alól magát felszabadítaná, comperta rei veritate a ligában specificált poenében incurraljon.

A rendek e javaslatot elfogadák s mint XVIII-ik számút, a törvényczikkek közé írák. Béldi ez által s ez alkalommal megmenekült ugyan, de a fejedelem gyanúja fel lőn támasztva s megbuktatását keresztülvinni Telekinek könnyű munka volt.

Ezen időben a fejedelmi udvarban csodálatos hírek kerengettek egy összeesküvésről, melynek Béldi a feje, de ennek „esze, pennája, kardja mindene“ Bethlen Miklós. Beszélték, hogy ez utóbbi a kománai berekben lesben is állt harmincz lovassal, hogy az ott átutazóó fejedelmet kíséretével felkonczolja. Úgy látszik, e hírek épen azoktól származtak, kik az udvarban a Teleki eszközei voltak: Naláczi és Székely Lászlótól ¹⁾. Egy ízben, midőn Apafi a holdvilági erdőben vadásza-

¹⁾ Bethlen Miklós I. 443. Cserei is czóloz erre: mikor már — írja 88-ik l.—Teleki Mihály Béldi Pál ellen is megcsinálta némely uraknak elméjét, rávevé azokat, hogy a fejedelem előtt deferálnák ó is minden igyekezetéből toldani fogja.

tot tartott, az ott jelenlevő Bethlen Miklóst atyjával, a korlátnokkal együtt meg akarták fogatni, de elhagyták; „mert féltek, hogy Béldit hessegetik el vele, holott az a nagyobb és szükségesebb vad“.

Béldi és Bethlen Miklós ártalmatlanná tétele, ez volt a főczél, melyet Teleki maga elébe tűzött, hogy terveit Magyarországon annál könnyebben keresztül vihesse. Elfogatni őket s egy ideig rabul tartani, azután kemény föltételek alatt szabadon bocsátani: erre munkált egész erejéből. „A conditiókat, mondja Cserei ¹⁾, ha megtartja Béldi, csak egy váz leszen mind az országban, mind a fejedelem udvarában, és így Teleki Mihály a mit akar azt viheti véghez“. Hogy mivel vádolák az udvarban? Bethlen Miklós nem említé, de igen Cserei. A fejedelemséget keresi, úgymond, ezért járat követeket a portára, küld oda ajándékokat, s a székelység egy fölkelésre már meg is van nyerve. Maga a fejedelemasszony is ellene dolgozott a Bánffi Dénes haláláért, melynek főokául őt tartá, s mert fenhéjázó és gögös nejét, ki a fényben és pompában annyira gyönyörködött, mint nem ő a száraz és beteges asszony, — halálból gyűlölte.

S így a két főúr elfogatására ki lőn adva a rendelet.

1676 tavaszán a fejedelem Fogarasba ment s oda gyűjté az országtanácsot. Béldi ennek tagja volt. Bethlen Miklóst oly parancscsal hívták oda, hogy követségbe küldik. Megérkezésük napján april 23-án mindketten a fejedelmi ebédre hívtak, Apafi szokatlanul

¹⁾ A Kazinczi kiadása 88-ik 1.

komor volt. Mellette ült jobbkez felől Béldi, „de az egy pohárköszöntésen kívül egy szét sem szóllott. Embert mordabból nézni soha sem láttam, mondja Bethlen, keveset s hamar evénk, Béldi csakhamar tédet hajta s kijövének“. Mindketten szállásukra tértek s estig szabadon járkáltak a várban, hol Béldi szállva volt. Csak estve lőnek letartóztatva. Addig nem távozhattak a várból, míg bizonyos dolgokról számot nem adnak, mert Bethlent is oda kísérték a városból, barátja Gyulai Tamás házából.

Fogarasi kapitány ekkor Cserei János volt, atyja a történetírónak, egy szigorú de emberséges ember, Id még lehetett, mindent megtett a rabok kényelméért. Eleinte megvolt minden kényelmök, bár egymástól különválva tartattak. Konyhatartásuk, jó boruk elég s hozzájuk mindenki szabadon járt, leveleztek szabadon mindenfelé. Még a fejedelem Fogarasban léte alatt megkísértették Bethlent rávenni, hogy árulja el a Béldi titkait, de ő azokból mit sem tudott.

A fejedelem néhány nap múlva elutazott s a foglyokat lassanként kényelmeiktől megfoszták. Megtilták az írást, idegeneknek bemehetését, a templomba járást. Börtönükben végzék imádságaikat, s a gyermek Cserei mély megilletődéssel hallá Béldit énekelgetni:

Kegyelmezz meg uram nékem!
Mert az ember igen kerget engem.

Júliusban vasat vertek lábaikra, melyet Bethlen novemberig viselt. E közben Bethlen Elek menyegzőjét tartá Viczén a Kapi György leányával. Fejedelem

és tanácsurak jelen valának azon, s a nász alkalmával híre futott, hogy Bédiné és Bethlenné fogadott rablókkal akarják a jelenlevőket lemészároltatni. Ily meséssel áztaták Apafit, míglen ő a rabok meggyilkoltására kiadta a parancsot. A fejdelemasszony a már elindított postást Szerdahely tájékáról térítette vissza.

Más alkalommal Radnótról adatott ki hasonló ítélet. A fejdelemasszony Fogarasban kemény parancsot adott Csereinek, hogy ha parancs adatnék is a rab-urak kivégeztetésére, ne teljesítse, hacsak a rendelet az ő gyűrűjével nincs lepecsételve. Cserei az ítéletet visszaküldé Apafinének, ki Telekit s a tanács-urakat összegyűjtván, ezeknek közbenjárásával sikerült a fejedelmet lecsendesíteni. A rab-urak megmenekültek s végre 1677. márcz. utolsó napján minden per, kihallgatás és ítélet nélkül, szabadon bocsáttattak, oly módon, a mint ártalmatlanná tételök végett Teleki elrendelé. Fogarasba érkezvén a fejdelem, reversalist fogalmaztatott, melynek erejével a rab-urak kötelezik magukat, hogy „se magok, se más által boszút nem állanak, fogságukról meg sem emlékeznek, sem törvénnyel azért senkit nem háborgatnak, hanem in perpetuum amnestiam menjen minden eddigi ellenök való cselekedet¹⁾“

A rab-urak egy ideig vonakodtak aláírni a reversalist. Az ellenök emelt vádakát s a vádlók neveit szerették volna tudni. De a fejdelem fenyegetései

¹⁾ Így adja elő annak pontjait Cserei 15-ik 1. De abban szükeé- geskép benne kelle lenni annak is, hogy az ország s a fejdelem ellen áskálódni nem fognak.

szándékuktól elállásra bírák őket. Még kezeseket kellett állítani kettőjüknek 60 ezer frt. erejeig ¹⁾, s ennek megtörténtével az amnestiát a börtönbe Teleki és Naláczi István vitték be. Teleki figyelmeztette Bethlent, „bár anyjának tartsa kegyelmed a fejedelemszont és nem szabadulást hanem életét is annak köszönje“, következő apr. 1-én Béli Pálnak mondá ennek szállásán Bethlen jelenlétében, hogy ez „három hónappal előbb megszabadult volna, de mi a kegyelmed javára tartottuk szegényt ott,“ mert féltek, hogy különben Béli, ha egyedül marad, ki nem vehetik a fejedelem kezéből ²⁾).

Ez események Telekinek szabadabb tért nyitottak a bujdosók segélyezésére.

De kedvencz eszméjének kivitelét, hogy a bujdosók hadának vezérletét átvegye, közbejött események gátia. A nagyvezér még 1676 őszén meghalt s előbb a helyébe kinevezett Kara Mustafát kelle ajándékokkal a vállalatnak megnyerni. Lengyelország királya, Sobieski János, ki a *respublica* régi fényét egy időre fel volt támasztandó, habár a bujdosók, trónra lépte óta (1674) több ízben szorgalmazák segélyét, 1677 elején meg is köszönék, hogy Magyarországot pártfogása alá vette, Leopolddal apr. 24-én szövetségre lépett s kölcsönösen eltilták jobbágyaikat az ellenséggel való czimboráskodástól ³⁾). E mellett Barkóczi még

¹⁾ Ebből tízezer tallér Bethlen Miklósra esett.

²⁾ Bethlen Miklós I. 464. V. ö. Cserei fenidézett helyével.

³⁾ Lünig spec. (Katonánál XXXIV. k. 263. s köv.) Cont. 444. közölve az egyesség-levél

januárban fölment Bécsbe, hogy ott az udvart a bujdosók irányában engedékenységre bírja. S csakugyan a kormány, heves ellenmondások után beleegyezett, hogy a protestánsoknak minden megyében egy-egy templom engedtessek, kilátás nyitassák nekik a hivatalokra, s a megtérők amnestiát nyerjenek. Barkóczy e pontok értelmében az eperjesi értekezleten ezernyolczszáz bujdosót Kende Márton vezénylete alatt visszatértített, de a többi, szám szerint tiz ezeren felül, nem akart meghódolni, talán mert az ígéretet keveslék, talán mert ha egyszer le fognának fegyvereztetni, nem bíztak az egyességi pontok megtartásában ¹⁾.

S különben is a bujdosók ügye kedvező fordulatot nyert. Népszerűsége is növekedett annak, mert a gyakori égések, melyek ez időben az országban támadtak, a közvélemény német tábornokok által bérelt gyújtogatóknak tulajdonítá. Végre Apafinak XIV. Lajossal egy nagy fontosságú szövetsége jött létre s épen a lengyel király udvarában, ki most már az elégtelenségnek megengedé, hogy birodalmában harczosokat toborzzanak. E szövetség művén már három év óta dolgoztak ügynökeik. Először 1674-ben ment ki Absolon Dániel, Sobieszkinek királylyá választása alkalmával. A császár gyengítése — úgymond — Francia- és Lengyelországnak egyaránt érdekében áll, s ez által hitte e hatalmakat megnyerhetni. A lengyel hidegen fogadta, de nem marquis Bethune XIV. Lajos képviselője. Ez kieszközlé, hogy vissza nem utasított, s a bujdosók, azóta is folytonosan pénzzel és re-

¹⁾ Histoire des Troubles 279—80. Wagner Historia Leopoldil. 652.

ménynyel tápláltattak, míglen 1676-ban az egyezkedés komolyan munkába vétetek ¹⁾).

A francia udvar Forwall ezredest s Reverend Domokos abbét küldé Erdélybe, hol ezek a fejedelemmel s Telekivel közlekedésbe tették magokat. Az egyezkedési pontok aláírására Varsó nézetett ki, hol Apafit Macskási Boldizsár, az elégületleneket Absolon Fajgel Péter s Farkas Fábián képviselték. A francia biztos Bethune marquis volt ²⁾).

Az erdélyiekkel kötött szerződés következő pontokat foglalt magában:

I. Apafi és a bujdosó magyar rendek összes hadaikkal egy egészet fognak képezni, a főhatalom a fejedelmet illetendvén, és mindkét részről a zsoldos hadak kilenczezer lovasból és hat ezer gyalogból állván. A háború jövő júliusban okvetlenül megnyittatik tíz ágyúval.

II. Fővezér a fejedelem s a rendek közös kívánságából Teleki Mihály lesz, ha Bethune, mire őt a rendek kéri, a maga részéről is segédhadakat küld, ezek és tiszteik szintén Telekitől fognak függeni. Ezen segédhadaknak szükség esetében Apafi szabad átmenetet enged Erdélyben, valamint jövő télre, ha nem lehetne Magyarországon maradásuk, kész pénzért élést, szállást ad nekik.

III. A bujdosók tizenkét tanácsost választanak Teleki mellé, kiknek, valamint a francia követnek, tanácsával éljen hadviselés közben.

IV. A segédpénz XIV. Lajos kegyelméből fogván fizeteni, megtérítése elmarad a nélkül, hogy Lajosnak e miatt némi igénye lehetne Magyarországra.

¹⁾ Kazi Hist. R. Hungariae III. 195. Corneliij Fragmenta 262.

²⁾ Így találok Szálainál, kinek hitelt adok Kazi ellenében, ki a biztosoknak Macskásit, Keczert, Kendét, Absolont mondja.

V. Se Apafi, se a rendek nem kevesbíthetik külön-külön tizenötezer főre szabott seregüket» a háború befejezése előtt s a király megegyezése nélkül.

VI. Jó ezredesekre s jó hadifegyelemre nagy a szüksége Bethune kéretik» küldjön tapasztalt francia tiszteteket.

VII. Ha a porta Apafit eltiltaná a hadviseléstől, kéz alatt mégis a szövetségesekkel tart, s Telekit és hadait vissza nem hivandja.

VIII. Apafi és a rendek nem kötnek békét Leopoldda! Lajos engedelme nélkül; ha pedig a király békét köt Leopolddal, azon lesz, hogy a békének Apafi és a rendek is hasznát lássák; de végre áthághatlan nehézségek miatt a magyar ügyek nem fejtethetnének meg a békeszerződésben, akkor kéz alatt Lajos mégis segíti a bujdosókat s a segédpénz kijár nekik.

IX. Lajosnak gondja leend, hogy e szövetség miatt Apafinak vagy a rendeknek bajok meg ne gyűljön a portával; 8 a rendek kinyilatkoztatják, hogy a jelen szerződés nem akar csorbát ütni barátságukon és kötelezettségükön a porta irányában.

X. míg a háború tart, évenként százezer tallér leszen a segédpénz, azonkívül most egyelőre még húszezer tallért fizet a király, de a rendek követők által nagyobb segédpénzt fognak szorgalmazni.

XI. míg Lajosnak tetszeni fog, titokban tartatik a szerződés, melyet a király tizenöt, Apafi és a rendek tíz hét lefolyása alatt fognak megerősíteni; a bujdosók követet küldenek Versaillesba, ki Lajosnak az ekkép velők kötött szövetségért köszönetét mondjon¹⁾.

Ugyanakkor a bujdosó magyarokkal is jöttek bizonyos pontok létre:

¹⁾ E szerződést Praynak az egyetemi könyvtárban lévő kéziratiból Szalai tette közzé.

1) Az erdélyi fejedelem a bujdosó magyarok ée a hadnak előjáróvá rendeltetett Teleki uram a megnevezett fejedelem autoritásából egy corpusba gyűljenek.

2) Mínyáján egyező tractával húszezerén gyűlnek össze, u. m. 12,000 lovas és 8,000 gyalog a római imperator ellen késedelem nélkül való hadakozásra húszt álggyukkal, és senki ezek közül se különösen se publice valami compositiot vagy békességet in particulari nem csinálhat a felséges francia király consensusa nélkül.

3) Rendeltetik egy mlge személy a ki a hadakozáshoz ért vice-generalisságra, azért hogy Teleki urnák vagy az távol létében vagy betegségben vagy valami reménten casusában a közönséges dolgoknak igazgatása és a hadaknak viselése hiteles és arra elégséges ember kezében eshessék a ki mind az uniót megtarthassa s mind a dolgoknak terhet viselhesse.

4) Hogy Teleki uram vagy az ő kimé locum tenense mind táborban s mind a hadakozástól való megszűnéskor egyező akaratból cselekedjenek az ő flge personalisával a kit d flge fog denominálni s az is álljon szabadságában ő flgének ha azt a personalisát ő flge a vitézi rend közt tartsa-e vagy az erdélyi fejedelem képi mellett.

5) A tizenkét deputatus magyarok közül egy leszen tanácsul mindenkor Teleki uram mellett, minden közönséges dolgokról, kinek is az ő praesidense a tractakor megnevezetik, ki is mindenkor és minden deliberatiókban az ® Age personalisa mellett jelen leszen.

6) Az mely pénzt a király ő flge a magyarok segítségére és a német ellen való hadaknak fizetésére küld, abból leszen a fizetés az én tetszésem szerint vagy hóra vagy cantorra, mely nem is kezdődik előbb, hanem a dologhoz kezdés után egy hónappal.

7) Azon summából király ő flge többnek fizetni nem tartozik, hanem számszerént hadakozó személyeknek, melye-

két az ő flge personalisi a mustrakor meg fognak látni (hogy jó magyarázattal lévén a dolog) soha 15,000 embernél kevesebben nem lesznek.

8) Hogy a pénzállítások Lengyelországnak egyik városában, ki közelebb Magyarországhoz vagy Erdélyhez, a mint az arról való egyezés hozza.

9) A kik a summának percipiáltására rendeltetni fognak, azok a levelek subscriptiójára és az én tudósításomra a megnevezendő városban eljőjenek, hogy a pénzt kezekhez vegyék és úgy viseljének rá gondot, hogy bátran szállíthassák el, mivel a pénznek administratioja után arra való gondviselést denegáljuk.

10) Hogy az erdélyi fejedelem és generálisok semmi okkal a hadak számát, kiket concludál ez tracta, se kisebbitni, se visszavinni a király ő flge conseneusa nélkül ne lehessen.

11) Nem leszen ellene a flges királynak, ha a hadak akár Morvában akár Slesiában, akár még a császár birtoka alatt levő magyar birodalomban fognak irrumpálni.

12) Ha úgy találna lenni, hogy a török parancsolatjából meg kellene szünni a német császár ellen való hadakozástul és a hadaknak is elbocsáttatásoknak kellene lenni, tehát félben hagyása a hadakozásnak elébb nem lehet, hanem hat hónappal azután hogy nekem értésemre adnák a dolgot.

13) A mikor a király ő flge segítséggel fog lenni a bujdosó magyar uraimnak, lovas és gyalog hadak közül némelyeknek az ő mi voltokhoz képest proportionaliter leszen a fizetés a király ő flge annuentiájából.

14) A dolog titokban tartatik mind addig, míg ő flge akarja és kihirdetése vagy titokbán tartása az ő flge tetszése szerént leszen ¹⁾.

¹⁾ Ez érdekes okmánynak következő hátirata van: A bujdosó magyarokkal való titkos tractája a francziának. (Egykorú fordítás a Bozsnyai Dávid-féle gyűjtemény. Gróf Mike Imre tulajdona.)

De a hadjáratot nem hitte Apafi még ez évben megnyithatónak. A vezér Wesselényi maradt s a bujdosóknak nagyobb mérvben segítségénél többre nem mehetett. A porta beleegyezését a császár birtokainak megtámadásához hiában igyekvék megnyerni a fejedelem, s Szelepcsényi egy levelében igyekezett elvonni a megkötött frigytől s a bujdosók támogatásától. Nem sikerült. Ezalatt a párisi udvar Sándor Gáspárt az erdélyi ügynököt, mint frigyestárs követét előzékenységgel fogadta, a király segélyt bőséggel ígért s maga részéről csak kitartást kívánt ¹⁾. Leopold értesülvén a tényekről, Meninskit, tolmácsát a nagyvezérhez küldte panaszt emelni e szövetség ellen; ki sem hallgattatott s ez tájékozásul szolgált Apafinak, hogy a magyar ügyekbe elegyedésért, mint a korábbi években, ez alkalommal is elnézésre számíthat ²⁾.

A bujdosók és császáriak közt az apróbb csatározások az év eleje óta szünet nélkül tartottak. A tavasz megnyíltával Wesselényi egy nyilatkozványban egyetértésre inté a felső megyéket s különösen Zrínyi Ilonát kérte, hogy ügyét ne válaszsza el a bujdosókétól s hogy a Rákóczi és Báthori vért ne tagadja meg. Zrínyi Ilona nem hallgatott rá s jószágait ezért Hegyalján a kuruczok feldúlták. A labanczok erre Mármaros pusztításával feleltek. Szuhai Mátyás udvarházát éjszakanak idején támadták meg, de a rettenthetlen ősz nem adta meg magát s embereivel felkonczoltatott. Augustus végén a bujdosókat Kassa alatt találjuk, hol

¹⁾ Kazi História III. 197. 8

²⁾ Histoire des Troubles 284. Wagner Hist. Leopoldi I. 551.

jelentékeny zsákmányra tettek szert, s néhány nap múlva már Szathmár környékén folytatták a prédálást.

A lengyel földön toborzott segélyhadakat, számszerént háromezer emberen felül, marquis Boham vezette a bujdosók táborába ¹⁾. S mivel Erdélyben a szándékolt országos fölkelést a porta eltiltá ²⁾, s az itt gyűjtött kétezer ember 20 ágyúval Forwal alatt kelt át a Tiszán. Mindenfelé felhívások szórattak szét, hivatkozással a labanczok kegyetlenkedéseire s buzdítással az ország felszabadítására. És a hadjárat nagyobb mérvben s több elkeseredéssel kezdetett meg, kivált mióta a Bécsbe hívott Strassaldo helyett a főparancsnoksággal a kérlelhetetlen Kopp bízott meg, ki azt sept. 23-án vette át. Első rendeletében faluról falura tudatta, hogy a kit bármi czimboraságban talál a bujdosókkal, legyen az úr, nemes vagy paraszt, irgalmatlanul karóba vonatja.

A mint Boham magyar földre érkezett, folytonosan csatlakoztak hozzá bujdosók kisebb csapatokban, legelőször Major Ferencz 500-nyi csapattal. Okt. 2-án már a Tiszáig érkezett, s miután már a bujdosó főnökökkel azelőtti nap értekezett, útját csak lassan folytatta, hogy 8-kára érkezzék Erdődre, csatlakozandó Wesselényivel. Okt. 7-kén átkelt a Tiszán s Nyalábvár környékére vonult, honnan a labanczok kivonultak, lerontva e váracst, s három ágyút hagyva hátra. De Wesselényi még 9-kén sem érkezett meg, a midőn már

¹⁾ A Hist, des Troubles 6000-re teszi. Elindulások sept. 25-kén történt.

²⁾ Chronicon Fucbsio Lupino Oltardinum II. k. 179 l.

Boham Szathmár környékén táborozott. Itt megállapodott s Elobusiczkit egy bujdosó kapitánynyal (okt. 9-én) Wesselényi elé küldé, értesítendő őt megérkezéséről. Alig indultak el ezek, midőn hadifoglyoktól tudtára esett, hogy Schmidt tábornok oly erővel, mely az övét felülhaladja, útnak indult.

Schmidt támadási szándékát egy körülmény még nevelte. Két lengyel nemes egy legénytől kisérve Szathmárba ment, s ott előadta a tábornoknak, hogy a lengyelek kevesen vannak, azok is fáradtak, békétlenek, lőszerök sincs, s Schmidt erről könnyen meggyőződik, ha megengedi, hogy legényöktől egyik barátoknak levelet írjanak. Ez szívesen rá állt.

A legény csakugyan megérkezett a Boham táborába. De itt elfogatott, s egy lovas-parancsnok elé lőn állítva, ki fenyegetések által küldetése czélját kitudá, sőt azon levelet is, melyet uruktól hozott magával, kézbeszolgáltatta. Ebben Schmidt tábora és készületei terjedelmesen le voltak írva, felszólítá őt fényes ígéretekkel a csatlakozáshoz, s különösen arra, hogy Wesselényi elfogatásán igyekezzenek. A csata kezdetén tüzzenek az átállók szalmacsomagot fővegök mellé, hogy megismertessenek.

Boham ez értesülést hasznára fordítá. Meggyőződén, hogy Schmidt ereje jóval felülmúlja az övét, haditanácsot tartott, s elhatározák, hogy visszavonulnak, egyesülendők a hátramaradt csapatokkal s kedvező állást elfoglalandók. Éjfélkor útra kelt. Reggel felé Mekelfint száz harcossal hátrahagyta, hogy a cserjékben elrejtve kémlelje ki az ellenség mozdulatait.

Délben érkezett Nyalábvár alá, a Tisza jobbra, a város balra maradt, s a tér, melyen állt, elég nagy volt harcz színhelyének. Két óra múlva Mekelfin visszatért azon hírrel, hogy az ellenség négyezer lovas s ezer gyalog harczossal közeledik. Este 9 órakor indult el, egész éjen át jött s a helytt állapotodott meg, hol ő reggel volt.

De alig állítá Boham harczy sorba csapatait, midőn az ellenség előserge nagy erővel támadott a lengyel előcsapatra. Ezek pillanatra zavarba jöttek, de a segítségökre küldött magyar és tatár csapat helyreállítá soraikban a rendet. Most egy tatár-parancsnok Koreski elesése zavarta meg a sorokat s Schmidt ezt a főtámadásra ügyesen fel is akarta használni. Különösen a horvátok nyomultak nagy erővel előre s tettek pusztítást a lengyelek soraiban. Schmidt most, mintha a siker markában lett volna, ereje legnagyobb részével előnyomult, fedezetül alig öt század lovast hagyva hátra. Erős tüzeléssel fogadta a Boham ezred. Ez Schmidtet nagy zavarba hozta, mert az általa várt átállásnak sehol semmi nyoma. Sőt a lengyelek most ujíták meg a csatát nagy erővel s hozák egymás után sorait rendetlenségbe. A csata most más alakot ölte. A megszalasztott kuruczok és tatárok visszatértek s az egymást érő kardvágások, tüzelések, nyíllövésök futásra kényszeríték a császáriakat. A csatát a lábanczok elveszték: Sokan — s számos tiszt is — a csataterén maradtak, sőt maga Schmidt is kezén sebet kapott s csak gyalog menekülhetett. Seregének csaknem fele elveszett, köztük Collalto ezredes s Herber-

stein szathmári parancsnok, s a megmaradtak menekülését csak az éj beállta mozdítá elő.

Boham Nyaláb alatt két napig pihent. Ezalatt Wesselényi is oda érkezett s az egyesült sereg Tokajt tűzte ki támadási czélul. De most Kopp indult ellene s a sereg visszafordult és Ecsednél szállott táborba. Wesselényi most kihirdette, hogy a ki a császári táborból a kuruczok sorai közé áll, ha tiszt 25, ha közember 10 aranyat kap. Zászlója ez úton rövid idő alatt 1500 emberrel szaporodott. Kopp dühében a kurucz foglyokat mérszároltatta, azon kívül, hogy a kassai piacon három hó alatt több mint hatvanszor foglalkoztatta a hóhért. Wesselényit ez visszatorlásokra bírta: részéről egy nap alatt hatvan hadifoglyot konczoltattott fel, s harminczkét tisztet azok közül, kiket Lúcz táján a Tisza mellett Bécsei Gergely kurucz vezér fogott el, a Páva ezredes labanczai sorából, Keresztes táján egy sorba állítva, felkaróztatta, kalapjaikat fejökre szegeztette s csak egyet bocsátott el hírmondónak. E kegyetlenségek általános rémülést okoztak, a császár alig kapott tisztet, ki Magyarországra merészelt volna menni, s kénytelen volt az embertelen Koppot letenni s helyébe Würbent léptetni. Boham lengyeléi is megugrasztván vezéroket, visszatértek hazájokba, Wesselényi pedig Nagybányát bevette 8 a bányászoktól hatezer, a lakosoktól pedig tizenhatezer forint sarcot szedett fel ¹⁾. Hadait innen téli szállásra

²⁾ Hist, des Troubles 282—S02. Das verwirte K. Hungern. Kazi III. 198—201. Babocsai Ruminál 50—52. Gunecsh folytatása Bethlen Jánoshoz. Trauschnál II. 181—2. Wagner és Komáli továbbá Katona XXXIV. 276-82.

Debreczen környékére vitte. Leopold óhajtott volna e borzasztó polgárháborúnak véget vetni a nélkül, hogy a kiengesztelődés egyetlen lehető útját választotta volna. Tanácsnokai a magyar alkotmány visszaállításáról hallani sem akartak, s a Pozsonyban összehívott tanácskozmányon Hoher aljas szidalmakra fakadt azon hívek ellen is, kiknek jószágait a kuruczok sorba hamvasztották el. S e tanácskoznaánynak sem lett eredménye.

E küzdelmek folyama alatt benn Erdélyben egy veszélyes forradalom nyomatott el, melynek élén Béli Pált találjuk. Mind az, a mi a hazában történt, kedve ellen volt. Telekinek s az ennek hátán felkapaszkodott parvenüknök megbuktatása által más politikát akart az udvarnál érvényre juttatni, hogy kedvező körülmények közt magát a főhatalmat kezei közé kerítse vagy legalább régi befolyását visszaszerezze. Sefogarasi szenvedései, se reversalisa nem tárták vissza, s tán rá sem gondolt, hogy épen e reversalis a „horog, melylyel — mint Bethlen Miklós mondja, — az ambiós halat meg akarák fogni.“ Biztosságát hitte ez által veszélyeztettnök, pedig csak nagyravágyása korlátoztaték általa. Úgy fogta fel azt, hogy ellenségeinek minden szabad, míg ő neki ezek ellenében a keze kötve van. S e pontban volt igaza. S épen ez ellenségei népszerűtlensége által szőliette az összeesküvést, melynek abban az időben a tisztességesebb liga nevet adták, s mely némileg utánzása volt a lengyelországi confoederatióknak, hogy utóbb azt megbuktassa saját gyávasága által, daczára annak, hogy benn az országban eléggé kedvezően alakultak a körülmények.

Wesselényi, a bujdosók azon időszerinti vezére, veje volt. Semmi ok azt hinni, hogy kormányváltás a francia és lengyel udvarok politikáját más útra tereli. Minő kilátásai voltak a török udvarnál? arra csak a stambuli levéltárból szerezhetnénk adatokat. Legalább azt, hogy a Teleki beleelegyedése a bujdosók dolgaiba itt rősz szemmel fogadtaték, kedvezőleg magyarázhatta, s annyival inkább, mert itt a bujdosók ügye 1677-ben sem halad előre. A tudósítások, melyeket Apafi onnan nyert, épen nem voltak biztatók, s az ő és a bujdosók ügynökei híjában fáradtak, mint e két levél tanúsítja.

Az elsőt Apafinak portai ügynöke írta s így hangzik:

Kegyelmes uram, méltóságos fejedelem.

Hogy Isten ngodat sok esztendőkig jó egészségben éltesse, és szerencsés boldog országlással boldogítsa, szívesen kívánom.

Debreczeni uramék által küldött ngod méltóságos parancsolatját kglmes uram alázatosan vettem, és értem, én kglmee uram eő kglmeket a ti hajához fel vittem, és eő kglmekkel szemben is volt; ngd méltóságos levelét is megadtam, a vezérnek és eő ngának a tihaja az dolgot megjelentette, lőtt eő kglmeknek kglmes uram oly válaszuk, legyenek várákozásba, még a német császárhoz felküldetik, megjövén onnét az vezér eő nga embere, dolgukat eő kegyelmeknek jó karba állítják, addig már kglmes uram itt kell várákozniok. Kende uramékál is kglmes uram már a tihaja négyezer volt szemben, mindenkor becsülettel meghallgatta eő kglmeket, és halasztott csak arra legyenek eő kegyelmek is várákozásba, míg a vezér eő nga agája az végekről megérkezik, legyenek víg kedvvel is, mert akkor a vezérrel is szemben lesznek, s úgy hiszi, kedvek szerént való válaszuk is leszen eő kglmeknek, kiről tudom

ő kglmek ngodat kglmes uram tövében fogják alázatos írá-
sok által tudósítani.

A lengyel követ, kglmes uram, még el nem érkezett, úgy látom, szí vessen várnák, ha érkeznék; alázatosan akar-
tam kglmes uram ngodnak jelteni, azt is az itt való lengye-
lek hintegetik, hogy a békesség conditioi között azt is feltölték
volna, a mely summa pénzt a szegény Rákóczi fejedelem
nekik ígért volt, a vezér eő nga Erdély országával meg-
adassa. A muszkára és kozákra . . . innét feles hadak mentek,
a mint ezelőtt is ngodnak alázatosan megírtam, úgy hallatik,
hogy ők is jó készüllettel vágynak. Beszéllik azt is kglmes
uram, hogy a tatár chán járná a békességet a két császár kö-
zött. A Zólyomi dolgárul sem akarom elmulatni, hogy ujob-
ban is kegyelmes uram ngodnak alázatosan ne írnék, eő való-
ban bizatja magát, s jártatja dolgát a nagy emberek előtt,
mindent ígervén nekik, már ngod kglmessége tovább mit fog
parancsolni; a császár kglmes uram még a tengeren által nem
jött. A vezér pedig itt ben vagyon. Ezek után a ngod kegyel-
meseégébe ajánlván magamat, kérem hogy Isten ngodat él-
tesse jó egésségben. In Constantinop. 1. Febr. 1677.

Ngod alázatos szegény méltatlan szolgálja, igaz híve

Budai János mp.

A másikat a bujdosók követei küldöttek:
Méltóságos fejedelem, nekünk jó kegyelmes urunk!
Bizontalan lévén mind ez ideig elbocsáttatásunk, szük-
ségesnek ítéltük Radies uram kimenetelét, hogy ngodat az
idevaló dolgokrul s legfőképen az francziárul informálja, tud-
ván, hogy az német residens mind az kapukon, s mind az
keresztyén oratorok előtt azt hirdette, hogy az bujdosó magyar-
ság marchip de Bethun uramat magyar királynak választották
volna, és hogy marchio de Bethun 6000 lengyellel Magyaror-
szágba be is csapott volna, kötést tévén a magyarok francziai
királylyal. Mindezekről a zért kegyelmes urunk ki tanácsából,

és mi formában informálták az portát, ngdat Radios uram voltaképen fogja informálni. Egyébiránt is kegyelmes uram költségünk szűk volta miatt, mivel lovaink is beszorultanak, itt penig minden igen drága, cselédinkbe és lovainkban ki kellett küldenünk, talán hamarább lészen elbocsáttatásunk, ha ngod embere beérkezik, de csak annak sem mehetünk végére, ha akkor is elbocsáttatunk. Maradván ngodnak mint kegyelmes urunknak

Konstantinopoly die 9. aug. 1677. alázatos szolgálái

Kende Gábor mp.

Keczer Menyhárt mp.¹⁾'

De mind ezek mellett is bármi fordulat esetére úgy hívé Béldi, hogy előtte nyitva áll a bécsi udvar s a szövetség ezzel, melyet Bánffí Dénes is megkísértett, s melylyel hihetőleg maga Béldi is kaczerkodott. ²⁾

Méginkább kedveztek a belviszonyok.

A portai adó nagyobb teherként nyomult az országra, mint valaha. Oka a rász pénz elharapózása volt. 1673-ban a nov. 18-iki fehérvári gyűlésen upéncz verése határozottatott el ³⁾. A különbségen ugyanis s

¹⁾ Mindkét levél eredetije gróf Miké Imre ó nagyméltósága birtokában.

²⁾ Vitézi János írja Transylvaniájában (Archiv des Vereines für Sieb. Landeskunde. Neue Folg. I. 284.): ut nonnulli dicunt ad suam sacr. majestatem. recursum moliebatur. T. i. Béldi. S ama férfi munkája sok oly adatot foglal magában, mely szerzője jól értesültsége mellett tanúskodik.

³⁾ Közlöm az articulust az akadémia birtokában levő eredetiből: Articulus XII. Az usuális pénzveretés ennekutána Nagy-Enyeden legyen, az lengyelországi 12 pinzes és 6 lottos ligájában, igaz qualitätsban és quantitásban. Ez hazában járó garas és póturapénzt se tallért fel ne verjenek: a mely pénzverők pedig valami csalárdságban tapasztaltatnának (kik vagy nem igaz ligában vagy qualitätsban vernék a pénzt) halállal büntettenessenek, s ha kinek elszenvedhetetlen kárt tennének,

mindenek felett a pénz szűkén az által próbáltak segíteni, hogy Enyednek, Szebennek pénzverési engedélyt adtak. Ezek elég jó pénzt verettek, de nem Szászváros s a főurak, kik között különösen Kapi György készített sokat cigányaival, természetesen utánzottak hamis anyagból ¹⁾, s Macskási Boldizsár lengyel pénzből, „úgy hogy a jó pénz csak szűk volt igen az országban, csak mindaz Apafi képére vert új pénz járt“ ²⁾. E bajon segítettő az 1677. máj. 21-iki országgyűlés „rettenetes panasz és zúgolódás“ közt a pénzügy szabályozására következő törvényczikkeket hozá:

Articulus I. — Az új pénz végett mennyi sok egyenetlenség jött be ez hazában a sok latrok miatt, kik sem az Isten, sem az emberek törvényét szemök előtt nem viselték, hanem rász magokverte pénzzel megegyítették, melyből látjuk ez hazának romlását, melyre nézve kénytelenítettünk egészen letenni, magunknak nagy kárával, hogy azért azok miá az ország adójában a szokott terminusra hiba ne essék, végeztük, hogy a mely új pénz eddig generális perceptor és portusi inspector atyánkfiái kezekben administrálódott, azok nem sokra terjednek: hanem az tavalyi adóból maratt restantiából pótolják, a mit avval nem érnek, adják az görögöknek, kik is tartozzanak jó pénzzé tenni, mivel azok jó ligában vert pénzek, a mennyit pénzzel a tavalyi restantiából pótolnak,

ahhoz látó inspector atyánkfiáitól contentáltassanak mox et de facto conperta rei veri taté az hamis pénzverő mindenféle javaiból: E Afelett nem csak 12 pénzest, hanem két pótorást és apró egyegy pénzest is verjenek igaz ligájok szerint. Ha akarnak Szebenben is szabados legyen hasonló formában ée qualításban s ligában verni. Ezt pedig értjük az következendő generalis' országgyűléséig.

¹⁾ Gunec II. 172. Szerinte Brassó és Szászváros is nyert engedélyt.

²⁾ Bethlen Miklós I. 472.

azokat a generális perceptor atyánkfia reserválja eub bona fide Christiana hogy rász ligában verett pénzen el ne cserélje.

Articulus II. — Az mi adópénz még az partialis perceptorok kezeknél vadnak, melyet nem administráltak, mivel azokat igen meglátogatták, akkor sem vették el a rosztát, hanem sub bona fide Christiana visszaadni a szegénység vagy földes urának, és az dominus terrestresek az új pénzt jó pénzü, úgymint tallérul vagy aranyul tartozzanak beadni a partialis perceptorok, minden halogatás nélkül; az ó sustákokat pediglen administrálják generális perceptor atyánkfia kezében a partialis perceptorok, egy hónap alatt a die tertia junii computando, alioquin ha egy hónap alatt a partialis perceptor kezénél levő sustákokat nem administrálná, mivel eddig is az articulus szerint administrálni kellett volna, generális perceptor atyánkfia nem tartozik bevenni usuális pénzü, hanem tallérul vagy aranyul.

Articulus III. — Az székelység és universitas ő kegyelmek magok adójakat az articulus szerint tartozzanak jó pénzzé tétetni.

Articulus IV. — Udvarhely székről és Maros székről mostan ide hozott adópénzt, ha szintén új pénzek is, csak jó ligában legyenek, a görögök tartozzanak bevenni és az elébbi articulusok szerint jó pénzzé tenni, ez után ha hoznának is új pénzt, ne tartozzanak bevenni a görögök.

Articulus V. — Hogy azért tovább afféle új pénzeknek veretése ez országban ne legyen, se lengyelországi susták formájára, és egyéb semmineműféle pénzek formájára ez hazában ne veregessenek, mind vármegyében, székeken és az egész universitáson levő tiszteknek legyen igen szorgalmatos vigyázások reá, és a kik olyanok találatnának, akár micsoda rendbeli emberek legyenek, minden kedvezés nélkül azon helybeli tisztek autoritásából megfogattassanak sub amissione universorum bonorum praescriptorum officialium.

Articvlus VI. — Az görögök az mostani letétetett pénzeket semmiképen beváltani ne merészeljék, minden javok elvesztése alatt, hogy ez iránt is, ha mi hasznok jöhetne belőle (mivel az hazafiai vallottak kárt az aránt) haszon is ha mi jöhetne belőle vehessék az hazafiai valakit rajta kapnának a pénzváltáson, azon helybeli tisztek minden javoktul priválják ¹⁾.

Gondolni lehet, hogy e törvények szigora, mely pórt és urat egyaránt sújtott, csak nevelte az ingerültséget. Apafinak vagy legalább Telekinek megbuktatására érkezettnek hitte Béldi az időt, s azon időben, midőn lengyel és franczia harczosok és bujdosók érdekében Nyalábvár alatt véröket onták, szervezé ligáját.

Béldi reményét a székelységben s az elégületlen főurakban vetette. Ezek közül meg lőnek nyerve Csáki László, Haller János, Kapi György, Dániel István, Lázár István, Kálnoki Sámuel és Bálint, Apor István és Lázár, Belényi Zsigmond, Domokos Tamás, Paskó Kristóf stb.; de Bethlen Miklóst hiában próbálta megnyerni. Félt az Apafi csillagától, kit Isten csodálatos módon emelt a trónra s csodálatosan tartott meg azon, „s Béldit is inté, hogy ne küzdjön a felsőbb hatalmassággal“ ¹⁾. Hasztalan ... ezt fatuma mind beljebb ragadta az örvénybe, s a mozgalom kitorése 1677 őszére lőn határozva.

Ez időben Csáki, Belényi és Paskó Bodolán gyűl-

¹⁾ Eredeti példányból, mely a magyar akadémia gyűjteményében őriztetik.

²⁾ Cserei úgy tünteti fel Béldit mintha társai vonták volna a mozgalomba. Előszeregete megcsalta, nála Béldi ugyanazon okokat számítja fel, hogy miért nem kell felzendülni, mint a melyeket Bethlen izent neki. De az elsőnek elfogultsága, az utóbbinak dicsekvési h̄πjlamn gyanússá teszi a dolgot.

tek össze Béldinél. Apor Lázár, Dániel István, Kálnok Bálint, Domokos Tamás Háromszékre, Lázár István Csíkba küldettek a székelység felültetésére. Ezalatt Haller János, Keresztesi Sámuel és Goczmeister Krisztof a szászság közt nem siker nélkül toborzottak híveket, oly czállal, hogy midőn a felkelők megérkeznek, ezek hozzájuk álljanak. Az országban mindenfelé lázító levelek küldettek szét. Kapi György, kire legkevésbbé lehetett gyanú, mert a fejedelem párthíveivel részint rokonságban, részint barátságban állt, megbízott, hogy midőn a portára az adót beviszi, igyekezzék a nagyvezért s a divánt megnyerni, s hasonló czélból a fölkelők nevében Páskó Kristóf küldetett utána ¹⁾.

A mozgalom azonban nem maradhatott titokban. A fejedelem Szamosujvárról Ebesfalvára ment, a tanácsurak sőt még a „Béldi pártiak“ is oda gyülekeztek. Ezalatt a felkelők táborba gyülekeztek. Háromszék fegyverkezett, hol Domokos s többen a vállalatnak népszerűséget csináltak. Lázár István Beszterczéről, hova az országban dúló ragály elől szaladt, Százhegyre érkezett október 14-re, de készülétei lassan folytak, talán mert a többi székelységre várt, talán, mert a Kemény János alatti fölkelés rász kimenetelén okult. „Apafi a „conditiókat“ megsértette, ezért el fog mozdittatni és Béldi lesz á fejedelem, kinek kedvéért a porta elengedi az adót.“ Ez volt a biztatás, melylyel a fölkelők zászlóikat szaporiták ²⁾. Háromszék több

¹⁾ Bethlen Miklós I. 488. 495. 497. Kindsberg jelentése, Hammernél 2-ik kiadás III. 598.

²⁾ Lázár Miklós. A gróf Lázár család Kolozsv. 1858. 177.

mint négyezer ¹⁾ embert adott, kik készen álltak a fejedelem megrohanására.

Ez volt az egyetlen kedvező pillanat Apafi megbuktatására, s ezt is a Béldi megfoghatatlan tétlensége által elszalaszták. A megrémült tanácsurak, kik a lázadók fegyveresei ellenében semmi erőt sem tudtak volna állítani, elhatározzák: birdettessék gyűlés Szentágotára ²⁾, hol Béldi „complanatióra“ jelenjen meg, küldessenek hozzá Kornis Gáspár, Mikes Kelemen és Macskási Boldizsár öt erre rábírní. Ezek elmentek és visszajöttek, a nélkül hogy valami eredményre jutottak volna. Utánok Nemes János hasonló czélből küldetett el, de ezen követségnek sem lett kiegyezkedési eredménye.

Mindamellettt Béldit ezzel buktaták meg. Kezdeménye oly nagy rémulést okozott, hogy a fejedelem késő éjszaka szövétnekek világánál utazott Fogarasba, hívei szerte-szét szaladtak s annyival több rémuléssel, mert a portáról Páskó parancsot hozott Telekinek elmozdítására, de a melyet ennek párthívei „supprimáltak.“ „Béldit pedig avval a küldözéssel, tractával, mint a róka a kölyök-agarat a farkával, úgy hordozák s veszteg ültették.“ Az év vége felé járt s ő még mindig vesztegelt a fölkelő sereggel. Ezalatt Teleki felültette a kolozsvári s többi őrséget, Aranyost, Marost, s Udvarhelyszéket, szám szerint több mint 5000 embert, és azzal rámenének a Béldi csapatjára. Ennyi erőnek Béldi nem állhatott ellent, „serege, mondja Bethlen

¹⁾ Bethlen szerint Gunsch 188. 1. 8000-et említ.

²⁾ Cserei Nagy sinket említi. Továbbá hiba Csereiben, hogy az eseményeket 1678-ban történeknék írja.

Miklós, csak eloszlék; az orra vére sem ment senkinek is.“ S ezzel 1678. elején a forradalom le volt verve, legalább benn a hazában, és a fölkelőknek nem maradt egyéb hátra a kibujdosásnál s annak megkísértésénél, hogy ügyöknek a portán igyekezzenek érvényt szerezni.

S itt több okból nehezteltek Apafira, s a boszankodást a Kapi és Páskó küldetése még növelte. Kindsberg, Leopold ügynöke, panaszkodott a francia hajtogatásokról, Telekinek ármányairól s azon gyámolításról, melyet a fölkelők Erdélyből kapnak, bizonyítványul felmutatta Wesselényi nyilatkozványait, melyekben ez az erdélyi fejdelem parancsaira hivatkozik. Kapi a dolgok e fordulatát észrevéve, vagy mint Kindsberg hiszi, portai parancscsal zsebében, de mindenesetre ügyét a fölkelőkétől elválasztani igyekezve, a legnagyobb sietséggel visszasietett Fogarasba, hová azalatt febr. 15-én Szent-Ágota helyett országgyűlésre gyűlekeztek a rendek.

E gyűlés alatt a zendülők fejére kimondatott a nóta, a menekültekre épen úgy, mint a kik benn vannak a hazában. Bodola kézre került a többől széthányatott, kő nem maradt kövön, az egyenes földtől nem lehetett megkülönböztetni, — mondja Tophaeus. De az ott talált irományok, melyek Béldi a társaival tett egyezkedés ellenére nem semmisített meg, az összeesküvés fonálát a közvádoló kezébe adták, ki azokból a „nótaperek“ egy halmazát sütheté ki. Béldi Pálné börtönbe vettetett Szamosujvártt, s ott is halt meg, míg férje uradalmi nagy részét elveszté. Ugyanazon gyűlés Bethlen Gergelyt, Mikola Zsigmondot és Nemes

Jánost tanácsúrrá s a csak nemrég elhunyt Bethlen János helyett Bethlen Farkast ország-korlátnokká tette, kit Mikes Kelemennel s Enyedi Gállal az országgyűlés febr. 28-án a portára küldött, Béldi ott megkezdett működésének ellensúlyozására. E követséghez csatlakozott Apor István is. S annak utasítása ekkép hangzott:

1. Istennek eő felségének szegény hazánkon öregbedő súlyos ítéleti, mi formán nehezedjenek naponként, sok szóval illetnünk nem szükség. Bizonyítják ezt sok szomorú példák, és mostan is fenforgó boldogtalan állapotok. Melyre nézve hogy eő kglmek elsőben is fővezért eő ngát köszöntvén alázatosan, szegény hazánk és az mi kegyelmes urunk, s minden hazafiai javára és megmaradására valamelyek tartoznak, mindeneket elkövessenek. Úgy hogy semmi alkalmatossággal az haza. törvényi meg ne bántassanak, szükség.

2. Declarálni kell azt, hogy Páskó Kristófnak ország nevezetivel a minapiban felvett követsége, hamis követség volt, sem ország, sem fejedelem akaratjából, és tetszéséből nem volt, hanem eő tudja kinek követtségét viselte.

3. Ha kik az haza békességének megbontogatásában, törvényinek és régi canoninak sértegetésében, az mi keglmes urunk, hazánk, és hazafiai ellen, titkon vagy nyilván mesterkedének, azoknak ellene állani igyekezzenek.

4. Fővezért eő ngát azon sollicitálják, hogy mi régi törvényinkben és canoninkban megtartassunk: holott eleitől fogván hatalmas császárink Erdély orszá-

gát abban megtartották. Mi is adónkat azért adtuk esztendőnként, hogy azért akárkinek is vádjára és hamis informatiójára, az mi törvényünk meg ne romoljon: abban szorgalmatosan munkálkodjanak eő kglmek. Ha kinek mi megbántódása, vagyon törvény hazánkban, a szerént magunk eligazítjuk urunkkal eő ngával egygyütt dolgunkat.

5. Hogy ha kik, akar mi szín és praetextus alatt oly dolgokat forgatnának, melyek most, avagy jövődében directe vagy indirecte hazánk és annak törvénye, vagy az mi kglmes urunk ellen czéloznának, igyekezzenek úgy munkálkodni eő kglmek, szokatlan dolog ez hazában bé ne hozattassék, a mint most ennek a kapucsinak kihozásával esett a dolog. Legyen nagyobb tekinteti az országnak, és a mi keglmes urunknak, mint sem az olyan család embereknek.

6. Valamit hazánk határi jó karban való hozatására, régi szabadságának megmarasztására, bántódásinak megorvoslására feltalálhatnak eő kglmek, mindazokat cum bona securitate szorgalmatosan elkövessék, melynek modalitássiról a mi kglmes urunk eő nga adta Instructiójában bővebb emlékezet lévén, alkalmaztassák mindenekben magokat azokhoz eő kglmek.

7. Mivel penig ez mostani bajos követséget feljebb megemlített böcsületes atyánkfiái mi akaratunkból, parancsolatunkból és a mi kglmes urunk eő nga tetszéséből vállalták fel; arra nézve, mivel minden dolgoknak kiemenetele, úgy az eő kglmek fáradozások vége is Istennek titkában vagyon; ahoz képest (kitől Isten oltalmazzon) ha mi szerencsétlenség eő kglmeket találná, vagy közön-

eégesen, vagy egyenként, egyiket vagy másikját közzülök: assecuráljuk erről eö kglmeket, hogy minden utakon, módokon, költségeinkkel, fáradságinkkal, kiszabadításokban, teljes tehetséggel igyekezünk, költségekről provideálunk egész országul, jövendőre peniglen magokat, maradékjokat assecuráljuk arról: hogy se magoknak, se maradékjoknak személyekben, becsületekben, javakban meg nem háborittatnak, nem becsületenittetnek, nem károsíttatnak. Sőt mind magokat, maradékjokat minden rendes és törvényes úton oltalmazni igyekezzük. Melyről adjuk ez írásunkat kezünk írásával és pecsétünkkel megerősítvén pro futura cautela. ¹⁾

S valóban ideje volt, hogy e követség küldessék. Ugyanis Béldi Pál, Csáki László, Belényi Zsigmond, Páskó Kristóf, Apor Lázár, Damokos Tamás, Kálnoki Bálint Havasalföldén át a portára érkezvén, itt, „mint az ország küldöttei“ ²⁾ fölléptek Apafi ellen. De egyetértés a menekültek közt nem volt. Egyik rész Zólyomit óhajtá fejedelemmé tenni. Csáki, Apor és Damokos pedig katolikus fejedelmet akartak s Béldi elébe föltételeket tűztek, melyeket ez nem fogadhatott el. Ez érdekében ezek a francia és német ügynököknél is tettek lépéseket, mi természetesen a portánál titokban nem maradhatván, befolyással volt ügyök elejtésére ³⁾.

¹⁾ Kelt az 1678-ik febr. 18-iki országgyűlésen. Kiadatott febr. 28-án. Aláírták és megpecsételték az erdélyi rendek fejenként. Végül rányomták az ország három pecsétét.

²⁾ Kindsberg jelentése. Hammer III. 700.

³⁾ Cserei Kazinczi kiadása 107.

Bethlen Farkas és követársai 80 ezer tallerral¹⁾, mely a díván megvesztegetésére volt szánva megérkeztek. S itt kezdetben a lázadók ügyei jól állottak. Óhajták, hogy az ország s a lázadók békéljenek ki, tegyenek más fejedelmet s Telekit, annyi panasz okát, mozgítsák el a kormánytól. De Bethlen Farkasban — ki a méltóságot könnyen megszerezhetette volna, — erre nem volt ambitio, Zólyomitól, a szultán által ijesztőnek hizlalt, féleszű és könnyelmű Zólyomitól mindenki egyaránt félt, a nagyravágyó Csáki maga lépett fel Béldi ellen, őt mint a német udvar kegyét vadászót tüntetvén fel. Aztán a kajmakám is megérkezett, kit a nagyvezér az erdélyi ügyek megvizsgálására küldött, s ez Erdélyben teljesen meg volt nyerve, és e felett még az Apafi érdekében kérést hozott az országtól²⁾.

Mind e körülményeket Bethlen ura hasznára fordítá. A menekülteket úgy tüntette fel, mint a kik a német császárhoz akarnak pártolni, s fegyvert is azon viszony eltépése végett fogtak, mely a porta és Erdély közt fenállott³⁾, „holott az erdélyi fejedelem mióta beült székébe, azóta a hatalmas császárhoz a hűséget igazán megtartotta, a szokott adót esztendőnként fogyatkozás nélkül beszolgáltatatta, most is a hatalmas császárnak néhány erszény szóbeli pénzt küldött ajándékban.“ Okai döntöttek: a zendülők ügye elvetetett. De azon kérése, hogy Béldi és társai adassanak ki, nem

¹⁾ Bethlen szerint L 501. Cserei 200 erszényt mond, mi, egy erszényben 500 tallér lévén, 100 ezerre üt ki.

²⁾ Bethlen és Cserei az i. h.

³⁾ Kindsberg jelentése. Hammer 700.

teljesült, annyit mindamellet megnyert, hogy ezek — Apor Lázár kivételével, kit öcsce István visszatérített az Apafi hűségére — a jediculába vettek. Azonban a válaszszal, melyet a nagyvezér adott ki neki, teljesen meg lehetett elégedve.

„A Messiás vallásán levő fejedelmek dicsekedése stb. Apafi Mihály, kinek vége boldog legyen. Üdvözetünk után, tudd meg, hogy az erdélyi nemesek közül kitűnő férfiak által a császári levelekkel küldött leveleid kézbe adattak, s a felséges és szentséges trónhoz írott leveleid engedelmességed kifejezésével elérkeztek, melyekben tudósítasz hat erdélyi személynek árulásáról, zavargásáról s vakmerő cselekedeteiről, kik a császári trónhoz panaszokkal s igazságtalanságok feletti kesergésekkel járultak, továbbá arról, hogy ezeknek panaszai s igazságtalanságok miatti kesergései hamisak, a rólad mondott vádak csalárdak s vádaskodásaik merő költemények, valamint hogy azok tüstént megtettek büntetve. Mind azért hatalmas és győzhetetlen császárunknak, kinek Isten hatalmát nevelje, Erdélyországa örökös tartományja, intünk titeket, hogy egyen-egyen és külön tartózkodjatok a zavargóktól és zavaroktól s ügyeljete magatokra, s ti is, kik a három nemzet nemessel vagytok, valameddig Erdély fejedelme a császár kegyelmessége iránt hálával viseltetik s megmarad a hűség útján, mindnyájan hozzá engedelmesek legyetek, szavait megfogadjátok s az engedetlenségtől s lázadóktól tartózkodjatok. Hogy pedig fejedelem és alattvalók az egyenesség útja szerint minden olyan cselekedettől tartózkodjanak, mely a legfelsőbb

megelégedéssel ellentétben van, kiadatott a császári levél, melyet midőn megérkezik, figyelemmel hallgatatok meg, s mindnyájan igyekezzetek a császári megelégedésre közreműködni, ellenkezőtől őrizkedvén. Béke ez Istennek engedelmeskedőkkel. Kelt Daud Pássá, Reviulewel havának közepén.“ (1678. máj. 2—12.) ‘)

Béldi Pál áldozata lett a fogságnak. Alkalmasabbnak hitte a porta most már vele ijesztgetni a fejedelmet, hogy trónra emeli, midőn a szuzerain engedelmeségét valamely kérdésben biztosítani akarta. De 1671 őszén, mint a közhit tartá, Székely László által mérgeztetett.

A többiek szabadon bocsáttattak.

Csáki Lászlótól meg van egy levél, melyet fogságából nejeének írt, s mely ekkép hangzik:

„Az Isten vigasztaljon édes feleségem. Még élek, rab vagyok; az Istennek, mikorra tetszendik, megkönyörül rajtam. — Most is izentem: hogy Dézsi uramnak engednék bejöni: lesz-e haszna? Isten tudja. Szabadulással sok felől biztatnak, Isten majd megmutatja. — Dézsi uram segített az mivel lehetett: az szegény gyermekemet tanítsad; az anyjának lenne vigasztalására, meg mindnyájatoknak. Az Isten életben egészségben tartson meg, édes feleségem I Jedicula, 8. aug. 1679. (?) Szegény rab urad Csáki László mp.“²⁾

Utóbb Lengyelországba menekült.

Páskó visszatért Magyarországba s Patakon halt meg. Belényi Bécsbe vonult, s ott áttért a római kath.

¹⁾ Maurocordato Sándor latin fordítása szerint, mely m. Mike Sándor úr birtokában van.

²⁾ Külczim: az én kedves feleségemnek ngos Bethlen Évának adassék. Az eredetiből. Károlyfehérvári könyvtár N. 6. IV. 6. 66. sz. alatt, dr. Ötvös közleménye szerint.

hitre. Damokos agg korában Erdélyben koldulással kereste kenyerét. Kálnoki a fővezér fiai mellett tanítókodott — de ő is korán elhalt ¹⁾).

A forradalom leverése által Teleki szabadabb kezet nyert a magyar ügyekbe avatkozásra. A bujdosó had vezéreivel Somlyón tanácskozott. A hadjáratot tavasz nyíltával akarák megkezdeni; de a lengyel segédeknek Lubomirski az ország beljébe visszaküldé, épen midőn a hátáron át akartak lépni. Wesselényi — Forwallal meghasonlván, s talán a Teleki iránti ellenszenvből nem jelent meg, kik Debreczenben szállásoltak, azok sem siettek a megérkezéssel, csak az erdélyiek gyűltek elég korán táborba. S ezek szerint Teleki az összes hadak fővezére, nem, mint tervelék, 30, hanem csak tízezer főnyi sereg fölött parancsnokolt. Sóvárt egy nyilatkozványt bocsáta ki: „a porta és fejedelem, úgymond, pártolják a bujdosók ügyét. A katolikusokat nem fogja üldözni, habár a protestáns rendek védelmére fogott fegyvert. Ügyök a szabadság közös ügye s Csak az retteghet, ki annak ellensége.”

Hadának egy része Tokaj városát felégeté, Torna, Putnok, Szendrő feladták magokat. De Ónodot hasztalan vívták. Teleki innen Würben ellen akart menni: de alig indultak el, s a bujdosók közt már viszály tört ki. Würben ennek köszönheté, hogy Lőcsébe vehette magát. — Teleki Eperjest kezdé ostromolni, de 15 nap múlva felhagyott azzal, s augusztus derekán visszatért Kővárba, hogy a bujdosók feletti fővezérséget Tököli-

¹⁾ Bethlen Miklós írja — 503, — hogy a Béli leveleit Konstantinápolyban visszatartották. Nem volnának-e ottan föllelhetők?

nek adja át ¹⁾). így lett semmivé az oly fennen kezdett hadjárat.

De a zendülők ügye Erdélyben nem sokára szőnyegre került, 1678. oct. 1-én Gyulafehérvárt gyűlés tartott. Béldi ügyében a gyűlés két törvényczikket hozott, melyek így hangzanak:

Articulus XXXVI. Fejérvármegyében Magyar-Lapódon Béldi Páltól bíratott portio, mivel ante latam et pronunciatam eententiam, foglaltatott el Mikes Kelemen atyánkfiától kétezer hatszáz forint adósságért erős contractussa lévén róla, melynek nyolczszáza gréczi tallérul, a többi pedig folyó pénz-zül volt, arra nézve a fiscus tartozzék elsöben a perspecificált summáról Mikes Kelemen atyánkfiát contentálni, annak utána a eententia szerint kiadván a véreknek részeket, ha mi volna, a fiscus maga részét bocsáthatja, az prior donatarius kezében.

Articvlus LIL Az ngöd kegyelmes izenetiböl értjük, hogy Béldi Pál és Belényi Zsigmond kezesei iteratis vicibus lévén admonitusok, hogy kiki maga kezességéig való summát deponálja, de mind ez ideig is sokan nem deponálták, végeztük azért, hogy nagyságod exequáltattassa jószágaikon és ha ad quindenam nem redimálják, a kik annak utána leteszik, a fiscus bocsássa annak kezében, kiktől két esztendeig ki ne válthassák annak utána depositis deponendis tartozzanak kezekből kibocsátani azon kezeseknek vagy maradékoknak, melyet ha nem cselekednének propria autoritate is elfoglalhassák, kiknek a tisztek is cum gente comitatus vei sedis tartozzanak kezekben adni sub amissione bonorum et officii ²⁾).

Aztán szőnyegre hozzák párthíveinek is ügyét. Haller János, Kapi György, Lázár István, Dániel Ist-

¹⁾ Kazi Katona. Das verwirrte K. Hungarn Szalai stb. a fen idézett helyeken.

²⁾ Eredetije az Akadémia birtokában.

ván, Keresztesi Sámuel, Kálmán Kristóf és Bialis Olasz Ferencz elfogatása el lőn rendelve. De a négy utóbbi szabadon bocsáttatott, részint mert ártatlanságuk kiderült, részint pártfogóik közbenvetésére, részint pénzen válták ki magokat; kik Béldi kiszabadulásakor reversalist adtak, az ebben kitett summát azokon megvették. Haller János legtovább maradt a börtönben, Lázár István (1679. apr. 24.) a fogarasi tömlöczben halt meg ¹⁾).

Kapi György Déva várába vitetett, a nyomorált neje árulta el, „kinek szebb vala teste mint lelke, és szeme mint szíve.“ Fenmaradt egy siralmas hangon irt folyamodványa, melyet fogságából küldött a fejedelemhez, s mely így hangzik:

Nagyságod alázatos megnyomorodott rab hívének és szolgálójának, Kapi Györgynek alázatos esedezése nagyságodhoz, mint kegyelmes urához.

Kegyelmes uram, és Isten után egyetlen egy gyámolom! mégis a nagyságod méltóságos lábaihoz borulok ez alázatos könyörgésemmel; ugyan is kegyelmes uram, az nagyságod szelidségének és természeti szerint való kegyelmességének felette járhat-e, és azon erőszakot vehet-e az én gyarlóságom? és az megesettekhez kiváltképen nyújtani szokott fejedelmek és királyok koronáját, minden drágakövek felett ékcsítani szokott könyörületességnek jobb kezét megrövidíthetné az én boldogtalanságom? és meddig veti el nagyságod, nekem érdemem felett jó kegyelmes uram, lábainál nevelkedett elvénhedett és mostan már ugyan elepedett szegény szolgálóját? ki nem különb vagyok mint az elszáradott lengedező falevél, és az aszú pozdorja. Tessék inkább, tessék nagyságodnak az bűnök elhatalmazásakor irgalmasságát megdicsőíteni szokott

¹⁾ A Lázár család 178.

Istennek példáját követni, úgymint kinek ez szegény haza igazgatásában képét viseli és én hozzám, ki már ennyi ezen-vedésem, fájdalom, keserűségim és sűrű óhajlásim között az aezutömlőhöz hasonló vagyok, méltótaesék könyörületességét mutatni, hadd tölthessem hátra lévő kevés számú napjait boldogtalan életemnek az nagyságodért, és méltóságos hazáért való Isten imadásában el. Holott bizonyítok Istenemmel, soha tudva, és szántsándékkal se nagyságod, sem édes hazám gonoszára való dolgokra nem czéloztam, ha miben különben hibáztam, bűnös Ádámnak bűnös maradéka, az nagyságod könyörületességéhez folyamodom. Melyet az Istenért és a Jézus Krisztus vére hullásáért kérek, és kívánok igen alázatos bizodalommal nagyságodtól, mint kegyelmes uramtól.

Mely cselekedetével is nagyságodnak ékeskedjék, és erősödjék széke; az irgalmasságban gyönyörködő Istennek tekintete, és az egész keresztyén világ előtt, — sőt jövendőben, amaz nagy napon is, vegye el nagyságod amaz koronát. Amen¹⁾.

Egy ízben Déváról menekülhetett volna, már lovai is el voltak rendezve a szökésre. Nem volt bátorsága. Ott veszett. A vasat, mely lábára volt ütve, akarata szerint, vele temették el.

A forradalom ügye még egyszer szőnyegre került az 1679. máj. 27-én Fehérvárit tartott országgyűlésen, hol a súlyosabb bűnösök ítélete articulusba iktattatott — az eddig nem történt meg — a többiek pedig közbocsánatot nyertek. E írvényczikkek így hangzanak:

Articulus X. Kegyelmes urunk nagy alázatos engedelmességgel értettük, közinkben küldött tanács-úr atyánkfiái által, maga kegyelmességétől indítatván kegyelmes atyai indulatját, hogy azon atyánkfiái, kik az elmúlt esztendőben

¹⁾ Másolat, mely található a károlyfehérvári könyvtárban N. 5. W. 6. 36. szám alatt.

Béldi Pál factiójában elegyítvén magokat, mely Béldi Pál ártalmas factiója az haza romlásával az nagyságod méltóságos székinek elfordítására czélozván, kiért is Istentől érdemlett büntetését elvette. Ellenben nagyságodat székében megerősítette, édes hazánknak csendes békességével, mégis nagyságod mint édes hazánkszülte kegyelmes fejedelem, nem tekintvén megesett atyánkfiaiak nagyságod ellen való háládatlanságokat, hanem inkább akarván fejedelmi kegyelmességével azon vétkeket örök feledékenységbe hadni, generalis amnestiát adott, ilyen conditióval, hogy kiki magát úgy viselje, hogy afféle áruításban ne találtassák, mert grácia soha nem adatik, hanem érdemlett jutalmát kedvezés nélkül elveszi, azon tanács-úr atyánkfiai által, bizonyos személyeken kívül (kiknek nevek ez ide alább írandó articulusunkbandeclarálva lesznek) mindeneknek. Mely nagyságod fejedelmi kegyelmességéért, Isten nagyságodnak fejedelmi székét erősítse minden ellenségi ellen, és boldog fejedelemségében szerelmesével sok esztendőig éltesse. Mi is egész országul három nemzetül nagyságodnak ebbéli kegyelmességét életünk fogytaig igaz hűséggel igyekezzük megszolgálni, hogy azért nagyságodnak ebbéli kegyelmessége feledékenységben ne menjen, sőt inkább örök emlékezetben fenmaradjon, Írattuk ez articulusunkban.

Articulus XL — Kegyelmes urunk, szívünk fájdalomával tapasztaltuk, az nyughatatlan elméjű emberek micsoda álnok practikákat forraltak volt az elmúlt időben. Nagyságod méltóságos fejedelmi székinek elfordítására édes hazánknak romlásával, némelyek közülök az hazából elszökvén, hamis vádlásoknak nagyságod ellen való végbenvitelére mostan is az ő practikájokat folytatni meg nem szűnnek, úgymint: Uzoni Béldi Pál, Keresztszegi Csáki László, Alsó-Csernátoni Domokos Tamás, Páskó Kristóf, Belényi Zsigmond és Kálnoki Bálint. Viszont kik azon praktikában egyet értettek, Hallerkői Haller János, Nagymegyeri Keresztesi Sámuel, Vargvasi Dániel István, Szebeni Kálmán Kristóf és Cserei János,

kik itt az elmúlt 1678. eeztendőbeli májusi és októberi, ismét az jelenvaló 1679-ben májusi gyűlésünkben in nótám perpetuae infidelitatis convincáltak, és convincáltatván notoriusoknak pronuntióltattak ez hazának decretuma és articulusi szerint. Hogy azért másoknak rettentő példájokra emlékezetben maradjon, méltónak ítéltük, hogy ez articulueunkkal is confirmáljuk ellenök pronuciált sententiánkat, végeztük és concludáltuk ¹⁾.

De az ügy, melyért előbb Bánífi s most Béli estek áldozatul, naponként veszte népszerűségéből, míg végre maga Teleki is ellenkező politika útjára tért.

FÜGGELÉK.

A bujdosók utasítása Erdélybe küldött követeikhez.

A magyar haza lelki testi szabadságáért számkivetésben e fegyverben levő grófi, úri, főnemesi és vitózló rendek méltóságoe gróf Késmárki Tököli Imre úrnak ő ngának, ismét tekintetes, nemzetes és vitézlő Héczei Baxa István, Csekei Kende Gábor, Lipóczi Kaczer Menyhárt, Szalai Pál, Kendi Márton, Apágy Sámuel, Sulyok János és Nemessány Bálint uraknak, az méltóságos erdélyi fejedelem kglmes urunkhoz ő ngához, ő nga és az nemes Erdély országa tekintetes úri s főrend tanácsaihoz, és a felséges franczia király azon országban küldött mostani méltós. úr követe ő ngához és ő kglmekhez expediáit követ uraink atyánkfiainak ő kglmeknek Instructiója.

Mindeneknek előtte mennél jobban tudhatják az keresztén vallásért lelki testi szabadságért fegyvert viselő magyar-

¹⁾ Eredeti példányból, mely az Akadémia tulajdona.

ság nevével üdvözljék a méltóságos fejedelmet kglmes urunkat Ő ngát, Istentől sok jókat, dolgaiban szerencsés előmenetelt, mostani országának és személyének békességes birodalmát, és hogy keresztyéni fejedelmi méltósága nagy híre ő ngának világ előtt nevedvén, birodalmát és országát nagyobbra terjeszsze Isten, kívánják követ atyánkfiai ő ngának. Unalmot nem kívánván ő ngának az hazájokból kiűzetett és testi lelki szabadságukért keserves üldözést szenvedő magyarság nyomorúságoknak előszámlálásával sok szókkal szerzeni. De mivel a nyomorúság, az üdönék hosszas mostohaasága, és nemzetünknek vég főromlása elég bizonyosság, most is kényszerítette e magyar nemzetet arra, hogy mind annyi reménykedés!, idő-mulások, és teméntelen félelmek között is, nem külső nemzetekhez, hanem mint maga véreből álló keresztyén fejedelméhez (kinek is kglmességével, nagy háladatosággal megvallyacoltatta magát) folyamodtanak, mely fejedelmi kegyolmesség megnyeréséért ő nga lábaihoz borulván, igenigen alázatosan könyörögjenek ő ngának, látván e szegény magyarságnak, s maga vérenek utolsó romlását, essék meg szíve rajta, maga vérei 8 keresztyéni felekezete romlásán megindulván, nyúljon orvoslásához mennél hamarább, hogy az idő meg ne emészsze, és el ne fogyaszsa a magyar nemzetet minden dolgaival együtt. Ily reménységet is érettünk, a fényes porta ő ngát avagy ő nga emberei által való, e magyar nemzetnek titkos megsegítését nyilván, és a maga valóságában nem tilalmazná. De ha reménység kívül, valamely oly ábrázatja láttatnék is a tilalomnak, azon tilalmára is, terjesztvén birodalmát, nem hogy megbüntetné a fényes porta ő ngát, vagy embereit érette, sőt nagy dicsőséget nyerne a portátul, az mint a régi példákból tanítottunk. Néhai idősbik Rákóczi György fejedelem, ki is a porta híre nélkül menvén a római császár ellen a francziai és svécziai királyokkal confederált, és végben vivén dolgát, fejedelemségét és országlását boldogul végezte.

És ha ő nga halasztaná a portára, mint azelőtt is, arra azt kell felelni, követ atyánkfia Szepesei Pál uram ma is az ő nga által való megsegíttetést sollicitálja. — Másodszor mi ő ngát, s az ő nga segítségét annyira nem szorgalmaznánk, de mind nemesség, katonaság és minden rendek elfogyatkoztak. A római császár részéről pedig a gratiával unszolván minde-
 niket, félő ha ő nga a mostani requisitiókra mentői liama-
 rébb nem cselekszik, a nyomorúság, éhség, ruházatlanság
 miatt, per partes hazájokban mennek, a minthogy a vitézlő
 rendnek nagy része zsbongó és lábadozó állapotban lévén,
 hamar való orvosság kívánatik a veszedelmet siettető nyava-
 lyának, kit megértvén az porta, nem veszi kedvetlenségében
 ő nagyságát érette. Ezekben penig micsoda médiumokat kö-
 vessen el ő nga communicatis consiliis, nem késedelmező az
 dolgokat, követ atyánkfiával tractálván ő nga, a mi részünk-
 ről cum suis requisites, et modalitatibus nem leszünk hátraállók.

Ő ngát azért arra kell kérni, maga méltóságos fejedelmi
 személyében egész erővel segítsen meg bennünket, oka, mert
 az ő nga méltóságának hírére bizonyosabb, hogy az egész
 magyar nemzetségnek, kik még eddig az római császár biro-
 dalma alatt vágynak, nagyobb része fegyver nélkül hajul ő
 ngához, és száma nevedvén a magyar nemzetnek, Így jobb
 processueát várhatnánk, s hamarább is ezen ügynek. — De ha
 az nem lehetne, jól emlékezik ő nga maga, mily sokszor re-
 ménykedtünk, instáltunk tekintetes Széki Teleki Mihály
 uramot bocsássa közinkben, kiről mind sűrű leveleink, instru-
 ctióink exstálnak, ő ngának és Teleki Mihály uramnak ő
 kegyelmének, revocálván azokra is magunkat hogy szó mon-
 dattaknak ne találtassunk. Ha Teleki uram idegenséget mu-
 tatna ez ügghöz, tetszenék mi nekünk, az fejedelem ő nga
 convocáltatván az tanácsi és főrendbül álló rend híveit mind
 az recepta religiókbul állókat, azok és követ atyánkfiái tet-
 szésekbül lenne oly qualificatus személy, kinek segítségi és
 dispositiojából vehetne folyamatot a magyarság dolga; fel-

tevéen mindazáltal azt, ha Teleki uram ezen dolgokhoz kedvetlen volna, noha alkalmasbna, tettezébbnek is láttatnék,, ha ő nga és tanácsi rend tetezésekből lenne az ő nga személyét viselő qualificatus személy, és a ki a tanácsnak tetszenék, lenne az. Ezt pedig legnagyobb nóta benében tartsanak követ atyánkfiái, hogy mostani generálisunk tekintetes nagyságom Wesselényi Pál uramnak praejudicálni nem kívánunk, ki is ezen ügy mellett sok javait költötte el, életét kockáztatta, elhívén azt ő nga is, sem az ő nga tanácsi praejudicálni nem kívánunk mostani generálisunknak, lévén mi mindnyájan oly nagy reménységben generálisunk ő nga felől, a keresztényi magyar ügyért a mint eddig élete s javai kockáztatásával egyebet nem nézett az Isten dicsőségénél, lévén a több dolgoknak accomodatiója, és a mint felyebb is iránk, úgy hiszszük méltó és illendő tekintetet fog ngodtul ő ngára lenni, mely nélkül a jó rend nem is tartatnék meg, requisitiókra azért mi jó accomodatióját reméljük; megértvén pedig követ atyánkfiái a fejedelem ő nga ez iránt való kívánságát, és érté-sére adván generális uramnak, resolválni fogja magát addigi is, még udvarnál lesznek, ha az dolog szükségesen úgy kívánja.

Minden emberi reménység kívül az elmúlt nyárban az. felséges francia király ő felsége minemü intimatiókat tött minekünk, és egészen a bujdosó magyar nemzetnek, s minemü kegyelmességét ajánlotta, az nyilván lehet ő ngának, mely is nem köszönetét, de nagy háládatosságunkat, recomendatiókat, eubmissionkat érdemelhette, kiben is in suis terminis procedálni akarván, a mármarosi passuson dolgainkat nem folytathatván nehéz fáradságokkal, és terhes költségünkkel kényszerítettünk távolabb való utakon a mint lehetett, procedálnunk, mely mármarosi passuson való dolgaink nem folytatásával, nem tehattünk teli végzést, ki miatt is kirekesztettünk az időből, mert a ki télben nem praeparálja a hadakozásra való médiumokat, gyakrabban megfogyatkozik a maga jószándékának előmeneteliben. Recenter úgy értjük, a

mi dolgaink végét ie, a mi kglmes urunkhoz ő ngához a francziai király ő felségének követje érkezett, járulván immár ezen királynak is ő ngához való követsége, ez is nyújtott alkalmatosságot, ezen solennis legatiókat instituáljuk ő ngához. Elsőbben is: ő nga engedelméből szemben kívánjuk követinkel lenni, végére menni, ha a magyar dolgokban expeditus-e ngodhoz, és mi hozzánk is, és mivel, mit hozott, s mit kíván, egyszersmind megtudni, ha úgy expediáltatott ngodhoz, az mi dolgainkra vigye reá ngod kezét, (melyet mi régen kívántunk, és ma is azt kívánjuk) resolválván magát, ngodnak fideliter relatiót teszünk, és azon francziai király ő felsége követe által való intimatiója s kegyelmes hozzánk való affectioja tanítja meg követ atyánkfiáit, instructiójok is lévén arrul, mennyire bocsátkozzanak, kiben mindazáltal hogy nagysággal egyet értsenek, és ngod segítségéről is lehet jobb módjával, alkalmaztatni fogják magokat, és ha a dolog úgy kívánja, s az üdöből ki nem rekesztetnek, világosabban megértvén mi is a francziai király követje követségét, innen is segítenénk.

Elsőbben is azért az a kérdés: Immár a portán forogván a magyar dolgok, miképen lehet azzal tractában bocsátkoznunk? noha az hosszú tractának ideje egyebet nem hozza a Magyarországon veszedelemnél, azért a felső megirt okokra nézve, hogy az offerált gratiára haza ne menjenek, kit is azzal orvosolhatni el, ha ő nga erre az kezét nem teszi, és de facto operatiojokhoz fog azon dolgoknak; mert ha nem, oleum et operám perdet; a holott pedig ezekre a motivákra is csak a portára mutatna, s onnan várna ő nga, csak addig is míg onnan válasza léssen, kik valami Ígérettel és várapozással a vitézlő rendet biztatni, correspondeálván ebben Wesselényi Pál generális urunkkal ő ngával, és legjobb lenne levelével emberét bocsátaná a hadak köziben a fejedelem ő nga, és ha hópénz lehetne is; még penig a portárul válasza jőne, mind a francziával de ineunda ligae modalitate, tempore, numero, loco, et conjunctione armorum tractálna ő nga, és magát

hadait is azalatt készítené, hogy az tű hegyén lehetnének meg mindezek. És ha oly oblatioja találna lenni a francziai királynak, hogy mind pénzt, mind emberbeli segítséget adna. De annak jól végire kell előbb menni, micsoda conditiókkal, s mire adná a franczia pénzt, mert ha csak legkisebben látatnék a porta, és a haza szabadsága ellen lenni a franczia pénze, hozzá ne nyúljanak, hanem ha költsön possibilis conditiókra adná, igen-igen caute vegyék fel, mert eddig is sokaknak megártott az franczia pénz. — Alkalmatosbnak tartanánk, az fejedelem ő nga is bizonyos számú hadait rendelvén, a mi hadainkkal egyezne meg, és a magyar hadak a franczia segítséggel, lenne munkában az dolog, oly reménységben vagyunk, Isten az egész országot kezünkbe adná, és birodalmában lévén, hazánkból bocsáthatnánk a portára követet, zálogot, és jobban lehetne a portával való alkuvásunk is, föl is kell azt tenni a francziai király embere előtt, a volt való liga, ne praejudicáljon a portának; az portán pedig ezen franczia király követe a fejedelem ő nga emberével együtt sollicitálna audientiát, kívántatván pedig a mi részünkről is a portára, a franczia és a fejedelem embere mellé követünk, követ atyánkfiaira bízuk annak mi nevünk alatt való elküldését, kérvén azon követünkre a fejedelem ő ngától költséget is; de az portára menvén az követek ottan jól végére menjenek: ha a fényes porta ebben az esztendőben pünkösd tájban bizonyosan megsegíti-e a magyarokat? és nem csak Ígérettel, hanem valósággal? És ha megsegítene is bennünket, azon kell kérni, engedjen pénzt felvenni a francziátul, és emberbeli segítséget is, és így megsegítettvén a porta engedelmeből mi a francziáktól, a porta segítsége ottan csak hatezer török lenne, reménylenénk megboldogíttatásunkat; noha mi az franczia segítségérül eleget törődtünk, hogyha a magunk javára való segítség lenne-e? avagy magát segítené velünk? avagy hogy vevén eszében, hogy a porta megsegít bennünket s arra való nézve, messzire látván a töröknek ha progressusa lenne, és az

antimorale török directioja alá esvén, az szomszéd keresztyén országoknak romlása nyilván következhetnék. El kell azért vinni s megérteni a francziai követül, mire ajánlja principálisa magát, és azután kelletik, igen-igen prudenter a felső dolgokban is bocsátkozni.

Ha penig a fejedelem ő nga maga vagy deputatusa által megsegítené a magyarságot, és operatióban venné de facto, ő ngátul hit szerént való assecuratiot kell kívánni, hogy minden hazánk törvényeiben, és a király diplomákban megtart, és megtartat; az szerint francia királyiul is, hogy a magyar birodalomra erőszakkal, és az magyarok akarátja nélkül maga nem veti kézít, sem más akárki által törvényeinkben, szabadságunkban nem háborgat, sem háborgattat, melyben követ atyánkfiainak elég alkalmatosságot adhatna a magyarországi törvények; és mindenekkel communicatis consiliis, et quidom caute cselekedjenek, a magyar nemzetet ennél is nagyobb következhető veszedelemben ne ejtsék és ugrassák, mindenek felett abban szemesek legyenek, a porta és a haza szabadsága ellen ne inpingáljanak, ne okozhasson a hatalmas nemzet állhatatlaneággal bennünket.

Posito, ha a fejedelem ő nga követeinkkel együtt a francziával nem tractálna, követeinket nem admittálná, azon legyenek, detegálván azért küldöttük, megértsék a francia király hozzájok való kegyelmességét, és megértvén intimálni kell a követnek, a fejedelem ő ngának izenjen, avagy audentiát kérjen, hogy követsége a magyarok dolgát illetvén, a vele való conferentiától ne prohibeáltassanak a magyarok, sőt a fejedelem ő nga is egyetértvén a magyarok követivei, úgy tractáljon; holott nem az Erdély, hanem az magyarországi dolognál lehet az tracta, azt tartván a francia királytiú neki adatott instructiója is. Azonban amely pénzt a magyar hadak fizetésére rendelt, s küldött is a francia király ő felsége, követjétül szorgalmazták kérések által, s ha adja vegyék kézhez, az vételnek jó módját requisitumival együtt bízván köve-

teink ő nga és ő kglmek prudentiájára ée discretiojára, men-
nél jobban e rendesebben végben vihetik.

Jól meg kell az előre való hadakozásnak, és azután kö-
vetkezhető békességnek is mivoltát tekinteni, mind kettő nem
lévén meg a méltóságos embereknek is, a mikor akaxják,
hatalmukban, azonban a nagyméltóéagos emberek is változás
és halandóság alá lévén vettelve, magoknak sem hosszú életet,
sem változhatatlan boldog szerencsét lehetetlen ígérni. Azért
ha az hadakozásnak idején oly bizonyos elfordíthatatlan aka-
dékja történnék a magyarságnak, hogy nem hadakozhatnék,
liberum sit cum praescitu et annuentia regie Galliae confoe-
derator. megbékélleni ellenségével. Ellenben a francia király
is, míg e két fegyvernek conjunctiója léssen, ne békélheesék
meg akarátja és hire nélkül a magyarságnak a római császár-
ral; ha penig megbékéllének, azon békességben mindenek
felett includáltassanak a magyarok, hogy minden immunitások,
jóságok, lelki testi szabadságok juxta diplomata regia et
jura regni Hungariae tempore pacificationis cum contenta-
tione damnificatorum megadatnak, és azokban sancte megtar-
tatnak, ha magyarországi királysága birodalmában hagyatnék
is a római császárnak.

Mivel penig a bujdosó magyaroknak quártélyok is igen
megfogyatkozott, elannyira a szegénységnek nincsen mivel
gazdálkodni, ez is kényszeríti egyik a vitézlő rendet, az mu-
togató Ígért grátiára az hazamenetelre, kiket is hogy minél
hamarább a jó közelítő reménységgel értetnénk, javalható
lenne, ha francia király hatezer emberből álló formális exer-
cituea kijöven bizonyos számú napot determinálván, annak
a magyarországi (és Erdély segítséggel is, ha az defacto le-
hetne) hadakkal conjungálván magát, a magyar hazában
lehetne quártélyozások és operatiójok. Az Magyarországnak
levő erősségeket penig, kik is a francia és Erdély segítségé-
vel megvétetnek, mindazok Magyarország részére valók legye-
nek, és azokban magyar praesidiumok, és vallásunkon levő

tisztek tétessenek, akár vérrel akár tracta által vétessenek és adathassanak meg.

A francia király ha minékünk magyaroknak levelet küldött, levéllel kell választ tenni, ha penig *credentia* mellett izenetet hozott a követje, izenettel; kiket is *punctumok*-ban követeink magok tegyenek le, és hogy többet ne tehesen hozzája, se ne változtathassa, el se vehessen benne, úgy alkalmaztassák. Ezek felett a francziai király követjének vegyék értelmét, kiknek, és mit javaljanak, hogy írjanak közönségesen az magyarok nevével, kiket is úgy accomodáljanak követ atyánkfiái, ellenkezőt ne írjanak a fejedelem tetszésének, holott mi ebben az dologban fejünknek ő ngát régen *sollicitáltuk*, és ma is *sollicitáljuk* e kérjük alázatosan.— Azon levelek penig az közönséges nagy pecséttel pecsételtessenek. Dátumot és helyét a dolognak mivoltához képest bízzuk s hagyjuk megírt követeink ő nga és ő kglmek *prudentiájokra* és *discretiojokra* hogy alkalmaztassák.

A francia király ő felsége minemü kegyelmességét ajánlja követi által, mint tőlünk távol való dolgokat nem tudhatunk, sem értünk, kiknek megértésére küldvén követ atyánkfiáit adunk ő ngának és ő kk annyiban a mennyiben az közönséges magyar dolgok előmozdítassanak és mennél hamarább boldogíttassanak, teljes hatalmat, hogy azon francziai király ő felsége, és az Erdély fejedelemmel ő ngával *sine praejudicio portae tractálhassanak*, Írjanak, végezzenek, ott mutatván meg mindeneket a francziai követség és a fejedelem ő nga kegyelmes *resolutiója*, kihez képest követinknek ő ngának, és ő kglmeknek kell magokat alkalmaztatniok, bízván az ő nga és ő kglmek kereszténységében, magyarságokban azért is bíztuk *industriájokra*. — Az tanács-urainknak ő ngoknak s ő kk *credentiánkat* megadván nevünk által nagy böcsülettel köszönteék, kívánjuk és kérjük *assistáljanak* mellettünk, és kérjük *intercedáljanak* a fejedelem ő nga előtt, immár akkor valamikor látván a magyar nemzetnek végső romlását, lelki

testi szabadságának oppressióját, serkenjen fel ő ngas nyújtsa segítő orvosló kezeit e szegény magyar nemzetnek, kiért Isten áldásában marad lelke teste, minden dolgaiban boldogíttatik, jó emlékezete örök időkre terjed, kire Istem ő ngát segítse, mi is nemzetestül arra ígérjük magunkat, életünk fogytaíg és egy csepp vérünk hullásaíg magunk és maradékink megszolgáljuk és szolgálják ő ngának, és soha háládatlanságban nem találtatunk, ígérjük arra magunkat ő ngának.

Tekintetes ngos Petróczi uramrégtül fogván való sanyaruságát s kárát, imét nemzetes vitézló Majos Ferencz urunknak is dolgát miben legyen, tudván megemlített követink ő nga és ő kglmek, mennél jobban tudhatják, szorgalmazták, törekedjenek, és ha lehet vigyék is végben cum satisfactione.

Ennek utána a fejedelem ő nga nemzetünk közönséges dolgában közöttünk nemegy személynek, a mint eddig, hanem generális úrnak ő ngának, és mellette levő deputátus főrendeknek tegyen requisitiót, alázatosan instáljanak azon ő ngának mivel az ily dolgokbul confusiók és suspitiók támadnak, kibül is jót nem várhatni; méltó azért és szükséges azoknak eltávoztatáéért ebben is a jó rendet követni, melyek nélkül is a dolog semmi.

Ha penig a felül megirt dolgokon kívül, más újabb ide tartozó ezekhez hasonló dolgok interveniálnának, kiknek is folyások s állapotjok és megorvosoltatások az megemlített követséghez illenek, mind azokat megnevezett követeink ő ngoknak és ő kglmeknek bízzuk, hű és szerény gondviselésekre, fáradozásokra és végben vitelekre. Data ex congregatione nostra in possessione Toti celebrata die 22-a mens is Marty anno Dni 1675.

A pecsét látszik, melyen Magyarország czimere, t. i. kettős kereszt, és négy vonal. Körül pedig ez áll: Sigillum Hungaror. Exulant. ¹⁾

¹⁾ Eredetiről, mely van K.-Fehérvárit a Batthyányi könyvtárban E. 2. II. 6. Dr. Ötvös Agoston másolatáról.

S Z Á S Z J Á N O S

TRAGOEDIÁJA.

1703. december 5-én Szeben városa szomorú látványnak volt tanúja. A szász föld első hivatalnokát látták aggódó és rémült vagy kárörvendő és gúnyoló polgárai, nyugodt és szilárd léptekkel, emelt fővel és komoly arczczal a piacon felállított fekete vérpad felé lépdelni, hogy a legalacsonyabb halálnemmel oltassék ki egy tevékeny élet, s hogy bakóbárd sújtsa le a főt, mely nem régiben merész és nagyravágyó tervek fészke volt. Ki volt e férfiú, és mi bűnököt követhetett el, hogy sem tevékenysége, vagy esze, sem magas állása vagy az oly bőven nyert császári kegy sem menthető meg?

Azon időben, midőn I. Leopold alatt az ellenreformatio új lendületet nyert, s a pozsonyi törvényszék egymásra hurczoltatta vérpadra a politikai elítélteket, s a hit martyrjait, sokan az üldözöttek közül, vagy kik az üldözéstől féltek, a még önálló Erdélyben kerestek menedéket. Államférfi és tudós, előkelő családok sarjadéka vagy irodalmi névvel bíró egyházzónok tarka vegyületben vette útját Apafi Mihály ditiójába, hol családi összeköttetéseinél fogva befolyást vagy tudomány után megélhetést remélt. Egyike volt e szerencsétlen zarándokoknak Zabanius János eperjesi professor, s kortársai által tisztelt philosoph-író. Hány-

tások és küzdelmek után, emelkedett jelleme, gazdag ismeretei megszerzők neki a szebeni papságot, hol legalább nyugodtan hajthatta le fejét.

Oly időben, midőn Erdély a válság pontján állott, a török hanyatlása s a német emelkedése már elvetette a kockát sorsa fölött, midőn egy-egy tábornok parancsolt Erdély fejedelmének, kinek szomorú sorsa volt, hogy naponként hanyatlani lássa Erdélyt, anélkül, hogy e hanyatlást feltartóztathatta volna, e küzdelmes és válságos korban, a mi időt, Zabannak hivatalos foglalkozása üresen hagyott, azt ő fia nevelésére fordítá. Örömét találta a gyermek rendkívüli tehetségeiben, talán irodalmi hírének elhomályosítóját is látta benne, és a theologiai pályára szánta. Midőn már a szebeni iskolákat bevégezte és atyja is levehető róla kezét, a hosszú török háború első, dicsőségesebb korszakában külföldi egyetemekre küldő őt. Az ilju több évet tölte itt, tartott, főként Tübingenben, egyetemi vitákat a kor szokása szerint, s kettőt azok közül kinyomatott. De örömét az atyja által neki szánt pályában nem lelte föl.

A fiatal Zabant nem középszerű dicsvágy háborgatta. Nyugtalan vér, vak ösztön, rendkívüli tevékenység oly pálya keresésére nógaták, melyen kitűnni, emelkedni, hatalmassá lenni nem vala lehetetlen. Kegyetlen és elhatározott, ármányos és a körülményekkel nem alkudó, s gögjében határt nem ismerő volt ő. Midőn Erdélybe visszatért, mindent kuszáit állapotban talált. Azóta, hogy 1687-ben Lothringern Károly Erdélybe tette lábát, lejárt az országnak már is csak árnyékönállósága. A következő év tavasza Karafát hozta

Erdélybe, Karafát, kinek nevét az eperjesi rettenes törvényszék előzte meg. Kívánatára a rendek megszakíták viszonyukat a portával, és Leopold pártfogását esdék ki, melynek fejéül 1689 telén Badeni Lajos csapatai ott állomásoztak.

Apafi 1690. april. 15-én. Fogarasban meghalt. Fia, II. Mihály, utódja volt névleg, de csak, hogy interimet betöltsön s hogy a kedvező perczcel legyen kit elmozdítani. Ez alatt Tököli a porta pártfogásával fellépett. Töröcsvári diadala, keresztyénszigeti megválasztatása, s a törökök némely előnyei. Bécsben aggodalmakat szültek. Már 1684 óta folyt alkudozás a bécsi udvar és erdélyi államférfiak közt bizonyos diploma iránt, mely Erdély viszonyát a magyar királyhoz szabályozza. Dunod pater projectumától a leopoldi diplomáig fokonként szállítottak lejobb-lejobb az ország igényei a szerint, mint a császári fegyverek emelkedő szerencséje több-több kilátást nyitott Erdély föltétien bekebelezhetésére. Mire Tököli kifizetett, a törökök megverettek, okt. 16-án a leopoldi hitlevél már aláírva volt. A Karafa által hűségesküre kény szerített ország különben sem volt egyéb meghódított tartománynál, s a szerencsés fegyvertények feleslegessé tették a diploma megtartására komolyan gondolni. De az ügy még sem volt egészen bevégzett tény, s egyes kérdések bőven maradtak fenn elintézés végett, melyek egy kiváló tehetségnek feltűnésre alkalmat könnyen nyújthattak.

Zaban Erdélybe visszatérve, politikai pályára szánta magát. Szeben városánál atya befolyása után könnyen talált alkalmazást, rendkívüli tehetsége pedig

csakhamar magasabb utakat tárt föl előtte. 1690. április 26-án házasságra lépett Fejes Erzsébettel, s még ez évben, aug. 11-kén, a szász nemzeti egyetem tartományi jegyzője lett. Közepette e viharos időknek, midőn Erdély az átalakulás kínjaival vajúdek, midőn oly sok volt kockáztatva s oly sokat kellett megmenteni, de az önérdek és pártszenvédély oly nehézzé tették a megmentést, s annyival biztosabb kilátások nyitottak meg az Ügytől elállóknak, Zaban e fontos hivatalában könnyen érvényre tudta juttatni fényes tehetségeit. 1692-ben július 21-én Bécsbe küldetett Alvinczi Péter, vele ment a szász nemzet biztosaként Zaban is. E küldetés eredménye volt az 1693. május 14-én kiadott Alvinciana resolutio. Zaban megbízatásában rendkívüli ügyességgel járt el; némely ügyekre nézve külön instructioja volt, melyeket külön kelle szóba hoznia, sürgetnie. Kinszky és az udvar legbefolyásosabb emberei csakhamar észrevették, hogy a kormányzék ellenében felhasználásra alkalmasabb embert nem is találhatnának. Másfelől Zaban is emelkedését a bécsi politikához kötötte — mert a II. Apafi kiskorúsága idejére beállított kormányzék hatalma naponként hanyatlott, mert sem Bánffy György, nagyravágyásával, sem Apor, türelmetlenségével, sem Bethlen Miklós, ezernyi apró hiúságaival nem bírtak annyi erővel, hogy a megcsókított, megalázott Erdély függetlenségét fentarhatták volna, s mert mindezt a tartományi jegyzőnél jobban aligha látta valaki.

Gunesch írja, hogy az akkori nagyszebeni királybíró, Frank Bálint, számára Frankenstein melléknév-

vel nemességet eszközölt, „mely példa — írja az évkönyvíró — később sokakat hasonlóra ösztönzött.“ Utolsó tisztelkedése alkalmával Kinszky biztosítá a natiot különös pártfogásáról, bíbornok Kolonics pedig jun. 20-án a császár parancsából kegyelme jeléül egy aranylánczot nyújtott át, hadd lássa a natio, hogy ő kegyeltetek. „Ha németek vagytok — mondá a bíbornok — adjátok jelét német állhatatosságtoknak és legyetek hívek a császárhoz.“

Ez volt első jele Zaban emelkedésének.

Szebenbe 29. jul. érkezett vissza. Gunesch beszéli, hogy küldetése eredményéért a magyar urak nehezteltek rá, ezt szemére is lobbantották, s kérdőre vonták a kinyert artikulusokért. „Én, uraim — mondá ő — a szász nemzet küldötte vagyok, küldetésemről a nemzetnek fogok számolni, ott megtudhatjátok, a mit akartok“; e szavak világosan megjelölék az utat, melyen ő haladni kívánt. Küldői előtt bemutatott jelentésével, a nyert eredményekkel, s még inkább a biztatásokkal, rendkívüli tekintélyre tett szert. Pályáján mesés gyorsasággal emelkedett. 1695-ben febr. 23-án székbiróvá s már april 7-én consullá (nagyszebeni polgármesterré) lett, 31 éves korában, — előtte, tán senki sem nyerte el e fontos hivatalt oly ifjan. „Igen elején érő gyümölcs — írta Bethlen Miklós gratuláló levelében atyjának, — féltse a rothadástól.“ 1698-ban erdélyi főkormányzéki tanácsossá neveztetett ki, és a római szent birodalom lovagjává Hartenecki Szász melléknévvel, végre 1700-ban nagyszebeni királybíróvá lett, de a megerősítés csak 1702. jan. 4-én történt meg. „A magyarság külö-

nösen útjában állt e kinevezésnek, — mondja Gunesch — mert ő nem szász eredetű.“

1703. okt. 28-án tábornok Rabutin éjfélkor elfogatta; mint közönséges gonosztevőt, s még azon éjjel Fogarasba kísértette.

Szásznak emelkedésével gögje is nevedezett, bűnei oly iszonytatók valának, hogy mintegy maga hívta fel a Nemesis kezét, s vigyázatlansága és hetykesége bűneivel arányt tartott. Nem való, hogy csak magánszenvedély vezette volna őt a vérpadra, s még kevésbbé, hogy az erdélyi kormányzék egészen méltatlanul járt volna el. ¹⁾

Szász János az erdélyi kormányzéknek kétségtelenül egyik legbefolyásosabb embere volt, nem a kormányzékben, hanem a kommandírozó tábornokoknál, főként Rabutinnál, egy heves és parázna embernél, „mely miatt veszett Szász János,“ mondja Bethlen. De lássuk a büntetteket, melyek perében szerepeltek vagy vagy elhallgattattak, de bukásához nevezetes tényezők voltak.

¹⁾ Adataim eltérnek azoktól, melyeket Szilágyi István tisztelt barátom a Csereihez írt adversariában fölvelt. Szerinte Szász János 1663-ban született, Seiwert »Windisch Magazinje III. k.« 1664-re teszi, Sei wert pedig igen biztos kútfőket szokott használni. Bécsi útját 1691-re teszi Kemény ellenére, miért? semmi kútfőben sem akadtam ennek nyomára. Ellenben Zaban maga mondja, hogy 1692. august. 1-jén indult el; épen ily világosan bizonyitnak a neki és Alvinczinak adott instructiok. A mi azon véleményét illeti, hogy elítéltetésében az apel-láták meg nem engedése mint bűneset szerepel, megvallom, ezt nem tudtam kiolvasni, sőt vád ezért a más tekinteteből vádolható kormány-széket nem érheti. Én legalább e szavakat: »ipse sibi legem fecit«: határozottan arra értem, hogy eljárásával maga szabott magára tör-vényt, t. i. mivel hasonló bűnesetekben nem engedte meg az appellatát.

1696-ban mint consul, Kolozsvári Dávidot, egyetértve Frank Bálint akkori királybíróval, lefejeztette. Kolozsvárinak viszonya volt Lukács Herman szász superintended nejével, s e viszony annyira ment, hogy a püspök halála esetére az asszony csábítójával kötlevéltre is lépett. Kolozsvári, leveles táskáját egy ízben Szász Jánosnál feledte, s ez előtt a szerelmes levelek mindent elárultak. Elfogatta a nősparáznát, nem engedte meg a felebbezést a kormányzésekhez, melyet tenni jogában állt, és végrehajtatta az ítéletet. A bakó több ízben sújtott a szerencsétlen ember fejéhez, a polgármester tapsai közt, mígnem az törzsétől elesett. Része volt Szentpáli Ferencz megöletésében is, kit secretáriusa Körtvélyesi János lőtt le. Bethlen Miklós, mint bizonyost állítja, hogy Körtvélyesit a büntetés alól ő vonta el. Ugyanakkor felégettette Szentpáli csűrét és asztagjait.

Legkiválóbb gyilkossága a Schüller vagy Hadnagy Jánosé volt, kit Cserei Deli Mihálynak nevez. Ez húsz éves török-fogságból menekült ki, honn Segesvárott tekintélyes birtokos polgár és polgármester volt. Hamis pénzt veretett, azonban bűne kitudatván Bécsbe szaladt, hol katolikussá lévén, 1702. január 22-dikén kegyelmet tudott magának eszközölni. De az 1703. őszén történt zavarok alkalmával a mitsemfgyanakodó Hadnagyot elfogatta, szeptember 28-kán kivégeztette, daczára a császári kegyelemnek, azt állítván, hogy ez csak a hamis pénzverésre szól, nem pedig a rábízott pénzek hamis kezelésére, melyekkel az vádolva volt. Ezekhez járult az Aktennel való esete, mely aligha

nem legfőbb okozója volt bukásának. Bethlen tudni akarja, hogy Aktennek, sőt magának Rabutinnak is, a maga feleségével kedveskedett.

Akten Rabutin segédje s kegyencze volt sok időn keresztül, Szász Jánossal nagy befolyással az eseményekre. Hogyan szakadt meg e viszony? mi adott rá alkalmat? bizonytalan; elég az hozzá, hogy Szász János megfogadta Akten inasát Hans Ádámot, hogy urának serbe mérget adjon be. Akten kiokádta ezt, Hans Szászhoz szaladt, kinél menedéket talált. Végre egy kertésze és Pap János által megölette, mialatt neje és secretáriusa Kindl, az ajtón kívül őrt állottak, aztán virágos kertjében temettette el, de onnan is felásatta, s ganéjjal együtt hordóba csináltatván be, az Oltba vettette. Még más ízben is akarta Aktent egy hajdúja által száz arany ígéret mellett megmérgeztetni, de a hajdú meggyónta a dolgot az öreg Zabanius papnak. Végre említett Pap Jánossal a Bethlen Miklós háza előtt lesette, hogy lelőesse.

Nem fordulnak elő bűnvádi keresetében nőrablásai és csábításai, főként Rabutin világos kívánságára, ki hihetőleg némely ismert családokat akart kímélni. Viszonya volt Frank Györgynével, és „sok egyéb nős és nőtelenekkel,” mondja Bethlen, értvén asszonyokat és leányokat. Teherbe ejté testvéröcscse mátkáját, és egy kerczi szász leányt, kiknek gyermekeit elűzte, „de e kettő — mondja Bethlen — meg nem világosodott.”

E bűnei mellett gögje, céljai és eljárásával a kormányzékot maga ellen zúdítja. Már első követségével világosan elárulá, hogy mindenre kész, hogy

nemzetének nyerevényeket vívjon ki, s ez úton haladni soha sem szűnt meg. Saját emelkedése állott előtte, a szász érdekeket nagy hévvel mozdította elő, még az egész haza kárával is; árulkodott a kormányzék tagjaira Bécsben és a tábornokoknál, megbuktatásokra minden követ megmozgatott, annyira hogy már 1701-ben a kormányzék el akarta őt fogatni, s a császárhoz ellene vádiratot terjeszt« fel. Gúnyiratokat készített, éles és csípőseket, nem kímélve sem a tábornokot, sem a kormányzót. E tényekre czéloz a perirat két pontja, mely Szászt vádolja, hogy a három nemzet unióját felbontani akarta, hogy ő felségéhez hamis informatiókat juttatott fel: dolgok, melyekre oly zavarteljes időben, midőn az ország az átalakulás küzdelmeit forrongá, oly jellemnek, mint ő vala, bőséges alkalmat nyílt.

Midőn elfogatása határozatba ment, már egyaránt gyűlölt és rettegett ember volt, nem csak a kormány tagjai előtt, hanem mondhatni, országszerte, mert e villongós időket fel tudta használni magán-boszura, ártatlanokat vádolt kuruczsággal vagy czimboráskodással Tököli Imrével, mint Jósika Imrét, de a ki ki tudá magát menteni. Bukására alkalmat Hadnagy János kivégeztetése adott.

Rabutint e gyilkosság rendkívüli haragra lobbantotta. A tábornok magához hívatta Apor Istvánt, Bethlen Miklóst, Aktent s ennek holmijait, irományait, kegyelem- és kérévelét felmutatva, megbüntetését sürgeté. Határozatba ment: hívassák be a kormányzót Fehérvárból Szebenbe, s vele együtt hajtsák végre Szász János elfogatását és bepöröltetését. Rabutin

ezután a kormányzék három tagjától menedéklevelet vett, hogy a pert félben nem hagyják teljes bevégeztéig, a tábornokot pedig fedezni fogják.

Ezalatt Szász János családja látogatására Szebenbe érkezett. Okt. 28-án estve a tábornoknál Bánffi a kormányzó, Apor a kincstárnok, Bethlen a korlátnok, s a comes együtt mulattak. Mintegy tíz óra felé értekezetet végezt Henisch helyparancsnokhoz mentek, hol az elfogatásra minden előkészület meg volt téve. A kormányzó rövid szavakkal tudtára adta, hogy rab, és sorsa felett a törvény fog intézkedni. Csak elhült bele szegény — mondja Bethlen — s mondá: „Az uram ellen tudtomra nem vétettem, mikor azt tudtam, hogy legjobban járok, ihol, akkor estem el.“ Még azon éjjel éjfél tájban, „tartván a szászok tumultusától,“ lovon útnak indították Fogarasba, s hogy oda éjjel érhesse nek, a nappalt erdőben töltötték. Neje csak későn tudta meg elfogatását, s akkor is minden összeköttetésektől el volt zárva.

Elfogatását hivatalosan tudtul adták a szász egyetemnek. Most az volt a kérdés, hogy minő fórumon és hogyan folytassák perét. Rabutin és a kormányzék országgyűlés összehívása mellett szólt, Bethlen ez. utat nem látta elég biztosnak. Közepette a kurucz mozgalmaknak, az országgyűlés csak csonka lehet, és Schüller megöletésére nézve is tisztára fogja magát mosni, mert ő csak elrendelé, de az ítéletet a segesvári tanács adta ki. Jobb lesz megfosztani rangjától, hivatalától, átadni a szász municípiumnak, büntesse az. De a teljesen felbőszült kormányzék nem osztá e nézeteket. Szász sok-

kal gyűlöltebb ember volt, minden érdeket, mely ez ügyben szerepet játszhatott, sokkal élesebben megsértett és bünei is sokkal világosabban szólották, hogyszem a kormányzék ne ott üldözte volna, hol elítéléséről bizonyos volt. November 15-ére országgyűlés hirdettetett. A kormányzék a kurucság szaporodása miatt Fehérvárról Szebenbe hivatott be; Szász János leveleit, irományait behozatták, bűntársait, rokonait fogságra vetették, az ellene szóló tanukat beparancsolták, s bepereltetését illetőleg elhatározzák, hogy mind a szebeni tisztt, mind a közügy-igazgató indítsanak pört ellene.

November 19-dikén este visszahozatott Szebenbe, s vallatásai és a per tárgyalása most már kezdetöket vették. Perében csak Kolozsvári és Schüller dolga, törekvése az unió ellen, és rász tanácsadása szerepeltek, méregkeverései, nősparáznasága, többi gyilkossága a nők kímélése szempontjából csak constatiroztattak, de nem tétettek nyilvános vallatás tárgyaivá. A per alapja felségsértés büne volt. A szász törvényszék csigázásra, lófarkon hurczolásra, kerékben törésre ítélte, de ezt, tekintettel tanácsuraságára, halálos ítéletté változtatták. „Nézd meg itt — mond Bethlen Miklós — az Isten dolgát. Oh ki száma nélkül csigáztatott ő embert, Rabutin kedvéért is, sőt ő volt csigáztató, sokszor examináló adjutáns mestere Rabutinnak, kinek idejében rettenetes sok volt; meg tudnák mondani a szebeni tanácsház szomszédai; a kik ott laktak, irtóztak tőle. Jaj Istenem.“ Az országgyűlés ítéletét december 3-dikán mondotta ki: vétessék feje, koboztassanak el

jóságai, a nélkül, hogy felebbezhetné az ítéletet, mely a szász statútumok szerint meg nem engedtetik, s melyre ő maga is példát adott

Az ítéletet Szász János nyugodtan hallgatta az ország előtt. „Megérdemlem a halált, kegyelmet embertől nem kérek — mondá, — hanem minden vétkeimet az én üdvözítő Krisztusomnak sebeiben berakván, onnan várok kegyelmet,“ — mondja Cserei, — és „mind a perben, mind a halálban generöse és merő heroice viselte magát,“ „második tolvaj a keresztfán,“ teszi hozzá Bethlen Miklós, legkérelhetlenebb ellensége.

Kivégeztetése december 5-dikén ment véghez, s az ország Bethlen Jánost és Pekri Dávidot küldte ki biztosoknak, a kormányzó és Apor ez utóbbinak ablakából nézték. A vérpad a piacon ugyanazon helyen volt felállítva, hol ő Kolozsvári fejét vétette, a bakó is ugyanaz volt. Midőn a halotti menet a piacra vonult, azon ha éneket énekelték, melyeket börtönében ő maga irt; atyja készítette el a halálra, s ő is vezette a vesztőhelyre, philozóphi nyugalommal vevén erőt az atyai fájdalomon. „így talán üdvözölni fog, — mondá a megtört szívű öreg, — ha soká él, elkárhozik.“ Nyugodtan de bűnbánó arcczal lépett fel a vérpadra, s fogadta a bakó csapását. A nagy temetőn kívül temettetett el, minden halotti tisztesség-tétel nélkül.

Egy óra múlva kertesze és Pap János, eszközei a bűnök elkövetésében, ugyanazon helyen fejeztettek le, titoknoka Kindel, ki e kettővel ült „a gyalcs köntösben,“ kevéssel kivégeztetése előtt kapott kegyelmet,

mészárosa a bitónál megkorbácsoltatott, s egy vénaszony cselédjét vesszőkkel kergeték ki.

Szász János jószágai 71,000 írt értékben confiscáltak; neje 1705. június havában nyert engedélyt házát elhagyhatni; két leánynyal maradt hátra férje után, s 1757-ben elaggultan, mint báró Möhringerné halt meg.

Ez volt vége azon rendkívüli tehetségű férfiúnak, ki amaz átmeneti korszakban fényes tehetségeit nem hazájának üdvére használta fel. Jellemzőleg mondja róla Binder: „Vir dum viveret, magni et admirabilis ingenii séd curator sui, pauperum rosor, pastorum osor. Male vixit, bene mortuus est. Vixit ut leo, mortuus est ut agnus, devotissima suspiria, spiritu plane intrepido et heroico; sera, tarnen vera poenitentia.“

GRÓF BETHLEN KATA

ÉLETE.

Gróf Bethlen Kata 1700. nov. 25-kén Bonyhán született. Atyja gróf Bethlen Samu küüllőmegyei főispán s marosszéki főkapitány, anyja borsai Nagy Borbála volt. Nagyatyja Bethlen János, a korlátnok és történetíró, mindkét pályán tisztelt nevet vívott ki magának, s nagybátyja gróf Bethlen Miklós családja fényét és befolyását tetőpontra emelte. A korszak, melyben e férfiak éltek, Erdély sorsa felett határozott. Az első még függetlennek látta Erdélyt, de a hanyatlás korában. És a munkának, melyet hátrahagyott, minden szava tanúskodik, minő fájdalom szagatta a hazafias érzelmű államférfin szívét, mert a sors kerekét fel nem tarthatta. De fiának Miklósnak jutott a szerencse, hogy Erdélynek, ha nem független, legalább önálló államéletét magna chartával biztosítsa.

A balszerencse úgy akarta, hogy e munkáját még életében foszladozni lássa. Kötések és alkupontok nem gátiaák az Erdélyt teljhatalommal igazgató kommandirozókat, hogy az alkotmányt minduntalan ne nyirbálgassák. A kormányszék ereje e küzdelemben naponként gyöngült, s midőn a Rákóczi-mozgalom Magyarországot lángba borítá, sem annak, sem a német tábornoknak nem volt ereje meggátolni, hogy e kis ország is, kezében fegyverrel, próbát ne tegyen alkotmányosságának kicsikarására.

Midőn végre a küzdelem be lőn fejezve: az alkotmány pusztá szavá lett, melyre még hivatkozni is fölöslegesnek tarták. Ez átalakítás nagy küzdés nélkül lőn elérve. A hosszas viadal bevégződése után alig maradt valaki a régiek közül, ki részt vett volna a közügyekben. Elhaltak, kibujdostak vagy lejátszták szerepüket. Új emberek lőnek mindenütt láthatók, ismeretlenek vagy új iskolában növekedettek. míg fejedelmei megvoltak: Gyulafehérvár volt a központ, mely után indult a magyarság. Hazahas és nemzeti mindek fölött és mindenben. Nyelv, öltözet, szokások, pazar fényök és ősi erejökben fentarták magukat. Most a külföldhez szabta magát, külföldi minták után indult az erdélyi arisztokrácia.

A változás kárára volt. Olvassuk csak az öreg Apor Metamorphozisait, hogy a veszteség nagyságát belássuk. Eleven színekkel és mély fájdalommal állítja össze e kitűnő író a múltat és jeleút, ifjúi és aggkori élményeit. Még látta a fejedelmi ünnepélyeket, tankja volt, miként koczcantak össze az ércz-serlegek a lakomákon. Most kristály-poharakat használnak, német vagy franczia szakács főz. A szívélyességnek udvariaság adott helyet s a vendégszeretet síma bókokban keres nyilatkozatot. A „náj módi“ leszorította a vitézkötéses aranyos mentéket, a feszes és daliás magyar nadrágot, a darutollas süveget, a pártákat, aranycsipkés fejkötőket, a deli nőöltözetet. A régi udvarházak más alakokat kezdetek nyerni; a szobák több eleganciával rendezettek, s sok helyt a régi bútorokkal a magyar nyelvet is számúzésbe küldötték. Csak itt-ott

lehetett kandallója mellett egy-egy elégedetlen öreget látni, mint szánakozás tárgyát a mívelt és külföldieskedő nemzedék előtt. „Ez a dolog rendje, ez a civilizáció“ azt beszélék azoknak zsémbeskedő panaszaira: pedig ez csak fattyu-kinövés volt.

És mivé satnyult maga az irodalom is? Mekkora csorbát ejtett ezen is a nemzeti szellem hiánya? Alig volt rá szüksége a nemzetnek, mely nyelvét megtagadva, ruhájából kivetkőzve, megkülönböztetésül a polgáriastól, az idegent karolta fel. Egy századnegyed elegendő arra, hogy a gazdag és virágzó magyar irodalomban szünet álljon be. Csak itt-ott látunk egy-két papot irogatni magyar nyelven a szegény középosztálynak, — a gyengébbek kedvéért, mint nevezte 1720-ban Soos Ferencz a deákul nem tudókat, hogy ne maradjanak épen olvasás nélkül. De az a mozgalmas élet, az az erős küzdés, mely annak a korábbi században annyi élénkséget kölcsönzött, teljesen elnémult.

E sötét rajzban itt-ott akadunk egy-egy alakra, mely megvigasztal, kárpótlást nyújt. Volt mégis, kiről a csábok visszapattantak, ki a ragálytól érintetlenül maradt; gúnyt és üldözést keresztyén türelemmel viselve, emelt fővel nézett a múltba, büszkén mutatott a jövőbe. Erdély hölgyei közt mindig akadtak igaz honleányok.

A hölgy, kinek életét most bemutatom, e sötét korszak próbáltatásait diadallal állta ki. Mondhatni fanatisálva, rajongással határos vallásos érzés által a türelem és állhatatosság megragadó képét tünteti fel. Erejét hite néha természetfölötti magasságra fokozza;

innen a sivár, a merev emelkedettség, mely legkínosabb pereseiben nyilvánul, innen az a háborithatlan nyugalom, melylyel a sors minden csapásait lenézi. Diokletían mártírjaiban nem lakott több vallásos buzgalom, erősebb bit, mint e gyenge szelíd nőben, ki férjei iránt oly engedelmes, otthon oly házias, jobbágyainak anyja, a betegeknek orvosa, s vallásának egy tildözéses korszakban oszlopa volt Hite foglalta le, tölté be egész lényét, s a csapásokat, melyek ifjúságától haláláig hosszú sorban üldözék, kéjézzettel szenvedé, nem elfásultságból, hanem mint próbáltatásait, s ha mármár összeroskadt azok alatt, vagy ha győzött, mindig az Úrhoz fordult.

Atyját 1708-ban veszté el. Anyja — az akkori forradalom „igen nehézzé tevén az özvegyeknek és árváknak sorsát“ — b. Haller Istvánhoz a rendek elnökéhez ment férjhez. E cath. főúr azonban reformált nevelőt tartott házánál saját maga és mostoha gyermekei számára s az ifjú leány vallásában napmiként erősödheték. Haller gróffii lett, majd 1710-ben meghalt. A csend is nem sokára helyre állt, és Bethlen Katalin hitben erős s testileg bár gyenge, de széphajadonná serdült. Bájai és szentesége mostoha testvére. Haller Lászlónak szívét nem sokára meghódíták. A szerelem nem volt kölcsönös, mert Katalint esze távol tartá oly lángtól, mely szívét lelki meggyőződésével összeütkezésbe hozta volna. Oly mély volt már ekkor is vallásos érzete.

A törökökkel Ausztria ez időben háborúba keverdvén, 1717-ben Beszterczénél tatár csapatok nyomul-

tak az országba s nehány megyében szokott módjok szerint raboltak. A nemesség falusi jószágaiból váró-sokba menekült. Az özvegy Hallerné Szebenben vonta meg magát, s midőn mostoha fia most nyíltan sürgeté a Katalin kezét, ő nem csak beleegyezett, de erőltette is leányát elfogadni a kezét, mely, mint hitte, boldoggá teendi. Ez szegény küzdött, ellenállt; hasztalan volt. A násznagy kormányszéki titkár Köleséri Sámuel, kinek Erdélyben esze és tudományaért kiváló tekintélye volt, s ennek neje Bethlen Judit — ki Lázár Györgynek volt özvegye,— mindent elkövettek az anya körül, hogy ez leánya makacsságát erővel is megtörje.

A szegény leány rajongó hitének áldozatává lőn. Köleséri Hallernél hagyta a jegygyűrűt.

Vasárnap este volt. Az anya szokatlan kemény hangon mondá leányának:

„Ha gyermekemnek akarod hogy tartsalak, ezt a gyűrűt vedd el; ha pedig nem, én soha téged gyermekemnek nem tartalak, és mindenemből ki is tagadlak.“
 „Oh kemény szók! — írta Katalin még tizedek múlva is, midőn ez eseményt tolla alá vette, nyögve az emlék fájdalmai alatt, — világ javaival élni akaró ifjú elméhez, édes anyjához mindenben engedelmességet mutatni kívánó s efféle próbákhoz szokatlan leányhoz! Mit tudtam azért tenni? még visszaszólani is nem mervén, a gyűrűt elvevém. Oh szerencsétlen óra, mely másoknak nagy örömet szokott szerezni, nekem szerzett kimondhatlan keserűséget s szomorúságot!“

De hasztalan tört ki fuldoklásban, a gyűrű ujján volt, s a szenvedőnek nem maradt egyéb, mint hogy

áldhassa Istenét, ki megengedte, hogy ily kísérteibe essék, de nem engedte, hogy abban elveszzen. Szenvedése azonban, melyet nem titkolt, mindkét fél rokonait közbevetésre bírták. S így Mártonfi György kath. püspöknél egy parancs lőn kieszközölve, mely az esketést eltiltá, ha csak Katalin át nem térne.

Katalin most újra éledt, — hiú remények által engedé magát elkábíttatni. Jegyese és anyja sokkal inkább óhajták e házasság létrejöttét, mintsem attól egy könnyen elálltak volna. Haller kötelezvényt adott, hogy a leendő gyermekeket a szülők vallásában nevelik, s csak alkalmat kerestek az esketés végrehajtására. A catholicismus nagyszerű készületeket tett hódításokra: mert a reformált vallásnak üldözések által való gátlását Erdélyben a helyi viszonyok nem engedék. Jezsuiták, íerenczrendiek, pálosok, piaristák telepedtek le a főbb helyeken, honnan eddig kizárva voltak, s a kérdés csak a körül forgott, hogy Haller találjon olyan szerzetest, kinek füléig nem hatott el a püspöki parancs.

A ragály, mely Szebenben kiütött, a családokat e városból menekülni kényszeríté. Haller Fehéregyházán vonta meg magát. — 1717. szept. 9-én egy kolduló barát érkezett udvarházába, kitől ő a vele szőtt beszélgetés után kitudta, hogy a püspöki tilalomról semmit sem tud. Rögtön tudósítást küld mostoha anyjának Rétenbe, ki más nap, sept. 10-én — vasárnap volt — leányával s testvérével Petki Nagy Zsigmonddal Fehéregyházára hajtattott.

Szept. 11-én hajnalban a püspöki tilalmat a gyanakvó gvárdiántól egy hajdú meghozta a barátnak, de

az a Haller kezébe jutott, ki azt csak a rövid szavakkal végzett esketés után adá kézbe. Az nap még megtartatott a lakodalom: de a szerencsétlen áldozat Hévízről az anyai háztól csak egy hónap múlva költözött férjéhez Fehéregyházára.

Ez naptól fogva élete a szenvedések láncolata volt. Határozattá lón, hogy minden áron áttérítik; szerencsétlen szándék, mely Katalinnak a szenvedésekkel erőt s a sivár fájdalommal kitartást kölcsönzött. Férje házánál papot nem tarthatott s az isteni tisztelet, mely a faluban tartaték, nem volt olyan, hogy e művelt lelkű hölgy igényeit kielégíthette volna. Így erőnek és vigasznak is saját lelkéből kelle kifejlődni. 1718. az újév utáni napokban Haller levert arczczal jelenté nejének, hogy egy püspöki követ kíván vele szólani.

Katalin készen várta e követet, az udvarhelyi gvardiánt, de a hírre, mit ettől hallott, nem volt elkészülve.

— Nagyságod házassága Haller Lászlóval törvénytelen, és a püspök nem engedi, hogy együtt lakjanak.

— Szeretném tudni, mi okon nem élünk mi igaz házassági életet?

— Nem igazán tette le nagyságod a hitet: sok elmaradt belőle.

— Pedig a kegyelmed keze alatti barát eskegett meg.

— Való s ő bűnhődött is azért. De ez semmit sem változtat a dolgon. Mi választ ad nagyságod?

— Köszöntse a püspököt nevemmel. Én idegen vallásúhoz nem szívesen mentem, de édes örömet elhagyom s visszatérek anyámhoz.

A gvárdián most fordítást tett a dolgon s Haller-nét ijesztgeti, hogy férjére csalfaságáért ki van mondva a halálos ítélet. A csel ügyetlen volt s ezt Katalin is belátta és nem minden gúny nélkül mondá:

— És ha szintén egymásután tizenhétszer elütnék a fejét, lelkem elvesztésével soha életét meg nem tarthatnám.

A szerzetes most a rábeszélés erejét vette igénybe,, de a szentírásban jártas hölgy minden okoskodásaiból kiforgatta, s távozott, mint odajött: semmi eredményt sem érve el.

Próbáltatásainak ez csak kezdete volt, s midőn 1718. máj. 12-én anyját elveszté, azok növekedtek. Nem sokára lebetegedett s ikreket, két fiat: Sámuel és Pált, szült. E közben bánata és aggodalmai annyira megtörék, hogy betegsége naponként súlyosult. Nádudvari Péternek, akkor Erdély egyik leghíresebb praedikátorának vigasztaló beszédeiben talált enyhületet, de e vigasza is elmaradt, midőn három hét múlva betegsége enyhülvén, Fejéregyházára vitetett, hol hosszú három hónapig tartó betegsége alatt vallása gyakorlatától el volt zárva.

Férje ezalatt némi osztályos perben néhány napra elutazott, s egészen megváltozva tért vissza. Gyöngéd és előzékeny ez ideig, ettől fogva hidegsége s grombasága határt nem ismert. Színelt kedvetlenséggel jelent meg a szobában, hol neje feküdt, — s bár e bánásmód nejét mélyen sérté, az türt és hallgatott. Végre a csendet férje törte meg. Elmondá, hogy áttérését buzgón óhajtja, s hogy rokonai, különösen Kor-

nis Istvánné tanácsára, kit férje hasonló eszközökkel térített át, mindaddig, míg az meg nem történik, más bánásmódot ne is várjon.

Katalint szilárdnak találta. Határozottan nyilatkozott, hogy e bánásmódot tűrni nem fogja, s mert kötlevele van tőle, hogy ha vallásában háborgatja, elhagyhassa őt, ő, a mint felgyógyul, annak értelmében fog cselekedni.

Férje közönnyel vette a dolgot. „Mit nyersz vele? úgy sem fognak elválasztani?”

E hidegség mélyen sérté a nőt. S leírhatlan bánattal mond: „Az az igaz Isten, a kit én gyermekségemtől fogva tisztelem és most is tisztetek, cselekedje azt a nagy irgalmasságot én velem, hogy esztendő ilyenkor legyünk elválva egymástól; vegyen el vagy engemet vagy kegyelmedet!”

„Melyet a nagy irgalmasságú Isten meg is cselekedett!” mondja Katalin, midőn ez eseményt leírja, még egyszer átélve akkor elcsigázott lelkének bánatát. — 1719-ben ragály ütött ki Erdélyben, mely dúlt és pusztított mindenfelé. Haller és neje Fehéregyházán voltak, hol a férj elkapta a ragályt. Orvos és pap elhagyák, csak neje maradt körülötte s ápolá a perczig, midőn — még alig 22 éves korában — behunyta szemeit. Az özvegy testvéreihez utazott Bonyhára, honnan velők Árokaljára ment át, hol egy leányt, — az árván született Borbálát hozta a világra.

A ragály megszűntével, 1720 pünköstjén visszatért Fehéregyházára s első gondja volt férjének ünnepléses temetését elrendelni. Közepette a készüléteknek

gyermekai közül az, kit legjobban szeretett, Sámuel beteggé lett. Az anya, ki nem tudá elviselni a gondolatot, hogy e kegyencze nem az ő vallását kövesse, — kérte Istenét, hogy vegye magához. Meghallgatták, s a temetés Fehéregyházán kettős volt. Atya és fiú egymás mellett nyugodtak.

Három évi özvegység után 1722-ben pünköst harmad napján rokoni óhajtására gr. Teleki Józsefhez ment férjhez. Szenvedései s lelki háborgatásai azonban erejét aláásták, s e miatt boldogsága a nálánál jóval korosabb, de végetlenül tisztelt és szeretett férj oldala mellett sem lehetett teljes. Szenvedéseit egy ellene gyalázatosan kezdett s még gyalázatosabban folytatott per nevelte.

Épen gyermekágyat feküdt az 1723. mart. 7-én született fiával Zsigmonddal, midőn a kormányzó eskorlátnok ösztönzésére első férjének testvére Haller Gábor rendeletet eszközölt ki a guberniumtól, hogy a Haller nevet viselő gyermekeket tépjék le anyai kebeléről. Férje Kolozsvárra ment az országgyűlésre s Katalin is oda követte. Itt első éjjel álmában a kétségbeesett anyát egy ismeretlen vigasztalá: „Ne csüggedjen, mert Isten más decretumot küld, mely amazt elrontja.“ S egy hétre rá Haller Gábor meghalt. A parancs ennek nevére volt kiadva s végre nem hajthaták.

1724-ben a kormányzék a Haller János nevére eszközölt újabb parancsot, mely Teleki József vasakarátán megtört. Hivatkozva a haza törvényeire, a gyermekeket nem adta ki. Antalfi a kath. püspök fényes

hivatalok ígéretével, — s a fő kormányzó Kornis Zsigmond ijesztgetéssel próbálták engedékenységre bírni. Mind hasztalan. Ekkor elhatározd a kormányzék, hogy báró Tige katonai főparancsnoktól fegyveres erőt kér. Teleki azonban emlékezteti a tábornokot, hogy korábbi erőszakoskodások miatt az udvar adott ki egy rendeletet, hogy fegyveres erőt egyedül csak királyi parancs nyomán kell kiszolgáltatni.

De a dologba már az egri püspök is beleelegyedt. Daczára annak, parancsot Bécsből, különösen Savoyai Eugén eszközésére, sokáig nem nyerhettek. Végre elhatározzák, hogy a dolgot a kormányzékbelől terjesztik az udvar elébe. A tanácskozás három napig folyt. A nem kath. tanácsosok megtagadák szavazatokat. Sőt maga a katolikus Haller György is ellenmondott. De a többi kath. urak megszavazták, s daczára a Bécsben tett közbenjárásoknak, az ítélet megerősítését is kieszközlék. Egy ezredes két század katonasággal vegye el a gyermekeket: volt a parancs. „Sajnálják a dolgot, felelék a rendelet megváltoztatását sürgető ifjabb Teleki Józsefnek a ministerek, s látják, hogy törvénytelen, ő felsége adott ígérete ellen semmit sem tehetnek. És ő felsége, az ország örökös ura, a törvényt is megbonthatja.“

Katalin erejének nagysága a csapások önmegadással hordozásában tűnt ki. A dolgot akkori kolozsvári pap Deáki József tudatta vele. Férje és ennek barátja Kemény László vigasztalák a könyező anyát könyes szemekkel. Nem várták be, hogy a házhoz katonaság jöjjön: 1725. decz. 4-én a kormányzó Kornis

Zsigmondnak a fia, gróf Csákiné Haller Katalinnak a leány átadattak.

Némi vigaszára volt Katalinnak, hogy a következő évben egy fiút, s 1730-ban egy leányt szült. E gyermekekkel s házi boldogságával enyhíté bajait s gyakori betegségeit. Oh rövid nyugalom, kinteles pihenés! Idősb fia Zsigmond, egy korán fejlett okos gyermek, 1731 tavaszán, annyi nyugalommal, mennyi csak egy bölcset illet meg, elhunyt. Még azon évben elveszté másik két gyermekét, végre 1732. nov. 1-én férjét is eltemette. S az alig 32 éves Katalin gyermektelenül magában állt.

Az özvegyi év háborítatlanul múlt el. De azután férjének testvérei követelésekkel léptek fel az özvegy ellen, ki ügyének igazságát mindannyiszor keresztül tudta vinni s a megkezdett pereknek elejtését kieszközlölte. Katalin 1734-ben súlyos beteggé lett. Életéhez is kevés volt a remény s válságos 30 napon át a kincs-szomjas rokonok katonasággal őriztették ágyát, a per-ezekben, midőn Katalin kiengesztelődve a világgal, tekintetét egész rajongással a menny felé fordítá. Szenvedéseit próbáltatásoknak vette, s úgy érzé, hogy nem állta ki azokat egész erővel; csak a Megváltóban bízott, a vőlegényben, ki érette meghalt. Betegségét e per-xben enyhülni érzé s nem sokára elhagyhatá ágyát. A reményükben csalatkozott rokonok megújíták perüket s folytaták 1737-ig, midőn Katalin, hogy hábor-gattatásai megszűnjenek, a Teleki-jószágoknak több mint felét kibocsátá kezei közül.

Özvegységének többi idejét is szenvedésekkel tölté

el. Súlyos betegség s még súlyosabb lelki hányattatás közt váltakoztak napjai. Vigasztalást csak könyörgések és jótéteményekben talált, mert hasztalan kereste azt gyermekeinél. Mostoha leánya Teleki Krisztina, Toldi Ádámné pert kezdett ellene, — egy, Mária Teréziához benyújtott folyamodvány következtében, rendkívüli úton, — némely állítólagosán visszatartott felkelhetőkért. Édes leánya Haller Borbála, a catholicus Teleki Pálnak hitvese, még mélyebben sérté. Letépve az anyai kebelről s oly körben növekedve, hol csak gyűlöletet és szánalmat szívhatott be anyja iránt, gúnyai és rágalmaival folytonosan üldözé. Végre a bántalmazásnak következménye az anyai szeretet utolsó szikrájának is kialvása lón: 1744-ben okt. 8-án egy levelet irt hozzá, melyben széttépve a szülői viszonyt, őt eltaszítá magától.

E szenvedések közepett tűnt ki Katalin léleknagysága, s a módon, melylyel özvegyi éveit hasznosítani tudta. Vallásának, a jótéteményeknek s tudományoknak élt. Hévizén, hol legtöbbet mulatott, s melynek egyházát ő alapítá, templomot építtetett, papot tartott. Más helyeken a romladozott egyházakat — magyar- és erdélyországiakat — kijavittatá, a szükölködőket szent edényekkel látta el s több mint húsz egyházat felsegített. Szegény gyermekeket neveltetett s segített a papi pályára: ezek sorából vált ki a halhatatlan Bod Péter is.

Jobbágynak anyjak volt. Még fiatal éveiben szülői s férjei házánál hasznosítani tudá társalkodását Köleséri Sámuel, Simoni Márton és Borosnyai Márton,

azon időkben híres orvosokkal, különösen a fűvek gyógyerejének ismeretét tanulta el tőlök, hogy saját házában keresztyéni alázatossággal s szeretettel ápolhassa a betegeket. „Udvara — írja Bod Péter — olyan volt, mint egy jól rendezett klastrom. Élete mások előtt példa és világos tükör.“

Ama férfiakon kívül legörömeőbb tudományos papokkal társalkodott. Bód Péter hat évig volt udvari lelkésze s első munkáját a „Kősziklán épült erős ház ostromát“ neki ajánlotta. Kinyomatta az ettől írt „Szentírás értelmére vezérlő lexicont;“ segíté külföldi útjában s a hazatérőt pártfogása és szívélyes barátságában részelteté. Ugyancsak e hölgy kinyomatta még a fejedelmi korszakból ismeretes Keresztúri Pálnak „Egyenes ösvényét“ s az általa annyira kegyelt Nádudvari Péternek 84 egyházi szónoklatát. Sőt próbáltatásai és szenvedései közepett maga is irt imádságokat, melyeket összegyűjtve „Védelmező erős paizs, melylyel a kísérteteknek tüzes nyilai ellen oltalmazhatja magát a keresztyén ember“ czim alatt kiadott. A nyelv tisztasága s az igazi vallásosság mellett a prófétai kenetes hang, mely ez imádságokon előmlik, meglepi az olvasót. önéletiratát is hátrahagyta: itt meg a hang szerénysége lep meg. Az olvasó csak a szenvedő s bűneiből megtisztulni akaró hölgyet látja, nem a nőt, ki Erdélynek a szomorú napokban egyik védangyala volt.

Magyar könyveket összegyűjtött s azokból egy díszes könyvtárt rendezett. S hogy e kincs halála után méltatlanra ne szállhasson, még életében az enyedi könyvtárnak adományozá.

Így tévé e hölgy magányát édenné, változtatá szenvedéseit örömökké. Harmincz éves szenvedés és betegség csak edzé és nem tántorítá meg soha. De türelme nem volt stoicushoz illő lemondás: valódi keresztényi türelem volt az; s midőn végre 1759-ben szenvedései véget értek: azon erős hittel tért őseihez, hogy azokat meglátandja. Pod Péter a halotti szónoklatban, melyet felette tartott, rámutatva a bíborra — az ére-nyekre — melyekbe e hölgy felöltözve volt, a hallgató rokonoktól méltán kérdé: „Nem akartok-e ti ebbe felöltözni?“ . . . Fájdalommal, de erős hittel búcsúzik az abba felöltözöttől: „Ott vagy te immár tiszta fehér bíborodba felöltözve, ott tartod kezedben a pálmát, követed a bárányt, valahova menend !“

RÁKÓCZY FERENCZ

PÁRISBAN.

Igazságosabb ügyért még nem küzdött a magyar nemzet, mint midőn Leopold alatt kelt föl az eltiport alkotmány megvédésére, s egyik nemzeti mozgalmunknak sem akadt nagyobb, lelkesebb, hazafiasb vezére, mint milyen volt Rákóczy Ferencz. ¹⁾ A forradalmat, mely több mint hét évig tartott, s történetünknek egyik legfényesebb lapját képezi, a szathmári békekötés zárja be; küzdelme czélját ha nem is érte el egészen a le nem győzött, de kifárasztott nemzet — legalább biztosítá alkotmányát.

E béke Rákóczyt nem érte hazájában. 1711. február 2-án Lengyelországba utazott Szalánkról Munkács mellől, hol hazai földön utolsó tanácskozmányát tartotta, hogy soha többé ne lássa meg a Kárpátok alját. A szathmári béke tért nyitott ugyan neki a visszatérésre, de ő nem fogadta el. Elhagyá szeretett családját, fejedelmi kincseit, az országot, melynek szabadságáért mindenét áldozá, de hü maradt elveihez. Nem

¹⁾ A magyar Tudományos Akadémia által kiadott Monumenta Hungariae Historica I. oszt. VK. a Simonyi Ernő londoni magyar okmánytárát tartalmazza. E kötetben hat okmány található, hat levele Rákóczynak Gualterio bíbornokhoz — mindnyája francia nyelven írva. A bíbornok pápai követ volt Rómában 1700-ban, de Rákóczyval csak 1713-ban ismerkedett meg, s vele 1714-ben kezdett levelezni. Cikkem alapját részben az érdekes levelek teszik, melyek a fentírt kötetben világot láttak.

hitte, hogy e békepontok meg ne szegessenek, mint megszegettek a bécsi, nikolsburgi és lincziek, az 1681-ki soproni végzések. S távozott.

Még egy reménye volt, a Nagy Péter orosz czártól nyerendő segély, ki őt korábban a lengyel trónra akarta emelni. Akkor ő nem fogadta el a koronát, melynél jobban szerette hazája ügyét, most a czár tagadta meg segélyét. De az európai háború keleten és nyugaton még egyaránt dúlt, s Rákóczy még mindig várt a jövőtől. Majd 1713-ban a spanyol öröklési küzdelemnek az utrechti béke véget vetett, véget a fejedelem reményeinek is.

Rákóczy ekkor már Franciaországban volt.

1713. tavaszán Rouenba érkezett, hol herczeg Luxembourg fogadta őt, s mint Saint-Simon bizonyítja, a legnagyobb előzékenységgel. Azonban a fejedelem nem saját neve alatt utazott. Jól tudá, hogy czime és rangja az etiquette szabályaira oly sokat tartó udvart és főurakat nem kis zavarba hozná, ő fejedelem volt, Franciaország által elismert souverain, ki udvarában követet — Desalleures — tartott. E körülmény bizonynyal számos udvaronczzal, külkövettel összeütkezésbe hozta volna — s így lön, hogy a „Sárosi gróf“ nevet vette föL

Sárosi Luxembourgnál vett szállást, valamint a grófnak minden költségeiről a herczeg gondoskodott. Mellözve lön minden szertartás, de annál több benső szívélyességet tapasztalt a bujdosó. Nehány nap múlva ez Páriebe utazott, s a herczeg ottmulatása idejére följánlotta neki párisi házát.

Franciaország fővárosa épen ekkor ünnepelte az utrecht-i békét. Május 25-én Turenne herceg, mint a város kormányzója, nagy vacsorát adott. Sárosi gróf az estélyre kapott meghívást, de a rangszertartás végett nem jelent meg, hanem elvonultan nézte az azt megelőző tűzijátékot. A gróf magát Párisban marquis Dangeaura bízta, s valóban jobb vezetőt ez udvaroncznál nem is találhatott volna.

Dangeau Fülöp marquis XIV. Lajos kedvencei közé tartozott. Előbb a királyné, utóbb a király kártyatársa volt, kik őt ügyessége és finom modoráért igen kegyelték. Rákóczy val sógorsági összeköttetésben állt. A fejedelem ipa a hessen-rein-waldfriedi tartománygrófnak testvére, nőül bírta a marquis nejének nővérét. Ez még nem rokonság — de alapját vetette meg egy ismeretségnek, mely Rákóczynak száműzése alatt lényeges szolgálatokat tett. Mert madame Dangeaut Maintenon asszony, sőt maga a király is kegyeikkel halmozák, az udvar minden élvezetében résztették, s ezek, mint Saint-Simon följegyzé, „nagyra voltak Rákóczyval — mint amarquisné magas rangú rokonával — ki Párisban kívülök senkit sem ismert.“

Azonban, mint említők, Rákóczy igaz nevét elhallgatá, a nélkül hogy ez incognito megszűnt volna a legnyilvánosabb titok bélyegét hordozni magán. De Dangeauék előtt minden ajtó nyitva állt a legmagasabb körökben, s az udvar legválogatottabb társaságaiban, s ők Rákóczyt igen jól vezették. Sárosi követelések nélkül, teljes fesztelenséggel lépett fel e nagy

világban. Semmit sem követelt, s épen ezért mindent megadtak neki. A rangviták őt nem érdeklik, épen ezért nagysága és jelleme tiszteletet s szerencsétlensége élénk részvétet támasztott.

Dangeau késedelem nélkül, de fokoként mutatta be Sárosit a franczia világ előkelőinél, s a száműzött csakhamar teljes otthonosságban érezte magát, nemcsak azok közt, kik az udvar előtt a legnagyobb tekintélyben és kitüntetésben állottak, hanem magában az udvarban is. Maintenon asszony útján ismeretségbe jött a király természetes fiaival: Maine herczeg és Toulouse gróffal, kiket azonban egy parlamenti határozat törvényesített, s kik XIV. Lajosnál mintegy közbenjárói voltak. Versaillesben a királyi udvarnál báró Breteuil, a követek bevezetője mutatá be. A báró visszavonult, s az agg uralkodó külügyminisztere Torcy jelenlétében fogadta, kinél ez napon ebédelt. Bourbon és Conty herczegnőknek s az uralkodó ház többi tagjainak is be lőn mutatva, de csak mutatva, s mintegy alkalomszerűleg, mert bevezetve sehová sem lőn. Mindazáltal a királyi herczegekkel gyakran találkozott, s velők bizalmas lábon állt.

Mindamellett Rákóczy az udvari etiquette szabályai ellen eleinte vétett. Jun. 28-án jelen volt a vadászaton, még pedig a királyi kíséret szokott öltözetében, nem tudván, hogy ezt csak engedély mellett vehetni föl. Dangeau figyelmeztetésére előbb az udvaroncz által menteté magát a királynál, majd az első vadászati szünet alkalmával maga is akart beszélni a

királylyal. XIV. Lajos félbeszakítá mentségét: „Szívesen látom önt uram! Oly férfiú, mint ön, kíséretemnek becsületére válik.“

Néhány nap múlva a király Marlyba készült — Saint Germain és Versailles közt — kirándulni, hol pompás palota volt, terjedelmes parkkal ellátva. Szokása volt a királynak ily kirándulása alkalmával kegyeltebb udvaronczeit a fejedelmi lakban szállásoltatni el. Rákóczy számára mindenütt volt ily helyen szállás kimutatva — de most az első kirándulás alkalmával — a békealkudozások a császárral még nem érven véget, Sárosi gróf, hogy a király zavarát kikerülje, s okulva már korábbi esetén is, Maine herceget és testvérét bízta meg, kitudni, ha váljon szívesen láttatnék-e ő Marlyban? Szívesen, volt a király válasza, azonban a gróf is egy nap előbb jelentse magát ez iránt, mint a többi udvaroncok.

Ettől fogva Sárosit rendszeren a király kíséretében lehetete látni, Marly, Claigny, Versaillesben s mindenütt, hol udvari palota volt; az uralkodóval gyakran beszélt, de csak nyilvános órákban, s ritkán a nélkül, hogy arra Lajostól ne lett volna fölszólítva. Ha néha kihallgatást kért, akkor ez négy szem közt dolgozó szobájában beszélt vele.. Ezt ritkán tette. Az első elfogadás után a király a Hotel de Vilié jövedelmére (a párisi városház) hatszázezer forintot utalványozott neki, s azonkívül évenként 60,000 frankot. Ezen kívül a spanyol király is fizettetett neki 30 ezer frankot. Egy év múlva e kilenczvenezer franknyi évi jövedelme 120

ezerre lőn szaporítva, akkor azonban elveszte a 600,000 frankból 240 ezeret.

Ennyi jövedelem elegendő volt Sárosinak, hogy a párisi előkelő világban rangjához illő állást foglaljon el. De ő párisi szállását inkább cselédsége számára tartá. Maga többnyire az udvarnál volt, s Fonteneblauban a király egy szállást az ő részére butoroztatott föl. Maga az aranygyapjas rendet viselte, melyet még mint erdélyi fejedelemnek küldött a spanyol király, s nyitott házat tartott. De róla, fölléptéről, s magaviseléséről halljuk az egykori Saint-Simon herczegnek véleményét:

„Rákóczy — írja a herczeg — túlság nélkül nagyon magas termettel bír. Növése izmos, jól arányzott. Tekintete nemes, majdnem parancsoló, de a durvaságnak árnya nélkül. Arcza eléggé kellemes, de valóságos tatár arcz.“ A tatár szó alatt aligha nem keletit ért a herczeg, ki ezután a bujdosó lelki tehetségeit taglalta. Okos, szerény és óvatosnak írja őt, de kiben nem sok volt az „esprit,“ hihetőleg a finom franczia társalgási élez. Bámulja udvariasságát, melyet megválogata, hogy ki irányában gyakorol, könnyű s a mellett méltóságos modorait, melyekbe azonban semmi hiúság sem vegyült. Szeret társalogni, a nélkül, hogy fecsegő volna, élményeit igen jól adja elő, a nélkül, hogy önmagáról beszélne. Becsületes, igazságos, őszinte és igen bátor férfiúnak festi. Vallásos volt, de azt nem titkolá, s nem is kérkedett vele; sokat imádkozott, s a szegényekkel sok jót tett. Házánál szigorúan megkívánta az erköl-

csösséget, pontosságot a kiadásokban, s a szigorú gazdálkodást.

Mind e tulajdonság elegendő volt, hogy a száműzöttek tiszteletreméltó állást vívjon ki. De ő nem volt képes az eseményeknek más fordulatot adni; a nagy dráma, melyben neki is oly fényes szerep jutott, be volt teljesen fejezve, midőn a császár is aláírta a békét. Figyelemmel kísérni az eseményeket, s azoktól várni mindent: ez volt a föladat, melybe most be kelle nyugodnia. A rastadti béke után számára csak a megnyugvás maradt. „Akaratomat — írta maga — alárendelem a gondviselésnek, melynek utai beláthatlanok. Nem reménylek, nem esem kétségbe. De azért meg nem szakasztott nyugalmat sem élvezek. Mindamellet inkább nyugodt vagyok mint nyugtalan, s erőltetem magam, hogy ne igyekezzem a jövőbe látni; nem mintha nem találhatnék reménysugarakat, hanem az európai viszonyok tetszenek sokkal kuszáltabbaknak, hogy sem azokba oly gyenge szem, mint az enyém» beláthatna. Azt is tudom, hogy nemcsak engem hánykódtatnak e gondolatok. Önnek hazája (t. i. Olaszország, e levél az olasz Gualterionak szólt) hasonló nyugtalansággal van bizonyynyal telve . . . s nekem úgy tetszik, hogy nem fordítottak elég figyelmet az osztrák-ház hatalmának növekedésére, melynek következményeit bizonyynyal legelőbb Olaszország érzendi meg.“

Ez izgatott lelki állapotában szabad idejét olvasás és vadászattal tölté. Az első, mint maga mondá, megtaníttja, hogy a szerencsétlenség épen oly múlt-

kony, mint a szerencse, s ez utóbbiból látja, hogy nincs oly ártatlan állat, mely üldözéseknek ne volna kitéve. Ily hányatott körülmények közt alamizsnása, Kéri Ferencz társaságán háborgó lelke egész szenvedélyével csüngött. Kéri a fejedelem iránti ragaszkodásból csatolta össze sorsát a Rákóczyéval, miután a herczegné biztosítá, hogy Rómából elbocsáttatást eszközölné számára. De Kérit ezért osztrák elöljárói üldözik, míg nem Gualterio bíbornok Rómából a fejedelemtől maradhatását kieszközlé.

Azóta a hű pap vele volt, vigasztalója az udvari zaj és ünnepélyek közepette, melyek Marlyban és Fonteneblauban oly egyformák voltak, s elég kellemesen, de maguk után nyomot sem hagyva őrlék a hontalan napjait. Az utrechti és rastadti békék, melyek 1713-ban s 1714-ben a spanyol örökülési háborúval kapcsolatosan annyi fontos európai kérdést végzettek be, a nélkül, hogy sokakat teljesen megoldottak volna, mélyen érdekelték Rákóczyt is. S e részbe ő nem ringatta magát csalóka reményekkel. Még tartott ugyan a congressus-Badenben, s Rákóczyt barátai biztatták, ő jobban látott ezeknél. Az eddigi eredményekre utalt, s az osztrákház növekedési vágyára, mely mondá: „annak eredetével egykorú.“ Ez elnémitá. „Ily szomorú kinézetek közt — mond még ezúttal Sárosy — egyebet nem tehetünk, mint az életet lehető elvonulásban tölteni. Lemondásunk akkor erény, ha teljesítők kötelességünket és hivatásunkat, s akkor a fensőbb lény akaratában megnyugoszunk.“ De a lemondást, mely nem egyéb munkakerülésnél, bűnnek bélyegzi, s moso-

lyogni tud azokon, kik a sötétbe néznek, s a jövőtől várnak, „ez kellemes lehet azoknak, kik lánczaikat szeretik viselni, csakhogy válluk eléggé erős legyen arra.“

S jó, hogy Rákóczy a badeni congressusra nézve nem élt csalálmokban. A békét az Imperium is elfogadta. Sorsán ez mitsem változtatott, míg XIV. Lajos élt. E nevezetes ember személyisége addig az udvarnál tartá őt. De visszavonult onnan, miután a király behunyta szemeit, alig pár hó múlva. A regens udvara cselszövények színpadává lett, politikája Ausztriához közelebb voná, barátai Maine herczeg és testvére jogai kétségbe vonattak, elég ok, hogy a bujdosó magyar félrevonuljon.

Sárosi 1715. végén a kamuldulok (néma barátok) zárdájában vonta meg magát, kikenél már korábban egy házat bérelt ki. Részesült ugyan az elhunyt király által nyújtott kedvezésekben továbbra is, de a világtól elvonult. Ritkán fogadott el látogatást, s maga még ritkábban tett. Egy évben alig egy párszor fordult meg a királyi udvarban, vagy a regensnél kötelességből, vagy Párisban Tessé marsai és Dangeaunál, vagy egy-két barátjánál, úgy élt mint vezeklő, hetenkint egy párszor kenyéren és vízen, s egyetlen éjjeli vagy nappali imádkozást sem mulasztva el. Cselédsége számát megapasztá, de jótékonyága annál kifogyhatlanabbá lett. Társasága majd Tesséjével növekedett, ki politikai okokból vonult e zárdába, hol együtt csináltak üvegházakat, s más szépítéseket a zárda telkén. Talán e zárdái magányában kezdte megírni latin „val-

lomásait“ s „elmélkedéseit a szentírás fölött,“ melyek ekkori életmódjához oly jól illettek.

E vezeklések közepette sem halt ki kebeléből a remény — mi annyi bujdosónak ad vigaszt és enyhületet — hogy imádott hazáját még egyszer fogja láthatni. Mindenről, mi Magyarországon s ennek közelében történt, jól volt értesülve, s bár 1716-ban a porta és Ausztria közt kiütött háborúnak elején, mindjárt a török által részvételre lón fölszólítva, ez úttal még nem lépett ki a tettek mezejére. Sőt tiltakozott a Sualteriohoz írott levelében a hollandi lapok azon hírei ellen, melyek öt utaztaták: „Soha sem volt oly nyugodt életem, mint mióta a királyok királyát udvarlom; magányom bája feledteti velem a hiú kíváncsiságot: tudni, mi történik a világban.“ Alamizsnása és barátja Kéri, épen ez időben kívánczozott el tőle, s ő ez óhajlásának nem hogy ellentállt volna, sőt kérelmével, hogy e férfiúnak egy római zárda mutattassék ki, maga is előmozdítá azt.

A világ e nyugalmat, és érdektelenséget szinlettenek tartotta, s mint rendesen, gyanúsításra talált elég okot. „Azzal vádolnak, hogy megtettem, a mit meg kellett volna tennem!“ mondá, s minden olyan hirt, mintha a törökök fölkelésében része lett volna, határozottan visszautasít, ő Ausztria kezét látja a támadásban, melyet a velenczések intéztek Törökország ellen, hogy amaz és a pápa segítségére legyenek ennek könnyű elnyomásában. Udvari csel soha ennél jobban nem sikerült — ő követte szálait a rastadti béke óta —

s bámul, hogy a rászédettek nem vették észre, úgy hiszi, hogy ha a török elbolondítása sikerül, a diadalmas sereg egy része végre fogja hajtani a terjedelmes terveket: pedig a török hasonlít a szörnyhez, melynek százezer karja van, s koponyája nincs.

Ausztriának Itáliában űzött terveivel hozza e hadjáratot kapcsolatba. Igazat ad neki, úgy hiszi, azon körülmény is, hogy Lamberg gróf a hadjárat folytatására pénzsegélyt sürget. Mert hiába beszél a bécsi udvar békés érzelmekről. Ha komolyan ajánlhatnák, sem fogadná el. Nissát (Szerviában) akarja elfoglalni; hogy onnan az adriai tengerig terjedhessen, Így őszszeköttetésben legyen Nápolylyal. Épen azért mindazzal, mit a pápa a császárral tesz, Olaszország lánczát készíti, s sajnálja, hogy a szentszék s Franciaország közt egyenetlenség van; mert 40,000 osztrák Olaszföldön többet árt a pápa tekintélyének, mint százezer sorbonne-i doktor.

Így gondolkodott Rákóczy 1716. végén az akkori politikai láthatárról, nyugodtan és hidegen észlelte a körülményeket, s azok által a legélénkebbül foglalkodtatva. „Hasonlatos vagyok, mondá maga, a tábornokhoz, ki bevégzett hadjárat után visszatér az udvarhoz, várva, hogy urát újra szolgálhassa, mitsem kérve tőle, elégedettén, hogy jelenlétét élvezheti, s türelemmel várhatja rendeltetését.“

De e rendeltetés még egy csalódás volt. 1717-nek tavaszán Péter czár Párisba ment. Itt gyakran találkozott Rákóczyval, sokat beszéltek együtt magánosan

és bizalmasan, sőt ebéden is gyakran volt a czárnál. Mindez a külföldi követeket nagyon foglalkodtató. Rákóczy nem csinált titkot belőle, hogy a török őt hívja, s neki szándékában is áll elmenni.

S valóban Rákóczy 1717. September 15-én hajóra ült a bujdosókkal. Már későn — 1718. tavaszán meg lőn kötve a passarowiczi béke.

AZ UTOLSÓ RÁKÓCZY.

I.

Rákóczy Ferencznek idősb fia, erdélyi fejedelempraetendens s e nevezetes családnak végsarja: Józsefi Előttem egykorú arczképe. Hosszú arcz, nagy élénk szem, csontos egyenes orr, duzzadt ajk, kiálló állcsont, izmos erős vállak, s férfias termet bélyegzik.

Rákóczy élete folytonos küzdelem trón és hatalomért. S e család épületében a zárkö, e végpont évkönyvükben a kétszázados családi törekvést igazoló vagy befejezé. Eme Rákóczy annyi elszántsággal, de kevesebb kitartással és szerencsével fogott terveit létesítéséhez, mint a család bármelyik tagja. Inkább a körülmények befolyása alatt állt, s sorsát vezetni vagy zabolázni nem tudta. Mint kéjencz, mint csillogni vágyó ember sokat megtett a szenvedélyekért, a nélkül hogy ezek valamelyikét a jövőnek feláldozni tudta volna.

Nem volt kincsszomjas mint I. György, vakmerő mint II. György, előrelátó mint I. Ferencz, s szabadságért mindent áldozni kész, mint a II. e néven. De önző volt, mint az első, pazar mint a második, határozatlan mint a harmadik, s most sors-áldott, majd szerencsétlen mint az utolsó.

S ha családjának bukása, ha önkényes száműzése, ha jobb sorsra érdemes meleg kedélye meg tudák neki szerezni kortársai részvétét, de kortársai elfor-

dulának a könnyelműtől, a hideg szemlélő nem fogja eljárásának fontolatlan oldalait menteni, s a politikus, ki az eredményt keresi, el fogja őt Ítélni.

II.

Első neveltetése az atyai háznál fejedelmileg gondos volt Rákóczy Ferencz 1701-ben elfogatott, s a két fiú anyjával Charlotta Amáliával Bécsbe ment férje részére kegyelmet esdekelni. Ennek elszökése után a hercegnő kolostorba zárattott, s a két fiú nevelését az udvar vállalta el.

Az udvar Rákóczy Ferencz két fia (György és József) kiadását megígérte ugyan, ha ez a szerződési pontokat megtartaná ¹⁾, de Rákóczy a fanatizmus nagyobb ragaszkodásával csüggött tervein, mint különben imádott családján. S így a gyermekeket az udvar nevelteté.

Nevelés, környezet, minden oda irányoztaték, hogy a családi szenvedély a gyermekben más irányt vegyen. S így az ifjú József még a miatyánkot sem tudta magyarul; s már mint egyetemi tanuló sibaritává lón. Nevét pedig az emlékekért, mik e névhez kötve voltak, „Marchese de San Carlo“-val cserélék föl.

A marchese sziwiszonyai körül sok könnyelműséggel járt el. Sem a családok boldogsága, sem saját hírével nem gondolt, s ifjú szenvedélyeit a környezet még nevelte.

A bécsi egyhangú életet, hol egyre csinálta az adósságokat s azokat egyre fizették, hol pazarolt, élvezte.

¹⁾ Zinkens Europäische Friedenshandlungen. 3. Abtheilung 1902.

zett, tivornyázott, s oly mértékben, hogy érzékeinek nemsokára elkábulni kellett, a befolyás és tekintély nélküli életet, mi pezsgő vérével ellenkezett, csakhamar megunta. Az 1734. év háborús bonyodalmait felhasználta s Mikesként „minden czeremónia nélkül elhagyta Bécsset.“

Olaszhonba Rómába menekült ¹⁾ Innen rendelkezett, hogy bútorai árát pénzzé tévé, küldjék el neki. Apja, a rodostói száműzött, nagyon várta fiát, de mielőtt keblére ölelhette volna, nagypénteken, sírirata szerint „az anyaföldben találta fel nyugalmát, mit életében nem ismert.“ „Az Isten mára halasztotta, írja Mikes, halálát urunknak azért, hogy megszentelje halálának áldozatát annak érdemével, a ki ma megholt érettünk. A micsoda életet élt, a micsoda halála volt; hiszen megmondották neki: ma velem lészesz a paradicsomban.“

III.

Buda visszafoglalása óta a török félhold naponként homályosult, mintha a próféta elfordította volna arcját a soha ki nem elégíthető szultánoktól. Csátát csata után veszettek, várt vár után hagytak oda, s a három félszázados foglalások elvesztésének meglátására egy emberélet elegendő volt. Stambul hanyatlásának bizonyítványai: bukott és bebörtönözött vezérek. Bécs emelkedésének: diadalívek, növekedő bírálom s savoyai Eugen.

¹⁾ Mikes szerint Velenczében tartózkodott, s onnan Rómába szándékozott. Leveli I. 852.

Az „úti possidetis“ alapján kötött passaroviczi békekötésnek (1718. jul. 21.) lealázó és veszteségteljes a szultánra nézve, — s hasznos és dicsőséges a bécsi udvarnak — 24 évi fegyverszünetet, békés nyugalmat kellett volna biztosítani. De a török nem volt megtörve, s a szövetséges udvarok diadalaik által igen büszkék. Ekkor készült a pragmatics sanctio, s a britt és hollandi udvarok annak elfogadását, s a francia udvarral békekötést eszközölték . . . hadd szűnjék a vihar Ausztria feje fölött, mely villámaint nemsokára nagyobb erővel volt rá szórandó.

Ausztria és Oroszhon ez időbeni alliengea nyomán e statusok bármelyike a fegyverrel megtámadott másikat segíteni tartozott. Anna czárnő minden ellenintézkézései hasztalanok voltak. „Mennél nagyobb — írja Königseck (dec. 5. 1736.) az oroszok szenvedett kára; türelmök mennél kiapadhatlanabb és gyakoribb a portánál emelt panaszuk,“ annál „igazságosabb“ a czárnő kényszerúsége hadat üzeni nekik, helyesebben foglalási hadat vinni nyakukra. Ausztria kiegyenlítési törekvései célra nem vezették. Törökország pedig hanyatló hatalmának visszaszerzésére minden meg akart próbálni.

IV.

Mióta Bonneval izlam-hitre tért, s mint ozmán pasa az ország katonai rendét szervezni kezdte, a szultán hadserege tetemes változáson ment keresztül. Új ágyúk öntettek „a kinek előtte — írja Mikes — hatvan bival sétál“ a katonaság betanítása szabályosan folyt.

a sereg megszorítottatott, s a hadi taktikát új lábra állították, — mert Bonneval meggyőződött, hogy a mily alkalmas volt a török sereg évek előtt csatákat nyerni, oly bizonyos az európai seregállás előhaladása mellett — vesztesége.

Rákóczy József e hadban a porta kezében valóságos eszköz volt. Atyja önállóságát nem örökölte, ki később lett volna meghalni, mint hazáját czéltalan vérontásoknak kitenni, s ki nem fényelni, de használni, akart. József igényt formált a trónhoz, de annak elnyerését, nem mint a török szövetségese, hanem mint vazallja akarta elérni.

Decemb. 5-én (1736.) Rodostóba érkezett.

V.

A portának Rákóczyvali első bánása mutatá, hogy mit várhat tőle.

Konstantinápolyból néhány napi ottmulatás után visszatérítették Rodostóba. Mikes okának hiszi, hogy a porta Ausztriát, mint közbenjárót, az orosz kérdésnél megbántani nem akarta. „Nem akarnak — mond Mikes — két ellenséget csinálni; az az egy is sok,“ s viszont később „két nagy és hatalmas császár ellen kell hadakozniok, a kik ketten Európából is kiűzhetnék.“

Bonneval és marquis Villeneuve ellenezték legfőként Rákóczynak Konstantinápolyban maradását, kik a vele való szövetkezést, mint az Ausztriávali béke felbontását tekinték.

De Rákóczy mindég bízott. Vagy nem ismerte az európai viszonyokat, vagy nem akarta ismerni, ő a

független Erdély restituálását lehetőnek tartá. Hogy mennyi vérnek lesz ez szülőanyja, mennyi áldozatba fog kerülni, azzal nem gondolt

Aztán ő igen megfontolatlan ember is volt S ha Mikes igen szigorúan ítelt is fölötte, midőn azt mondá „messze esett az alma a fájától” igaza volt akkor, midőn hiúságát lobbantá szemére.

Sokkal ingatagabb ember volt, hogy természeti jeles hajlamait a bele növelt gyöngeségek el ne temették volna. Nem azért vágyott a trónra, hogy hazáját új elvek szerint kormányozza, hogy az akkor mindenütt divatos autocratiát megdöntse. S a jelszavakat, miket atyja lobogójára festett, a jelszavakat sem tartá meg. ő a trónhoz jogot formált, s mint kinek érzékei minden élv iránt eltompultak, a csillogásban lelt még némi ingert.

A Rakóczy név jóhangzatú volt a hazában. Legalább a Rákóczyaknak mindig voltak párthívei. József is erre épített, a porta is. Mindketten csalatkoztak. A nimbus, mi e nevet köríté, a delejes vonzalom, mi hallatára a keblekben támadt, Ferenczcel a rodostói sírba temetteték.

VI.

Mi ez évben sejthető volt, hogy Ausztria közbenjárása sikertelen leend, s mit színleg mindenik fél került, de valóban mindenik óhajtott, a had kitörése, a következőben csakugyan látható vala, Oroszország ellen a stambuli serai-ra már az azelőtti év májusában kifüggesztetett a lófark — de München a muszkák vezére

aratta rendszeren a diadalt, Orkapu, Bagzszerai a Krím khán lakhelye Assow stb. elestek.

Törökország csak veszteségeiért is húzta halasztóttá az Ausztriával kiütendő háborút. Talmanmég az udvarias viszonzületet is megvihette Königssegnek, hogy „Ausztria barátsága gyémántkő, mit Oroszország nem méltányol ¹⁾, s a porta jobban tudná azt becsülni.“ (Február 4-én 1737.). Mikép méltányolná a porta, Ausztria nem akarta tudni; s mielőtt a határozott congressus összeül, Bécs és Pétervár a conventiont szórosb alapra megújítják, s így lón, hogy a memirowi congressuban a szövöttek túlzott föltételeket tettek, miket a porta nem fogadhatott el, (novemb. 11. 1737.). Munich és Lascy ezalatt igazolák udvaruk követeléseit fegyverük szerencsájével.

VII.

„A békesség — írja Mikes — fel lévén bontva, ezért a portának sem lévén szükséges, hogy arra vigyázzon mire eddig kellett vigyázni“: Rákóczy Józsefet újólág Stambulba rendelé, hogy belőle „ijesztőt csináljon.“

Az aga megbízásához képest Rákóczy még az napon, melyen a rendeletet vette (sept. 16.), megindult. 20-án érkezett meg, s a várostól másfél órányira fényes küldöttség várta. A hercezet a csauz pasa az udvari tisztek által rendezett ebédre meghívá. Fogadtatása itt még fényesebb volt. Agák és basák lepték el az utat, kik az új kegyencz előtt mindnyájan hódolának. A

¹⁾ Hammer's Geschichte des Osmanischen Seiches. 1836.

seliktár agák sárga-vörös lobogóval kormányozták a kiállított lovasságot.

Ebéd után a szultán Fanal nevű palotájába szállítók, melyet számára fényesen kibútoroztak. Tiszteletére egész jancsár-csapat volt. Gyümölcs, virág és sorbeth ajándokok.

Két nap múlva a szultántól két lovat nyert, melyeket ez az imbrahor aga által maga kerestetett ki, s az atyjának rendelt nyugpénz iránti biztosítást.

A szultán igen barátságosan bánt vele, a titkos konferenciákban részt vett, a tisztelet irányában naponként nőtt, az ajándékok, pénz és lovak naponként szaporodtak, mígnem végre a magyar és erdélyi foglyokból számára testőr-sereget is képeztek. ¹⁾

„Elkezdők a comediát — írja Mikes — mert itt azt gondolják, mentől nagyobb becsületet tesznek nekünk, a német annál inkább megijed.

VIII.

Ausztria a török had folytatására 30 ezer embert s ha kellene, többet is szánt. Fővezér lotharingiai Ferencz mellette Pálffi, Eugen herczeg hű bajtársa. De ez agg, tapasztalt katonát elmozdíták s Futokon a főkormányzást helyette Seckendorf vette át. Ez osztályon kívül még három vala: Bosniában Hildburghausen, Erdélyben gr. Vallis Olivér s Horvátországban gr. Eszterházi Miklós.

¹⁾ E fogadtatás terjedelmesen le van írva egy konstantinápolyi tudósítás nyomán; „Leben und Thaten des Praetendenten Joseph Rákóczy.“ Frankfurt és Lipcse 1739.

A Talman által végkiegyenlítésre kitűzött május hava siker nélkül folyván el, megkezdett a hadfolytatás.

Ausztriát elhagyta szerencséje. Seckendorft működésében egyfelől a hadi tanács, másfelől a féltékeny lotharingiai herczeg gátolták; s így ő soha sem működhetett saját tervei szerint. ¹⁾

Hildburghausen Banyalukát ostromolta. De az osztrák sereg megveretett (aug. 4.). Visszavonulása 'rendetlen volt. Töméntelen embert vesztett. A törökök hadi zsákmánya 12 ágyú, igen sok lőpor, sátrak stb. · Khevenhüller Viddint ostromolta .. . épen ennyi sikerrel. Ali pasa sikerült hadi csellel törbe ejté. S ha vesztesége nem is volt oly nagy, mint a banyalukai, de morális befolyása a seregre nézve épen oly kártékony. Seckendorf Brünbe záratott fogságba.

Ily vészthozó volt Ausztriára nézve az 1737-dik év.

IX.

Rákóczy József ez évi hadjárat egész folyama alatt Konstantinápolyban volt. A közügyekben mondhatni, semmi részt sem vett, sem pedig a portánál tekintélyt és bizalmat szerezni nem tudott. A nagyvezér a portánál hatalmas pártfogója volt, ellenben Vileneuve határozott ellensége, úgy hogy ennek megkérdezése nélkül ismerték el erdélyi fejedelemnek, azon ígéretére, hogy 40,000 piasztért fizetend. ²⁾

¹⁾ Memoire secrete de la guerre de Hongrie. — Vallis Moldvába, ütött. — Seckendorf elfoglalta Nissát.

²⁾ Laugier Hammernél IV. k. 841.1.

Következő 1738. jan. 25-kén az emigratio fejei meghívást kapnak a nagyvezérhez. „Nagy vizes pompával“ értek oda Mikesként, mert nagy eső volt. Rákóczy ebédnél a kaimakam mellett ült. Ebéd után a vezér a fejedelem kezébe adá az athnamet, ez pedig viszont a nagyvezérnek a portával csinált szövetség-levelét. S ekkor tudtukra adák, hogy el kell indulniok a hadsereghez.

Február 19-én Csernavodába érkeztek, s innen Vidinbe utazának; „mert azt gondolja a porta — mondja Mikes — hogy mihelyt Vidinbe érkezünk, egész Magyarország és Erdély lóra ül, és hozzánk jő. Talán úgy lehetne, ha az öreg urunk élne. De most hogy hozzánk jőjön valaki, az Isten ne adja.“ Kik Rákóczy közelében valának, azok is elvesztették reményöket, hogy ez ember könnyelműsége mellett valamire mehetnének.

Viddinben a herczegre újabb tisztesség várt. Szeriaszker Airás Mehemet pasa egy sátorban megvendégelé, s testőrjei számát 60-ra egészíté ... Szomorú ellentéte e fénynek a szegény hadifoglyok nyomora sorsa!

X.

Stambulból e közben a Rákóczy által ottan hagyott nyilatkozat mássa elküldetett az európai fejedelmekhez, melyben ez kijelenté, hogy a porta a két magyar hazát nem akarja elfoglalni, csak helyreállítani ottan a régi kormányzási rendszert. Egyedül a hollandi követ fogadta el e manifestumot. Átalában több ily könnyelmű megfontolatlan tette által lett játék

és eszköz a porta kezében s boszúság tárgya pártfogói előtt.

Viddinbe érkezte után rögtön közzétettek egy manifestumot újabb bizonyítványát erőtlenségének s tapintathiányának.

Rövid bevezetés után elmondja, hogy atyja nyomdokin akar haladni, hogy az udvar vele, bármennyire tisztelte s tiszteli a hatalmas császárt, mily méltatlanul bánt; mikép foglalák el jószágait, s kelle nekie ínséget szenvednie; mily csekély jövedelem adaték nekie s ezért menekülnie kelle; minő fogadást talált a portánál, mikép nem fogadta ő el a fejedelmi kinevezést s tartá fen a szabad választást a rendek számára; ő csak jószágai visszafoglalására s az ország felszabadítására fogott fegyvert; s hogy ő a töröksegélyt csak addig használja, míg saját serge lesz stb. Mennyi különbség a „recrudescunt vulnera“ s ezen sikertelen szóhalmaz között.

Egy más manifestumában az ország lakosait, egy harmadikban a huszárokat szólítja föl részére állani, 40 tallért foglalót ígervén személyenként minden harczosnak.

De kémei s manifestum-terjesztői közül többen a herczeg Lobkovitz kezébe estek. ¹⁾

XI.

Rákóczy, mint kevés önállósággal bíró ember, határozott ellenségeket igen, de határozott barátokat sze-

¹⁾ Fleury francia történetíró a „Theatrum europeum“ s a „Leben und Thaten“ stb. Rákóczynak egy Erdélybe történt beütéséről tesznek

rezni nem tudott. Kik pártfogolák nem őt, de az ősi, fényes, s vér vagy aranybetűkkel írott nevét pártfogolák. Így lőn ő politikai discussiók és diplomatiái combinatiók tárgyává, — melyekben nem ő, csak neve szerepelt.

Jegen nagyvezér a Villeneuve politikájának határozott ellensége volt. Ő külön békét szeretett volna Oroszországgal, mert Rákóczy s Bonneval előadásai nyomán könnyebbnek hitte a foglalásokat osztrák földön. A nagyvezér Konstantinápolyba (apr. 5-én 1738.) s onnan nyert kitüntetések után Adrianopolyba ment, Villeneuvevel az ez által nyert fölhatalmazási alapon folytatván a kiegyezkedést. Két pont, a nagyvezér két kívánata volt itt a lapis offensiois — Asownak lerontása s Rákóczynak erdélyi kielégítése (máj. 13-kán). Az elsőben Villeneuve elve szerint az orosz, az utolsóba az osztrák udvar sohasem egyezendettek. A dolog húzódott, mígnem Bonneval is átlátta, hogy Rákóczynak jövője nem lehet s ez a Jégén kegyét annyira elveszté, hogy velei beszélgetésre engedelmet egy egész hó folyamata alatt alig nyerhetett.

XII.

Az erdélyi krónikák egy a Rákóczy-féle törekvésekkel szorosan összefüggő eseményről tesznek említést.

említést, melyben kezdetben a törökök részén volt a diadal, de egy segéd német csapat által visszaverettek. A harmadszor ismételt beütéskor Rákóczy sebet is kapott. Ily viadalról egy általunk alább fölhozandó bulla is tesz említést. De Mikes sem e beütésről, sem a Rákóczy sebérol nem emlékezik, pedig a herczegnek ő mindenütt nyomában volt. Szerinte aug. 28-áról megüzente a vezér Rákóczynak, hogy nem is kell Erdélyről gondolkodni.

1738. márt. vége felé török földről jött föladás következtében felsőbb rendelet nyomán több erdélyi főúr elfogatott. Névszerint a vak 70 éves és süket Toldalagi Mihály, a gutaütött Thoroczkai Zsigmond (60 éves), Bethlen Sámuel, Lázár János, Rhédei Ferencz és László, s Szigethi István a becsület útján megöszült ref. püspök, s később alaptalan föladás folytán Thuróczy János.

Minő zajt minő ijedtséget okozott ez esemény, gondolhatni. Hol fog herczeg Lobkovitz önkényes tetteivel megállani? A kormányzék fölszólítá a hadi parancsnokot, hogy az épen akkor Szebenbe összegyűlt országgyűlést ne oszlassa el a per eldölte előtt. A herczeg büszke felelete: „A rendek isten hírével elmehetnek. Mi köze az országgyűlésnek az elfogatásokkal?“ Látta a kormányzék, a gögös herczeggel nem fog sokra menni, az udvari kancelláriát szólítá fel az uralkodónál tenni lépéseket, kikelvén Lobkovitz ellen: „Communicatis consiliis végére kéne menni elsöbben a denunciatio helyes vagy helytelen voltának, s osztán culpa bene cognita procedálni.“

Ennek e főkapitány gr. Bethlen Imre kegyelemkérésének lett annyi sikere, hogy sept. 29-én gr. Haller János elnöklete alatt egy 10 tagú vallató bizottmány ült össze (köztük 5 katona).

Sok minden faggatásnak voltak a foglyok kitéve, de a bizottmány semmi bünt sem tudott rájuk kisütni. November közepéig tartott munkálódása, melynek nyomán ez évi dec. 23-án az öket szabadon bocsátó s föloldozó leirat a kormányzékhez leérkezett. Egyetlen elégtét, mit a foglyok nyertek, a kormányzék egy

főlirata volt, melyben ez Lobkovitzot önkényes és igaztalan eljárásáért hangosan és nyíltan vádolá az udvar előtt

XIII.

Ugyanez évi ápr. 29-én, midőn Rákóczy emissariusai leginkább működtek az országban pártot szerezni, midőn proclamatioi mindenfelé szétterjesztve voltak, VI. Károly császár egy manifestumot bocsátott közre. Rákóczyt, mint ki a fejedelmi czimet bitorolja, s ennek közö3 ellenét a törököt nyakára vezetni szándékozik, isten és emberek előtt elítéli s annak, ki élve vagy halva kézhez keríti, 10 vagy 6000 forint jutalmat ígér s bocsánatot ezenfelül, ha pártosa volt. Ellentétül Rákóczy a lotharingiai herczeg fejére 10 ezer darab aranyat tűzött ki.

Viddinben e közben dögvész ütött ki, s onnan ezért Jassziba ment. Néhány ezer emberből álló huszár-tábort alkotott, kiket saját öltönyéhez hasonszinű egyenruhában járatott, s kiknek kétszeres napidíjt fizetett. Fősegéde Márjássy Ádám ezredes volt. Azután darab ideig a nagyvezér táborában időzött, ki az oroszok elleni hadsereget másoknak adván át, a moldva-oláhországi seregosztály kormányzatát átvette, de Mikesként ennek sem sok hasznát vette.

A hadjárat szerencséje ez évben is a szultán seregeinek kedvezett. A lotharingiai herczeg mellé Seckendorf helyett Königsegg küldetett, s csapatvezérekül Neiperg, Wallis, Hildenburghausen, Lobkovitz stb. De a múlt évek akadályai még mindig fenállottak.

haditervek még mindig Bécsből küldettek, s az új vezérek egyike sem volt savoyai Eugen, ki magát azok fölé helyezni tudta volna. A Kormánál elvesztett csatát a törökök Új-Orsova, Új-Palánka, Lissa elvételével bősöszülék meg.

XIV.

Rákóczy éppen nem volt az az ember, ki a kedvező körülményeket fölhasználni tudta volna. A török fegyver nyomában szerencse volt, ozmán félholdak üttettek ki a bástyákon, melyekről nem rég gúnykaczaj közt tépette le. Benn az országban elégületlen elegendő. Jegen kegyenczét pártfogolta, segítette . . .

S mégis semmire sem tudott menni. Fejedelmi pompát, fényt úzótt, s a napokat tétlenül hagyta folyni. Ez év nyara is eltelt, ez évi hadjárat is véget ért, s ő mindig azon ponton állt, hol ezelőtt; vezére volt néhány ezer embernek, feje egy kisszerű emigrationak.

Hadseregei balesete daczára a cs. udvar az időt jobban fölhasználta. Kelemen pápánál kieszközlé, hogy ez őt az egyházból kitagadta. Az erröli oklevél sept. 5-én adatott ki. „Rákóczy Józsefet, ki Magyar- és Erdélyországba beütött, a török zsarnokkal istentelen szövetségre lépett, a birodalmat maga és utódai nevében török járom alá akarta adni, a keresztyénségnek ártalmas szövetségeket tett, bíbornokaink tanácsára a megegyezéséből, Rákóczy Józsefet bajtársai, barátai a segédeivel kitagadjuk, egyházi átok alá teszszük, és ez átok alól, halálakor más által vagy általunk megtérése esetében, föloldható.

De Rákóczyt nem sokáig sújtá ez egyházi átok. A francia követi titkár jelenté, hogy már akkor vérhányásai voltak. Mikes szerint „igen sárgódik.“

Oct. 6-án Viddinben az emigratio nagy része hajóra ült. „A fejedelmet — mondja Mikes — igen nyomorult állapotban tevék hajóra.“

Nov. 10-éről Csernavodáról ugyancsak Mikes: „Végét érők Rákóczy Józsefnek. — Tegnap igen nagy gyengeséget érezvén, meggyónt és communicált; a testamentumot megcsinálta. Két órakor délután a pap fel akarván adni az utolsó kenetet, a midőn az imádságot elkezdé, az Istennek adá lelkét 38 esztendőskorában.“

Kora halála nagyrészben rendetlen életének volt következménye. Jobb is volt így neki. A következő évi béke bevégezte volna különben is elég rosszul játszott szerepét. Mit tehetett volna, midőn Nándorfehérvár, Havasalföld, Szerbia stb. az osztrák biztosok s vezérek gyöngesége által török-kézre kerülvén, ez felhagyott a hadfolytatással?

XV.

„Bezzeg néném nyertünk mi a választásban, mint Bertók a csíkban. Vigasztalásunkra vártuk ezt az ifjú fejedelmet, de szomorúságunkra jött“

S Mikesnek e szavakban nagyrészben igaza volt.

Egy haldokló fának utolsó éretlen gyümölcse — nyomtalan elenyészett eszköz egy viharos korszak végpontján, kinek minden fénye ősi név, s minden bűne erőtlenség az ősök erénye ellenében.

Társai nem sz érették, a körüle levők nem tisztelék, s kikkel szövetkezett, még erejéig sem méltányolák.

Bizalmat senkiben sem tudott felkölteni, mi nevéhez kötve volt, eljátszta még azt is. S ha valaki használta, használta mint eszközt.

Még hazáját sem szerette úgy, mint a Rákóczyak szokták szeretni. Ott van proclamatiója, melylyel a magyar nép rokonszenvét akarja kivívni. Ebben is jószágai elvesztén sopánkodik.

Erejénfölüli munkához fogott, de mielőtt belekezdettn volt, kidőlt belőle.

Kütfök: *Leben und Th&ten des Praetendenten Joseph Rágd-czy von H. E. B. Frankfurt u. Leipzig. 1739.* — Bod Péter Smyrna» szent Polycarpusa, Zinkens »Ruhe von Europa oder Europäische Friedeshandlung.« — *Theatrum Europaeum XVIII—XX.* (18-dik század közepe táján irt munkák). — Mikes Kelemen levelei, Szombathely 1794. — Décsy Sámuel *Osmanographia*, Bécs 1789.— *Memoires secretes de la guerre de Hongrie par Schmettow*, Francfort 1786. — *Katona História critica* tom. XXXVIII. — Felmer, Windisch és Engel históriái. — *Erdélyi Tragoedia* (Klio III. esztendő) stb.

CSEREI, AZ EMLÉKÍRÓ.

Cserei a magyar emlékirók közt kiváló helyet foglal el. Két magyar munkája maradt, s memoire-irodalmunk mindkettőre büszke lehet: a *Vera Historia Transilvaniae* s pótlék-megjegyzései Apor *Metamorphosisához*. Mind kettőt Kazinczy Gábor adta ki: az elsőt a nemzeti könyvtárban, a másodikat Apor munkái végén.

De Cserei nemcsak mint író tűnt ki, ő az államférfiúi s katonai pályán is nevezetes szerepet játszott. Úgy hiszszük, olvasóink kedvesen veszik, ha viharos de becsülettel töltött életének rövid rajzát adjuk — hadd szolgáljon ez is bizonyságul, mennyire bizhatik munkájának történeti hűségében.²⁾

Született Miklósvárszék-Rákoson 1668. October 21-én. ¹⁾ Atyja Cserei János, mint Béli Pálért kezes nyolczadfél évig ült Fogarasban börtönben, hol a fiú hatéves korában megkezdte tanulmányait. Még aggult korában is megemlékezék, mint hallá énekelni a bebörtönözött Béli Pált: „Szánj meg én Istenem, mert az emberek üldöznek!“

¹⁾ **Kútfők:** Horányi Memoria. Seivert (Sieb Quartalschrift VL). — Benkó Trane. T. II. Cserei munkái: jelesen *Vera Transs.* s ennek oldalaira sajátkezűleg irt napló-jegyzetek, a autobiographiája, a kormányrendeletek, melyeket Kurz »Magazin« I. k.-ben lenyomatott.

²⁾ Benkó 1667-re teszi. De maga Cserei naplójában a fenebbi adat mellett bizonyít.

Már 1677-ben Udvarhelyen folytatta iskoláját, melyet 8 év múlva 1685-ben hagyott el. Következő évben a nemesi insurrectiohoz csatlakozott, s őszig ottan szolgált, mikor a kifárasztott sereg tisztei s a nemesség adott reversalis mellett elbocsáttattak.

Innen Teleki Mihály szolgálatába lépett. Két évig túrt és szenvedett itt, lovagolt bajtársaival a gróf kocsija előtt, állott őrt éjjelenként, szénát és téglát hordott nappalon, szóval: főúri udvarban volt a kor kívánata szerint s osztozott bajtársai sanyarában a főúr zsarnoksága miatt.

Két év múlva, midőn a gróf méltatlan bánásmódja tetőpontra hágott, elhagyta az udvart.

1688-ban Erdély császári őrsereggel rakatott meg, s a hivatalokban is új egyéneket alkalmaztak. Cserei Telekinéli szolgálatának hasznát vette, mert a Castelli ezrednél mint tartományi biztost alkalmazták. Innen a Gavriani ezredhez ment át, 1689- és 90-ben a bozzai táborozásnál ott volt, s részt vett a zernyesti csatában, midőn Tököli váratlanul az országba ütött. De a csatában lóva, kocsija ott veszett s ő maga nehezen, idegen lovon menekült.

A csatából haza ment, hol atyjával egy csomó menekvő katonát rejtegetett, kiket a Tököli emberei mulhatlanul legyilkoltak volna, s csak később, ennek katonái szétkergetése után bocsátott el.

Azonban Cserei ez időben Tököli pártján volt. Résztvett ennek keresztényszigeti (Groszau) hadjárataiban, jelen volt a fejedelmi beigtatáson, valamint a gyors visszavonuláson. Maga írja, hogy oct. 21-én az

Oláhországba menekültek közt volt, honnan csak jan. 12-én tért vissza, mintán meggyőződött, hogy a kecsgető ígéretek teljesülni épen nem fognak. A hazatérni vágyók eleinte mintegy 300-an voltak, azonban számuk csakhamar 50-re apadt. El is indulának. Utjokban igen sok bajjal kelle küzdeniök, mert az oláhok a derékcsapat rablásaiért haragudtak s Tököli is, ki tartott tőle, hogy ily visszatérők lesznek, az utat kurucz ősapátokkal állotta el. Végre Töröcsvár alá érkeztek, hol a németek őket mindenükből kifosztva, Veterani ezredeshez escortirozták, ki letett hűségü eskü után őket szabadon ereszté.

Ezután viszont tart. biztos volt Gavriani mellett — de csak rövid ideig, mert 1692-ben már nagybátyja Apor István mellett commissar, secretariusi hivatalt viselt. 1696-ban, midőn ugyan e nagybátyja kir. kincstárnokká lett, kincstári titoknokká nevezetett ki.

1697-ben szabadsággal elutazott, meghalt testvére György temetésére, hol azonban kelleténél tovább mulatván, nagybátyja által megpirongattatott.

Cserei boszujában, hogy nagybátyja udvarából menekülhessen, elhatározá megházasodni. Mit mérgében föltett, józan észszel vitte ki. S „Isten kegyelméből“ elnyeré a csodaszép 13-adféléves Kun Ilonát. 1797.májusában jegyezte el, s ugyanazon évoc. 12-én megesküdött vele, nagybátyja Apor István kezei jószágán. Mint furcsa körülményt említi Cserei, hogy a jelen volt úri vendégek közül egynek sem volt szakálla.

Fiatal nejét Cserei Nagy-Ajtára vitte, honnan később viszont Aporhoz ment, ki őt nélkülözni nem

tudta. 1699-ben vele volt a segesvári országgyűlésen, honnan Kolozsvárra s innen Apor rendeletéből Dézsre ment, üdvözlendő az új kamrai bizottmány odaérkezett igazgatóját.

Apor ezután nemsokára súlyos betegségbe esett s 1704-ben meghalt.

Az 1703-ban kiütött kurucz-világgal kezdődött Cserei szerencsétlenségeinek hossza lánczolata. Úgy hitte, hogy Görgényben biztos helyen lesz, s bezáratta magát oda, hol azonban annyira kirablák, hogy családostul éhen hal meg, ha Bánffi László s más főurak nem segítik.

Ezenkívül a kuruczok kirablák jószágait, marháit elhajtották, ékszereit, ezüstneműit elorozták.

Görgényben egy év s 3 hónapig volt, mialatt több mint hatvanszor a kuruczok ellen apró csatázó csapatokat vezetett. Görgény bevétele után, családjával együtt Brassóba ment, hol 7 évig volt. Mint megjegyzi,, itt 6035 m. irtot költött maga és családjára.

Emlékirata készítéséhez itt fogott, ¹⁾ de csak szaggatottan folytatható, mert Wellenstein tábornok rendeleté nyomán a dobolyi, uzoni, csíki hadjáratokban, részt vett.

Egy alkalommal Rabutin rendeletéből Csíkba ment búzát és zabot requirálni. Sikerült is szép csomót összegyűjteni. De éjjel megrohanták a kuruczok, öltönyeit, lovait, 155 darab aranyát, ezüst óráját elvették, oly keményen összekötötték, hogy tagjaiból folyt a

¹⁾ Anno 1709. die 16. mosis dccemb. a bolonyai kapu felett való utazóban való szállásomon Aranyműves Mikidé házánál.

vér, elvitték a moldvai havasokra, e mint maga mondja, éjjel nappal kízzák.

Tizenkétszer térdeltették le, kötötték be szemeit a fenyegették főbelövással, ha át nem áll a Rákóczy pártjára.

Végre csodálatos módon egy vén paraszt öltönyében megmenekült a „gonoszok körmei közül.”

Tüstént Brassóba sietett — hol nejét és gyermekeit börtönben találta. Wellenstein tábornok záratta el ezeket, azon hiedelemben, hogy Cserei magát önként fogatta el a kuruczokkal. Mint gondolhatni, a tábornok a foglyokat tüstént szabadon bocsátá.

Következő 1707-ben csíki főkirálybíróvá nevezetett ki, miután elődje átállott a Rákóczy pártjára. Három éven át, fizetés nélkül folytatta hivatalát, be sem számítva, hogy a seregek élelmezése mily tömén-telen gond- és fáradalmakat okozott neki. A zavarok lecsendesülése után lelépett hivataláról s utódja, ki hivatalát legfőként neki köszönheté, ezt azzal jutáimazá, hogy őt Alsó-Köher falutól — mely ezelőtt birtokában volt — megfosztá.

Csíkból Brassóba s innen Bátosra (Kolozs megye) ment, hol 8 havon át (máj. 11-ig 1711.) viszont felügyelő tartományi biztos volt.

1712-ben a zavarok teljes lecsendesülése után Cserei Nagy-Ajtára ment, hol következő év elején 72 éves atyját elveszté.

A kir. kormányzék 1713-ban újon rendeztetett. Csereit brassószeiki adóbiztossá nevezte ki. 3 havon át éjjel napot összetéve dolgozott. Utalványoztak is szá-

mára 500 forintot, de melyből soha sem látott egy fillért sem.

1719-ben sept. 19-én neje, szülés következtében álig 36 éves korában meghalt. Csereiként. nemcsak szép, jó, kegyes, jótékony s gazdálkodó volt, de kellő életokossággal is bírt, mely értelmes nőknél annyira nélkülözhettem

Bármennyire érezte is e csapás súlyát, de számtalan gyermekei s elhanyagolt gazdaszata miatt kénytelen volt újból megházasodni. S csakugyan 1721-ben Széki Zsuzsannával összekelt.

1721-ben viszont felszólított státushivatalt vállalni el — de neje betegsége miatt ő maga késvén, a hivatalt más nyeré el.

Ennyi csalódás, veszteség (Benkő szerint 18000 frtnyi kár) s ily érzékeny csapások után visszavonult nagyajtai magányába, hol még 34 évet élt családjának s a tudományoknak. Mint Benkő írja (Trans. II. k.) az erdélyi tudósokkal, jelesen Bőd Péterrel levelezésben állott.

Hihető, hogy még Brassóban megkezdett memoiré-ját itt dolgozta ki újra, fejezte be s simígtatá.

Számtalan gyermekei közül csak kettő élte túl, egy leány Kriska második, s egy fiú György első nejétől.

Meghalt 88 éves korában 1756. áprilisban Nagy-Ajtán, hol a családi sírboltba temettetett el.

Cserei, hogy Göthe szavait alkalmazzuk rá, egész ember — character volt. Sem szerencsétlenség, sem veszteség nem ejtett csorbát szilárd jellemén, büszkén

nyújtá homlokát a sors csapása elé. Mindent közönyösen fogadott, mely ritkán fajult keserű sarcasmussá. A legkritikusabb helyzeteket erélylyel és gyors felfogással oldotta meg. A legdemoralisáltabb korban kétségbevonhatlan becsületességet, igazságsze retetet tanúsított. A harczban elszánt, bátor, hivatalos foglalkozások közepett sokoldalú, tevékeny s minden tettében következetes, elveihez hű maradt, s jellemét atyja iránti szeretete és jótékonyág egészíté ki.

Csereitől, a két nyomtatásban megjelent munkán felül, többeket is bírunk: 1) egy naplót, melyet 1698-ban jan. 2-án Nagy-Ajtán kezdett írni, s mely Kemény József hagyományaival — Benkő József másolatában az erdélyi muzeum-egylet birtokában van.

2) Egy latin önéletrajzot — mely tulajdonképen folyamodvány. Midőn Cserei Alsó-Köher birtokától megfosztatott, folyamodványban leírta szolgálatait. Gróf Kemény József magáról az eredetiről vett másolatot, mely megvan az ő *Collectio scriptorum* XXII-ik kötetében.

3) *Projectum de Reformatione abusuum Transilvanorum*, mely még életében el volt terjedve.

A nyomtatásban megjelent munkák kétségtelenül sokkal fontosabbak s becsesebbek. Apor metamorphosieára irt jegyzetek, ahoz nem csak becses adatokat szolgáltatnak, hanem annak hiányait s néhol egyoldalúságát pótolják. Apor buzgó catholicus, Cserei buzgó protestáns: fontos körülmény oly időben, midőn a vallás, a vélemények, nézetek s ítéletek megalakulására oly döntő befolyást gyakorolt. S épen ezért — mert

máskülönben mindkét író aulicus gondolkodása daczára is felismeri a kor hanyatlását — az igazság világosabb átismerhetésére nélkülözhetlen.

Másik munkáját, a Vera Históriát Cserei 1709. dec. 16-án „Bolonyai kapu felett való szállásán Aranymíves Miklós házánál“ kezdé írni. Megszakadásokkal úgy—a mint hivatalos küldetései hozták magokkal—azonban mint magából a munkából látszik, folytonosan dolgozott rajta 1712-ig, hol jegyzetei megszakadnak. De hogy azután is tett rajta változásokat, azt némely később beszűrt adatok bizonyítják, sőt a variánsok is, melyek a kéziratok különböző példányaiban léteznek, erre mutatnak. Történetét 1661. a nagyszőlősi csatával kezdi, tehát azon korban, melyben még nem él, de melyről hallomás után szerezhett magának tudomást. Azonban röviden beleszövi az elválás óta uralkodott fejedelmek dolgait is. Bujdosása alatti unalmai rábírták, hogy „a mit vagy más igaz hazafiaktól s azoknak hiteles relatioiból, vagy magam bizonyosan tudtam s experiáltam s experiálok minden napon, azokat írtam le, senkinek sem hízelkedvén, sem pedig, a hol a dolognak igazsága s valósága úgy kívánta, nem kedvezvén.“ E sorokban elvéről számol, melylyel tollát kezelte, s mely jelszavával: „veritas omnia vincit“ nagyon megegyezik. Ismeretsége s családi összeköttetései azokkal, kik akkor Erdély államéletét intézték, adatai hitelessége mellett kezeskednek, ő sokszor a függönyök mögé is látott, a rugók közé, melyek a tényeket intézték.

Szemét csekélynek tetsző körülmények sem kerültek ki, melyek nagy eredményeket hoztak létre. Ter-

mészeténél fogva gyanakvó lévén, némi bizalmatlansággal nézte mint ifjú a személyeket, Telekit, Bethlent, Aport, Hallert, kik a válságos korszakban az események fejlődésére döntő befolyást gyakoroltak. A férfiban e tulajdon még fokozódott, s ezért mindig keserű, ha a múltra néz, mindig borongó, ha a jövőbe tekint. Amott látja előre készítettetni azt, mi már bekövetkezett, midőn tollát kezébe vette a független államiélet bukását, mely heves kifakadásra ingerli azok ellen, kiket okainak tart Elvekkel bir s ezekhez tántoríthatlanul ragaszkodik. De épen ily makacs, midőn nézeteiről s véleményeiről van szó, s ezeket az elvekkel igen sokszor összezavarja. És ez az, mi tollát nem egyszer túlzóvá teszi, midőn személyekről mond ítéletet. Különben e részben is megvannak szeszélyei s néha épen kicsinységekért kedvenceit ítéli el. Mert nem kell hinni, hogy kimondott részrehajlatlansági elve mellett is ne volnának rokon- és ellenszenvei. Teleki Mihály rász hírét egészen neki köszöni, mi nem zárja ki, hogy az azon időben közvélemény ne lett volna. Talán mint diplomata nem volt mindig lelkiismeretes az eszközök megválasztásában, talán egyes tettei erőszakosok is voltak, vagy e korban a felszín az emlékirónak adott igazat. De Cserei sokat nem fontolt meg, mit azoknak, kik az ő szájával beszélnek, meg kellene fontolni. Másfelől Béli Pált idealizálta, forradalmát s ármányait úgy elsimítja, hogy ha okiratok nem bizonyítnának ellene, az ember hajlandó volna valami felsőbb lénynek tekinteni. Egy martyr, kit a rász világ buktatott meg és — saját tehetlensége. De pártvezérben a tehetlen-

ség mindig bűn: pedig ezt Cserei jól tudta akkor, midén Tökölit festi. Különben munkája a magyar irodalomban, mint mű jeles, mint történet hasonlólag nagybecsű: adatai, jól értesültsége, a hazai állapotok festése a viszonyok teljes ismerése miatt.

Bámulandó műveltség, ismeret és talentum bizonyossága az. Látszik, mint fel tudá az ország főbbjeivel! társalgását, érintkezését használni, hogy életeszét, status és világismeretét bámulandó módon fejezze ki.

A nyugodt, higgadt kedély — a protestantismus minden előszeretete mellett is — mely munkáján előmlik, kétségtelenül igazsághoz hű ragaszkodást tanúsít, különben is legterjedelmesbben azon helyzeteket írja le, melyekben vagy maga is szerepelt, vagy mint tanú látott. Emlékirata telve éppen ezért a legélénkebb cselekvényekkel... azon kor hibái és nagyságának tükröként áll előttünk.

Stílusa a memoire stílnak utól nem ért példánya irodalmunkban oly naiv és természetes, oly velős és jellemző mindenütt. Saját élettörténetének nevetséges részleteit éppen oly kedélyes őszinteséggel beszéli, mint sötét emlékü élményeit, és ezek, valamint közbeszúrt történeti anekdotáknak leírása, a helyzetek festései s a jellemek előállításában természettől nyert tehetségei és naivságánál fogva egyaránt művész. Néhány szóval, pár odavetett vonással tisztább fogalmakhoz juttat az akkori állapotokról, közhangulatról, mint menynyihez sok más ívekre terjedő rajz. E részben, hol sem rokon- sem ellenszenvenek nincs helye, hanem ő is a közönség befolyása alatt áll, teljesen hű és hitelt érdemlő-

MIKES KELEMEN.

A magyar irodalom a XVII-ik század utolsó feléről emelkedésének kiváló eredményeit tudja felmutatni. Pázmány megjelölte az utat, melyen prózájának haladnia kell, s habár a példányt kevesen érték is utói és felyttl senki sem múlta, mégis mindenkit oda utalt, hogy szép és erőteljes nyelvét lehetőleg megközelíteni törekedjék.

Szomorú időknek kelle bekövetkezni, hogy a haladás fel legyen tartóztatva és az eddig kivívt eredmény elfeledetté téve. A század alig mult el, s a megálázott törököt a pacificatio alig szorította ki a Duna és Tisza mellékéről, midőn a lángba borult Európa harczy zaja közé a magyarok fegyverzörgése is vegyült. A megnyírbált és sokszorosán megsérült magyar alkotmány kivívására igen alkalmasnak látszott az időpont, midőn az ozmán birodalom kivételével, az egész continenst két nagy háború — az északi és spanyol örökösödési — harczy színhelylyé tette. És még sem volt az. Mint oly sokszor, ismét az európai közvéleménynyel állt szemben a magyar. így lón, hogy a mit a szathmári békével elért s a mi a szathmári békére következett, nem volt alkalmas a megkezdett úton vezetni nemzeti fejlődését.

Legroszabb napjai mégis az irodalomnak voltak, ha ugyanazt, mi néhány évtizedig terjedt, lehet irodalomnak nevezni. Az „aureum scientiarum seculumban“

mint Benkő nevezi — volt ugyan író elég s könyv is jelent meg meglehetősen számban, de nagyrésztben latin. És a mi kevés magyar volt — ezek teljesen szakítottak a múlttal és ennek minden vívmányaival. Mondhatni, íródtak a könyvek: hiányzott az élet jele mindenütt, mozgalom, élénkség, feltörekvés. Az áradó próza laposságával posványba sülyedt, s a szellemtelen költészet rímre szedett próza volt.

Csak két író — két pharost egy félszázados lapban — csatoltak élményei a múlthoz: a zsémbes öreg Aport s a nemes és nyugodt Mikest, kit íme Toldy második kiadásban mutat be a közönségnek ¹⁾. E két író nem azon kor szülötte. Még azon iskolához tartoznak, mely Csereit, Bethlen Miklóst szülte, szellemük és stíljok egyaránt oda sorozza őket, és a tárgy, melyet feldolgoztak. A „Metamorphosis Transilvaniae“ csak úgy kútfeje a kor történetének, mint a „Törökországi levelek.“

Az utóbbit Toldy Ferencz, irodalom-történetünk halhatatlan érdemű megteremtője 1863-ban második kiadásban sajtó alá rendezé, miután az első, a Kulcsárféle 1794-iki, nemcsak elfogyott, de az ökönyvárosi ritkaságok közé tartozik. Úgy van, igaza van a derék kiadónak, a nemzet őrangyala akarta, hogy e „korának csúcán álló munka“ fenmaradjon. És nem is képzelhető másként, mint hogy báró Tót Ferencz hozta magával Konstantinápolyból, hol ez 1762-ben

¹⁾ Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. A szerző saját köziratából életrajzi értekezéssel közli Toldy Ferencz. Két kötet. Pest 1861. (A magyar klasszikusok második évi folyamából.)

mint francia tüzerízt megfordult, talán a szerző hagyományaiból, talán mint ennek ajándékát. Tót utóbb visszatért Magyarországra. A kézirat tőle kerülhetett Kulcsár birtokába, ennek hagyományai közül pedig Toldyéba. — Helyesen! mert így legbiztosabban juthatánk egy teljesen correct és hibátlan kiadás birtokába.

Mikes 1690. aug. hóban született, protestáns szülőktől. Atyja Mikes Pál volt — anyja bizonytalan. Legalább ő Torma Évát mostoha anyjának nevezi. „A mostoha vagyis az édes lelki anyámat az Isten örökösen megnyugosztalja szent színe előtt, a kihez én holtig való és örökös kötelességgel tartozom, mert eszköze volt az anyaszentegyházban való létemnek“ azaz catholicussá tette. Ez már atyja halála után történhetett, ki hazájából Tökölivel együtt bujdosott ki. Mikes Pál özvegye a XVII-dik század végén férjhez ment Boer Ferencz krasznai főispánhoz. Ettől született fia volt Boer József, ki utóbb, anyja mint a Huszár Borbála — Torma Györgyné — leánya eszközlésére, Huszár nevet vett fel. „A szegény anyánk nagy okossággal cselekedte, hogy annak a régi famíliának hírét, nevét örökös feledékenységbe nem engedte esni, hanem öcsém uramban mintegy feltámasztotta.“

Mint ifjú — a kor szokása szerint inasi vagy apódi minőségben — Mikes Mihály udvarába került, hol ennek fiaival Ferenczcel és Istvánnal nevelkedett. *)

¹⁾ Alig hihető, hogy Kelemen nem tudta volna Mikes István nevét, kivel együtt nőtt fel. Tudta: de a Huszárhoz írt levélben is egyszerűen Mikes úrnak nevezi.

Egy levélben, melyet 1660 Rodostóból mart. 25-éről irt s mely 1860-ban a Marosvásárhelyi Füzetekben látott világot, oly tiszta szeretettel emlékezik Torma Éváról, oly melegen szól Huszár Józsefről és ennek gyermekeiről, hogy látható, mikép viszonya hozzájuk soha sem volt más, mint szívélyes. „A kedves húgomról — t i. Huszár József leánya — azt írja ked, hogy az hajdoni képemhez hasonlít Ki ne szeretné a magához hasonlóját? de tízszer is beszélek azóta napjában kedves húgommal!” S viszont alább: „kedves öcsém uram, szívem örömével látom a ked Isten áldásában való létit, jól mondotta azt az szegény anyánk, mikor ked lett, hogy e szerencsés lesz, mert burokban ked született édes öcsém uram, csak a vér viszi arra, hogy hozzám valamely szeretettel legyen, semmi ideája rólam nem lehet, de én nekem a hét esztendős öcsémben valamely homályos ideám lehet az 58 vagy 9 esztendős öcsémről, de sőt jól megvizsgálván az öcsém uram levelet, úgy tetszik, hogy csak abból ítéletet vehetek, az öcsém uram természetűül is, a mely ítélet arra viszen, hogy mint testvér atyafi az Istent áldjam.” S viszont mennyi nemes bánattal mondja: „kedves öcsém uram közben vagyon keverve Huszár Borbála véréből való atyafiakkal, nem Isten áldása-e ez? csak egy vettett ki azok közül mintegy férges alma a kertből!”

Kelemen 1707-ben hagyta el Erdélyt, s ezóta sorsa a Rákóczyéhoz volt csatolva. Követte őt vándorújában mindenfelé. Az 1717-ki országgyűlés jan. 28-án kimondá rá is a nóta ítéletet s e naptól fogva lehetlenné volt téve, hogy hazáját újra lássa. Azonban egyízben 1739-

ben Moldvába érkezett s ekkor nénjének dobogó kebelével írta: „ide érkezénk mi, édes néném szerencsésen. Fok-sánig úri módon jöttünk a vajda hintójában. Talán még a legelső havasalföldi vajdáé volt. Akármicsodás volt, de hintó volt. Foksántól fogva eddig nagy nyugalommal koczogva, mert mindenütt hatalmas rózsa postalovak vannak. De micsoda gyönyörű utazásunk volt! Az időről nem szólunk, mert mindenkor esők voltak — kivált Moldvában olyanok voltunk, mint a megázott kakasok. De micsoda szép térségeken, micsoda helyeken megyen az ember Bukeresttől fogva egész Jászig, hogy a szem bé nem telhetik! Micsoda kár, hogy ezek a szép és jó földek pusztán vannak; mert két nap alatt egyszer ha találtunk valamely lakóhelyre. Én soha annál szebb földet nem láttam. Gyönyörűség volt a mi utazásunk, és egy menyasszony gyönyörűséggel járhatott volna velünk; mert Bukeresttől fogva Jászig csak a sok külömbkülömbféle szép virágon járt volna — mindenütt a mezők bé voltak terítve virágokkal, hogy csak a szegfűre és tulipánra léptek a lovaink. Így szóval, mindenütt virágos kertben jártunk. De mit mondok? mert nincsen olyan kert, a kiben annyi sokféle virág legyen. Hátha még az az elmúló gyönyörűségünk nem lett volna megelegyítve a félszszel? mert attól is kellett tartanunk, hogy valamely tévelygő jó magok reánk ne üssenek. Megmutathattuk volna a török császár fermánját, de tudom, hogy ők arra nem hajtottak volna, és ha csak erővel is, Lobkovicshoz vittek volna ebédre. Mi pedig éppen nem óhajtottuk azt a becsületet. A mi őrzőink

pedig, ha valami lovast láttak, mindjárt az erdőt tekintették.

Elítélheted néném, micsoda sóhajtásokat bocsáttottam, mikor az édes hazám havasai mellett mentem el. Örömet bémentem volna Zágóban, de az úr befődözte előttem az oda vivő utakat; mert az egész föld övé. Tegnap másfél mélyföldnyire a várostól találók elöl a vajda secretáriusát, a ki is köszöntvén bennünket az úr nevével, azután a vajda hintójába helyeztetők magunkot, és pompával menénk a városban, és a szálásunkra. Ma reggel a vajda megizenvén, hogy szemben lehetünk véle és a hintóját küldvén érettünk, nagy czeremoniával fogada bennünket—sátorok alatt; mert ez a vajda is táborban vagyon. — Majd másfél óráig voltunk véle. Inkább is tudja e magát alkalmaztatni az idegenekhez — nem is kell csudáim; mert a portán főtölmács volt. A beszélgetés után visszavivének szálásunkra. Ezek most így fogadnak bennünket, mert meg vagyon parancsolva nekik: de maholnap reánk sem néznek. Ilyen a görög, főképen, ha csak egy arasznyira is felemelik a földtől. Ha a közönséges megvagygon spékelve kevélységgel, hát ligora hogyne volna, a midőn egy országnak parancsol?—A muszkák közelitnek Moldvához. Most ezeknél többet nem irhatok—mászor másról. Maradok a jó nénémnek, ha egészségire vigyáz, jó szolgálja.“

Ez év őszéig helyt maradt, de sept. hóban visszatért Bukarestbe, majd 1740-ben Rodostóba bellebezett. „Néném — ír — jó egy lépés Bukurestről ide. Az Isten ismét visszahozza ide. Még volt itt a rakás

kenyérből, arra vissza kellett jöni, a mint a török mondja. Annyi időt, tudom, hogy itt el nem töltünk, mint az első úttal, és már innét vagy mennyországban vagy Erdélyben kell menni.“

De jóval utóbb is csak levelekkel közlekedhetett rokonaival, hazafiaival. „Az édes anyáknak levelét mind eddig — írja Huszárnak — szíves tisztelettel megtartottam, de az Isten engemet kivéven, a cselédim meg nem tudnák becsülni, azért öcsém uramnak küldöm, hadd tartsa meg, meglátja ked, hogy micsoda okos és hasznos tanácsit mulattam el, már most a bánás haszontalan, az elmúlt idők vissza nem térnek, és az Istennek büntető rendelését követni kellett.“ És e levele folytán is megemlékezik egy Mikestől kapott más leveléről, meg a Huszár Józseféről, sőt az 1759-ben írottnak azon pontja, hogy Mikessel a trinitariusok útján közlekedhetnek, nem mutat-e, ha nem is gyakori, de legalább olykori közlekedésre? Vett, bizonyynyal vett híreket. Mikor Huszár megírta, már tudta, hogy anyja lovak által ragadtatott el, s újság csak annyi volt, hogy a szentségek felvétele után halt meg. S Mikes Istvánnak is megnyugvással írja, hogy hálaadással hallotta, hogy a szegény üdvözölt asszony — t. i. ennek anyja, Bethlen Druzsina — az anyaszentegyházban halt meg, azaz catholizált.

De nem érte be a levelezéssel, szeretett volna engedélyt nyerni a visszajöhetésre. Ím maga írja: „Tudom, kedves öcsém uram, hogy az atyafiságos szeretet és a hűség viszi kegyelmedet a levélben való exhortatoria a gratia kérésért, már én azt régen próbál-

tam; de az irgalmasságnak kapuja, érdemem szerint, bezáratott előttem, noha azt elmondhatom, hogy a kirekesztéssel való büntetést nem a magam személyében tett vétkekért szenvedem, hanem, hogy úgy mondjam, az eredendő vétkekért, mivel soha csak gondolatlanul sem vétettem a felséges fejedelmünk ellen, tisztelnem kell büntetésit mint igazságost és kérnem az Istent, hogy esztendeihez sok dicsőséges esztendőket ragaszszon, az ő felsége büntetését, a mely ideig való, az Isten ő felsége akaratjának kell tulajdonítanom és bűneimért való ostorának, a mely ostort holtig kell csókolnom és remélnem, hogy a keresztet üdvösségemre fordítja, én tölem semmimet el nem vette, mert övé az egész föld, itt is az ő földén vagyok, a melyből ha egynéhány lányit ad, a nékem elég. Kedves öcsém uram, a sok esztendőig való bujdosás vagy is idegen országban való létei, azt nem mondhatom, hogy természeté, de szokássá válik, mivel azt elmondhatom, hogy csendességben töltöttem napjaimat, hanem mióta a kedves öcsém uramnak kedves levelét vettem, azóta az atyafiságos szeretet bennem a természetet mintegy felébresztette és bujdosásomat súlyosabbá tette, és szüntelen szívem s kedvem, minden gondolatom csak Abafáján vagyon, az oda való utazásom gyönyörűségemre s multságomra vált, és a mely utazást napjában gyakorta viszem véghez igen kevés költséggel és fáradsággal.

„Az itt lévő életem annyival már súlyosabb, mert minden bujdosó társaimat eltemettem, de az Isten drága orvosságot adott a Mi Atyánkban a bizodalom ellen, ahhoz kell szabni magunkat fiúi engedelmesség-

gel, az Isten megtartott engem egyedül, hogy mások tanuljanak rajtam és a hazájokat el ne hagyják, azt is megmutatta rajtam, hogy az elhagyottakat el nem hagyja, hogy az égi madaraknál drágábbak vagyunk, és hogy az ő bővséges keze nem csak 40 esztendeig a pusztában, hanem 50-ig is kész mannát hinteni.

„Kedves öcsém uram, az én szerencsétlenségem hozta azt magával, hogy el legyek holtig rekesztve, a természet arra ösztönöz, hogy kívánjam meglátni öcsém uramat, de meg az okosság tiltja lehetetlent kívánnom Istentől, a vallásunk pedig arra int, hogy kívánjuk, óhajtsuk és reméljük, hogy megegyezünk az Isten szerelmes fia lábainál, az Isten itt rendelte halálomat, legyen úgy; való, hogy a hazában gyermekei, atyafiai között való halál vigasztalás, de ugyan meg az a vigasztalás teszi a halált keservesebbé, kénytelen lévén még azokat elhagyni, én pediglen meg lévén azoktól fosztva, semmi más halálomat súlyosbá nem teszi magánál.

„Lehetetlen, hogy meg ne írjam ez iránt a török tartást. Azt mondják, hogy az Isten az embereknek elhinti a kenyereket, hol több, hol kevesebb rakásban, oda nekik el kell menni, hogy felszedjék, a ki pedig meghal csak azért van, mert kenyere elfogyott; még más is mondanak, hogy az Isten minden embert a sárból teremti, egy angyalnak vagyon gondja arra a sárra, valamely helyből veszi az angyal azt a sárt, oda el kell menni és ott meghalni, azt sem tudom, hogy mennyi kenyér vagyon még előttem, de azt elítélhetem, hogy az angyal innét vitt volt sárt Zágonba.“

Az olvasó szívesen fogja venni, ha ez érdekes levélnek még egy más fénypontját közlöm:

„Kedves öcsém uram, azt örömmel látom, hogy a méltóságos gubernátor ő excellentiája elolvasván levelemet ily ítéletével a szívemnek igaz voltát által látta, ügylevemnek is ártatlanságát — mind a felséges fejdelmiinkhez holtig meg akarom tartani úgy a hazához is.

„Kedves öcsém uram azt írja ked, hogy az életnek fundamentoma az oeconomia, a mind hasznos mind szent dolog is megegyezik az Isten rendelésével, de egy bujdosónak, a kinek egy talpalatnyi földje sincsen, ment egy olyan hasznos bajtól, az Isten ő szent felsége még úgy tartott, mint az égi madarat, a kinek se az ekére, se a sarlóra nem volt gondom, s ruházatom úgy volt valamint a mezei liliomnak, nem fon mégis drága maxeni a köntössé, minden oeconomiám abból áll, hogy költségem hosszabb ne legyen a jövedelemnél.

„Mint hogy pedig oeconomiáról vagy a szó, hadd írjam meg öcsém uramnak ennek a városnak oeconomiáját, mert én mindenkor ebben a városban laktam, soha sem Konstantinápolyban, a mely város kétnapi járó föld ide, a tengeren pedig félnap. Itt a tarlót novemberben vagy decemberben elveti, azután reászántja nyomoru ekével, júniusnak kezdetén olyan búzát arat, valamint a nád, itt pedig a búzaszál nem üres, hanem teljes, olyan búza is vagy, melynek a feje avagy a kalásza egészen violasetét színű. Egy abafái ember, ha látná, azt mondaná, hogy üszögös, holott gyönyörű sárga szemekkel tele. Hadd szóljak már a szőlőkről is; az igaz, hogy ha az abafái szőlőt

úgy mívelnék mint itt, nem kedves italu borok válnának, itt pedig rettentő sok bor terem és sokszor mód nélkül édesek, kivált a veres, de a bor itt nem állandó, attól is van, hogy itt pinczét tartani nem szabad; minden szőlőmunka abból áll, hogy szüret után mindjárt megmetszi, semmi ágat nem hagy, kétszer imigy-amügy megkapálja, azután a bő szüretet várja, itt nem tudják mi a karózás, se semmi más munka nincsen a szőlővel, itt a gyönyörűséges muskotályszőlő, a mely talán mind Erdélyben, mind Magyarországon ritka; itt vagy on olyan szőlő, a mely kétszer hoz szőlőt; az első hozásbeli gerézdek igen nagyok, a mint hogy egy szem szőlő egy szilványi nagyságú, a többi hozások csak egresnek valók, más egyéb gyümölcsök pedig többféle és jobbak vannak Erdélyben, hanem itt a birsal-mák sokkal nagyobbak és jobbak; ezekből áll az oeconomia.

„Innét a kedves atyámfiainak küldhetnék rántásul a szárnyas állatokból, a melyek nincsenek Erdélyben, úgymint az ángyomasszonynak egy pár veres foglyot, a mely hasonlít a tengeliczhez: lába, orra, szeme veres; Bornemiszné hugomasszonynak mint régibb gazdasszonynak, egyiptomi kakast és tyúkot; kivált a kakasnál nem lehet szebb állat, igen nagy és a fejére mintha egy veres rózsát tettek volna; a két húgaimnak pedig: hogy meg ne haragudjanak, küldök kedves Krisztina húgomnak egy pár fehér fogjot, a mely gyönyörű állat, Zsuzsi kedves húgomnak egy pár fehér ferhízét, a köszönetét pedig csak akkor várom, mikor az ajándékot fogják venni.

„Azon panaszkodik öcsém uram, hogy a ménésébe szép metszetlen lovat nem kaphat, valahol még eddig jártam, az erdélyi ló nagy becsületben vagyon, innét küldhetnék öcsém uramnak, ha módom volna benne, mert szebbeket nem lehetett kigondolni, mint itt vannak, de azt csudáltam mindenkor, most is csudálom, hogy ebben az országban a ménlovak nem nyerítenek, mennyi sok flajtz drága paripákat láttam, egy szóval: itt a ki csak valamirevalónak tartja magát, metszett lóra nem ül; mindazonáltal ebben az országban soha egy lónyerítést nem lehet hallani stb. stb.

„öcsém uram, nem levelet, hanem könyvet Írtam kednek, azt nem tudom, mint olvassák, de azt tudom, hogy gyönyörűséggel írtam, nem is lehet azt csudálni, ha annyi sok esztendőig való szolgálás után a levél hosszú; a megtartósított vizet, ha megbocsátják, nagyobb sebességgel foly.“

Ím e hang, gondolat-menet, leírás, stíl mind, mind az, melyet a törökországi levelekben bámulni tanulunk. E levelek — a gr. P. E.-hez írott törökországiak — irodalmunk művészi példányai közé tartoznak. Ezek elsejét egy erőteljes, kedélyes, csüggedni nem tudó férfiú, a harmincz év múlva az utolsót egy számkivetésben megöszült aggnak tollából vesszük, kinek már kedélye is átváltozott s a ki a lemondás nyugodtságával forgatja tollát. Ez átalakulás történetét nyomon kísérhetjük, a mint a csapások egy-egy reményvirágot leszakasztanak, s a mint az évek őszítik haját, érlelik kedélyét. A szerencsétlenség föl nem vevése resignatióba megy át, a szeszélyes kedvcsapongásnak

borult lemondás ad helyet. Itt már nincs reménye, eltűnt hite egy jobb jövőben, visszanez a múltra, hol bajtársait egymásután eltemette, a hazára, melynek földjével még porai sem vegyülhetnek. Pedig sokáig bízott annak meglátásában, s türelmetlenül várta a perczeket, hogy zágoni csendes magányában megpihenhessen.

De erős kitartó vonzalom nyilatkozik leveleiben övéi, különösen nénje irányában. Az a gyöngéd finomság, melyet minden sora lehel, az az aggódó tudakozódás, melylyel állapotjárói kérdezősködik, mély és őszinte érzelem kifolyása, mélyben semmi keresettség, semmi a mi nem őszinte, s ez érzelem nem is változott s utolsó szavában is oly nemes, tiszta maradt, mint első levelében. Annál nagyobb módosuláson ment át kedélye.

S ki első leveleiben zúgolódott, hogy dolgaik oly némán folynak, hogy letelepülnek attól fél, s nem minden aggály nélkül említi, hogy: „ha egyszer megverik a törököt, ha lehet tőle, azt békességgel keni meg,“ huszonöt év múlva (1741) nyugalommal mondja: „ma olyan mint holnap, holnap is olyan lesz mint ma volt . . . mindenkor vonjuk magunk után hosszú bujdosásunkat, melynek talán csak a halál veti végét.“

S megnyugvást abban talál, hogy ott „nincs bajunk se tisztartóval, se számvevővel. Perlekedésben fejünk nem fáj. A más sorsát, tisztességét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigyeli a miénket.“ Itt már sorsa nem jókedvű élez tárgya, humora itt keserű és epés. Pedig ő sokáig, gondtalanul, zúgolódás nélkül túrt, s lelkén a bujdosás

nyomora nem vehetett erőt. Ura halála volt az első nagyobb csapás, mely kedélyén soha ki nem épülhető átalakulást vitt véghez, mely megtanítá, hogy nem remélni, hanem lemondani kell ezután. „Az Isten — írja maga — árvaságra teve bennünket és kivevé ma közülünk a mi édes urunkat és atyánkat, három óra után reggel. Ma nagypéntek lévén, mind a mennyei, mind a földi atyáinknak halálokat kell siratnunk. Az Isten mára halasztotta halálát urunknak, azért, hogy megszentelje halálának áldozatját annak érdemével, a ki ma megholt értünk. A micsoda életet élt, a micsoda halála volt, hiszem, hogy megmondották neki: „Ma velem léssz a paradicsomban.“ Hullassuk bőséggel könyeinket, mert a keserűségnek ködje valóságosan reánk szállott. De ne azt a jó atyánkat sirassuk, mert ötét az Isten annyi szenvedési után a mennyei lakodalomba vitte, a hol a gyönyörűségnek és örömeinek poharából itatja: hanem minmagunkat sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk.“

E mélyen érzett sorok megtörék lelkét. Jövőjét e nap óta borultnak látta, s még borultabbnak, midőn az ifjú Rákóczy megérkezése nem igazolá a hozzá kötött várakozást. Ezóta néha zsémbel és nem találja helyét, a világ terhére lesz, s utolsó levelében egészen megtörve írja: „ne kívánjunk egyebet Isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és üdvösséget. És azután megszününk a kéréstől, mind a bűntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen.“ Ezek voltak utolsó szavai nényéhez. Már számot vetett a földdel, hol nincs számára vigasz, s áhí-

tattal és oly buzgón tekint az égre, mint valaha Erdély bércei felé, mikor még erőteljes, harczedzett férfi volt. Mert a vallásos érzés ekkor még csak egyik húrját képezte szívének, most a földön mindentől megfosztva az egy menhelye, hite s reménye maradt a rodostói száműzöttek.

Valóban, a hang tisztán észlelhető különbségét Mikes minden finom műérzékével sem tudta volna eltalálni. De kis, nyolcz- tízsoros levelei is, melyeket nehezen vett volna fel az öntudatos műgonddal készített memoireba — midőn ezek többnyire csak a hangot zavarják, magukon hordván a nap bélyegét, melyen írattak — ellene szólnak az egyfolytában készítésnek.

Igen, Mikesnek meg volt a vigasza, hogy megbízott rokonlélekkel közölje örömeit, szenvedéseit, reményeit, élményeit. S hogy mégis, hogy ne csak a rokon, hanem a világ is tudjon azokról, letisztázta a fogalmazványokról s átadta az ifjú Tótnak. így maradtak fenn levelei: mint napi élményeinek emlékei. Sőt hitem van benne, hogy ha a nemes b. Huszár család levéltárát felkutatná, Mikesre vonatkozólag még sok becses adaléknak jutnánk birtokába, sőt talán azon levél is, melyet anyjától kapott, de, mint tudjuk, testvérenek visszaküldött, feltalálható lenne ottan. A tanács, melyről abban emlékszik, s melyet követni elmulasztott, aligha nem valamely hazatérhetési kísérletről tesz említést. Lehet hogy ez megczáfolná a költőt, ki oly szépen mondja nevében:

„Oh mért nem mehetek hozzád, szülőföldem,
Mikor minden bokrod régi ismerősem?

Mért vagy szolgaságban,
Gyászos rabigában
Oly hossza időig?
Ha feléd indulok, lelkem visszatartja
Az édes szabadság bűvös-bájos karja,
Vissza, mind a sírig.“

De a történet Mikese azért mitsem fogna veszteni. Ki oly édes-epedve tekint a haza szent földjére, ki oly nagy boldogságnak tartja a rokonok közt élhetést, ki oly benső szeretettel iszik nem ismert öcscei és húgaiért nevek napján, kit mindezek köréből nem a szabadság-keresés — bármily nagyra becsülte is azt különben — hanem egy kora fölé emelkedett óriási alaknak bámulása ragadott ki, ez óriási alak letüntével, ha övéi körébe visszavágyódott, ugyan mit vesztene el jellemének fenségéből?

OKLEVELES TOLDALÉK.

I.

Váradí pasának szóló levél mintája expedita Ao 1669.
die 25. Maji Albae.

Tekintetes ngos pasa etc.

Az ngod nekünk irt levelét illendő jóakarattal és kedvesen vettük, melyben jelenti ngod vitéz barátunknak Amhet effendinek panaszát, hogy egy Hodos nevű faluja az magyar urak miatt elpuesztított volna, úgy hogy három esztendőktől fogva hon nem lakhatnának; írja azt is ngod, hogy ugyanannak az falunak minden marháját Zólyomi elhajtotta volna; mi igen szorgalmatosan tudakoztunk arról az Hodos nevű faluról, de olyan nevű falu azokban az tartományokban nem találtatik, annak sem hallottuk még semmi hírét is, hogy melyik falunak hajtotta volna el Zólyomi minden marháját, minthogy maga tudja ngod Zólyomi alkalmas ideje mióta másutt vagyon nem is Erdélyben, ehez képest nem is tudunk ennél többet írni arról az dologról ngodnak; azt bizonyosan mejjük ngodnak értésére adni, hogy az magyar urak miatt tizedrésnyi bántódása sincsen az szegény embereknek, azok miatt el nem pusztulnának, csak más részről cselekednének irgalmasabban velek, melyre hogy ngodnak legyen illendő gondviselése, barátságosan kérjük. Esék értésünkre az is, hogy ngodnak mentenek volna mostan erősparancsolati ki, és Váradtól messze való helyekre is arról, hogy az szegény emberek palánkfákat szekereken vinnének be, ngod talám az faluknak távollétét nem tudta, de bizonyosan higyje, hogyha olyan messze kényszerítetnek fáradni, minden marhájukból kifogyának az szegény emberek, melyből bizonyosan elpusztulásuk

következik htlmae császárunk adájának nagy kárával, mind török mind magyar uroknak fogyatkozásával, jobb hogy szegényekkel szolgáltatassunk úgy, hogy ők is élhessenek. Mi az erdélyi részről eddig is illendőképen vigyáztunk, ennek utána is gondunk leszen reá. Vagyon panasza sok erdélyi embereknek arról is, hogy Várad táján és Belényes vidékén levő falukat az török vitézek nem akajják megengedni hogy az magyar uraknak szolgáljanak, valamihelyt penig az erdélyieknek gondviselések alól azok az faluk kikelnek, eddig is, hogyha derekas gondviseléssel nem lettünk volna reájok, az magyarországiak és egyéb csavargók régen elpusztították volna őket, azért ngodat barátságosan intjük azoknak az magyar urakhoz való feljövését parancsolja meg, hogy itt ngodal együtt egy értelemből oltalmazhassuk másoktól őket, mert ha azt elmulatjuk, ha valami veszedelem követi őket, mi okai nem leszünk. Istennek gondviselése alá ajánljuk ngodat. Datum etc. Ngodnak jóakarója.

(Rozsnyai Dávid gyűjteményéből gr. Mikó Imre úr birtokában.)

II.

Michael Apafi Dei gratia Princeps Transilvaniae, partium Regni Hungariae dominus et Siculorum Comes etc.

Generose fidelis nobis dilecte salutem et gratiam nostram.

Nyilván vagyon kegyelmednél, miképen kapdostanak az fényes török vitézek Zaránd vármegyében az Körösbe lévő falukon, a melyek közzül (azt állítják) hogy negyvenkilenc falukat hatalmas császárunk pecsétével mogerősített regestrummal adott volna a fényes porta nékiek, de azomban azokat az negyvenkilenc falukat is oly formán írátták fel az regestrumban, hogy közben-közben sok falukat elhagyván, és azomban beljebb egész Dupa Peátraig, és az Káján torokig Írván fel némely falukat, azoknak alkalmatosságával akarják az többit is, az melyeket kihadtak az regestruból, elfoglalni; tudván azért, hogy az ország határra való szorgalmatos gondviselés

fejedelmi hivatalunkban áll, akarván annak megfelelni, az fényes portára tartózó adó béküldésének alkalmatosságával erről az dologról is hatalmas császárukot alázatosan megtaláltuk az adóval bé mont böcsületes tanácsúr hívünk által az ki mai napon érkezett hozzánk vissza, megváltjuk nem ezinto kívánságunk szerint való választ hozott; hogy tudni illik az mely negyvenkilencz falukat hatalmas császáruk egyszer az fényes vitézeknek adott, abban változás immár nem lehot; melynek eligazítására az fényes porta nem sokára emberit fogná kiküldeni. Ezen kívül vagyon még hátra azoknak faluknak állapotja, az melyeket az jenei török vitézeknek az regestrumban nem adott az fényes porta, de azomban (az mint feljebb is jelentők) azokon az falukon innét több faluk lévén felírva, emezek is tapasztalhatóképon veszedelemben forognak miatta, melyeknek oda engedése felől az fényes porta semmit sem parancsolt ugyan, do miképen tartassuk meg az ország számára, nagy consideratio kívántatik hozzá, sőt lehetetlennek hiszszük rendkívül való költés nélkül végben is mehessen jól az dolog. Nem akarván azért az hazának határi felől az nemes ország statuei nélkül semmit cselekedni, szükségesképen kellett kegyelmeteket convocáltatnunk, parancsolván kegyelmesen és igen serio kegyelmednek ad diem nonum mensis marty Fogarasi városunkban jelen lenni el ne mulassa, hogy az nemes ország több becsületes statusival együtt concludálhaeson arról mit kellessék in hoc casu cselekednünk, és az haza határinak conserválásában ha valami költésnek kelletik lenni, honnét és mi módon telhessék ki; egy napi consultatio által végben menvén, azután nem léssen kegyelmednek késedelme. Secus sub poena in Decreto et Articulis oxpressa non facturus, gratiose propensi manemus. Datum in arcé nostra Fogaras die 11. mensis Februarii Anno 1671.

M. Apafi mp.

Kívülről: Generoso Stephano Kác de Galgó, nfideli nobie dilecto.

Eredeti. Erd. Múz. (B. Orbán Balázs adomány.)

III.

Fővezérnek szólló levél mintája, anno 1671. 16. may
Albao.

Tekintetes és ngos fővezér etc.

Noha nagyságodat immár sok ízben tudósítottam, az németeknek Magyarorszáiban való szünetlen többülések felől, de az fényes portához való köteleességem kénezeritvén, kellett ngodnak újabban írnom: ngodnak bizonyosan írhatom, hogy Magyarorszáiban minden várak városok annyira meg vágnak németekkel rakva, hogy már azokban nem férnek, hanem falukon is sok helyeken egész zászlókkal vágnak kin, ha valaki ngodat úgy tudósítaná, hogy német császár az magyarorszáiakra megharaguván, azoknak büntetésére küldte volna őket, azt el kell hinni, hogy azoknak megnyomorttatáéára is küldötte, de az magyarorszái magyarokat lába alá tapodván, annak az német hadnak fele sem kellene Magyarorszáinak megnyomorttására, még is szintén az este is érkezett hírem, hogy uiabb német hadak is vannak útban, melyből világosan meglátszik, hogy más nagyobb dolog vagy on elméjekben; Erdélyországa ellen szünetlen fenyegetőznek, némely erdélyi nemesember Magyarorszáiban jószágot bírván, ha annak látására megyen nyakon kötik. Im ez órában vagy on szintén itt nálunk az kassai és szakmán generáloktól küldött követ, az ki ngod méltóságos neve alatt, csalárdul csinált levéllel mint jött hozzánk, az ngod embere megmondhatja; ez pedig bátorságosan fenyegetődik, mind itt s mind jövő útjában, hogy az mihelyt ő kimegyen, az németek bejönnek Erdélynek kóborlására. Mely fenyegetődések kiterjedvén az szegény emberek közé, valahul eljött futófélbon vágnak az szegény emberek, magamnak is kéntelenség alatt, az orszáinak bizonyos számú hadait ellenek táborban kell szállítanom vigyázásnak okáért. Ezeket ngod minden részéről valóságos dolognak higye, mert hazugsággal ngod

fuloit terhelni nem akarom, tiszta arczát akarnék viselni az fényes porta előtt. Nem kételkedünk benne hatalmas császárunknak ilyen östől maradt országára ngod gondot visel, mindazáltal addig is, hogy valami kár az országban ne essék, ngodnak alázatosan könyörgünk méltozassék az két oláhor-szági vajdáknak s a véghebeli passáknak parancsolni, hogyha az szükség kívánja s megtalálom őket ne késsenek megsegíteni. Ennokutánna is ha az hírek újulnak: ngodat éjjel nappal tudósítani el nem mulasztom. Tartsa Isten ngodat jó egészségben.

(Eredeti, Mike S. úr gyűjteményéből.)

IV.

Váradí kajmekámnak szolló levél minutája, expedita anno 1671. die 18. Maji.

Tekintetes nagyságos, kajmekám nekünk vitéz úr barátunk Isten kegyelmedet sok esztendőökig éltesse.

Nekünk irt kegyelmes levelét elvettük, az mint írja, hogy az rézbányát az kolozsvári kapitány verette volna fel s az bányászt is megölette volna. Azt olhisszük, hogy kegyelmednek így adták az dolgot értésére, de valaki mondotta kegyelmednek, nem volt semmi részében igazság szavában, mert az mi kapitányunknak egy embere sem volt részes annak az bányának felverésében, még az midőn annak az helynek folveréee történt, az fényes portára menvén be az panasz, kapucei küldetett ki; akkor napfényre jött, hogy erdőn lapangó latrok s tolvajok cselekedték az dolgot nóm kolozsváriak. Melyből meglátszik, hogy az ki az fényes portán most ilyen hijjába valóságot hozott elő nem tudott egyébét mit beszélloni. De erről az dologról minthogy fővezér urunknak ő nagyságának bővebben irtunk, több szóval terhelni kegyelmedet nem akarjuk. írja kegyelmed azt is, hogy Bagos és Horváth nevű falukat felszedtek és Erdélyben telepítettek volna. Intjük kegyelmedet mint barátunkot másszor menjen végére jobban az dolognak; mindazok az szegény emberek és

mind az hódoltságon lévő több faluk, az igaz dolog, hogy majd éhen elpusztulnak, do nóm Erdélyben hozzák őket, hanem az török vitézek elviselhetetlen sok sarczoltatása miatt immár annyira elnyomorodtanak, hogy mivel az reájok vetett rettenetes summát meg nem adhatják, az mennyi földet az szomivel lát annyira bujdosik szélylyel az szegény ember, az melyik falu tizenkét húsz forint adóval megéri az magyar urat, kétszáz forintnál is többet vesznek rajta az török vitézek. Az egész hódoltság pusztulásának az az oka, melyet ha kegyelmelek meg nem orvosol s az szegény emberekkel gyengébben nem bánik, mint ad az számot fényes porta előtt maga tudja. Éltesse Isten kegyelmedet jó egészségben. Költ etc.

Kegyelmed barátja.

(Eredetiről, Mike S. úr gyűjteményéből.)

V.

Portára expediált levél minútája anno 1671. die 3. Junii In Vingárt.

Vigoeima prima maji költ kegyelmelek levelét 1. Junii vöttük, mi karban főlynak az haza és mi dolgaink az portán értjük; hogy az tihaja első két rondbeli audentia adással kedvesen látta kegyelmeleket, de harmadszori audentiájakor ellenközöképen — világosan meglátszik, hogy az végbeliek practicájok által lett, az Doctora szaván sem fundálhat kegyelmelek méltán, sommi dorekas dolgot, mert ő szíve lelke lévén Panajottnak és Isak effendinok, kik is legnagyobb fautori ellenünk az végbelieknek, olylyá tartjuk mint ha magok szájokból hallotta volna kegyelmelek azokat a fonyogotódzésekét, nem is lehet egyéb végre minden kétség nélkül, hanem azért, hogy az ország nevével maga adja kegyelmelek oda az falukat, és ne láttassék az fényes porta maga szakasztani őt Erdélyországtól. Szintén oly alkalmatossággal érkezvén azért az kegyelmelek levele hozzánk midőn ide Vingártra az mostani itt való lakodalomnak alkalmatosságára

hármán kívül az egész ország tanácsi rend conflúált ide, nóm tartván bátorságodnak az egész országnak convocálására halasztani választételünket, az” tanács uraknak ő kegyelmeknek az kegyelmek levőiet megmutattuk, consultálkodván ő kegyelmekkel, nekünk így tetszik, hogy ez szerént cselekedjék.

Az kik által illik és lehet az fővezért ő ligát csendesíteni kell, ilyen doclaratióval, hogy ő nga tokintse meg az nemes ország levőiet, abban alázatos könyörgésnél egyebet semmit sem lát, az egész világ előtt eddig úgy tudatott, hogy hatalmas császárunk kapuja egy könyörgő ember előtt is, annál inkább egy ország előtt nem volna betéve, azért meghajtott főre az alázatos könyörgésért haragudni méltán nem lehet, Istennek hatalmas császárnak könyörgeni szabad, Erdélyországa s annak minden részei hatalmas császárunké, az mire Isten ő hatalmassága szívét az szegény országhoz vezérli annak kell meglenni. Hogy ha elébb mogyon az dolog s kívánják azt, hogy ő kegyelmeknek ígérenek nevezet szerint falukat: ezt az kérdést úgy hiszszük, hogy az fővezér soha világosan fel nem teszi, hanem avagy az tihaja, avagy annál is alacsomb ember, kinek azt a választ tehetik ő kegyelmek, hogy az egész ország hatalmas császárunké lévén, ez a szegény ország ő hatalmassága kogyelmességéro hagyta és bírta magát ezen dologban is.

Hogyha peniglen semmiképon az haza közönséges veszedelme nélkül az dolog függöben nem maradhat, kosorves dolog ugyan, ilyen rettenetes adózás lévén ez nyomorult hazán, mégis az kinek adóz, az által kisebbítettik meg határában, de mint som egészen az ország veszszen el, az veszekedésben forgó faluk felől mentői kisebb kárral kell véget érni, Isten s az idő ott tanítja meg ő kegyelmeket; szerént nem is vádolhatja ő kegyelmeket az statusok előtt is senki is méltán, midőn nem ő kegyelmek adják oda az falukat, hanem az veszi el az, ki az többit is mind elveheti, s az egész országot is elrontással fenyegeti.

De ő kegyelmeket Istenre, lélek idvességére e hazájokban való szeretetére kinszerítjük ehhez az alkuváshoz úgy nyúljanak, hogy ha az dolognak egyéb megorvoslását semmiképen nem látják, és hogyha az megalkuvásnak elmulatásából ez hazára veszedelmet látnak következni. Mert mi mind ez hazával együtt csak azt értjük az dologban, az mint az fényes portáról tudósítottunk. Az követek ő kegyelmek magok ott vágnak szemekkel látják s fülükkel hallják az dolgot.....oly veszedelmes matérja, hogy hirtelen..... megalkuvásra lesznek ő kegyelmek, édes örökös kárt tehetnek, ellenben, ha vesz közelíteni s azonban keménykednek úgy is veszedhatnek ez hazára, azért a nagy istenre kér..... ő kegyelmeket, mind az két végét jól meg né.....cselekedjék azt a mit hozzánk és hazáj..... kötelességek kíván.

Hogy ha alkalom szerént megyen véghez az dolog azonő kegyelmek, hogy bizonyos határt tegyenek ne mellett lefolyó patakig; ezen szóval kell lenni, sőt ha lehet a megegyezésről levelet oxtraháljanak szóról szóra az canonra, az lóhetne jövendőben is securitására ez hazának.

Hogy ha ezen az akadályos dolgon által mehetnének ő kegyelmek és az porta elméje valamennyire csendesednék, fővezér tihája előtt panaszképen jelentést tegyenek ő kegyelmek, sőt ha jó alkalmatosság adatik az fővezér, előtt is váradi törökök számtalan sok kártételek felől, kik meg nem elégedvén azzal, hogy Erdélynek harmadrészét Váradhoz behodoltattak, és immár nagyobb részént elis pusztítottak, még is azzal som akarnak megelégedni, hanem az országnak szintén középig mind beljebb beljebb akarnának hódoltatni, melyet lehetetlenség, hogy Erdély országa nekik megengedhessen, nem is telnék hatalmas császárunk adaja soha ki, hogy ha az nekik megengedtetnék, azért ha az váradiak

valami igazságtalan dologgal az fényés portát búsítanak hitelt nekik ne adjon; sőt ha a nemes országot asecurálná a fényes porta, hogy az váradiaktól bántodás nem leszen az igen hasznos dolog volna, melyről ha lehet nem csak verbális resolútiót, hanem levelet kellene obtineálni. Hogyha mostan Erdélynek ilyen nagy darab része idegenednék el az hazától akar csak az váradiak részéről ne biztassák: legyen annyi tekinteti az fényes portának az meg nyomorodott szegény hazára. Mind azokat bizzuk Istenre ő felségére kitől egyedül szállhat áldás az követek ő kegyelmek munkájára, azonban ő kegyelmek hivataljokban kötelességek szerint járnak el.

(Eredetiről, Mike S. úr gyűjteménye.)

VI.

Felsőes és mlgs császár nekem jó akaró uram.

Fldg neve alatt költ levelet hozván egy ember Szinán Názár, és Kiráz nevű örménye adósságokról az közönséges igazság is azt kíván ngd mlgs írását előttem viselvén azon a.....ért jött örmények mollé magunk emberét rend és azt az embert is a ki az pénzt oda be felkér ... az rabokat kihozta volt velek együtt elküld hogy azon kihozott rabokat requirálván nekik megfizessenek, melyben ha azon rabok engedetlenkednének tiszteinknek is megparancsoltuk, hogy igazat tétessenek nekik. Csak hogy figs khám fájdalmas panaszszal kell megvállanunk azt, az mely ember az fldg neve alatt költ levelet nekünk meg adta, úgy adatott értésünkre azon embert fldg szemével sem látta, az levél is pedig mivel oly formában vagyon, hogy arról az mlgs kapuról nekünk olyan együgyű formában való levél nem küldetett; az mely is az mennyiben nekem derogál, sokkal inkább fldg méltósága ellen láttatik lenni, mely miatt azon embernek fldgtól való követségében gyanakodunk, mind azon által fldg mlgs pecsétét látván azon együgyű levélen,

azon embert tisztességgel excipialtuk, kérvén flgdet orvosolja meg, flgd híre nélkül ne kapja fel minden ember magát idegen országban való követségre, mivel itt annak mondotta magát. Az mely levelet ponig flgd mlgs neve alatt hozzám hozott, mivel kételkedtem benne, inspecie ezen levelemben inclusive flgdnek elküldöttem, micsoda levelet hoztak hozzám, flgd megláthatja. Istennek gondviselése alá ajánlom flgdot. Radnót 17. sept. A. 1671.

Flgdnek szolgál engedelmességgel
Apafi Mihály.

(Rozsnyai D. gyűjtem. gr. Mikó Imre úr birtokában.)

VII.

Méltóságos és ngos vezér.

Ngodhoz küldött Baló László követ hívünk ngodtól boldog órában megérkezvén, mind az ngod méltóságos levelét s mind penig szóval való izenetet voltaképon meg mondá. Hogy azért ngod a magyarországi dolgokról bennünket tudósítani nem neheztelt ngodtól igen kedvesen vöttük s igen nagy reménységet vettünk vala; mind az nagysád leveliből és mind ponig követünk előtt való szavaiból, hogy azon hatalmas császáruk hasznára s birodalmunk terjesztésére való magyarországi dolgoknak kívánatos indulata lenne nem sokára: és midőn olyant váránk hatalmas császáruk fényes portájáról is: im az magyarországi dolgoknak úgy megcsüggedésére, micsodás levelünk érkezett fővezér urunktól ő nagyságától nagyságodnak azon levelét, követ hívünk által való kívánsága szerint elküldöttük: kérvén ngodat, mint nekünk igon meghitt jó akarónkat, ezen fővezér ő nga levelét vissza küldeni ezen postától, és jó ígéreti s izeneti szerint. Ngod is azon dolgokról ha mi hírei s tudósítási jöttönek, bennünket is tudósítani, azon posták által no nehezteljen.

Azonban kéröm még is nagyságodat igen nagy bizodalommal, tovább is jó ígéreti szerint ez hatalmas császáruk

nagy hasznára való dologban magát is fényes portáján és fővezér urunk és ő nga előtt interponálni, az magyarországi dolgokat segíteni no neheztelje: melyet nagyságod cselekedvén, ha ngod idejében lehet az igen hasznos dolgoknak indulatja és jó futamatja, még az világ fen löszén ngod dicséretes jó hire neve, méltóságos nagy emlékezeti fen marad: és mi is minden hozzánk illendő dolgokban érette szolgálni és kedveskedni el nem mulatjuk. Éltesse Isten és tartsa meg ngodat sokáig jó egéseégben.

Kívül: Balásfalváról Budai vezérnek Baló uram megjöveteli alkalmatosságával írt levél minutája. 13. novembris A. 1671.

(Eredetiről Mike S. úr gyűjteményéből.)

VIII.

Méltóságos erdélyi fejedelem.

Köszönetem után: nekem kedves jó akaróm: Isten kegyelmeseégéből ez jelen való esztendőben hatalmas császárunk adájának adminisztrálása felől kegyelmed kapikihajának, hogy aranyul beszolgáltassák meg volt parancsolva, ő is kegyelmedet arról tudósította volt; de mivel, hogy ez esztendőnek ideje majd elmúlik Szent Demeter napja is közelítvén, az megszerzésében idő ne foglaltassák, ez alkalmatossággal valamint tehetted kegyelmed szerit az adót Sz. Demeter napján küldje be annak rendi szerit, Isten engedőiméből ez esztendőben az minemű pénznek szerit teheti kegyelmed, legyen azon, hogy Sz. Demeter napján az adó ben legyen, teffter szerit acceptáltatik. E mellett kedves jó akarom őzen dolog végett oda mono ezen agát ide vissza bocsátani ne késleltessen.

Fővezér Tihája

Kaplan Aga.

kívül: Fővezér kiliája levelének fordítása, melyet hoztak Balásfalvára november 1671.

(Eredetiről Mike S. úr gyűjteménye.)

IX.

Jésus vallásán nagy rendeknek öröme stb. mostani Erdélynek fejedelme Apafi Mihály stb.

Felséges és ngs parancsolatomat vevén tudtadra legyen, hogy mivel te méltóságomnak igaz szolgája engedelmes jól kívánója és kiváltképen való hűséges czirájja lévén, az engedelmességnek közönséges útjában, erős lábbal és egyenes elmével lettetek az oka, hogy ős országunk és megemlített tartományunknak miolta fejedelmévé tétettél, az országnak megőrzésében, oltalmazásában, annak szegénységének való kegyelmességben és egyéb parancsolatunk szerint való dolgoknak végben vitelében szorgalmatos igyekezettel voltál; azonban annak beszolgáltatása reád bízattatott erdélyi adó boldogságosan oltalmazó küszöbünk melyékre, és méltóságot magával hozó vagy adó szemünknek eleiben küldetett tekintetes Nemes János nevű követetek által beadatott, leveletet pedig mogfordittatván méltóságos tekintetünk élében boadatott és a régi szokás szerint követetek orczáját szentséges kegyelmemben törülvén császári személyünkkel való szemben tétellel megörvendeztetett, minek okáért ezután is azon bennod levő elégséges hűség szerint magadat jól viselvén, az országra viselj gondot, annak szegénységéhez kegyelmességgel légy, és annak beszolgáltatása mivel roád bízattatott, az erdélyi adót annak idejében beszolgáltatván tárházamat ékesítsed, azonban birtokomban levő országomat a pogányok lábainak pusztításától megoltalmazd, egyéb tőlünk megparancsolandó méltóságos dolgainkban is szorgalmatos igyekezettel légy, az tökéletes és engedelmes úton mind végig állandó és durabilis lenni igyekezzél, hogy így htms császári kegyelmességemnek fejedre való vonásában semmi czikkelyt elmulatni ne találtassál és minden szükséges dolgaitokról is tudósítani el ne mulasszad; így értvén nemes czímerünknek

engedelmeskedjél. Datum in principio Április 1082. (1672. apr. 1—10.) a Mohamete Adrianopoli Szultán Mehmed.

Jegyzet. Ugyan akkor a szokásos levéllel fővezér Ahmed pasa is megírja az adó beszolgáltatását e a követ visszabocsátását a fejedelmeknek.

(Rozsnyai Dávid fordításáról gróf Mikó Imre úr birtokában.)

X.

Barátságos köszönetünk után Isten tartsa kegyelmedet jó egészségben hatalmas császáruk szolgálatára.

Nekünk küldött kegyelmed levelét vettük, melyben írja kegyelmed, hogy az lengyel királytól menvén oda követjő, az mely hatalmas császáruk és az lengyel királylyal való békességet tractálna, írja kegyelmed azt is, hogy innét bizonyos és meghitt emberünket küldjük; mi pedig úgy tudjuk s mégis tapasztaltuk azt, hogy kegyelmed hatalmas császáruknak igaz meghitt hive, nem szükség tehát minékünk más bizonyos emberünket küldenünk, hanem kegyelmed légyen mindenkben az jó békességszerző, hitelt adván kegyelmed mindenben, hatalmas császáruk is kegyelmedre bízza azon dolgoknak végben vitolit, csak hogy azon követnek mi legyen kívánsága jól értse s lássa meg; mert az lengyelnek Okrajna nevű tartományhoz miközi vagyon, hiszem az előtt sem volt az lengyeleké. Az mi pedig az Podolya tartományát nézi, hatalmas győzhetetlen császáruk fényes fegyverével vette azt meg, Így ez iránt ez két tartományhoz semmi közü nincsen sőt sem illik arról tenni, hanem az adó nevezettnek mivoltáról az felséges kám instálván hatalmas császáruk előtt, melynek instantiájára hatalmas császáruk az adót elengedte, hogy adót ne adjanak; mindezek fölött ha az lengyel király követe a békesség felől akar tractálni végben nem mehet különben, hanem a mint ennekelőtte a békesség végben ment volt egyezer, megáll az, ha ilyen követséget

visel s az előbbi békességnek mivoltáról beszél, tudósítson kegyelmed bennünket, mi is választ teszünk arról, kegyelmed ahoz tartsa magát. Ezek után Isten tartsa kegyelmedet hatalmas császárunk hasznos szolgálatára sokáig jó egészségben. Drinápolyban. Fővezér, Ahmed Pássá.

Kelet 1672. május.

(Mike Sándor úr gyűjteményéből.)

XI.

Fővezér, urunknak szóló levelének párja.

Méltóságos erdélyi fejedelem Apafi Mihály.

Barátságos köszönetünk után, kegyelmed levelét vöttük, mit írjon mindeneket megértettük. És már úgy látjuk az magyarországiak dolgairul irt, melyről az előtt is kegyelmednek reg választ adtunk. Hatalmas császárunknak az német nemzettel állandó békessége lévén, azon békességnek punctumi ellen az magyar nemzet mellett fel nem kél, akár mint legyenek az fényes portáról ő reájok nézendő, som jó, sem rász nem származik. Kegylmed penig úgy mint eddig az idevaló hűségben állandó lévén, igyokozze mindeneket ő hatalmasága kegyelmességének virágzását fején mogmarasztani. Isten kegyolmo az jókkal. Datum Pravoda.

Fővezér,
pássá.

Ahmed

Kelet 1672. jun.

XII.

Erdélyi méltóságos fejedelem Apafi Mihály.

Barátságos köszönetünk után, kegyelmed levelét vöttük, Írását megértettük ez alkalmatossággal, azért mivel az lengyel az békeséghez nem tartja magát, hatalmas császárunk is minden bizonynyal ellenek indult. Isten kegy óiméből ez jelen való hónap negyedik napja csütörtökön Pravodához is érkezett fővezér urunkkal együtt. Onnét is mai útjokat continuálják. Azonban fővezér urunk ő nagysága írván kegyelmednek, intjük

tartsa magát az ő nagysága méltóságos írásához, cselekedjék is az szerint. Isten kegyelme az jókkal.

Fővezér tihája,

Szulimán aga.

XIII.

Magyarországi főrendek
Barátságos köszönetünk után.

Kegyelmetek levelét elvöttem, abban mit írtak, mindeket megértettem, ez alkalmatossággal az lengyel nemzet békessége ellen való dologban impingálván minden bizonynyal hatalmas császáruk ellenek indult, ez jelen való hónap negyedik napján, úgy mint csütörtök napon Pravodához is érkezett minden hadával, honnét minden nap ezután ő hatalmasága útját continuálja is. Azonban ez előtt ide jött főköveteiteknek bizonyos válasz mondatott vala. Azolta semmi elmulthatatlan dolog nem kénszeritvén, kegyelmeteket ez alkalmatossággal való levele is kegyelmeteknek mulhatott, vagy szükséges sem lótt volna, azért az válasz most is azonaz, ki az előtt. Ez fényes porta az mit egyszer válaszul kiad, azt nem itorálja azonban marad, tartsa ezért ahoz kegyelmetek magát. Isten kegyelme az jókkal.

Fővezér Tihaja

Szulimán aga.

Kelet 1672. jun.

(A XI, XII, XIII. sz. oklevél egy papírra van írva, Rozsnyay Dávid által fordítva. Mike S. úr gyűjteményéből.)

XIV.

Az htms és győzhetetlen római császár stb.

Nyilván lehet klmednél htms és győzhetetlen császárom kglmes királyom fényes, tüzes és vasas ármádiáinak a Tisza vizén által költözések, de semmi szent békesség ellen való alkalmatosság szándékjokban nincsen, hanem hogy amaz török egyezésével való fenyegetésével némelyeket magok mellé holdoltak, istentelen hamis rebellis magyaroknak

a magyarországi szegénységen való insolentiajokat elfordít-
sam, kergessem őket parancsolatom tartja, de hogy a szent
békesség ellen való dolgot cselekedjem, arról parancsolatom
nincsen, sőt világosan megmutatja ez is, mert mi sehol is, va-
lahol eljöttünk, semmi alkalmatlanságot és kárt senkinek nem
töttünk, sem Magyarországon, sem htms török császár birod-
almában, ezért kegyelmednél is így legyen tudva. Mivel
azért klmed leveléből is úgy látjuk, akarja, hogy azon rebelli-
seket eltöröljük, minden utakat, módokat elkövetünk, semmit
pedig a szent békesség ellen nem cselekedünk, dicsérjük
klmed jó akaróját a rebellisek büntetésében. Éltesse Isten jó
egészségben klmedet. Datum in Castris ad Majtin 28-a
novembris 1672.

Klmed vitéz szomszéd úr jó akarója,
Gróf Volf. Fridericue Kolb.

(Hivat, fordítás Rozsnyay Dávid gyűjtem. Gróf Mikó Imre bírt.)

XI.

Connuineratio mely lett Anno 1611, Doboka-
vármegyében.

Anno 1671: Doboka vármegyében az hódoltság alatt
levő faluknak, Váradnak egy esztendőnek forgásában minden-
nemű adajok és saczcznak summája mennyi legyen, Anno
1671. die 1. dec. Borsán az mlgs úr Bánfi Dienes, főkapitány
úr ő kglme parancsolatjából, nztos Kabos Mihály főbíró,
Keczely Gergely vice ispán, Bernard Deák nótárius, és ugyan
Doboka vármegyének vice ispánja Tordai János uram ő
kglmek által per inquisitionem lett leiratása ez szerint, az
mint ide alább következik

Szent. Mihály pere. nro 12, füst
nro 3.

Császár adaja	rajtok	fl.	10	den.	80.	tem-
plompéz	II. 1 d.	80,	portapéz	il.	3 d.	60,
árpapéz	fl. 3 d.	50,	czüvekpéz	fl. 5.	Az író-	

deák egy oka vaj fl. — d. 30. Török urok
Alibék ispája adója fl. 70, egy tehén fl. 8,
mézet, vaját 35 okát, den. 30-al, fl. 10 d. 50,
most deszkapénzt is kér. fl. 113 dn. 50.

K i d e pers. nro 30, füst nro 2.

Császári adaja fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1
d. 80, portapénz fl. 2 d. 22, palánkpénz fl. 6,
árpapénz fl. 9. Czédulapénz d. 80. Török
urok Ozmán ispája fl. 60 fl. 87 dn. 2.

S z e n t p é t e r f a l v a pers. nro 14, füst
nro 2.

Császár adaja fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1
d. 80, portapénz fl. 2 d. 40. Török urok
Csorbazia ispája fl. 54, egy tehén fl. 8, vaj
oka 11 per d. 30: fl. 3 d. 30, méz 16 oka per
d. 30: fl. 4 d. 80, sajt 13, egyet d. 40:
fl. 5 d. 20, két kősó, egyet d. 40: fl. — d. 80.
Most is kér rajtok fl. 32. fl. 87 dn. 50.

F o l o g r e g y pers. nro 30, füst nro 5.

Császár adaja fl. 20, templompénz fl. 1 d. 80,
portapénz fl. 6. Török urok Memhet ispája
fl. 80, egy tehén fl. 8, mézet, vaját 20 okát
fl. 6, (a z e g é s z ö s s z e g e h i j á n z i k).

V á r m e z ő pers. nro 30, füst nro 3.

Császár adaja fl. 12, templompénz fl. 2,
czüvekpénz fl. 2. Török urok Amhat aga
adaja fl. 60, egy tehén pro fl. 8. fl. 84.

Ö r d ö g k u t pers. nro 6, füst nro 1.

Császár adaja fl. 4, templompénz fl. 1 d. 80.
portapénz fl. 1 d. 50. Török urok Alibék is-
pája fl. 8. fl. 15 d. 30.

P o s a pers. nro 9, füst nro 1.

Császár adaja fl. 4, templompénz fl. 1 d. 80

portapénz fl. 1 d. 10. Török urok Menningk
aga fl. 18. fl. 24 dn. 90.

Magyarereggy prs. nro 9, füst 1.
Császár adaja fl. 4. Török urok Dervis
iszpály fl. 8. fl. 12 — —

Kékes-Nyarló pers. nro 16, füst 5.
Császár adaja fl. 10, templompénz fl. 1 d. 80,
portapénz fl. 1 d. 80, czüvekpénz fl. 1 d. 80.
Török urok osauz sereghajtó adója fl. 50,
egy vágó tehén fl. 8 vaj 10 oka per dn. 30. fl. 3 fl. 86 dn. 40.

Romlott pers. nro 16, füst nro 3.
Császár adaja fl. 12, templompénz fl. 1 d. 80,
portapénz fl. 3 d. 60, czüvekpénz fl. 3. Török
urok Ibrahim ispája fl. 30, egy tehén pro fl. 8,
vaj 15 oka per d. 30: fl. 4 d. 50. fl. 62 dn. 90.

Somtői falu pers. nro 20, füst 1.
Császár adaja fl. 4, templompénz fl. 1 d. 80,
portapénz fl. 1. Török urok Ibrahim iszpája
fl. 30, egy tehén fl. 8, vaj 15 oka per d. 30:
fl. 4 d. 50. fl. 49 dn. 30.

Borsua pers. nro 9, füst nro 1.
Császár adaja fl. 3 d. 60, czédulapénz d. 60.
Török urok Szentjóbi Bezdár aga fl. 15 . . . fl. 19 dn. 20.

Galponya pers. nro 15, füst nro 2.
Császár adaja fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1
d. 80, czüvekpénz fl. 2 d. 40, veszszőért és
szénáért pro fl. 1 d. 20. Török urok Dervis
ispája adaja fl. 40, egy tehén fl. 8. fl. 60 dn. 60.

Dall pers. nro 16, füst nro 2.
Császár adaja fl. 7 d. 32, templompénz fl. 1.
dn. 80, porta, czüvek és várépités fl. 16 d. 20.
Török urok Haszon iszpája adaja fl. 40, egy
tehén fl. 8, vaját, mézet 20 okát fl. 3. fl. 76 dn. 32.

N y i l v á n pers. nro 24, füst nro 4.

Császár adaja fl. 14 d. 40, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 6, czüvek pénz fl. 4, fáért, szénáért, veszszőért fl. 3. Török urok Amhát aga adaja fl. 200, mézet, vaját 60 okát fl. 18. fl. 247 dn. 20.

U g r o c z pers. nro 28, füst nro 13.

Császár adaja fl. 12, portapénz fl. 6, czüvekpénzt fl. 3 d. 60, veszszőpénz fl. 1 d. 80 Török urok Alibék adaja fl. 100, két tehén fl. 16, mézet, vaját 40 okát fl. 12. fl. 151 dn. 40.

D e r z s e pers. nro 16, füst nro 1.

Császár adaja fl. 4. Török urok Mehemet ispája fl. 30 fl. 34 — —

M a g y a r k ö b l ö s pers. nro 40, füst nro 5.

Császár adaja fl. 20, templompénz fl. 80, porta és várépületek fl. 28 d. 20. Török urok Rohavun ispája fl. 50. Adójok ennyi lett volna, de mivel soha meg nem elégedett, hanem raboltatván őket, hol száz és hol másfélszáz forintot rántott rajtok fl. 100 fl. 200 — —

P á n c z é l c s e h pers. nro 18, füst nro 2.

Császár adaja rajtok fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 1 d. 50, várépítésre való pénz fl. 2 d. 40, az deáknak két oka vaj d. 60. Török urok Ibraim aga adaja fl. 60, egy szarvas tehén pro fl. 10 fl. 83 dn. 50.

H i d a l m á s pers. nro 10, füst nro 1.

Császár adaja fl. 4. Török urok Doboka ispája fl. 15 fl. 19 — —

F ü z e s pers. nro 8, füst nro 1.

Császár adaja fl. 3 d. 60, portapénz fl. 1 d. 60, egy tehén fl. 8 fl. 42 dn. 90.

Alsó-Füzes pers. nro 18, füst nro 2.
Császár adaja fl. 7 d. 60, portapénz fl. 2 d. 20,
veszszőért fl. 1. Török urok Ozmán aga adaja
fl. 30, egy tehén fl. 8 fl. 48 dn. 87.

Bánya pers. nro 8, füst nro 2.
Császár adaja fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1
d. 80, portapénz fl. 1 d. 50, vár épület fl. 4
Török urok Cziri pasa adaja fl. 60, egy tehén
fl. 8, vaj 5 oka fl. 1 d. 50, egy rosz malom
lévén az falujokban azért is vont fl. 14. . . fl. 98 — —

Szent-Péter pers. nro 17, füst nro 3.
Császár adaja fl. 10 d. 80, templompénz fl. 1
d. 80, porta és várépületre fl. 5, az íródeák-
nak 2 oka vaj fl. 60. Török urok Musztafa
Bulyog pasa fl. 50, egy tehén fl. 8, vaj 10
oka per d. 30: fl. 3 fl. 79 dn. 20.

Felsőtők pers. nro 15, füst nro 3.
Császár adaja fl. 11 d. 30, templompénz fl. 1
d. 80, füstpénz fl. 1 d. 40. Török urok Ozmán
aga fl. 20 fl. 34 dn. 50.

Rákos pers. nro 30, füst nro 1.
Császár adaja fl. 3 d. 60, templompénz fl. 1
d. 80, czüvekpénz d. 60, szénáért per fl. 60,
fáért fl. 60. Török urok Izmael iszpája fl. 30,
mézet, vaját 15 okát fl. 4 d. 50 fl. 41 dn. 70.

Kendormező pers. nro 13, füst nro 1.
Császár adaja rajtok fl. 3 d. 80, portapénz
fl. 1 d. 30, czüvekpénz d. 60. Török urok
Ozmán aga adaja fl. 30, egy tehén fl. 3. (össz-
szesummázás hiányzik).

Balásháza pers. nro 27, füst nro 4.
Császár adaja fl. 14 d. 40, templompénz fl. 1
d. 80, czüvek és portapénz fl. 12. Török urok
Haszon iszpája adaja fl. 70, egy tehén fl. 8

vaj, méz, 25 oka per dn. 30: fl. 7 d. 50, egy nyesttel 6 éllett süveget fl. 5, most is két rajtok fl. 20 fl. 138 dn. 70.

Kettősmező pers. nro 13, füst nro 2.

Császár adaja fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 3, czüvekpénz fl. 15. Török urok Szentjóni bék adaja fl. 30, egy tehén fl. 8, vaj, méz 10 oka per d. 30: fl. 3 . . . fl. 68 — —

Galgó pers. nro 11, füst nro 4.

Császár adaja fl. 14 d. 40, templompénz fl. 1 d. 80, portapénz fl. 3, czüvekpénz fl. 4. Török urok Musztafa dervis fl. 60, mézet, vaját 8 okát fl. 2 d. 40 fl. 85 dn. 60.

Tihó pers. nro 15, füst nro 3.

Császár adaja fl. 10 d. 80, portapénz fl. 5, czüvekpénz fl. 3. Török urok Joszip iszpája fl. 40, egy tehén fl. 8, vaj 10 oka fl. 3 . . . fl. 69 dn. 80.

Örmező pers. nro 12, füst nro 3.

Császár adaja fl. 11, portapénz fl. 11, czüvekpénz fl. 1. Török urok Musztafa aga fl. 40, egy fejős tehén fl. 10, vaj 20 oka per d. 30: fl. 6, az vámnak felit fl. 79 — —

Csernek pers. nro 19, füst nro 2.

Császár adaja fl. 7 d. 20, füst-, porta- és czüvekpénz. Török urok Ozmán aga fl. 30 . . . fl. 40 dn. 40.

Paptelke pers. nro 6, füst nro 1.

Császár adaja fl. 3 d. 60, füst- és portapénz fl. 6. Török urok Todor pribék urok adaja fl. 12, vaj 4 oka d. 30: fl. 1 d. 20, egy-egy tallérba alkudtak vele fl. — fl. 22 dn. 80.

Ördög-Keresztur pers. nro 15, füst nro 2.

Császár adaja fl. 7 d. 20, templompénz fl. 1 d. 80, czüvekpénz fl. 1 d. 30. Török urok

Büki Memhet aga fl. 40, egy vágó tehén
per fl. 8 fl. 58 dn. 30.

Babocz pers. nro 15, füst nro 2.

Császár adaja fl. 8, templompénz fl. 1 d. 80,
czüvek- és veszzőpénz fl. 2. Török urok Buki
Memhet aga fl. 45, egy tehén fl. 8 . . . fl. 64 dn. 80.

Adalin pers. nro 15, füst nro 8.

Császár adaja fl. 8, templompénz fl. 1 d. 80,
füst, porta és várépület fl. 10. Török urok
Bulyog pasa fl. 260, az előtt csak 60 volt;
egy vágó tehén fl. 8, vaj 6 oka d. 30: fl. 1
den. 80 fl. 289 dn. 60.

Drág pers nro 19, füst nro 2.

Császár adaja fl. 7 d. 86. Török urok csauz
seroghajtó, vaj 2 oka, fl. 60, ezután már min-
den háztól egy-egy tallért alkuttak vele . fl. 12 dn. 46.

Ujfalú pers. nro 38, füst nro 2

Császár adaja fl. 8, templompénz fl. 1 d. 80,
czüvekpénz fl. 1. Török urok Ozmán aga fl. 50 fl. 69 dn. 80.

Alsó-Mankás pers. nro 16, füst $\frac{1}{2}$.

Császár adaja fl. 1 d. 80, templompénz d. 90,
czüvekpénz fl. 1 d. 20. Török urok Ibrahim
iszpája fl. 4, egy tohenet adván a budaiakkal,
adtak abba fl. 1 d. 40 fl. 9 dn. 30.

Csoma fájja pers. nro 10 füst nro 1.

Császár adaja fl. 4 d. 20, templompénz fl. 1
d. 80, füstpénz fl. 5, czüvekpénz fl. . Török
urok Ozman aga fl. 20 fl. 32 — —

Badok pers. nro 23, füst nro 1.

Császár adaja fl. 4 d. 20, templompénz fl. 1
d. 80, portapénz fl. 1 d. 20, czüvekpénz fl. 1.
Török urok Musztafa iszpája fl. 20, három
rókabőr, egyet d. 180: fl. 5 d. 40 . . . fl. 33 dn. 60.

Borza pers. nro 45, füst nro 2.

Császár adaja fl. 8. Török urok Ozmán
aga fl. 30 fl. 38 — —

Ez ide felyebb megirt negyvenhárom
faluknak latusi szorént való summáit egyben
summálván tészon egy summában melyet an-
nuatim az töröknek adnak fl. 3127 dn. 80.

Az országnak is fizetnek fl. 255 — —
fl. 3382 dn. 80.

Füstnek summája nro 96.

(Eredetiről, mely Torma Károly birtokában van Ceicaó-Kerecz-
turon.)

XVI.

Méltósággal tündöklő kegyelmes és keresztyén
fejedelem, nekünk mint kegyelmes urunkhoz aláasan folya-
modván.

Az mindenható Istent kérjük, hogy ngod életit boldog
birodalmával sok időkre terjessze, mint kegyelmes urunknak
alássan kívánjuk; ennekutánna akarók ngodnak jelenteni,
hogy az ngod fejedelmi kegyelmessége szerint, kit hozzánk
sok képen mutatott meg, mellettünk sok fáradozásával lévén
ngod, hogy békeségosen hazánkban mehessünk, mi is ke-
gyelmes urunk, megnyugodtunk vala, az méltóságos Duka
vajda ő nga leveleinek tenorai szerint, kit minekünk küldött
vala, az ngod jámbor szolgája György Deák uram által, az
kire ngod is rá emlékezhetik, hogy mi ngod olótt az elmenet-
telre igirotet tettünk vala, és naprul napra készülvén, szintén
akkor akarunk vala az ngod udvarlására oljünni, eddig raj-
tunk, fentartott kegyelmességit megköszönhessük, ogyszor-
srnind ngodtul elbúcsúzván, hazánkban visszamehessünk, de
midőn ngodhoz akarunk indulni, hazánkból érkezik ilyen
hírünk, hogy Duka vajda ő nga, az főntött ígérétit mindenek-
ben violáita, mert ő nga azt ígérte vala, hogy az moly java-
inkat elvitte volna, vissza adatja, és az kiket eddig el nem

vitetett, többé nem vitetődnek, magunk emberünket is előre küldvén ő ngához, megengedvén házainkhoz s javacskáinkhoz lássanak, de ő nga nem hogy az elvitetett javainkban valamit vissza adott volna, hanem az a mi hátra maradt volt azt is mind elvitette ő nga és az javainkban semmit sem hagyott meg, ezeket megértvén, álmélkodva csudálkoztunk, miformán cselekszi ő nga ezt az dolgot, hogy szavait violálja, és az dolgot másképen mutatja ő nga, nem az mint igrto volt, mi ugyan készülünk vala, hogy ide jöjjünk, és ngodnak értéiro adjuk, ugyanakkor érkezvén az ngod szolgálja György Deák uram, ngod parancsolatjával hozzánk, ottan mindjársat megindulván, jöttünk ngodhoz, mostan pediglen úgy értjük, hogy Duka vajda ő nga Sztvojo-Vomyikot fogságba títette, és egy vönket kínok alá vervén, sütögették, ilyen fogásokat tivén hozzájok, azt mondván, hogy mi titkon leveleket küldöztünk volna hozzájuk, ők is nekünk leveleket küldöztek volna, kihez képest ezen fogásoktul nyilván tudjuk, hogy igaz emberek vagyunk, miért is úgy az mint ők mondják, fel sem talátatok az, hogy mi titkon leveleket küldöztünk volna valami mesterségekkel, vagy ük ezen formán nekünk küldöztek volna; nyilván pediglen küldöttünk, elsőbben az ngod szolgálja György Deák uram által, és az magunk emberinkéi, mikor az vajdának ő ngának, több boéroknak is irtunk, Sztroe uramnak is, különben azokrul az ránk való fogá'sokrul semmit sem tudunk; hanem könyörgünk alásean ngodnak, hogy az ngod szíve neheztelésre ne forduljon ezekirt, az kiket ük mondanak, és ránk fogják, mert mi Hetünkre vállaljuk fel ngod előtt, hogyha mi efféle dolgokat irogattunk oda, vagy onnét afféle írások jöttek volna az minemüveket mondanák, sőt ez az dolog semmiképen fel nem talátatik, hanem ezek ogészlen csak ráfogások és mestersigek, mert már ez mint volt, mindeneknek elvitődött, csak fejünkéi maradtunk meg, hanem ha azt kívánják, fejünket is, hogy elvitessék. Az mi életünk egészen az ngod kezeiben marad meg,

mert űk ezekhez az mestersigekhez űgy fogtak, hogy Hetűnket is fogyathassák el; melyre nézve maradunk csak abban, az mint az mindenható Isten fogja világosítani az ngod tisztza szívét; az mindenható és kegyelmes Isten oltalmazza és tartsa boldog fejedelemségében ngodat jó egésségben, és békességben sok esztendőig.

Ngod méltatlan alázatos szolgái

Bán György. Nyagoje Yomyik jváko Logofott Szriza-
visztier. Ilie Setrá.

(Eredetiról t. Mike S. űr gyűjteményéből.)

XVII.

A fővezérnek.

Htlms császár fényes portájáról megérkezett fő követ kedvos űr hívem htlms császárunk nagy kegyelmességét és ngod atyai gratiaját hozzám és htlms császár Erdélyországához bőven megjelentette. Egyébaránt a kételenítő szükség kényszerít arra, hogy htlmasságnak a magyarok állapotáról újonnan írjak, kiknek állapotjáról bizonyos dolog ngodtól világosabb választ vártam volna, mert ha azoknak a dolgot űgy megjelentettem volna, a mivel követőm megérkezett, egy általában őzzel menten eloszlottak volna, hanem, hogy inkább megtartassam őket, azt mondtam nekik, hogy immár htlms császár minden dolgokat reám bírta, azért az alkalmatosságokra kell vigyázni és a dolgokkal nem kell hirtelenkodni, várván ez alatt az ngd mostan kijött főkövetűl maga tihája által irt htlms írásától és parancsolatjától, melyet, hogy ngod sietetni méltoztassék alázatosan kérem ngodat. Ęn sok költéséggel s fáradtsággal tartottam eddig is htlms császár hűségébe őket, de a mint sokszor közelebb poniglen mostan kijött követem által ngodnak megizentem ezek annyira elunatkoztak a sok várakozásban, hogy ha htlms császár kegyelmessége még is halasztódik, megtartani tovább őket lehetetlenység leszen, melyért Ęn méltán nem dorgáltathatom, mert

ngodnak sok ízben értésére adtam. Embereim ponig miholt Bécsből vagy Lengyelországból megérkeznek, ngodat alázatosan tudósítani el nem mulatom. Kívánom Istenem ngodat htms császárunk hasznos szolgálatjára kglmsn éltesse.

(Kelet 1674?)

(Az erdélyi muzeumegylet kéziratárából.)

XVIII.

Instructio pro Genoroso Duo Christophoro Páskó de Székolyhid ex Somlío ad Passam Váradionsem ex consensu commissarior. Ablogato Anno 1675. 17. Febru.

1) Az Paceának ő nagyságának kegyelmed leveleinket megadván, szónkal mentül helyesebben köszöntve.

2) Jelentse meg kegyelmed, hogy mi tehetségünk szerint minden jót igyekeztünk volna végezni az ő nga ideküldött embereivel; de nem tudjuk, mi okból viseltetvén, nem hogy valami jó dolgot végez véle, de látjuk, hogy a minapi ngod sok szép írásra a ngod embere, és több helytartó urak jelenlétében az moly alkalom lótt volt, és azon váradi uraktól megpocséltetett, már csak ilyen hamar is bontogatják, és magokat ahoz tartani nem akarják.

3) Instálni kell azért az passának, hogy azt a contractus t, moly az ő nga sok szép levelére és az ő nga tekintetiért lótt, azt a váradi urakkal és vitézekkel tartassa meg, és erősítse mog, no hadja ő nga maga gyalázatjára ilyen hamar annyi sok munkájával fáradságával szorzott végezést elbontani és semmisíteni.

4) Hogyha pedig valami oly dologra ereszkedik a pássá és újabb embereket küldenek legyen a kiküldés az egész dívány akarattjából, és tetszéséből, igen reá kell vigázni elégséges plenipotentiával.

5) Ha pedig arra találnak lépni, kegyelmed bennünket idején korán tudósítson.

6) Mindenek felett ő kegyelme azt inculcálja a pássá-

nak ő nagyságának, hogy a Fejedelmet és Erdélyországát nagyobnak tartsa egynehány Szpahiánál.

Extradata per nos ad dirimenda in confiniis gravamina deputatos commissarios.

Külről: Fáskó uramnak adott Instructio partaja.

(Mike Sándor úr gyűjteményéből.)

XIX.

Htlmae császárunk széles ez világra kiterjedőit fényes birodalmának igazgató fővezére, nekünk kglms urunk.

Isten ngodat stb. Valamint ennek előtte néhányszor való követségekben, úgy most én áltatom is a magyar hazából kibujdosott urak és főrendek htlms győzh. császárunkhoz ajánlott hűségek és ragaszkodások felől ngodat bizonyossá tenni akarták.

Ezen állhatatos hűségekben és h. gy. császárunk felőlünk való szorgalmatos gondviseléséből mind a mollettek levő s mind az otthon maradt attyokfiai és igaz magyarok mind az hadak vettenek ez ideig jó reménységet, hogy az ő htga fényes fegyvere és Isten után segodelmeskedése által lehetne édes liazájokban megtérések; a lengyel dolgok is (a mint ott volt tudva) már közelítvén a békességé tracta által való accomodatióhoz, melyből mivel ellenkezés következett, hogy mind a mollettek levő e mind az otthon maradt igaz magyar atyafiaknak és hadaknak szabadulások felől vött reményé- , gek a németeknek practikája által meg ne lágyúlna, azoknak megbátorittatásokra azon magyar úri s főrendek jobb és alkalmatosabb utat nem láthattanak, mintha a hadaknak valami munkát adhatnának és az által hazának valamely részét a szabadulást váró igaz magyarokkal együtt az ellenség igája alól felszabadítván velek megegyezkedhetnének, kiknek hogy fundamentomok és várarakozások egyedül a fényes portától függ. Isten után, azon magyar úri és főrendek azon leérik mlgs ngodat, és ngod által gy. h. császárunk-

nak reménytelik engedhessék meg, avagy parancsoltassék meg a mlgs erdélyi fejedelemnek küldhesse valamely bizonyos hívét néhány ezer emberekkel avagy ugyan teljes erővel is az igaz magyarok mellé, hogy azokkal együtt míg Isten nagyobb dolgokra utat mutat és alkalmatosságot ad, valamely részét hazájoknak gy. h. császárunk hűségére hajthassák és holdoltathassák meg, és sokoknak lábbadozó reménységeket ezzel újíthassák meg.

Valamint ennek előtte mlgs ngod tetszéséből bizonyos úri és főrend követek jöttek vala be, hogy a magyar nemzet dolgairól egy bizonyos és állandó végzést végezhettenek és athnemet nyerhettenek volna, úgy ma is azon kéri mlgs ngodat, hogy a ngod engedőiméből úgy mint bizonyos dologra mindjárt jöhessenek be, becsületes úri és főrend követek, kik a fényes portán a magyar nemzet állandó securitására egy bizonyos erős végzést végezhetnek; mert tagadhatatlan dolog, hogy a német egy részről sok Ígérettel és esküvésekkel, a magyarok dolgainak ocsulásával, (hogy tudni illik minden bizakodások reménységek haszontalan, mert a fényes porta őket soha nem segíti) csalogatják hitegetik, a vitézlő rendet és egyebeket is. Tarthassanak azért attól, hogy a haladásból és unalmas várakozásból a magyar dolgokat a fényes porta bizonytalanoknak állítván, sokan meg ne tántorodjanak, melyet ez úton megelőzni felette nagy szükség; ezeket is h. gy. császárunk hűségében megtartván másokat is arra édesíteni.

Ez is neveli a reménytelenséget minden rendek elméjében, hogy a végbeli s nevezetesebben a váradi vitézek behódoltatástól máig is meg nem szűnnek (noha mind levelek mind követségek által sokszor kérték és intették arról őket) ottan-ottan kicsapván embereket vagdálnak le rémítván a szegénységet, még olyanoknak is rabolják hódoltatják jószágokat kik a mostani boldogtalanságban nyomorogván jó császárunk fényes köntöséhez ragaszkodtak és ő hlgá által

remélvén szabadulásokat minden jószágokkal együtt az ő htlga igaz hűségére ajánlották magokat; melyet némely magok hasznát leső emberek úgy bontogatván, innen is az igaz magyaroknak portához való folyamodásokat az ellenség' neveti, csúfolja, egyebek átkozzák őket s a fényes porta já akaratjával s kegyelmességével való biztatások, s hitelek fogyatkozik, mind a szabadulást váró magyarság s mind azoknak dolgaira vigyázó szomszéd nemzetek előtt. Hogy tudni-illik a magyaroknak fényes portához való folyamodások az egész nemzetre ily romlást hozott, melylyel az ilyen magok hasznát vadászó emberek rontják az országot. Legyen azért ngod bölcs ítélete rajta, Így elrabolván, darabonként beholdoltatván az országot (hogy ha hamar meg nem orvostatik)* mitől holdoljanak azután, fizessenek adót h. gy. császárunknak. A rabokat, ha kiket nálok megtalálnak is, nagy sarczon bocsátják ki mint szinte az ellenséges időben. Mivel azért országotól ajánlották magokat a magyarok és akarnak meghódulni, h. gy. császáruktól parancsoltassék meg mindenkinek szerteszélyel a végekben, nevezetesen a szontjói é& váradi vitézeknek semmi szín alatt rablást s holdoltatást tenni ne merészljenek, a mely városokat és falukat kiváltképen Szathmár és Szabolcs vármegyékben a változás alatt beholdoltattanak is, azokat adózásra és hódolásra ne kényszerítsék. Legyen nyilván a világ előtt, hogy mind ezek a fényes porta akaratja és parancsolatja ellen lőttének, és hogy az igaz magyaroknak htlms győzhetetlen császárszárhoz való folyamodások nem húzott és nem is hoz romlást kárt és gyalázatot, hanem szabadulást. A rabok közül ha kiket szinte eladtak volna is minden sarcz nélkül bocsássák ki; ezen kívül méltoztassék ngod a főtisztekre erős fenyítéket és hathatom parancsolásokat, melyeket a szomszéd nemzetek és magyarok nyilván tapasztalván kövessék nyomdékát az igaz állhatatosmagyaroknak és attól ne irtózzanak.

Holott ponig esztendő elfolyása alatt való quartélyával

a hadaknak Biharmogyo igen megsanyarodott, méltóztassék ngd kglmoson parancsolni, a végboli főtiszteknek ée szpaiáknak novozotoson ogri és jonei basáknak, gyulai és szolnoki bégeknek, lehessen az szandzsátságokban is szabadon élések és quartélyok a hadaknak, és a szabadság idején az oda való meneteltől ne tilalmaztassanak; és mivel a lator katonák, pápisták a felső végekre igen felszorultanak, ha a magyar vitézeknek történnék azok ellen oda felé való fordulások, arról is méltóztassék ngd kglmesen parancsolni a budai vezérnek és érsekujvári pasának s több végbeli tiszteteknek is, ha nagyobb erő érvén őket megnyomattatnának, htíms császár vitézi legyenek nekik segítséggel és htíms császár birodalmában lehessen szabados jövések menések és oltalom és menedék helyek.

(Kelet 1675.)

(Rozsnyai D. gyűjteni, gr. Mikó Imre birt.)

XX.

Titulo praemisso.

Ngd becsületes hive tekintetes Csafer aga által nekem küldött levelét illendő becsülettel és tisztelettel vettem a tegnapi napon, melyben ngd parancsolta, hogy a római császár hadai miatt Erdély országában avagy az erdélyi határhoz közelebb való szomszédságokban történt cselekedetekről és dolgokrul valóságosképen tudósítanám ngodat, melyeket is mivel különb-különbféle dolgok, rövid szóval nem is lehet megírni, mindazonáltal ha nem mindeniket is, avagy csak nagyobb részint való dolgokat eképen írhatom meg ngodnak: a felyebb való egynéhány hetekkel, midőn feles erdélyi nemes embereknek Magyarországban is levő jószágokban, s a szegény községnek is a német velek levő magyar horváth hadak elszenvedhetetlen károkat töttek volna, az én alattam levők közül egyik böcsületes úrember Csáki László alázatosan kezdván törekedni, hogy az én engedelmemből had adatnék

szabadsága a magyar királyhoz menetelre, kárainak megelégtetése fölött való kérésre, kinek is ilyen okkal megengedtetek menetele, hogy nem csak a maga kárait, hanem több erdélyi nemességeket is szorgoztatná azon úttal, kihez képest cselekedvén htms császárunk flgs parancsolatjával, tudniillik hogy a németekkel való békességet szentül megtartánám ön is; de a megemlített Csáki László hívem szintén a közelebb való napokkal érkező meg hozzám, nem hogy orvoslását votto volna kárainak, sőt inkább nagyobb kártételeket s gonoszságokat tapasztalta útjában is a német és vele levő magyar hadaknak, és érzette Erdélyországa is midőn Debreczen városát erőszakosan megszállván, szabados akarattal kedvek ezerént való prédálásokat, hogy elkövettek ezt senki sem tagadhatja, ezzel a prédával is meg nem elégedvén, azután csakhamar, való napokkal Erdélyhez tartozó mezővárosokat falukat is felvervén, minden javukból őket kifosztották, de még továbbá nagyobb dolgokra való igyekezetek is, a miben mostan foglalatoskodnak a németek világosan kitetszik, midőn a Tiszától fogva egy szélteben minden alkalmas helyeken különb-különbféle erősségeket készítenek, árkokkal földből csinált bástyákkal és ezeket éléssel vitézlő renddel teljesítik naponként, melyek is bizonyosan a közelebb való torok váraknak lehetnek akadályokra jövendőben, a molyok pedig az erdélyi hazához közelebbek, az okból is valamikor akarnak Erdély ellen mindenkor kártételeket és egyéb hadi gonoszságokat igen könnyen véghez vihetik, hamar vissza is térhetnek a prédával, a mostan erősíteni kezdett helyek is némelyek (de kevesebbek) régiek, többek pedig most újólág fundamentumokból kezdetek építtetni, a mint a következő felírt helyekkel világosan kitetszik, ilyen renddel: Polgár és Böszörmény minden erősség nélkül lévén ez előtt, mostan árkokkal és földbástyákkal körül vették és vitézlő rendekkel is erősítették, Eger, Várad váraknak elég közel való szomszédságokban melyekről magok is bizonyoságot tehetnek az

egri vitézek, hogy közelebb hozzájok mintsem az erdélyi határhoz, Nagy-Bányának bástyáit a németek egészen lerontották volt, de most újabban meg akarják építeni és a fizetett hadakat is belé sokasztzni; Káliénak, Károlynak, Erdőd aljának, Bélteknak is a városok szélesítettek, és palánkokkal árkokkal sánczokkal körülvétozve erősítettet, holott az erdélyi határhoz közel ezek a szélbeni császárföldön vannak, azok is a török és erdélyi várakhoz a szomszédságokban közelebbek is ezek Szaniszló, Mistin, Nyir-Bélték, Erdőd-Száda, Iloba a kikhez némely erdélyi tartományokból gerendafáknak dészkáknak és egyéb építő szükségekre való eszközöknek, éléseknek szállítására kénszorgetik elviselhetetlen veszedelmes terhekre a megnyomorodott szegény községet; mindezeken is a feles megbántódásoknak megorvoslására és kitanulására gondolkozom vala ugyan a magyar királyhoz felküldenem oly bizonyos emberemet, a ki által végére mehessek valamiképen, ki akaratjából származnának ezek a mód nélkül való cselekedetek a szent békességnek nyilván való rontására, de a fényes porta hire nélkül ezen dologhoz is nem bátorzkodhattam nyúlni, hogy azzal is netalán némely értetlen elméknek okot ne adnék helytelen cselekedetekre és ellenem való vádakra; mind ezekkel peniglen csak a bizonyos tudósításoktól vártam, hogy írhatnék igen igazat és nem vélekedést ngdnak, egyébaránt ha szintén ngd hive és követje nem érkezett volna is mélge parancsolatjával ngdnak, mind azon által a fényes portához tartozó kötelességem ezerént való kész szándékkal megírni okvetetlen el nem mulattam volna, a mit, hogy onnekutána is tudósítani igyekezem minden alkalmatossággal ngodat. Ezekkel Isten után bízom a ngd mlgs Jó akaratjában és oltalmában magamat foganatosán. Isten a ngs mlgs életét szerencséjével nevelje és terjeszse boldog időkre, kívánom. íratott Segesvár városában böjtelő havának 10-dik napján 1676-ik esztendőben.

Ngdnak engedelmességgel szolgál Apafi Mihály.

P. S. Mind ezek arra valók, hogy a németek arra a felekre lakó szegénységet prédálják, pusztítsák azokból a helyekből; ezekből következő rosszak és több dolgok is úgy orvosoltatnának meg, ha kglms császár a szegény magyarokat megsegítené vagy segítettné, ki is ha sokára halad, naponként növekednek a rász dolgok, a magyarokat is azokból az újonnan csinált helyekből közel lévén, ottan ottan mind titkon mind nyilván inkább festinálhatják.

(Rozsnyai D. gyűjtem. gr. Mikó Imre birt.)

JAVÍTANDÓK

4-dik lap felül 1-ső sor : sem egváasztása h. o. se megváasztása.

5-dik » alól 4. »

9-dik felül 18. »

az udvarhelyszéki 4. o. az udvarhelyszéki.

16-dik » alól 2. »

23-dik » felül 18.

74-dik » * 3. »

88-dikéről 6. bevezetésének lehetet-
lenségéről

88-dik v alól 12. »

89-dik » felül 8. »

93-dik » v 15.

236-dik » alól 10. »

334-dik » 1. v

*) E név egy helyt így van írva, külön felhozni azonban feleslegednek tartottam.